

jevrejski almanah

1957-58

savez jevrejskih opština jugoslavije

JEVREJSKI
ALMANAH
1957 — 1958

Stampa
GRAFIČKO PREDUZEĆE „SLOBODAN JOVIĆ”
Beograd, Stojana Protića 52

JEVREJSKI ALMANAH

1957-1958

SAVEZ JEVREJSKIH OPŠTINA JUGOSLAVIJE

Urednici:
Dr ŽAK KONFINO
ALEKSANDAR LEVI
Dr ZDENKO LEVNTAL

Lektor:
VERA STOJIĆ

Umetnička oprema korica:
MILAN ZARKOVIĆ
Crteži — prema ostacima Mariborskog geta

STAMPANO U 1600 PRIMERAKA

IZDAVAČ: SAVEZ JEVREJSKIH OPŠTINA JUGOSLAVIJE, BEOGRAD, 7 JULA 1941.

S A D R Ž A J

	Strana
<i>Uz naš treći almanah</i> — — — — —	7
Doc. dr LAVOSLAV GLESINGER: Hebraizmi u govoru zagrebačkih Jevreja i ne-Jevreja — — — — —	9
Dr SAMUEL PINTO: Španjolske izreke i poslovice bosanskih Sefarada — —	29
MARKO S. MIRČ: Jevreji na Balkanskom Poluostrvu i u staroj snpskoj državi do dolaska Turaka — — — — —	49
LAZAR ČELAP: Jevreji u Zemunu za vreme Vojne granice — — — — —	59
Ing. arh. MILICA DETONI: Mariborski geto — — — — —	72
Prof. dr MIROSLAVA DESPOT: Protužidovski izgredi u Zagorju i Zagrebu godine 1883 — — — — —	75
MARIJANA SCHNEIDER: Predmeti židovskog verskog karaktera u Povijesnom muzeju Hrvatske u Zagrebu — — — — —	86
Prof. PAULINA ALBALA: Dr David Albala kao jevrejski nacionalni radnik —	94
DAVID-DALE LEVI: Bitoljski Jevreji u Narodnooslobodilačkoj borbi — —	109
SVETLI TRAGOVI JEDNOG HEROJSKOG MUČENIKA — — — — —	116
Dr BUKIĆ PIJADE: Tri pesme iz logora na Banjici — — — — —	116
DOBRIVOJE DIM. BRANKOVIĆ: In memoriam dr Bukića Pijade — — — —	118
Dr ŽARKO FOGARAŠ: Mučenik dr Bukić Pijade na Banjici — — — —	120
DURO PAVLOVIĆ: Narodni heroj Josip Engl — — — — —	122
JAKOV ATIJAS: Drug Berto — — — — —	125
Prof. dr ALBERT VAJS: Osvrt i perspektiva — — — — —	129
Dr ZDENKO LEVNTAL: Naš rad na istraživanju istorije jugoslovenskih Jevreja	139
EDITA VAJS: Učešće žena u jevrejskom javnom radu u Jugoslaviji — — —	149
GAVRILLO DELEON: O delatnosti jevrejske omladine u Jugoslaviji — — —	156
MAKS VAJS: Prethodni rezultati popisa Jevreja u Jugoslaviji — — — —	162
ALEKSANDAR LEVI: „Šuma mučenika“ — spomenik Jevrejima palim borcima i žrtvama fašizma — — — — —	167
Dr CVI ROTEM: Izrael na pragu drugog decenija — — — — —	180
JAKIR EVENTOV: Nostalgije Evropljanina. Uz desetogodišnjicu smrti Aleksandra Lichta — — — — —	197
NAFTALI-BATA GEDALJA: Dva cara i jedna kraljica — — — — —	206
Dr ŽAK KALDERON: Hramovi nauke u Izraelu — — — — —	215

Književni deo:

DIMITRIJE MAŠANOVIĆ: Neki elementi duhovne i estetske strukture pripovedaka Isaka Samokovlije — — — — — — — — — —	225
Dr CVI ROTEM: Hinko Gottlieb u Erec Jisraelu — — — — — — — — — —	232
HINKO GOTTLIEB: Hana i Malka — — — — — — — — — —	243
DANILO NAHMIJAS: Umiranje — — — — — — — — — —	261
VLADISLAV BRONJEVSKI: Poljskim Jevrejima — — — — — — — — — —	274
INA JUN-BRODA: Iz ciklusa „Ruke” — — — — — — — — — —	275
BOŽIDAR KOVAČEVIĆ: Večiti Izrailj — — — — — — — — — —	276
LJUBIŠA JOCIĆ: Pesma Jevrejka — — — — — — — — — —	278
ŽAK KONFINO: Ludnica — — — — — — — — — —	279
MAJA ZRNIĆ: Vodič — — — — — — — — — —	291
JULIJA NAJMAN: Sonata za violinu — — — — — — — — — —	297
NEPOZNATI AUTOR: Dijete — — — — — — — — — —	300
SONJA NAHMAN-PREMRU: Nove cipele — — — — — — — — — —	306
IGNAC HOROVIC: Skela broj pet — — — — — — — — — —	312
DRAGO MILETIĆ: Zvezde su bile žute — — — — — — — — — —	317
Dr TEODOR KOVAČ: Dnevnik Ane Frank — — — — — — — — — —	326
IVAN IVANJI: Esesovci i Jevreji — — — — — — — — — —	328

Prilog:

Hronologija važnijih događaja iz života jevrejske zajednice u Jugoslaviji (1956—1958) — — — — — — — — — —	337
Beleške o nekim saradnicima i radovima ovog Almanaha — — — — —	349

Uz naš treći Almanah

Posle afirmacije prva dva toma našeg „Jevrejskog Almanaha” koji su izašli 1954 odnosno 1956 godine, nije se više moglo postavljati pitanje da li treba ili ne treba nastaviti s izdavanjem ovog ogle- dala naučnog, publicističkog i književnog stvaranja jugoslovenskih Jevreja. Na to nas je obavezivala, još više nego prilikom sastavlja- nja prva dva toma, ne samo svest o potrebi takve edicije, nego još više i samoinicijativa, polet s kojim su autori, profesionalci i amateri slanjem svojih interesantnih i vrednih radova „vršili pritisak” na Savez jevrejskih opština Jugoslavije, da što pre pristupi izdavanju ovog, trećeg, toma. U istoj meri Savez, kao i redakcija „Almanaha”, bili su pod utiskom toplog prijema na koji je „Almanah” dosad na- ilazio kako kod čitalaca u našoj zemlji tako i u Izraelu i drugim zemljama gde žive Jevreji jugoslovenskog porekla. Ne treba pre- čutati da je „Almanah” i od strane stručne kritike, kako u štampi Jugoslavije, tako i u svetu dobio najpovoljnije ocene.

Zbog svega toga, eto nas ponovo, iako opet s izvesnim zaka- šnjenjem izazvanim skromnim materijalnim sredstvima kojim ra- spolažemo za takva izdanja, s novom sveskom „Jevrejskog Alma- naha”. Iako je njegov sadržaj više odraz karaktera radova koji su nam spontano stizali nego onih koje je redakcija mogla da poruči od pojedinih saradnika, nadamo se da će čitaoci zapaziti da smo na- stojali da održimo nivo i kvalitet koji smo već ranije bili postigli. Naša želja da u tematici ne bude naš pogled kao do sada gotovo isključivo okrenut prošlosti, naročito ne samo onom strahovitom periodu mučenja i istrebljivanja, nego sve više i pozitivnim poja- vama sadašnjice koje ulivaju nadu u održanje i budućnost, samo je u neznatnoj meri mogla da budu ostvarena. To se može razumeti ako se ima pred očima koliko je ogromna bila tragedija jugosloven- skog Jevrejstva i kako je relativno malo vremena proteklo od nje, da bi ona mogla biti izbrisana ili makar da izbledi u svesti preži- velih i u stvaralačkim motivima hroničara, naučnika i književnika.

Nastojali smo da taj pogled u prošlost bude povezan ponosom kojim nas ispunjava dvomilenijska istorija našeg postojanja u ju- goslovenskim zemljama i prilog kulturi narodâ u čiju smo se zajed-

nicu uklopili i u kojoj smo živeli i stvarali, pored čestih, uvek ponovljenih progona od strane elemenata koji su uvek predstavljali samo manjinu, negativne i reakcionarne sile. O tim nastojanjima svedoče između ostalog i radovi ovog „Almanaha“ koji se odnose na filološke i folklorne teme. Želeli smo, nadalje, da se odužimo pojedincima iz velike galerije jevrejskih javnih radnika koji su u isto vreme bili i značajni, elitni intelektualni lideri opšte-jugoslovenske zajednice. Članci o dr Davidu Albali, dr Bukiću Pijadi i Isaku Samokovliji samo su skromni koraci na putu koji je još pred nama u adekvatnom odavanju pošte, u publikovanju portreta naših velikih, nestalih drugova.

Radosni smo što smo i ovog puta u mogućnosti da objavimo niz priloga koji svedoče kako o brojnom učešću tako i o vanrednim herojstvima jugoslovenskih Jevreja u Narodnooslobodilačkoj borbi. Broj radova iz ove oblasti koji objavljujemo u ovom „Almanahu“ i suviše je skroman u poređenju s onim što bi imalo da se kaže i što ćemo, nadamo se, postepeno sve više moći da saopštimo našim čitaocima. Kako su mnogi od njih i sami bili aktivni učesnici ove borbe, ostvarenje ovog našeg programa u velikoj meri zavisi upravo od njihove saradnje.

Nastavljamo i tradiciju saradnje s našim drugovima koji sada žive u Izraelu. Oni su i ovog puta obogatili sadržinu „Almanaha“ kako informacijama i analizom onog što se stvara i gradi u mladoj državi, tako i dragocenim studijama o tako izuzetno značajnim jugoslovenskim jevrejskim ličnostima kakvi su bili Aleksandar Licht i Hinko Gottlieb. Žao nam je što među našim saradnicima izvan Jugoslavije, ovog puta, nema nikog iz američkih i drugih zemalja u kojima postoji znatna kulturna aktivnost naših bivših sunarodnjaka.

Zahvaljujući osobito svakogodišnjim nagradnim konkursima Saveza za radove s jevrejskom tematikom, i ovog puta u književnom delu „Almanaha“ možemo da objavimo niz priloga jevrejskih kao i nejevrejskih autora. Odziv naročito na poslednjem konkursu, 1958 godine, bio je tako izvanredan kako po broju učesnika tako i po vrednosti radova, da ćemo biti u mogućnosti da literarni deo sledećeg „Almanaha“ učinimo daleko bogatijim od dosadašnjih.

Puštajući i ovaj, treći, „Jevrejski Almanah“ da krene ka svojim čitaocima u Jugoslaviji i u svetu, redakcija ima samo još želju da on nađe put ka što većem broju jevrejskih domova i pojedinaca i da nam od njih stignu što brojniji odjeci. To će biti neophodni potsticaj da nastavimo s delom koje smo uz izvesnu, razumljivu skepsu počeli pre nekoliko godina, a koje sada ohrabreni nastavljamo.

R e d a k c i j a

HEBRAIZMI U GOVORU ZAGREBAČKIH JEVREJA I NE-JEVREJA

Uvod

Za etnološko proučavanje Jevreja u Dijaspori od velikog je značaja proučavanje jezika kojim se Jevreji služe u pojedinim zemljama. Hiljadugodišnji prisni kontakt Jevreja s drugim narodima doveo je do toga da su Jevreji ne samo primili jezik tih naroda nego su i u tim jezicima ostavili tragove svoga hebrejskoga jezika, koji su se održali do današnjeg dana.

Iz mješavine hebrejskoga s drugim jezicima nastali su neki zanimljivi dijalekti tih jezika, među kojima je pored „ladina“, jezika španskih Jevreja, najzanimljiviji „jidiš“, dijalekt njemačkih Jevreja, koji pored njemačkih i slavenskih elemenata sadrži veoma mnogo hebrejskih. Ta jezička mješavina, koju danās možemo smatrati književnim jezikom, jer postoji ogromna literatura napisana tim jezikom, raširena je uglavnom u Istočnoj Evropi, odakle se proširila u sve one zemlje kuda su emigrirali Jevreji iz Istočne Evrope, osobito u Sjevernu Ameriku i Izrael. Većina riječi u „jidišu“ su njemačke, a i gramatička pravila odgovaraju njemačkoj gramatici. Postoje dvije grupe „jidiša“, koje se među sobom nešto razlikuju: zapadni „jidiš“, koji se govori u zapadnoj Slovačkoj i u susjednim krajevima Mađarske, te u sjeverozapadnoj Poljskoj, i istočni „jidiš“, kojim se služe Jevreji u istočnoj Slovačkoj, Potkarpatskoj Rusiji, istočnoj Mađarskoj, Poljskoj i Rusiji.

Na teritoriju Hrvatske i Slavonije nije „jidiš“ nikada bio raširen, mada su pojedinci, došljaci iz istočnih krajeva, govorili među sobom tim jezikom. Od tih Jevreja primili su i drugi Jevreji neke specifične izraze, uglavnom hebrejskog porijekla, tako da su elementi „jidiša“ pomalo doprli u svakodnevni govor naših Jevreja, koji su se u prošlosti među sobom služili gotovo isključivo njemačkim jezikom. Taj jezik, ili bolje rečeno dijalekt hrvatskih Jevreja nije zapravo bio „jidiš“, nego njemački, ali je bio protkan nizom hebrejskih izraza, dijelom takvih koji se nijesu dali prevoditi na njemački, a još manje

na hrvatski jezik. Tek kasnije, i to početkom ovoga stoljeća, kada hrvatski Jevreji počinju sve više govoriti hrvatskim jezikom, gube se pomalo ovi hebraizmi, ali velik broj njih se ušćuvalo do danas.

Ovdje treba podsjetiti na neke historijske momente iz prošlosti zagrebačkih Jevreja, o čijem jeziku je zapravo govor u ovoj studiji. Prvi Jevreji su se naselili u Zagrebu već u Srednjem vijeku, i u to doba je u Zagrebu postojao veoma bujan jevrejski život. O jeziku tih prvih zagrebačkih Jevreja ne znamo ništa, ali je vjerojatno da su i oni, poput svoje braće u susjednim zemljama, govorili „jidiš“. Od XVI do XVIII stoljeća nije bilo Jevreja ni u Zagrebu, ni u ostaloj Hrvatskoj. Tek koncem XVIII stoljeća naseljuju se nakon 200 godina ponovo pojedini Jevreji u Zagrebu. Došli su većim dijelom iz Gradišta (Burgenland) i iz susjednih krajeva Mađarske. Iz sačuvanih dokumenata vidimo da su se služili njemačkim jezikom, i to književnim njemačkim jezikom, no nema sumnje da su u svom svakodnevnom govoru upotrebljavali velik broj hebrejskih izraza, isto tako kao što su ih upotrebljavali oni Jevreji koji su govorili „jidiš“. God. 1806 osnovana je u Zagrebu jevrejska općina i otsada dolaze Jevreji u sve većem broju u Zagreb. Oni dolaze iz Mađarske, Češke, Moravske, Slovačke, Austrije, ponešto iz Poljske i Italije (Trst). Tek pred Prvi svjetski rat dolaze pojedinačni Sefardi iz Bosne u Zagreb. Njihov je broj sve do god. 1918 veoma malen.

Za vrijeme Prvog svjetskog rata dolazi u Zagreb val izbjeglica iz austro-ugarskih pokrajina, koje su ugrožene ratnim akcijama, osobito iz Mađarske i Poljske. God. 1917—18 dolazi s ruskim emigrantima i ponešto Jevreja. Međutim, tek nakon završetka rata počinje u Zagrebu imigracija Jevreja većega stila. Oni dolaze iz Čehoslovačke, Austrije, Rumunjske, Poljske i drugih zemalja, osnivaju u Zagrebu tvornice i trgovačka poduzeća, te igraju vidnu ulogu u privrednom životu Zagreba, jednog od najjačih trgovačkih centara novonostavane Jugoslavije,

Mi vidimo, dakle, da je jevrejsko stanovništvo Zagreba došlo ovamo iz najrazličitijih zemalja. Sve te pojedine grupe donijele su sa sobom i svoje jezičke specifičnosti. Iako se nije razvio neki specifični dijalekt zagrebačkih Jevreja, ipak su svi ti došljaci donijeli sa sobom neke jezičke elemente, koje su vremenom prihvatili i drugi. Tako su se u jeziku zagrebačkih Jevreja udomačili brojni hebrejski izrazi, koji su se ušćuvali još i u vrijeme kada su zagrebački Jevreji već odavno napustili njemački jezik kao jezik svakodnevnog saobraćaja, prešavši jednostavno na hrvatski jezik.

Interesantna je činjenica da su neki od tih hebraizama prešli i u jezik zagrebačkog nejevrejskog stanovništva, jednako kao što to vidimo i u nekim drugim gradovima (Beč, Berlin itd.), Putevi, kojima su ti hebrejski elementi doprli u hrvatski jezik, različiti su i o njima će još biti opširnije govor.

U novije vrijeme nestaje opet sve više upotreba hebraizama u jeziku zagrebačkih Jevreja, čak i razumijevanje većine izraza, koji su nekoć bili opće poznati, nestaje pomalo. Sačuvali su se dobrim di-

jelom izrazi koji se odnose na religiju i na cionizam odnosno na Izrael. Upravo to nestajanje hebraizama iz jezika zagrebačkih Jevreja nalaže nam da ovom predmetu posvetimo ovu studiju, koja naravno nema pretenzije da bude potpuna, to više što o tom predmetu ne postoje nikakvi prethodni radovi. To je i razlog što u ovom radu nisu citirani nikakvi drugi radovi, — naprosto zato što takvih radova nema. Jedina literatura, kojom se autor poslužio, jesu hebrejski rječnici i enciklopedijska djela (Jüdisches Lexikon i Encyclopaedia Judaica). Sve ostalo zabilježio je autor na osnovu svog ličnog iskustva i sjećanja, koje seže pola stoljeća unatrag.

Ova će studija možda pridonijeti razumijevanju niza izraza ne samo u jeziku zagrebačkih Jevreja, nego i u govoru pojedinih ne-Jevreja, koji se iz dana u dan služe hebrejskim izrazima, čije značenje im nije sasvim jasno. Time ova studija postaje prilog ne samo judaistici nego i slavistici.

Na kraju treba istaknuti da je ovdje govor samo o onim hebraizmima kojima se služe zagrebački Aškenazi i da su ostavljeni po strani svi oni hebrejski izrazi koje susrećemo u govoru naše zagrebačke sefardske braće.

Svrha upotrebe hebraizama

Razmotrimo ponajprije pitanje: Iz kojeg razloga upotrebljavaju zagrebački Jevreji u svojem govoru hebrejske izraze?

U prvom redu upotrebljavaju oni takve izraze za označivanje specifičnih jevrejskih pojmova, koji se ne daju prevesti na hrvatski jezik. Ovamo idu nazivi jevrejskih blagdana, nadalje liturgijski pojmovi kao nazivi molitava i drugih religioznih ceremonija, svadbenih i pogrebnih obreda i sl., te novostvoreni pojmovi u vezi sa cionizmom i životom u Izraelu.

U drugu grupu idu oni hebraizmi koji bi se doduše dali prevesti na hrvatski jezik, ali koji time gube velik dio svoga specifičnoga značaja. Tako na pr. glasi doslovni prijevod hebrejske riječi „gevura” — „snaga”, „istrajnost”, a opet osjeća svaki Jevrejin fino nijansirano značenje hebrejskoga izraza, koje se ne može izraziti drugim jezikom. Ili riječ „sehel” znači hrvatski „razbor”, „pamet”, ali hebrejski izraz označuje ipak neku specijalnu formu razbora, itd. U ovu grupu spada niz apstraktnih pojmova, niz pojmova iz jevrejskog folklora, čitav niz izraza iz trgovačkog života, mnoge popularne uzrečice itd.

Treća grupa obuhvata pojmove iz svakodnevnog života, koji bi se bez daljega dali prevesti na svaki drugi jezik i koji time ne bi izgubili ništa od svoga efekta. Njima se Jevreji služe iz hiljadugodišnje navike, a ponekad i s namjerom da ih nejevrejska okolina ne razumije. Upotreba tih izraza postaje danas sve rjeđa.

Uopće se opaža da upotreba hebraizama nestaje u posljednjih 20 do 30 godina sve više iz govora zagrebačkih Jevreja. Stara generacija, koja se tim izrazima još obilno služila, gotovo je već sasvim

nestala, a nova generacija zazire iz različitih razloga od tih izraza. Dva najvažnija razloga za to jesu s jedne strane asimilacija Jevreja u posljednjim godinama, koja se ispoljuje i u jezičkom pogledu, a s druge strane popuštanje religioznosti i s time nestanak smisla za religiozne pojmove. Mlada jevrejska generacija u Zagrebu, koja nije pošla putem asimilacije, naučila je, međutim, čitav niz hebrejskih riječi, koje označuju cionističke pojmove i koje su, naravno, starijoj generaciji bile nepoznate.

Razumije se da se zagrebački Jevreji u svom svakodnevnom govoru također služe nizom hebraizama, koji su sasvim prešli u hrvatski jezik i kojima se služe i ne-Jevreji, i ne slučeti da su te riječi hebrejskog porijekla (na pr. „jubilej”, „Sotona”, „subota” itd.). O takvim riječima govorit ćemo kasnije još opširnije.

Dok se u „jidiš” jeziku hebraizmi nalaze ispremiješani s njemačkim i ponekim slavenskim elementima, doble zagrebački Jevreji upotrebljavaju hebraizme danas gotovo isključivo u kombinaciji s hrvatskim riječima, tako da nastaje poseban žargon, koji ima, kako ćemo vidjeti, i svoje gramatičke osobitosti.

Broj hebraizama kojima se služe današnji zagrebački Jevreji samo je neznatan dio onih hebraizama kojima su se služili njihovi očevi i djedovi, koji su, barem između sebe, govorili još njemački. Interesantno je promatrati, koji su se izrazi u toku vremena izgubili, pa ćemo stoga zabilježiti i one hebraizme kojima su se služile prijašnje generacije zagrebačkih Jevreja. Pored gorenavedenih uzroka nestajanja mnogih od tih izraza postoji još i jedan dalji važni uzrok, a to je prelaz zagrebačkih Jevreja od njemačkog jezika hrvatskom jeziku, koji ima sasvim druga gramatička pravila i kojemu je često veoma teško prilagoditi hebrejske riječi, naročito glagole. Tako su zagrebački Jevreji još prije nekoliko godina često upotrebljavali glagol „medabern” („govoriti”), koji su konjugirali u skladu s njemačkom gramatikom. Danas je taj izraz gotovo sasvim nestao, jer je nemoguće prilagoditi pojedine forme toga glagola (kao i svih ostalih glagola) hrvatskoj gramatici („medaberovati”?!). Svakako je to razlog da su hebrejski glagoli danas gotovo sasvim nestali iz govora zagrebačkih Jevreja (osim nekih iznimaka kao na pr. „hohme-cati”).

U govoru Jevreja, kako zagrebačkih tako i drugih, ima niz riječi koje su specifično jevrejske, mada nijesu hebrejskog porijekla. Jedna takva riječ je poznati izraz „nebih” („nebbich”), koju je teško prevesti na bilo koji drugi jezik i koja služi kao izraz žaljenja, i u supstantivnom smislu (otprilike u značenju „jadnik”), i u adverbijalnom smislu (otprilike u značenju „nažalost”). Ta riječ, međutim, nije hebrejskog porijekla, iako ima filologa koji je svode na hebrejski korijen „navuh”, što znači „zalutao”, „smeten” (upoređi naslov Majmonidesova djela „More nebuhim” („Vođa zalutalih”). Ima filologa koji svode ovu riječ na slovenski korijen, dok neki misle da je ona nastala iz njemačke fraze „Nie bei euch!” Takvih ćemo izraza naći više.

U jeziku zagrebačkih Jevreja nalazimo ne samo pojedine hebraizme nego i neke fraze odn. poslovice, koje sadržavaju hebrejske riječi i koje su u tom obliku poznate u čitavom jevrejskom svijetu. Takvim se frazama, međutim, nećemo pozabaviti na ovom mjestu.

Kako izgovaraju zagrebački Jevreji hebrejske riječi

Kao što je poznato, postoje dva načina izgovaranja hebrejskih riječi: sefardski i aškenaski. Najbitnije su razlike slijedeće:

Sefardi izgovaraju *kamac gadol* kao *a*, a Aškenazi kao *o*,
Sefardi izgovaraju slovo *tav* kao *t*, a Aškenazi kao *s*,
Sefardi naglašavaju većinu riječi na posljednjem slogu, Aškenazi nikada.

Jednako kao Sefardi izgovaraju hebrejske riječi i nejevrejski hebraisti, a sefardski način izgovora je i u Izraelu zvaničan.

Ima međutim i među Aškenazima raznih načina izgovaranja. Tako jedni izgovaraju *kamac gadol* kao *u*, a ne kao *o*. Slovo *holam*, koje i Sefardi i Aškenazi redovito izgovaraju kao *o*, izgovaraju Aškenazi ponegdje kao *oj*, a ponegdje kao *au*.

U izgovoru zagrebačkih Aškenaza ne nalazimo nekih specifičnosti. U zagrebačkoj jevrejskoj školi, koja je postojala do god. 1941, učila su djeca normalni aškenaski izgovor, a isti način izgovaranja primjenjivao se i u bogoslužju zagrebačke jevrejske općine. Zagrebački Jevreji, koji su polazili jevrejsku školu u Zagrebu, izgovaraju dakle hebrejske riječi na ovaj način. Oni Jevreji, međutim, koji su kasnije došli u Zagreb, služe se onim izgovorom koji je uobičajen u mjestu iz kojega su došli. Stoga se nađu još i danas pojedinci koji izgovaraju hebrejske riječi na način koji je ponešto različit od zagrebačkoga izgovora.

Iako u ovoj studiji ne govorimo o jeziku zagrebačkih Sefarda, ipak treba naglasiti da i zagrebački Aškenazi primijenjuju posljednjih godina često sefardski način izgovaranja i to, kako je već rečeno, uglavnom u vezi s pojmovima s područja cionizma ili u vezi sa životom u Izraelu. Tako se uvijek izgovaralo „Keren kajemet”, a ne „Keren kajemes”, „Omanut”, a ne „Omonus” ili „Omones”, itd.

Ali kao što su se u „jidiš” uvukle izvjesne jezičke korupcije, isto tako su se pojavile brojne korupcije i u hebrejskim riječima zagrebačkih Jevreja. Te su korupcije gotovo identične, iz čega možemo zaključiti da su te riječi došle ovamo preko „jidiš” jezika. Sigurno je, naime, da su mnogi Jevreji koji su došli u Zagreb iz drugih krajeva, prije toga govorili „jidiš”, pa su se i kasnije u Zagrebu služili tim jezikom, barem u svojem užem obiteljskom krugu, tako da su i njihova djeca, iako su već bila rođena u Zagrebu, naučila pojedine izraze u njihovoj korumpiranoj formi. To je ujedno razlog da je većina zagrebačkih Jevreja preuzela neke osobitosti „jidiša”, kao na pr. izgovor slova *holam* kao *e* (na pr. „*eces*” umjesto „*ecos*” odn.

„ecot”), nadalje izgovor slova kamac gadol u posljednjem slogu imenica ženskoga roda kao e (na pr. „gevure” umjesto „gevuro” odn. „gevura”), zatim izgovor slova šuruk kao e (na pr. „boher” umjesto „bohur” odn. „bahur”) itd.

Hebrejske riječi, upotrebljavane u hrvatskom jeziku, imaju samo dva roda: muški i ženski. Nijedna se imenica ne upotrebljava kao neutrum, kao što ni u hebrejskom jeziku nema srednjega roda, nego samo maskulinum i femininum. Razlog te pojave nije nikako u nedostatku srednjega roda u hebrejskom jeziku, jer Jevreji, koji govore njemačkim jezikom, upotrebljavaju neke hebrejske riječi kao neutra (na pr. „das Rachmones”), nití se zagrebački Jevreji drže striktno roda koji ima pojedina riječ u hebrejskom jeziku. Štaviše, veoma često mijenjaju hebrejske riječi ovom prilikom svoj rod: tako je riječ „histadrut”, kada se upotrebljava usred hrvatskog govora, muškoga roda, mada je u hebrejskom femininum. To isto vrijedi za maloprije spomenutu riječ „rahmones”, koja je u originalu kao „rahmanut” ženskoga roda, a u Zagrebu se na pr. veli „imati s nekim velikim rahmones”. To vrijedi, uostalom, za sve riječi koje u hebrejskom završavaju na „-ut”, a u „jidiš” na „-es”. Ali ima i drugih hebrejskih feminina, koja u Zagrebu postaju maskulina. Tako se često čuje u Zagrebu fraza: „Dat ću ti dobar ece”, ili čak još pogrešnije „dobar eces”, mada je riječ „eca” ženskoga roda i kao takva se upotrebljava i u „jidišu” („ece”). Ovamo spada u riječ „dales”, koja se beziznimno u Zagrebu upotrebljava kao maskulinum (jednako kao i među Jevrejima koji govore njemački), mada je hebrejska riječ „dalut” femininum.

Izgleda da je kriterij za određivanje roda hebrejskih riječi kod zagrebačkih Jevreja analogija s hrvatskim riječima, u tom smislu da se smatraju imenicama ženskoga roda one koje završavaju na *a* (ukoliko se to *a* nije pretvorilo u *e*), te one koje označuju žensko biće. Mnoge takve riječi, kod kojih se slovo *a* na koncu pretvorilo u *e*, dobivaju danas opet slovo *a*. Tako na pr. se riječ „nekeva”, koja se u „jidišu” izgovara „nekeve”, u Zagrebu danas izgovara „nekeva”, pri čemu nije naglašen posljednji slog, kao što bi to trebalo biti, nego pretposljednji. Riječ „nešama”, jidiš: „nešome”, izgovara se u Zagrebu često „nešoma”. Time je naravski sačuvan karakter ženskoga roda. Deklinacija takvih riječi se vrši jednako kao deklinacija hrvatskih imenica koje završavaju na *a*. Analogno tome dekliniraju se i hebrejska maskulina na isti način kao hrvatska. Evo nekoliko primjera, iz kojih se vidi kako se u svakodnevnom govoru zagrebačkih Jevreja dekliniraju hebrejske riječi: „Velika mišpoha”, „U krugu svoje mišpohe”, „S čitavom mišpohom” itd. Ili: „Veliki koved”, „Bez imalo koveda”, „S velikim kovedom” itd.

Dok su zagrebački Jevreji još govorili njemački, oni su stvarali plural hebrejskih riječi na jednaki način kao što se stvara plural u hebrejskom jeziku, dodavši imenicama muškoga roda nastavak „-im”, a ženskim „-ot” odn. „-es”. Tako su nastali plurali „mezuzes”, „hazonim”, „jomtojvim”, „ganovim”, „bahurim”, dok se danas čuju

plurali „mezuze”, „hazoni”, „jontevi”, „ganevi”, „boheri”. Ali ima izvjesnih riječi, kod kojih se i danas tvori plural prema hebrejskoj gramatici, na pr. „eces”, „mecijes” itd., a pogotovo se ovako tvori plural kod novohebrejskih riječi (na pr. „halucim”, „olim”, „kibucim” itd.). Ali i tu se često griješi, i mi čujemo sasvim nemoguće forme kao posljedice krive deklinacije takvih plurala, na pr. „izgovor Sefardima”, „veliki kibucimi” itd., umjesto „izgovor Sefarda”, „veliki kibucim” ili „veliki kibuci”.

Interesantno je da se u posljednje vrijeme i nazivi nekih religioznih pojmova, osobito blagdana, sve više izgovaraju prema sefardskom odn. novohebrejskom izgovoru, tako „šabat” umjesto „šabes”, „roš hašana” umjesto „rošešone”, „šavuot” umjesto „ševues”, „Izrael” umjesto „Jisroel” itd. To isto vrijedi i za neka jevrejska imena, tako da se mladi Jevreji u Zagrebu više ne nazivaju iskvarenim imenima kao nekoć, nego se ta imena danas ispravno izgovaraju. Na mjesto imena Mojše, David, Šlojme, Šmule i Jajnkev stupila su danas imena Moše, David, Šelomo, Šemuel i Jakov. Prijašnji oblici upotrebljavaju se još samo s podrugljivom namjerom.

Nepoznavanje hebrejskog jezika kod današnjih zagrebačkih Jevreja dovelo je toga da se neki izrazi izgovaraju sasvim krivo. Tipični su primjeri riječi „roš hašana” i „roš hakahal”, koje se vulgarno izgovaraju „rošešone” odn. „rošekol”, dok se u Zagrebu danas često čuje oblik „rašešone” i „rašekol”, koji nemaju ama baš nikakva opravdanja.

Hebraizmi u govoru zagrebačkih Jevreja

Donijet ćemo sad popis onih hebrejskih izraza kojima su se nekoć služili i kojima se dijelom još i danas služe zagrebački Jevreji. Pri tome valja razlikovati oblike koji su se upotrebljavali u vrijeme kada su zagrebački Jevreji još govorili njemački, i oblike koji su se održali i u vrijeme kada su zagrebački Jevreji prešli na hrvatski jezik. Kod svake riječi donosimo najprije onaj prvi oblik, a zatim drugi (u zaporci). Ukoliko je koji od navedenih izraza danas napušten, označit ćemo to zvjezdicom ispred dotične riječi. Kod izraza koji se i danas upotrebljavaju u istom obliku kao nekoć, naveden je taj izraz jednostavno bez posebne oznake.

U pogledu transkripcije pojedinih hebraizama pridržavamo se pravila hrvatskoga pravopisa, te transkribiramo riječi slovima hrvatskoga alfabeta, pa i one riječi koje su se upotrebljavale u njemačkom govoru, dakle: „mahlojke” (a ne „machlojke”), „mešumed” (a ne „Meschummed”), „hucpe” (a ne „Chutzpe”) itd.

U ovom popisu nisu navedeni specifično jevrejski izrazi, koji potječu iz drugih jezika, a ne iz hebrejskoga, ili kojih je porijeklo nejasno. To su izrazi: „aprenoves” (od lat. „ora pro nobis”), „apikojres” (od grč. „Epikuros”), „benšen” (od lat. „benedicere”), „cidakl” (od njem. „zudecken”), „davenen” (porijeklo nepoznato, od engl.

„dawn“?), „honte“ (porijeklo nepoznato), „hojker“ (od njem. „Höcker“), „lajenen“ (od lat. „legere“), „napecen“ (od slav. „na peći“), „nebih“ (porijeklo nepoznato), „nevere“ (porijeklo nepoznato), „petite“ (porijeklo nepoznato), „parah“ (poljskog porijekla), „pacef“ (od grč. „prosopon“), „šolet“ (od tal. „scaldato“ ili franc. „chaud au lit“), „tajnecen“ (slav. od „tajna“).

Ne navodimo ni one novohebrejske izraze koji su se udomili posljednjih godina u vezi s razvojem cionizma, a osobito poslije osnutka države Izrael. To su, između ostalih mnogobrojnih izraza, slijedeći: „alija“, „erec“, „haluc“, „histadrut“, „hitahdut“, „keren kajemet“, „keren hajesod“, „kneset“, „kibuc“, „kvuca“, „ole“, „ozeret“, „šekel“ itd. Sve se te riječi danas izgovaraju i u Zagrebu potpuno pravilno, pa nije potrebno da ih pobliže nabrojimo i označimo njihovo značenje.

Ostale riječi donosimo u pojedinim grupama, prema tomu s kojega su područja.

1. Jevrejski blagdani

Erev, predvečerje subote i blagdana (erev = večer).

**Halemojd*, polublagdan (hol-hamoed).

Hanuka, blagdan posvete hrama.

Jontef (jom tov), blagdan (zapravo: dobar dan).

Jomkiper (jomkipur), dan pomirbe.

**Lagbojmer* (lagbaomer), 33 dan sefire, polublagdan usred vremena žalosti.

Pesah

Purim

Roš hojdeš (roš hodeš), blagdan mladačaka.

Rošešone (roš hašana), Nova godina

Sukes (sukot), blagdan sjenica.

Simhes tojre (simhat tora), blagdan radosti tore.

Šabes (šabat), subota.

**Šajne rabe* (hošana raba), 7 dan sukota.

**Šmini aceres* (šemini aceret), 8 dan sukota.

Ševues (šavuot).

Tišebov (tiša beav), 9 ab, dan žalosti.

**Zojin oder* (zajin adar), 7 adar, smrtni dan Mojsijev.

2. Molitve i obredi

Barmicve (barmicva), proslava vjerske punoljetnosti mladića sa 13 godina (zapravo: bar-micva = sin zakona).

Brohe (broha), blagoslov (beraha).

**Droše*, propovijed (draša).

**Gelile*, zamatanje tore (gelila).

**Gojmel*, molitva zahvalnica nakon izbjegnute opasnosti (gomel).

Haftore (haftora), završni odsjek kod čitanja tore (haftara).
 **Hagbe*, dizanje tore (hagbaha).
 **Hale*, blagoslov kod miješenja tijesta za kruh (hala).
Haskara, vidi Maskir!
Havdole (havdala), subotnja zaključna molitva.
Kadiš, molitva za pokojnike.
 **Kapore*, žrtveni obred u predvečerje jom kipura (kapara = oprost).
Kideš (kiduš), blagoslov vina u predvečerje subote i blagdane (kiduš = posveta).
 **Krišme*, molitva „Šema” prije spavanja, obično „krišme lajenen” (krijat šema = čitanje šema).
Lije, alije (aliya), poziv k tori (aliya = uspinjanje).
Maftir, posljednji pozvanik k tori (maftir = završilac).
Majriv (maariv), večernja molitva.
Maskir, molitva zadušnica (mazkir, od zahor, = sjećati se). Danas se više upotrebljava naziv *Haskara* od istoga korijena.
Mikve (mikva), ritualna kupelj.
Minhe (minha), poslijepodnevna molitva.
Minje (minjan), propisana desetorica za održanje bogoslužja (minjan = broj).
Mišeberah, blagoslov za određene osobe (mi šeberah = „onaj koji je blagoslovio”).
Musef (musaf), prijedopodnevna molitva u subotu i na blagdane.
 **Nign (nigun)*, melodija kod moljenja i čitanja tore (nigun = melodija).
Nile (neila), zaključna molitva na jom kipur (neila = završetak).
Seder, svečana večera u predvečerje pesaha (seder = red).
 **Sefire (sefira)*, brojenje dana između pesaha i šavuota (sefira = brojenje).
Sidre, sedre (sidra), tjedni odsječak tore.
 **Slijhes (selihot)*, molitve pokajnice (seliha = oprost).
Šahris (šaharit), jutarnja molitva (šahar = zora).
Šemoneesre, molitva koja se sastoji od 18 blagoslova (šemoneesre = 18).
Šnodern (šnodrati), darivati kod tore (šenodar).
 **Tajnes*, post (tanit).
 **Tilem*, psalmi (tehilim).
 **Zemires*, pobožne pjesme (zemiroi).

3. Liturgijski pribor

**Arbekanfes*, komad platna s resama (cicit), koje pobožni Jevreji nose na grudima (arba kanfot = četiri ugla).
Barhes, pecivo iz bijelog brašna, posipano makom, za subotu i blagdane (beraha = blagoslov).
Cicis, rese na talitu (cicit).

Esrog, plod citrusa, upotrebljava se kod bogoslužja na sukot (etrog).

Gemore (gemara), tumačenje mišne, sastavni dio Talmuda.

Hagode (hagada), knjiga koja se čita kod sedera (hagada šel pesah), (hagada = priča).

Humeš, pet knjiga Mojsijevih (hameš = pet).

**Klej kojdeš*, ritualni pribor u hramu (klij = pribor, alat).

Lulev (lulav), paomina grana, upotrebljava se kod bogoslužja na sukot.

Mahzor, molitvenik za blagdane (mahzor = ponavljanje).

Maces (macot), kruh bez kvasca za pesah.

Megile (megila), biblijska knjiga koja se čita na purim (megila = svitak).

Menojre (menora), sedmokraka svjetiljka za hanuku.

Mezuze (mezusa), pergamentni svitak s biblijskim rečenicama, koji se pričvršćuje na dovratnik.

Parohes (parohet), zastor na škrinji, u kojoj se nalazi tora.

**Psom, psomim*, mirođije, koje se upotrebljavaju kod havdale (bsamim).

Sefer, svitak tore (sefer = knjiga).

Siderl (sidur), molitvenik za svaki dan (sidur = red).

Suke (suka), sjenica.

Šojfer (šofar), oinov rog, kojim se duva na roš hašanu.

Tales, talis, molitveni ogtač (talit).

**Tehine*, molitvenik na njemačkom jeziku za žene (tehina = molitva).

**Tenah*, Biblija, kratica za „tora, nevijim, ketuvim”.

Tojre (tora), nauka, u užem smislu 5 knjiga Mojsijevih.

Tvilem (tefilim), molitveno remenje (tefilin).

4. Vjerski i općinski funkcioneri

**Bal kore*, čitatelj tore.

**Bal tekije*, duvatelj šofara (baal tekija).

**Dajen (dajan)*, vjerski sudac.

Gabe (gabaj), počasni funkcioner u hramu itd.

Hazn (hazan), predmolitelj, kantor.

Melamed, učitelj.

Mojl (moel), obrezavatelj (mohel).

Morenu, počasni naslov za talmudskog učenjaka (morenu = naš učitelj).

Rebe, rabin (rav = učitelj). Rabinova žena se naziva *Rebecen*.

Rošekol (roš hakahal), predsjednik općine.

**Sojfer (sofer)*, čovek, koji piše tora svitke.

Šames (šamaš), poslužitelj u hramu.

Šoc-moc, vjerski funkcioner u malim općinama, (koji je u isti mah predmolitelj i rabin (kratica od šalijah cibur more cedek).

Šohet (šohet), koljič.

5. Rađanje, vjenčanje i umiranje

- **Bejs ojlem (bet olam)*, groblje (bet olam = vječni dom).
Bris, bris mile, obrezivanje (berit = savez). Vidi također *Mile!*
Droše-dar, obično njem. „Droschegeschenk“, svadbeni dar (dra-
ša = propovijed).
**Get*, rastavno pismo.
Hasene, svadba (hatuna).
Hesped, žalosni govor, komemoracija.
Hosn, zaručnik, mladenac (hatan).
Hupe (hupa), baldahin, pod kojim se obavlja venčanje.
Jeled, dijete.
Kale, zaručnica, mladenka (kala).
Keveroves, grobovi roditelja, odn. njihovo posjećivanje (kever
avot):
Krije (krija), cijepanje ili razrezanje odijela u znak žalosti (krija
= razderanje).
Levaje (levaja), pogreb (levaja = ispraćaj).
**Maceve*, nadgrobni spomenik (maceva).
Mahtenes, mahteneste, međusobni rodbinski odnosi između mu-
ževljeve i ženine majke (mahtenet).
Malah hamoves, anđeo smrti (malah hamavet).
**Malenen*, obrezati (od glagola mol).
Mehutn, međusobni rodbinski odnosi između ženinog i mužev-
ljevog oca (mehutan).
**Mes*, mrtvac (met).
Mile (mila), obrezivanje.
**Mise mešune*, naprasna, neprirodna smrt (mita mešuna = pro-
mijenjena smrt).
Nedan, miraz.
Sude (suda), gozba prilikom obrezivanja (seuda = gozba).
Sadhen, ženidbeni posrednik, provodadžija (šadhan).
Šidah, ženidbena ponuda (šiduh).
Šive (šiva), sjedenje na podu u znak žalosti prvih sedam dana
nakon smrti roditelja ili djece (šiva = sedam).
**Šlojšim (šelošim)*, žalobni obredi kroz 30 dana nakon smrti ro-
ditelja i djece (šelošim = trideset).
Tahrim, mrtvačka odjeća.
**Tare (tahara)*, pranje mrtvacu.

6. Jelo i piće

- Aheln, jesti (ahal)*.
**Badkenen*, pregledati meso (badak).
**Batlen*, obično „Homec batlen“, odstraniti homec (batel = uni-
štiti).
**Bedike*, ritualni pregled mesa (bedika).
**Bodek*, pregledatelj mesa.

Hazer, svinja, svinjetina (hazir).

*Harojses, smjesa jabuka i oraha (za seder), (haroset).

Homec, jela priređena s kvascem, zabranjena za pesah (hamec).

Jajin, vino.

Kašern, učiniti uporabivim za jelo (od kašar = biti dozvoljen).

Kašrut, uporabivost jela.

Košer (kašer), dopušteno, uporabivo.

Lehem, kruh.

Maces (macot), kruh bez kvasca (za pesah).

Majim, voda.

*Mezumen, molitva poslije jela (obično „Mezumen benšen“) (od zimun = poziv, tj. na molitvu).

Mojce, blagoslov kod narezanja kruha (po riječi „moci“ u tom blagoslovu).

Mole, pijan (male = pun).

*Moror, gorke trave (za seder), (maror).

Šahaten, klati po ritualnim propisima (šahat).

Šashenen, piti (šata = piti).

*Šehite (šehita), ritualno klanje.

Šiker, pijan (šikur).

Šikures, pijanstvo, pijano stanje (šikarut).

Trefe (trefa), zabranjeno jelo, (trefa = razderano).

7. Razni jevrejski pojmovi

Balbos, općinar, čovjek koji ima svoje zvanje (baal-bajit = vlasnik).

Baldover, neprevodiv izraz (baal-davar = čovjek od riječi).

*Besamidraš, učiona, hram (bet hamidraš).

Bes din (bet din), vjerski sud.

Boher, mladić, osobito učenik talmudske škole (bahur).

Cadik, pravednik.

Elijenovi, prorok Ilija (Elijahu hanavi).

*Geneden (gan eden), raj.

Goles (galut), progonstvo, Dijaspورا.

Haver, drug.

Heder, osnovna škola (heder = soba).

Hevre (hevra), društvo, osobito „Hevra kadiša“ („Sveto društvo“).

*Hosid (hasid), pobožnik, hasid.

Ivre (ivrit), hebrejski.

Ješive (ješiva), talmudska učiona.

Kapores, uništeno, unesrećeno.

Kile, kehile (kehila), općina.

*Kol (kahal), općina.

*Kolecen (kolecati), razgovarati o općinskim stvarima (od kahal).

*Lamden, učenjak (lamdan).

Locele, šala, vic (vjerojatno od loc = šaliti se).
Luah, jevrejski kalendar (luah = tabla).
Mešijah (*mašijah*), Mesija.
Mogen Dovid (*magen David*), Davidova (šestokraka) zvijezda,
 (magen David = Davidov štit).
Mojše rabenu (*Moše rabenu*), naš učitelj Mojsije.
 **Mošel*, pripovijest, parabola (mašal).
 **Nedove*, dar (nedava).
 **Novi*, prorok (navij).
 **Pare*, faraon (faro).
 **Paskenen*, donositi odredbe u vjerskim stvarima (pasak = odrediti).
Pejes (*pajes*), zulufi (peot = rubovi, uglovi).
 **Posek*, biblijski citat (pasuk).
 **Psul*, griješka.
Šlahmones, šiljanje darova (mišloah manot = šiljanje udjela).

8. Pogrdni izrazi

Amhorec (*amhaarec*), neznanica, ignorant (am haarec = narod zemlje).
Azesponem, bezobrazan, drzak čovjek (azut panim = tvrdoća lica).
Barbotl, besposličar (bar = sin; batel = besposlen).
Beheme, marva, (u prenesenom smislu), (behema).
Ganev, kradljivac (ganav). Glagol: *ganvenen* (*ganvenati*), krasti.
 **Gojlem*, tup čovjek, idiot (golem = automat, figura od ilovače).
Hamer, magarac (u prenesenom smislu), (hamor).
Kelev, pas (u prenesenom smislu).
Klafte, kuja (u prenesenom smislu), brbljiva žena (aramejski = kalvta).
 **Mamzer*, kopile, bastard.
 **Mahšefete*, vještica (mahšefet).
 **Menuvl*, grdoba, ružan čovjek (menuval).
Mešuge, lud (mešuga).
Nekeve (*nekeva*), bludnica (nekeva = žena).
 **Nevele*, strvina (u prenesenom smislu), loš čovjek (nevela).
Roše, zao čovjek, antisemit (raša).
Šojte, glupan (šote).
Untam, nespretan čovjek, čovjek bez ukusa, njemačka negacija od tam (taam = ukus, spretnost).

9. Trgovački izrazi

Bovl, loša roba (porijeklo nejasno, možda od bavel, Babilon, pojam svega zla po shvatanjima starih Jevreja).
 **Kojne*, kupac (kone).

Mecije (mecija), jevtina roba (mecija = nadena stvar).
Mehule, propao, uništen.
Mešalemen, platiti (šalem).
 **Mišpetn*, pravdati se, parničiti (mišpat = pravo).
Mos, novac (maot).
Ojšer, bogataš (ošer).
Parnose (parnosa), dohodak, zarada (parnasa).
Plejte (plajte), bjegstvo, bankrot (plejta).
Revah (rebah), korist, dobitak. Često „haki revah” (zapravo: „hakil revah”, čisti dobitak).
 **Shojre*, roba (sehora).
Šahern (šahrovati), trgovati (sahor).
Tinef, nečist, bezvrijedna roba (tinuf = blato).

10. Kršćanstvo

Galah, katolički svećenik (galah = obrijani).
Goj, ne-Jevrej. Ženski oblik: *gojte* (goj = narod).
Mešumed (mešumad), pokrštenik.
Šegec, kršćanski mladić.
Šikse (šiksa), kršćanska djevojka.
Šmadn (šmadovati), pokrstiti se.

11. Bolesti

**Halošes*, nesvijest (halašut).
 **Hereš*, gluh.
 **Hojle*, bolesnik (hole).
 **Kadohes*, groznica (kadahat).
Mešuge, lud (mešuga).
 **Refue*, lijek, izliječenje (refua).
Šigan, ludilo (šigaon).

12. Uzrečice

Alevaj (halvaj), dao bog! (halvaj).
Avade (evade), sigurno (vadaj).
Dafke, za inat (dafka = samo, isključivo).
Ejšer, možda (efšar).
Holile, bože sačuvaj (halila). Često: „holile vehas” (has = bože sačuvaj).
Lav, ne (lo, lav).
Lehajim, na zdravlje! (hajim = život).
Oser, nikako! Često prema mađ. „az oser” (asur = zabranjeno).
Os pos, sasvim točno (ot beot = slovo po slovo).

Šekoah, otprilike: srećno bilo! (jišar kohaha = neka ti snaga ostane!)

*Šivre lev, tuga, žalost (šivre lev = razderanje srca).

Tomer (toma), možda (tomar).

13. Apstraktni pojmovi

Bilbl, podvala (bilbul = iskrivljenje činjeničnog stanja). Često „šeker bilbl”, lažna podvala.

Cedoke (cedoka), dobročinstvo (cedaka).

Cores, bijeda, brige (carot).

*Dajges, brige, strah (deagot).

Dales, siromaštvo (dalut).

*Derek erc, pristojno ponašanje.

Ece (eca), savjet.

Emes, istina (emet).

*Gajve, oholost (gaava).

Gevure (gevura), snaga izdržljivost.

Harote, pokajanje (harata).

Havruse, prijateljstvo, zajednica (aramejski = havruta).

Hohme, mudrost, razbor (hahma).

Hucpe (hucpa), bezobraznost, drskost.

*Jihes (jihus), otmjeno porijeklo.

*Kojah, snaga (koah).

*Kojhev, sreća (kohav = zvijezda, sudbina).

Koved, čast, ugled (kavod). Od toga: behoved, dostojanstveno, i mehaved, na čast.

Mazl, sreća (mazal = zvijezda, sudbina).

Menuhe, mir (menuha).

Micve (micva), vjerska zapovijed, dobro djelo.

Mojre, strah (mora).

*Nahes, mir, udobnost, uživanje (nahat). Od toga glagol benahecn.

Nekome, zloradost (nekama = osveta).

Nešome, duša (nešama).

*Noe, radost, užitak (hanaa).

Rahmones, milosrđe, sućut (rahmanut).

*Rigze, svađa (od glagola ragoz = uzbuditi se).

*Riše, nepravda (od glagola raša = griješiti, obijediti).

Sehel, razbor, pamet.

Simhe (simha), radost, veselje.

*Sine, mržnja (sina).

*Sod, tajna.

Sof, konac, završetak.

Škojrim, laži (škarim).

Štike, šutnja (štika). Često: beštike, tiho, potajno.

Štus, glupost (štut).

Tahlis, konačni cilj (tahlit = konac).

**Tarbes*, kultura, odgoj (tarbut).

**Z'hije*, pravo, prednost (zehija).

**Z'hus*, zasluga (zehut).

14. Opći pojmovi

Balmehome(r), vojnik (baal-milhama = čovjek rata).

**Batlen*, besposličar, ljenčina (batlan).

**Behor*, prvorođenac.

**Besule*, djeвица (betula).

Brojgez, uvrijeđen (berogez).

Dabern, govoriti (daber). Često: *medabern* (medaber).

**Gešem*, kiša. Često: *gešenen*, kišiti.

Gezere (*gezera*), uzbuna, afera (*gezera* = zapovijed, progon).

Hajes, život (hajim).

Halhenen, ići, otići (halah). Također *hojlahn* i *telahn*.

Hapn (*hapati*), uzeti, uhvatiti (hafan = uzeti punu šaku nečega).

Hargenen, tući, ubijati (harag).

Hohem (*haham*), mudrac, pametan čovjek.

Hojšeh, tmina, mrak (hošeh). Često: „*hojšeh micrajim*” (egipatski mrak).

**Holem*, san (halom). Od toga glagol *hojlemen*, sanjati.

**Jeruše*, baština (jeruša).

Jofe, lijep (jafe).

Jom, dan.

**Jošenen*, spavati (jašon).

Kinim, uši, gamad.

Kol, glas.

**Kvedes*, težina (kvedut).

Levone, mjesec na nebu (levana).

Lošn, jezik (lašon).

Mahlojke (*mahlojka*), svađa, razdor (mahaloket).

Majse, stvar, pripovijest (maase = djelo, rad).

Makes, udarci, batine (makot).

**Malke*, kraljica (malka).

**Maskil*, naobražen čovjek.

Medabern, vidi Dabern!

Medine (*medina*), kraj, pokrajina.

Melah (*meleh*), kralj.

Melohe, rad, posao (melaha).

Mešores, sluga (mešaret).

Mevin, poznavalac, stručnjak.

Mis, gadan, ružan (aramejski, meis = odvratan).

Mišpohe (*mišpoha*), obitelj (mišpaha).

Mojhl, opraštajući (od glagola *mahal*). Obično „biti mojhl”, oprostiti.

**Nojkem*, osvećujući se (od glagola *nakam*). Obično „biti nojkem”, osvetiti se.

**Ojrah*, gost (oreah).

Ojsenen, raditi (aso).

Patern, osloboditi se nečega (patar). Od istoga glagola particip *poter* (osloboden od nečega).

Ponem, lice (panim).

**Roenen*, gledati (rao).

Ruah, duh.

Sojne, *sone*, neprijatelj.

Srokenen, zaudarati (od korijena sarah).

Srore, gospodar (srara = gospodstvo).

Šajle, pitanje (šeela).

Šelijah, glasnik, poslanik (šalijah).

Šmonces, trice, gluposti, nevažne stvari. Možda od istoga korijena kao i slijedeća riječ (šmua).

Šmus, razgovor (šmua = vijest, novost). Glagol *šmuzn*, razgovarati.

Šofl, otrcan, neugledan (šafal = nizak, neznatan).

**Šojfet*, šofet, sudac.

**Šojmer*, čuvar (šomer).

Tam, ukus, spretnost (taam). Protivno: *untam*.

Tohes, stražnjica (tahat).

Tov, dobar.

T'šuve, odgovor (tešuva).

Ovaj popis sigurno nije potpun i vjerojatno će se naći još niz hebraizama kojima se služe zagrebački Jevreji, a koji ovdje nisu spomenuti. No valja imati na umu da je ovo prvi pokušaj registriranja ovih izraza, pa prema tome je moguće da je izostao neki izraz, iako smo mišljenja da su barem najvažniji i najrašireniji izrazi obuhvaćeni u ovom popisu.

Veoma je instruktivno promatrati, koji su se hebraizmi tokom vremena izgubili iz govora zagrebačkih Jevreja, odnosno koji su se sačuvali do danas. Ako idemo po pojedinim grupama, označenim u ovom poglavlju, možemo reći da se najviše hebraizama sačuvalo u uzrečicama, u trgovačkim izrazima, u pogrđama i, razumije se, u velikoj grupi religioznih pojmova u vezi s rađanjem, vjenčanjem i smrću. Naprotiv se među nestalim hebraizmima nalaze u prvom redu neki specifično jevrejski pojmovi, pa neki apstraktni pojmovi, zatim nazivi vjerskih funkcionera i konačno nazivi bolesti. Općenito možemo reći da je danas otprilike jedna trećina svih navedenih hebraizama napuštena u govoru zagrebačkih Jevreja, dok je dobar dio od preostale dvije trećine danas promijenio svoj oblik, prilagodivši se sve više duhu hrvatskog jezika.

Hebraizmi u govoru zagrebačkih ne-Jevreja

Upotreba ponekih hebraizama u svakodnevnom govoru nije nipošto specifična pojava kod zagrebačkih ne-Jevreja. Kao što je već istaknuto, vidimo tu pojavu i u drugim gradovima i mjestima gdje jevrejsko pučanstvo živi pomiješano s nejevrejskim. Naročito u gradovima u kojima se govori njemački, prešlo je mnogo takvih hebrejskih elemenata u govor ne-Jevreja, što je sigurno uvjetovano time što „jidiš” i njemački jezik imaju mnoge zajedničke crte, prije svega gramatičke osobine. Kod slavenskih je jezika, međutim, takvo stapanje kudikamo teže.

Putevi kojima su hebrejske riječi došle u govor ne-Jevreja dvojak su. Kršćani su primili velik niz takvih riječi preko Biblije, dok je u novije vrijeme sve tješnji kontakt između Jevreja i ne-Jevreja imao za posljedicu da su ne-Jevreji prihvatili i mnoge izraze koji nemaju nikakve veze s Biblijom ili crkvom, nego služe za izražavanje svakodnevnih pojmova. U tom pogledu bila je od važnosti velika uloga Jevreja u trgovini i prometu, te u nauci. Valja istaknuti da je i velik broj kršćanskih imena hebrejskog porijekla. Takva imena nalazimo često i kod zagrebačkih ne-Jevreja.

Za jedan dio hebraizama, kojima se služe zagrebački ne-Jevreji, možemo ustvrditi da im je značenje i hebrejsko porijeklo poznato. No ima i hebraizama koji se iz dana u dan upotrebljavaju, a da onaj koji ih upotrebljava i ne sluti da su te riječi hebrejskog porijekla. Ima nadalje hebraizama kojima se služe ne-Jevreji bez zle namjere, dijelom da ugone Jevrejima sa kojima razgovaraju, dijelom jer im je upotreba tih riječi prešla u krv pod utjecajem stalnoga saobraćaja s Jevrejima. Ima, međutim, i hebraizama koje upotrebljavaju ne-Jevreji s očitom antisemitskom tendencijom ili barem u ironičnom smislu. Takvi se hebraizmi najčešće primjenjuju kod pričanja takozvanih „jevrejskih” a ustvari antisemitskih viceva, gdje je govor o Izaku, Moricu, Sari i drugim ličnostima s biblijskim imenima, o „rebeu” i „rebecenki”, gdje je svaki Jevrejin „ganev” ili đde u najmanju ruku sa svojim „rebahom”. U takvim neukusnim anegdotama često se, uz veliku dozu antisemitizma, ispoljuje prilično poznavanje jevrejskog folklora i „jidiš” rječnika. Zanimljivo je da ne-Jevreji čuju ovakve pošalice većinom u jevrejskom društvu, gdje ih sami Jevreji pričaju kao „jevrejske locelah”, mada su to ustvari sasvim prosti produkti antisemitizma. Čak su prije rata izvjesni naši humoristički časopisi redovito donosili ovakve „šale” u rubrici „Židovski humor”.

Broj hebraizama u hrvatskom jeziku prilično je velik. Ovdje nećemo navesti neke čisto hebrejske geografske nazive, koji su svakom kršćaninu poznati (Betlehem, Galileja, Jerusalem, Kapernaum itd.), mada je značenje tih naziva uglavnom nepoznato. Od ostalih hebrejskih naziva u vezi s kršćanstvom navodimo samo neke najvažnije: *Amen* (istina je), *Haleluja* (hvalite boga), *Hosana* (hošia na = pomozi!), *Kerub*, *Mesija* (mašijah, pomazanik), *Misir* (micrajam),

Egipat), *Opat* (od av = otac), *Pasha* (pesah), *Rabi* (moj učitelju), *Sotona* (satan), *Seraf* (saraf), *Subota* (šabat), *Zebaot* (cevaot, pridjevaka boga, tj. bog vojska).

Često se citiraju i Isusove riječi: „Eli, eli, lama azavtani?” („Bože, bože, zašto si me napustio?”), a konačno je hebrejskog porijekla i samo ime *Isus* (Ješua).

Ali i pored ovih religioznih izraza ima niz hebraizama koji potječu iz Biblije i koji su kao i drugdje tako i u Hrvatskoj ušli u svakodnevni jezik. To su među ostalima: *Belzebub* (baal zebub, zapravo: bog muha), *Eden* (raj), *Jubilej* (jovel), *Mamon* (aramejski: blago, novac), *Menetekel* (zapravo: brojeno i odvagnuto. Upotrebljava se u značenju „prijetnja”), *Tohuvabohu* (pusto i prazno).

Hebrejskog su porijekla nadalje izrazi: *kabala*, *Talmud*, pa čak i često upotrebljavana riječ *lazaret*, koja potječe od imena Lazar, aramejskog oblika hebrejskog imena Eleazar.

Jevrejska odn. biblijska su imena veoma omiljena među Hrvatima, pa ih nalazimo i u Zagrebu u velikom broju. Najpoznatija takva imena jesu: *Adam*, *Benjamin*, *Daniel*, *David*, *Emanuel*, *Eva*, *Gabrijel*, *Ilija*, *Ivan*, *Izabela*, *Jakov*, *Josip*, *Judita*, *Lazar*, *Lea*, *Magdalena*, *Marija*, *Matija*, *Mihael*, *Rafael*, *Rut*, *Suzana*, *Šimun*, *Tamara*, *Zaharija*. Mnoge zagrebačke djevojke, koje ponosno nose imena *Suzana* i *Tamara*, ne slute da prvo ime znači na hebrejskom jeziku „liljan”, a drugo „paoma”.

Posljednjih godina sve se više služe zagrebački ne-Jevreji nizom hebraizama, koji su odavno u upotrebi kod njihovih jevrejskih sugrađana i koje smo među ostalima naveli u prošlom poglavlju. To su slijedeći izrazi: *baldover*, *bowl*, *eces*, *ganev*, *gezeres*, *goj*, *hammer*, *jontef*, *košer*, *locelah*, *maces*, *mahlojka*, *mešuge*, *mišpoha*, *nebohant* (od riječi „nebih”), *pajes*, *plajte*, *revah* (obično u obliku „rebah”), *rebe*, *šiker*, *šmonces*, *šmus*, *tinef*. Nastale su čak neke riječi, kojima se sami Jevreji ne služe, na pr. *maušlati* (od imena Moše, Mauše, u smislu: govoriti na jevrejski način), ili naziv *pajkeles* (umjesto *pajes*, peot). Te se riječi upotrebljavaju u ironičnom odnosno pogrđnom smislu, kao što ne-Jevreji često upotrebljavaju u pogrđnom smislu i druge hebraizme kao *baldover*, *gezeres*, *mišpoha*, *nebohant*, *plajte*, *rebah*, itd.

Neobično popularan je u Zagrebu izraz *pajzl*, kojim se označuje mala gostionica najgore kategorije. Taj je izraz došao u Zagreb preko Beča, gdje se on u obliku „Beisl” upotrebljava s istim značenjem. Ustvari je ta riječ hebrejskog porijekla, i to njemački determinativ hebrejske riječi *bajis* (bajit, tj. kuća). Od toga istoga korijena potječe uostalom i slovenska riječ „bajta”.

Ovaj nam posljednji primjer ujedno pokazuje, na koji način dolaze ponekad hebraizmi u govor ne-Jevreja. Ali u isti mah vidimo također kako se takvi izrazi korumpiraju i kako na koncu nastaju sasvim nove riječi, koje jedva odavaju svoje prvobitno porijeklo.

Uz ovakve jezičke novotvorevine, koje su uostalom veoma malobrojne, nestaju međutim pomalo drugi hebraizmi, jednako kod

ne-Jevreja kao i kod Jevreja. Pretežna većina današnjeg nejevrejskog stanovništva grada Zagreba ne poznaje nijedan od gore navedenih hebraizama, izuzev jedino one biblijske izraze koji su sasvim prešli u hrvatski jezik, kao što su jubilej, Sotona, subota, amen itd. Svi ostali izrazi održali su se jedino kod onih ne-Jevreja koji su po rodbinskim, prijateljskim ili poslovnim vezama povezani s Jevrejima, i kod onih koji svoje znanje o Jevrejima crpu iz njemačke antisemitske literature, koja obiluje hebraizmima svake vrste, najviše pak onima što po mišljenju antisemita predstavljaju za Jevreje najteže uvrede. Ali i ta je literatura danas gotovo sasvim nestala, a time je usahlo jedno važno vrelo, iz kojega su se zagrebački antisemiti napajali „judaističkim” znanjem.

Zaključak

U ovoj smo studiji pokazali da se u svakodnevnom govoru zagrebačkih Jevreja sačuvao velik broj hebraizama. Iako je broj tih hebraizama u posljednje vrijeme prilično opao, ipak su se otprilike dvije trećine ušćuvala do današnjega dana, — dokaz da jevrejska svijest i tradicija nijesu nestale kod zagrebačkih Jevreja. Popis tih hebraizama s oznakom specifičnog načina izgovaranja omogućit će budućim istraživačima da odrede porijeklo zagrebačkih Jevreja, koji su u prošlosti s raznih strana došli u taj grad.

Ali i u govor zagrebačkih ne-Jevreja ušao je priličan broj hebrejskih izraza, dijelom preko Biblije i kršćanske crkve, dijelom putem direktnog kontakta sa jevrejskim sugrađanima. Samo neznatan broj zagrebačkih ne-Jevreja upoznao je te izraze putem antisemitske literature. Svakako je zanimljiva pojava da su mnogi zagrebački ne-Jevreji prihvatili te izraze, i to uglavnom intelektualni krugovi. Mi možemo iz toga zaključiti da zagrebački Jevreji nikada nisu živjeli odijeljeno od svoje nejevrejske sredine, nego da je postojao prilično uzak kontakt u društvenom, poslovnom i obiteljskom životu. Kao što vidimo utjecaj Jevreja grada Zagreba na njihove sugrađane u jezičkom pogledu, tako isto je postojao i postoji još i danas utjecaj u kulturnom pogledu uopće. Udio Jevreja u kulturnom razvitku grada Zagreba do sada je malo istražen. Svakako će budući kulturni historičar zagrebačkih Jevreja morati kod svojih istraživanja povesti računa i o jezičkom utjecaju zagrebačkih Jevreja na njihove nejevrejske sugrađane. A ovom do sad posve neistraženom pitanju posvećena je ova studija.

ŠPANJOLSKE IZREKE I POSLOVICE BOSANSKIH SEFARADA

Poslovica je iz plemenita metala izrađen novac s natpisom i slikom, novac koji milozvučno zvoni, te putuje po narodu iz ruke u ruke.

Čelakovski

(češki naučnik i pjesnik,)

Narodne poslovice su kratke i lako razumljive izreke koje uglavnom izražavaju pravila narodne mudrosti. One karakterišu jedan narod, njegov mentalitet, način mišljenja i njegovu psihu. Poslovice nalazimo kod svih naroda i u svako doba. Jedna te ista misao izrečena u poslovičnom obliku javlja se kod mnogih naroda gotovo u istom obliku ili sa vrlo neznatnim izmjenama i varijacijama. Zato se ne treba čuditi, ako ih nalazimo kod najstarijih naroda Egipćana, Mezopotamaca, Jevreja, Grka i Rimljana, pa sve do naših savremenika. Koliku su važnost stari narodi poklanjali poslovicama, neka posluži kao dokaz da su ih Aristotel, Aristid, Demokrit, Sokrat, Seneka, Tacit i drugi vrlo brižljivo sakupljali i njegovali. Bez sumnje, vrlo časnno mjesto u sabiranju poslovice pripada

kralju Salamonu koji je prikupio zbirku od oko 3.000 poslovice. Nažalost, ova je zbirka propala, za vrijeme jerusalimskog požara god. 586 pre naše ere. Knjiga „Pirke Avet“ pretstavlja pravi biser mu-

Dr S. Pinto

drosti. Proroku Ezri pripisuje se knjiga poslovice, koja je poznata pod imenom MISLE (poslovice). Kralj Salamon definisao je poslovicu ovim riječima: „Hohmet bahuc zarona, barehovot titen kola” („Mudrost ulice, pjeva po trgovima.”).

Ove riječi izvrsno pristaju značenju poslovice i pokazuju im izvor i porijeklo. „Mudrost na ulicama”. Ako se pod ulicom razumijeva narod, onda se sigurno može tvrditi da je poslovice „izraz narodne mudrosti”.

Od modernih država, Španija je prva izdala već u godini 1515 svoju prvu zbirku poslovice na narodnom jeziku, pod naslovom „Refrenes formosisimos y provechosos glosados”. I danas nije rijedak slučaj, da ćemo sresti Španca iz naroda, čiji jezik obiluje poslovice, a pogotovo je to redovna pojava kod školovanijeg svijeta.

Jevreji protjerani iz Španije nosili su kroz svoju istoriju, pa su djelomično i danas sačuvali, osim španskih romansi, i poslovice — koje Sefardi zovu refrenes. Starije generacije su refrenes vrlo često upotrebljavale u svakidanjem životu. Njima su naši djedovi i očevi određivali svoj životni stav, svoj odnos prema ljudima, svoju životnu filozofiju. Da bi poslovice odredili najviši hijerarhijski rang, oni su joj često davali i neko religiozno značenje. Prošarali bi čistu špansku poslovicu kojom hebrejskom riječi ili riječi uzetom od onih naroda i onih sredina s kojima su živjeli. Sefardi su u novim sredinama stvarali i kovali i nove poslovice koje su odraz novih iskustava i saznanja. Jedna studiozna analiza moći će se sa približnom sigurnošću napisati kada budu sve poslovice skupljene i izdane. Bilo je u tome poslu i manjih pokušaja. M. Kayserling izdao je god. 1889 u Budimpešti jednu zbirku „Refrenes y Proverbios espanoles de los Judeos espanoles”. Ovu je zbirku skupio H. S. Davičo iz Beograda. Kayserling je tvrdio da je pretežni dio tih refrenes porijeklom iz Španije, upoređujući ih sa jednom zbirkom poslovice sastavljenom na Pirinejskom Poluostrvu.

I kod nas u Bosni bilo je pokušaja da se poslovice sakupe. Pokojni sarajevski nadrabbin dr Moric Levi posjedovao je zbirku od nekoliko stotina poslovice, koje je sakupio po kazivanju starih ljudi i žena. Kako se ova zbirka stalno bogatila, pok. dr Levi nije htio da je djelomično štampa. Došao je rat i tako je sav dugogodišnji rad na tome polju propao. Rabin iz Travnika, pokojni David Danon, također se bavio sakupljanjem španskih izreka i poslovice, i sakupio je veću zbirku. Jedan dio tih poslovice objelodanjen je u „Jevrejskom Glasu”, koji je izlazio u Sarajevu. Prof. dr Kalmi Baruh spremio je svoju zbirku poslovice popraćenu naučno dokumentovanom studijom o porijeklu, jeziku, analogiji poslovice, ali nažalost ni ova zbirka nije prije rata bila objavljena.

Danas je rijetko naći među Sefardima ljude koji govore espanol, a pogotovu koji još upotrebljavaju poslovice. Fašizam je slistio sve one koji su nosili refrenes ne samo na svojim usnama nego i u srcu. Propalo je neizmjereno bogatstvo, koje je moglo poslužiti kao dragocjeni dokument kulturne istorije i stvaralaštva sefardskih Jevreja

Jugoslavije — koji su uspjeli da dadu tek drugu generaciju ljudi školovanih na visokim školama.

I ova naša mala zbirka moći će oštroumnom naučniku da posluži kao mali, ali dragocjeni prilog proučavanju života i filozofije bosanskih Sefarada.

Izreke i poslovice*)

1. Quien no tiene lo que hacer, quita los ojos de su mujer.

2. Quien quire lo mucho, pierde lo poco.

3. Para lo hecho no hay provecho.

4. Principio de sensia es de tener creencia.

5. Ninguno veji su korkova.

6. La limpieza del cuerpo amuestra la limpieza del alma.

7. Si el corazon es ciego, loque vale el ojo abierto.

8. Va hasta Stambol por una cuchara de arroz.

9. Un dano un sehel.

1. Kad čovjek nema šta da radi, iskopaće oči vlastitoj ženi.

2. Ko traži previše, gubi i ono što ima. Kō hoće veće, taj će iz vreće.

3. Onome što je prošlo nema više lijeka. Ono što je prošlo ne vrijedi više spominjati.

4. Početak mudrosti je vjerovanje. Cogito, ergo sum.

5. Niko ne vidi svoju grbu. U tuđem oku vidi trn, a u svome ni brvno.

Objašnjenje: kaže se za onoga koji ne vidi svoje mane.

6. Čistoća tijela je čistoća duše.

7. Što vrijedi otvoreno oko, kad je srce zatvoreno.

Objašnjenje: Čovjeku bez srca ni pamet ne vrijedi.

8. Ode u Stambol za kašiku riže.

Objašnjenje: kaže se za onoga ko neracionalno troši vrijeme.

9. Na greškama se učimo. Errare discimus.

*) Iako rukopis ove male zbirke folklornog blaga, zbog smrti svog autora nije definitivno završen ni sređen (u posljednjem delu na pr. poslovice su samo transkribovane) — objavljujemo ga u znak sećanja i poštovanja prema našem neumornom i suviše rano umrlom saradniku (Redakcija).

10. Saco vacío ne esta en pies.
10. Prazna vreća ne može da stoji.
Objašnjenje: Nijedna stvar (čin, djelo) ne može biti bez osnove.
11. Pleito de hermanos, alheña de manos.
11. Svađa među braćom nestaje kao kna (boja) s noktiju.
Objašnjenje: kaže se kada se ističe prolaznost ili manja važnost nečega.
12. Mal de muchos consuelo de locos.
12. Budala se tješi nesrećom drugih.
13. Pensar al mal para que venga el bien.
13. Misli na zlo, da bi došlo bolje.
Objašnjenje: kaže se kada se čovjek nada boljemu. Vjera u čovjeka ističe se optimizmom.
14. Onde la olla suena, algo hay.
14. Kada lonac zvoni, biće nešto. Gdje ima dima, biće i vatre.
15. Mejor es un buen vecino que un hermano y un primo.
15. Bolji je dobar susjed nego li brat i bliski rođak. Bliži komšija nego brat.
16. Tu habla sea con humildanza en tu enemigo no deseyes venganza.
16. Neka ti besjeda bude blaga, a svome neprijatelju ne poželi osvetu.
Objašnjenje: savjet čovjeku na položaju i javnom radniku.
17. Sembra vergas para que te aharven.
17. Posadi šibe, kojima će te tući. Sadi tikve, da ti se o glavu razbiju.
18. Crece en la huerta lo que non quiere el patron.
18. U vrtu uspijeva što vlasnik i ne želi.
Objašnjenje: kada se nešto dešava i protiv volje čovjeka.
19. La cama es una rosa, si no se duerme se reposa.
19. Postelja je slična ruži, ako se i ne spava na njoj, a ono se odmara.

20. Quien no escucha a su mujerita se retuerce su orejita.

21. El loco lo echa, el sabio lo lleva.

22. Honra a cada uno y non maltrates a ninguno.

23. Ya conosco colles de mi huerta.

24. El hermano para el dia malo.

25. Loque mi ojo no veye mi corazon no llora.

26. Pagan justos por pecadores.

27. Bien guisa la mi nuera con la casa llena.

28. La anguistra a su hora.

20. Ko ne posluša svoju ženicu, uho mu se savija.

Objašnjenje: koji put treba i ženu poslušati.

21. Budala izvaljuje, a pаметan riječi u sebi nosi (zadržaje). Što lud učini, deset pametnih ne ispravi.

22. Poštuj svakoga a ne preziri nikoga.

Objašnjenje: kaže se za onoga koji pokušava da svakoga razumije, ali i za oportuniste.

23. Poznajem kupus iz svoje bašte.

Objašnjenje: kaže se kada se hoće naglasiti da su nekome prilike vrlo dobro poznate.

24. Brat se pozna u crnini danima.

Objašnjenje: kaže se kada se želi istaknuti da se u teškim danima ili nevolji poznaju ljudi.

25. Srce mi ne čezne za onim što oko ne vidi.

Objašnjenje: može se reći za čovjeka umjerena.

26. Pravednici ispaštaju za djela grijешnika.

27. Dobro kuha snaha, kad je kuća puna. S maslom je i bukva dobra.

Objašnjenje: kaže se u prenesenom značenju. U dobru lako je dobar biti.

28. Svaka nevolja u svoje vrijeme.

Objašnjenje: ne treba se prije reda plašiti ili žalostiti.

29. El mal que se puede reparar con dinero no es mal.

30. Mucho hablar, mucho jarar.

31. Mas presto pasan malas cuchialladas que malas palavradas.

32. Vinagre fuerte y al atuyendo hace dano.

33. Una madre y un ventallapan mueho mal.

34. Todo el que va a la guerra no caye.

35. Suspecho e celo non dan consuelo.

36. Por el cante se conoce el ave.

37. No deses lo que adquirir no puedes.

38. El konsežo de todos toma, ma el mijo no dešo.

39. No alaves el dia antes de su pasadia.

40. El mas prospero de el hombre es de odobar sus yereos.

29. Nevolja koja se može odstraniti novcem nije nevolja.

Objašnjenje: čovjek ne treba da žali za novcem, ako je izbjegao opasnost.

30. Ko mnogo govori, mnogo i griješi. Tacere aurum est. Štinja je zlato, govorenje srebro. Si tacuisses-filosophus mansisses.

31. Brže zacjeljuju rane zadane nožem nego li riječima. Verbum magis vulnerat quam gladius.

32. Jako sirće škodi i samoj posudi. Cum grano salis.

Objašnjenje: Ne valja ništa raditi previše.

33. Majka i pregača pokriva ju mnogo zla.

Objašnjenje: kada se hoće da istakne ogromna ljubav majke.

34. Svi koji idu u rat ne ginu. Svaki ne gine od mača.

35. Zajedljivost i zavist ne pružaju utjehe.

Objašnjenje: kaže se zajedljivom i zavidljivom čovjeku.

36. Ptica se poznaje po glasu.

37. Ne zaželi što postići ne možeš. Prostiri se koliko ti je jorgan dug.

38. Poslušaj savjet svakoga ali od svoga ne odustaj.

39. Ne hvali dana prije večeri. Konac djelo krasí.

40. Najveći uspjeh čovjeka je osloboditi se svojih mana.

Objašnjenje: kada treba čovjeka pozvati da svlada sebe.

41. Ni te bendigo, ni te maldigo si no en la hora que te lo digo.

42. Por sus frutas se conoce el arbol.

43. Ni novia sin velo, ni mujer si celo.

44. Meyor es creyer que no ir a ver.

45. Cada par con su parqual.

46. Huego y baraya no se amata con paga.

47. Haragan y conceyero.

48. Hierro con hierro sa aguya.

49. Quien en el cielo escupe en la cara li cae.

50. Las paredes eienen orejas.

51. Quien tiene pared de vidro no eche piedras en el tejado del vecino.

52. El mas chico cabello hace su solombra.

41. Ne blagosiljam te, niti proklinjem već ti u pravi čas kazujem.

Objašnjenje: U pravi čas.

42. Drvo se poznaje po plodu. Po jutru se dan poznaje.

43. Ni nevjeste bez vela, ni žene bez zavisti.

44. Bolje je vjerovati nego pitati.

45. Svaka ptica svome jatu leti.

46. Požar i žeravica ne gase se slamom. Vatra se ne gasi slamom. U vatru ne sipaj ulje.

47. Lijenčina a dijeli savjete. Objasnenje: kaže se za onoga koji samo savjetuje, a sam ništa ne radi.

48. Gvožđe se oštri gvoždem. Nož se brusi nožem.

Objasnenje: kaže se kada treba nekoga potstaknuti da istraje do kraja.

49. Ko u nebo pljuje na lice mu pada.

Objasnenje: upotrebljava se kada treba obuzdati čiju oholost i nadutost.

50. I zidovi imaju uši.

Objasnenje: upotrebljava se kada se želi koga upozoriti na opreznost.

51. Ko ima zidove od stakla, neka ne baca kamen na krov susjeda. Ko je šupalj pod ušima ne hvata se za uši.

52. I najmanja dlaka baca svoju sjenu.

Objasnenje: Ni male stvari ne treba nipođstavati.

53. Bien digo a mi yja, para que lo entienda la mia nuera.

54. Dimi con quien vas, ti dire quien sos.

55. El buen pano en la barca se vende.

56. Quien se casa por la moneda parde la moneda, la muyer le queda.

57. Quien mucho escoge, lo podrido come.

58. Quien mal habla, mal oye.

59. Quien merca loque no le preme, vende loque tyene.

60. La puerta abiarta y el justo peca.

61. Quien de todos es amigo, es muy pobre o muy rico.

62. Mano ke keris ver kortada bezala.

63. Ni onde tu tia, cada dia.

53. Kćerku kara, snahi prigovara.

Objašnjenje: kada se hoće nekome nešto reći aluzijom.

54. Kaži mi s kim si, pa ću ti reći ko si. S kim si — takav si.

55. Dobra čoha se i u barci prodaje.

Objašnjenje: kaže se kada je što dobro i vrijedno, ono se ne treba hvaliti, to ima svoju veliku cijenu.

56. Ko se ženi zbog novca, novac izgubi, a žena mu ostaje.

Objašnjenje: upotrebljava se kada se nekoga treba odvratiti od gramžljivosti i pohlepe za novcem.

57. Ko mnogo probire, trulo jede. Probirač nađe otirač.

58. Ko zlo govori, zlo i čuje.

Objašnjenje: upotrebljava se za čovjeka koji čini zlo.

59. Ko kupuje što mu ne treba, prodaje ono što ima.

Objašnjenje: aluzija na rasipništvo i lakomislenost.

60. Kada su vrata otvorena, i pošten zgriješi.

Objašnjenje: prilike dovode čovjeka u iskušenje.

61. Ko je prijatelj svima ili je veliki siromah ili veliki bogataš.

62. Ruku koju želiš otsjeći, poljubi.

Objašnjenje: Neprijatelja ćeš lakše svladati laskanjem.

63. Ni svojoj tetki ne idi svaki dan.

Objašnjenje: Budi umjeren i ni u čemu ne pretjeraj.

64. No hace le que puede si no el que esta embesado.

65. Paga loque debes, sabras loque tienes.

66. Hace bien y no mires con quien.

67. Asno callado por savio es contado.

68. Del mal paquado, afilu piedras.

69. El vecino vee la entrada, y no vee la salida.

70. Pasa un punto, viviras un mundo.

71. Quien bien esta y meyor escoge, cuando viene el mal que no se anoje.

72. Quien non tiene la hermosa besa la mucosa.

73. Negar una falta es haser otra peor.

74. Por decir la verdat se pierdi la amistad.

64. Ne daje onaj koji ima nego onaj koji je navikao.

65. Plati svoj dug pa ćeš znati što imaš.

Objašnjenje: upotrebljava se kada se čovjeku želi reći da žuri sa računom.

66. Čini dobro i ne gledaj kome.

Objašnjenje: kaže se kada onaj koji čini dobro ne čeka da mu se uzvrća. Potstiče ljude na humanizam.

67. Kada magarac šuti, smatra se da je mudar. Si tacuisses philosophus mansisses.

68. Od zla dužnika pa kad i kamen. Od zla dužnika i koza bez mljeka.

69. Susjed vidi prihode, a ne vidi rashode.

Objašnjenje: kada se aludira na zavist ljudsku.

70. Prođeš li jedan čas, preživieš cio vijek.

Objašnjenje: kada treba na vremenu dobiti i ukloniti nevolju koja ti pretstoji.

71. Ko živi u dobru, a traži bolje, neka se ne žali kada ga snađe gore.

72. Ko nema ljepoticu, ljubiće i ružnu.

Objašnjenje: kada se hoće nekoga utješiti.

73. Ne priznavati prvu grešku, znači upadati u drugu još goru.

74. Rekneš li istinu, gubiš prijateljstvo. Fiat iustitia pereat mundus.

75. Una mano sola ni canta ni llora.

76. Hace el paso segun el pie.

77. Al haragan tarde le viene la gana.

78. Al bien entendidor pokas palabras.

79. El hombre propone y el Dios dispone.

80. Después de la lluvia sale el sol.

81. Cuando haj pletos en casa no se recoge ni la ceniza.

82. Si paz no eziste, se pasa vida triste.

83. Si paz en casa manca el choro de amor estanca.

84. Todos los empiesos son fuertis.

85. Si en casados non hay amor de tura non tienen vida segura.

86. Suspecho y celo non dan concuelo.

87. No deseas loque adquirir no puedes.

75. Usamljena ruka niti pjeva, niti plače.

Objašnjenje: kaže se za čovjeka bez prijatelja.

76. Koračaj prema nozi.

Prostiri se prema guberu.

Objašnjenje: kada se nekoga želi upozoriti da preduzima sve u granicama svojih sposobnosti.

77. Lijenčini kasno stiže volja.

Objašnjenje: prekor neradniku, koga vrijeme uvijek pregazi.

78. Pametnom dosta malo riječi. Sapienti satīs.

79. Čovjek snuje a bog određuje.

80. Poslije kiše javlja se sunce.

Post nubila Phoebus.

81. Kada je svađa u kući, ne može se ni pepeo sačuvati. Složna braća nove dvore grade, a nesložna i stare razvaljuju.

82. Gdje nema mira, provodi se žalostan život.

Objašnjenje: aluzija na neslogu u kući.

83. Kada u kući nema sloge, presahnuće i izvor ljubavi.

84. Svaki početak je težak. Omnia initia difficila sunt.

85. Ako u braku nema trajne ljubavi —, nema ni sigurna života.

86. Taština i zavist ne daju utjehu (ne donose utjehu).

87. Ne zaželi što postići ne možeš.

88. Del amanicer se veye el buen dia.

89. En el plato que comes no escupes.

90. Todo loque se luze no es oro.

91. Loque puedes solo, no haperes de otros.

92. Gvay de el malo y cu vecino alado.

93. Entre la pas y la gera, guay de el quien la yeva.

94. Quien mete las manos entre dospiedras las quita machucadas.

95. El mas buen medico es la natura y el tiempo.

96. Gana buena fama y echate en el mar.

97. Grande mal es el no saber.

98. Ijos no tengo netos mi lloran.

88. U zoru se vidi kakav će biti dan.

Objašnjenje: kaže se za nekoga koji na početku odmah griješi ili čovjeku čija je mladost uzalud prošla.

89. Ne pljuj u tanjir iz kojega jedeš.

Objašnjenje: Ne budi nezahvalan dobročinitelju.

90. Nijje zlato sve što sija.

91. Što možeš učiniti sam, ne očekuj od drugoga.

92. Jao zlu čovjeku i njegovom susjedu (onome koji se s njim druži).

93. Teško onome koji se nalazi između mira i rata.

Objašnjenje: kaže se kada je čovjek u teškoj situaciji — između čekića i nakovnja.

94. Ko stavlja ruke između dva kamena, izvadiće ih zgnječene.

Objašnjenje: kaže se kada se želi nekog odvratiti, da se ne miješa u tuđe poslove.

95. Priroda i vrijeme su najbolji ljekari.

Natura est optimus medicus.

97. Dobi dobar glas i baci se u more. Rodi me majko srećna, pa me baci u đubre.

Objašnjenje: kaže se za čovjeka koga u životu prati sreća.

97. Najveće zlo je neznanje. Ignorantia malum maximum.

98. Sinova nemam, a unučad mi plače.

Objašnjenje: kada se nekome nametne dužnost.

99. Y en el oro haj cheser.
100. Y mucha miel enfasia.
101. Lloran cuerpos por vestidos i vestidos por cuerpos.
102. Quien barvas vee, barvas cata.
103. Quien madruga el Dios le ayuda.
104. Quien es tu enemigo, el de tu oficio.
105. Quien bien te queri llorar te haci.
106. Quien lazdra, y alcanza.
107. Quien de casa fue, lonche fui.
108. Quien core — caye.
109. Quando da el ijo al padre, llora el ijo y llora el padre.
Quando da el padre al ijo, rie le padre, rie el ijo.
110. Un dia mas un sehel mas.
111. A hombre hablador y indiscreto non confies tu secreto.
99. I u zlatu ima otpadaka.
Objašnjenje: Nema čovjeka bez mane, kao zlata što nema bez otpadaka.
100. Ako je previše dodija, pa makar bio i med.
101. Plaču tijela za odijelima, a odijela za tijelima.
Objašnjenje: kada neko udešava modu prema sebi, a ne sebe prema modi.
102. Ko vidi brade, brade će ga i snaći.
Objašnjenje: Treba poštovati starije.
103. Ko rano rani i bog mu pomaže. Ko rano rani dvije sreće grabi.
104. Ko ti je neprijatelj, nego esnaflija; onaj koji radi isti posao.
105. Ko te voli, taj će te rasplakati.
106. Ko radi, zaradi.
107. Ko od svoje kuće bježi, daleko bježi.
108. Ko visoko leti, nisko pada.
Festina lente.
109. Kada sin daje ocu, plače sin, plače otac.
Kada otac daje sinu, smije se otac, smije se sin.
Objašnjenje: Od djece ne očekuj zahvalnost.
110. Svaki dan donosi novo iskustvo, novo saznanje.
111. Brbljivcu i indiskretnom čovjeku ne povjeravaj svoju tajnu.

112. Aguas pasadas no muelen molinos.

113. Antes dientes que parentes.

114. Voz de pueblo, voz de Dios.

115. De la faja fin la mortaja.

116. Dos con uno lo quitan de el mundo.

117. La madre que pare cole-vros, demando por eyos.

118. Al tijempo el concejo.

119. De dota i ajuar ninguno no se enrequecyo.

120. Ajo dulce no hay.

121. De castas vienen los reyes.

122. De una pulga en gameo.

123. El frio abate al leon.

112. Protekle vode ne okreću vodenice.

Objašnjenje: kaže se kada čovjek promaši cilj ili ga vreme preteče.

113. Zubi su preči i od roditelja.

Objašnjenje: u smislu bliža košulja od gunja.

114. Glas naroda, glas božiji. Vox populi, vox dei.

115. Od kolijevke pa do groba. Objasnenje: kaže se za onoga ko je nepopravljiv.

116. Jedan protiv dvojice silazi sa svijeta. Dva loša ubiše Miloša. Nec Hercules contra duos.

117. Majka ako i zmije rađa pita (brine) za njih.

Objašnjenje: ogleda se ogromna ljubav i briga majčina za djecu — pa makar ona i zla bila.

118. Savjet izrečen na vrijeme.

119. Od miraza i ruha niko se nije obogatio.

Objašnjenje: odvracanje od pohlepe za mirazom.

120. Nema slatkog češnjaka.

Objašnjenje: kaže se kada čovjeka treba upozoriti da bude oprezan naročito prema neprijateljima.

121. Kraljevi dolaze od soja.

122. Od muhe medvjeda.

Objašnjenje: kada se nešto pretjera.

123. Studen slomi i lava.

Objašnjenje: primjenjuje se kada se dokazuje da ništa nije vječito.

124. Loque aboreci queyo encampi.

125. Loque a ti no te agrada al amigo no li agas.

126. Las cosas claras el Dios las bendice.

127. Si un ciego gia otros ciegos a el abismo van luego.

128. Tanto que mi lo quire, que no mi lo creo.

129. Tanto grita el ladron que cae el patron.

130. Si pedonar no quijeres de le Dios pardon non esperes.

131. El rio pasa i le arena queda.

132. El pan de la vecina es melisina.

133. La casa del doliente se cema i no se siente.

134. Creyar una creatura, creyar uno mundo.

124. Što sam prezirao — snaslo me.

Objašnjenje: kada čovjeka snađe ono što je izbjegavao.

125. Što se tebi ne sviđa, ne čini svome prijatelju. Ne čini drugome što nećeš da se tebi čini.

126. Jasne stvari i bog blagosivlje. Čist račun, duga ljubav.

127. Ako jedan slijepac vodi drugog slijepca, brzo će pasti u provaliju.

128. Toliko čeznem da ni samome sebi ne vjerujem.

Objašnjenje: kada se hoće istaknuti velika čežnja.

129. Toliko više lopov, dok ne zaplaši vlasnika. Držite lopova.

Objašnjenje: kada neko hoće da zametne svoj trag.

130. Ako sam ne praštaš, ne čekaj da ti bog oprostí.

Objašnjenje: kaže se kada treba nekoga nagovoriti da oprostí drugome.

131. Potok protiče ali pijesak ostaje.

Objašnjenje: kada se želi reći da svaki događaj ostavlja svoj trag.

132. Hljeb komšije je kao lijek. Tuđe uvijek slađe.

133. Kuća nevoljnika izgori, a da se i ne čuje.

Objašnjenje: kaže se za onoga koji junački snosi svoju nevolju i ne kuka.

134. Vaspitati i podići jedno dijete — vaspitati i podići ceo svijet.

Objašnjenje: teško je biti vaspitač.

135. Un buen pleto trae buena paz.
136. Vieja en casa, droga en casa.
137. No toces lumbre en sabato.
138. Para lo echo, no hay provecho.
139. Luenga tierna, rompe el queso.
140. Lo fiyado deve ser pagado.
141. La experoencia es madre de la sencia.
142. Mas huerte es de pensar que de lo pasar.
143. No hay mejor testigo que el papel escrito.
144. Por poca levadura se bosea la masadura.
145. Una rosa no hace corona y una paharito no trae la prima vera.
146. En el oro no cae mancha.
147. El oro es olvidadiso.
148. Boquita de miel, corazon de fiel.
135. Poslije žestoke svađe, dobar mir.
136. Starost u kući, lijek u kući.
Objašnjenje: kaže se kada se želi istaknuti poštovanje prema starosti i iskustvu.
137. Ne diraj vatru subotom.
Objašnjenje: Pobožni Jevreji subotom ne lože vatru — zabrana. Primjenjuje se: kada se nekoga odvraća od neprijatnosti i da ne čini nepromišljeno djelo.
138. Onome što je prošlo nema lijeka.
139. Mekan jezik lomi i tvrde kosti. Dobra riječ i gvozdена vrata otvara.
140. Dug treba platiti.
141. Iskustvo je majka mudrosti.
142. Teže je misliti negoli podnositi.
143. Nema boljeg svjedoka od napisane riječi. Verba volant, scripta manent.
144. Zbog malo kvasca pokvari se tijesto.
Objašnjenje: kaže se za škrta čovjeka.
145. Jedna ruža ne čini vijenac, niži jedna ptica donosi sobom proljeće. Jedna lasta ne čini proljeće.
146. Za zlato se rđa ne hvata.
147. Zlato se zaboravlja.
148. U ustima med, u srcu jed.

149. Hablar cin pencar es tirar cin apuntar.

150. De un carnero no hay dos pelas.

151. Eshoegra ni de barro buena.

152. Lena sin fumo no hay.

153. Ni miercoles sin sol, ni vivda sin dolor, ni mosa sin amor.

154. La muyer sabia fragva la casa i la loca con sus manos la deroca.

155. Mechor es caer en un rio furiente e non en boca de la hente.

156. El trabajo no deronza si-no provecha i onra.

157. La hambre y el frio trae a la purta del enemigo.

158. El mal i el bjen en la kara se veji.

159. En la cindat de los ciegos beata el que tiene un ojo.

160. La vieja tura, porque se cura.

161. Avanza la ceniza y gasta la farina.

162. Un corason es espezo de otro.

149. Govoriti bez razmišljanja je što i pucati, a ne ciljati.

150. Nema jagnjeta sa dvije kože.

151. Svekrva ni od zemlje nije dobra. Svekrva svemu kriva. Nema dobre svekrve.

152. Nema drveta bez dima.

153. Ni srijeda bez sunca, ni udovica bez boli, mi djevojka bez ljubavi.

Objašnjenje: vjerovanje da srijeda treba da bude sunčani dan.

154. Pametna žena kuću gradi a luda žena svojim rukama je ruši.

155. Bolje da padneš u bijesni vrtlog negoli da te svijet ogovara.

156. Rad ne ponižava već donosi koristi i čast.

157. Glad i studen tjeraju do neprijateljskih vrata.

158. Dobro i zlo se na licu vidi.

159. U varoši slijepih, blago onome ko ima samo jedno oko.

160. Staro traje, jer se čuva.
Objašnjenje: kaže se kada se hoće nekoga potstaknuti na štednju ili umjerenost.

161. Štedi lug a troši (rasipa) brašno.

Objašnjenje: kaže se za rasipnika.

162. Jedno srce je ogledalo drugoga.

Objašnjenje: kada hoće da se kaže: Slika našla priliku.

163. Dota y achugar te puedo dar, el mazal va te lo abuscar.

164. El mal viene a quintales y se va a metocales.

165. No le digas al loco ni mucho ni poco.

166. No tiene ni padre ni madre ni spiritu santo.

167. Guaj de akel ke va detras de lo pardido.

168. Pari kolevro para ke mi kiti los ožos.

169. Non aj ermano asta ke non lo pare la madre.

170. Ožo ke non veji — korason non degueli.

171. A ti te lo digo mi iža entjende lu Tu mi nuera.

172. Alta i gorda ke me krija el dio, blanka i korelada ja mi ago jo.

173. La pera no kaji londje del peral.

174. Por dizir huego — non si kema la kazá.

175. Ken mar esparti — en rijos se arti.

176. Sara tu kaza — alavaras a tu vizina.

177. Azno batal — proveća al vizindado.

163. Ruho i miraz mogu ti dati, sreću potraži sama.

164. Zlo naglo stiže, a polako odlazi.

165. Budali ne govori ni malo ni puno.

Objašnjenje: sa budalama ne valja imati posla.

166. Nema ni oca, ni majke, ni svetoga duha.

Objašnjenje: kaže se za čovjeka usamljena.

167. Teško onome ko jadikuje za izgubljenim.

168. Izreka: Rodila zmiju da mi ispije oči (kad se majka žali na nevaljala sina-kćer).

169. Nema brata dok ga ne rodi majka.

170. Ako se okom ne vidi (obično zlo!) ni srce ne zažali.

171. Čerku kara — snahi prigovara.

172. Stasitu i jedru neka me bog stvori, belom i rumenom uređiću se sama.

173. Ne pada jabuka daleko od stabla.

174. Ako se spomene vatra — ne mora kuća da gori. (Kada se hoće ohrabriti slušaoce ako je riječ o opasnim stvarima.)

175. Ko more dijeli — pretvara ga u rijeke.

(Kaže se lakomom gazdi ili rasipniku).

176. Zaključaj vrata — pa ćeš hvaliti komšiku.

177. Besposlen magarac od koristi je komšiji.

178. Londje de vista — serkano de korason.

179. El kantaro va ala huente fin ke no se arompe.

180. Kada karnero por su pje si enkolga.

181. Ken ažo kome — la boka le fjede.

182. Ken bati a la puerta — sjenti su ripuesta.

183. El bien al bien — el sisku ala carvonera.

184. Di tanto amen — li kaje il talet.

185. Todo lo dešado es perdido.

186. Arimedja te kon lu tujo — non sejas muftač de niuno.

187. Quien de casa dependido fui — a casa torna.

188. Asprikos i diablokos — no stan ketikos.

189. Fin ke al riko le dara la gana al prove le sale la alma.

190. Tanto seja su kerer — kvanto es su puder.

191. Si se hueron los anikos — ja kedaron los didikos.

192. Slaštro haragan — kuan-do l'aguža — kuando el didal.

193. Entre la madre i la komadre pardimos al ižo.

194. Ken se burla (toma) kon su onor — parde su kavod.

178. Daleko ali srcu drago.

179. Bardak ide na vodu dok se ne razbije.

180. Svaki se ovan za svoju nogu vješa.

181. Ko češnjak jede — smrde mu usta.

182. Ko kuca na vrata — mora čuti odgovor.

183. Mal na mal — rđa na stvarima.

184. Ko se mnogo klanja — stražnjicu vilaré (preneseno).

185. Propušteno — izgubljeno.

186. Snadi se sam — ne traži pomoć ni od koga.

187. Ko od kuće bježi — kući se vraća.

188. Novac i đavo nemaju mira.

189. Dok bogatom volja dođe — siromahu duša ode.

190. Kad bi samo htio — koliko bi mogao (misli se na pomoć od boga ili bogatog čovjeka).

191. Iako je prstenje otišlo — prsti su ostali (koje će opet steći).

192. Lijenom (krojaču) čas igla — čas napršnjak (nestane).

193. Kod novorođenčeta (nedonoščeta) prebacuje majka babcu, a ova porodilji.

194. Ko se šali svojom čašću — lako izgubi dostojanstvo (poštovanje).

195. El mediko es akel ke pasa el mal.

196. Ken miel meskla, algu si le apega.

197. Todo loke se uza — non se eskuza.

198. Kaminos djustos el dio los bendizi.

199. Mežor es un pašaro en la mano — ke dies abulando.

200. Ken no kere aprjentar — buška dota i ašugar.

201. De buena casa — buena braza.

202. Ni linda de enkanjar — ni feja de espantar.

203. De la faša fin la murtaža.

204. Al bovo le kore la bava.

205. Ojan tus ujidos dičas de tu boka.

206. Kada uno va a su so-lombra.

207. Mi ižo „ganador” — traje uno jeva dos.

208. Pasensja piožo — ke la noče ez larga.

195. Ljekar je onaj (određenoj bolesti) ko preboli istu.

(Najbolje se čuva onaj ko je bolest — zlo — prebolio).

196. Ko med miješa, nešto mu se prilijepi.

197. Ne napuštaj (dobre) običaje.

198. Ispravne puteve — bog blagosilja.

199. Bolje je i vrabac u ruci nego 10 u letu (nego golub na grani).

200. Ko neće da se sprijatelji (kod ženidbe sina) traži mnogo miraza i ruha.

201. Od dobre kuće — dobra i „pečenica” (misli se na kućanicu).

202. Nije li lijepa da te zapanji (začara) niti je ružna da te prestraši.

203. Od bešike do motike — od rođenja do smrti (po smislu).

204. Ludome se slina cijedi.

205. Nek čuju i tvoje uši riječi tvojih usta (učini sam što drugom zboriš).

206. Svaki ide za svojom sjenom (svaki se čovjek cijeni po svom djelu).

207. Moj sin šičardžija (trgovac) donese jedan — a nosi dva (groša).

208. Strpi se, vaško — duga je noć. (Kaže se gnjavatoru koji svojim glupostima dodijava).

209. Darsa mi ižo — seja en tišabeav.

210. Dos gajos en un gajinero no kantan.

209. Neka je moj sin propovjednik (govornik) — pa bilo i na dan žalosti.

210. Dva pijetla u istom kavezu ne poje.

JEVREJI NA BALKANSKOM POLUOSTRVU I U STAROJ SRPSKOJ DRŽAVI DO DOLASKA TURAKA

Istorija Jevreja na Balkanskom Poluostrvu pretstavlja u istoriji jevrejskog naroda najmanje poznato i najslabije proučeno poglavlje tako da je i istoričar S. Dubnov priznavao da se ovde kreće po neispitanom ili vrlo slabo poznatom terenu. Bezbrojne oluje koje su tokom vekova prohujale preko ove evropske vetrometine uništile su i ono malo spomenika što je bilo, arhivi jevrejskih opština na Balkanskom Poluostrvu ostali su u velikoj većini slučajeva neispitani, a poslednji svetski rat, koji je uništio jevrejske opštine na Balkanu, uništio je i sve pisane spomenike, tako da je danas istraživanje istorije (naročito stare) Jevreja na Balkanu još teže nego ranije.

Gotovo je nemoguće ma i sa približnom tačnošću odrediti vreme kada su se Jevreji prvi put pojavili u Evropi, ali je sigurno da je to bilo najpre u zemljama Balkanskog Poluostrva. Tvrđnja jevrejskog istoričara S. Rosanesa, da su se Jevreji prateći osvajačke pohode pod Darijem još u VI veku pre naše ere raširili na Balkanu, naročito u Meziji¹⁾, samo je hipoteza koju su doduše prihvatili i neki bugarski naučnici (naprimer Kacarov), ali se ona zasniva samo na retkim tragovima semitskih kultova, koji se s ove i s one strane mons Haemusa mogu pratiti unatrag do tog doba.

Tačnija izgleda hipoteza da su prvi Jevreji došli u Evropu krajem VI veka pre naše ere, i to kao robovi koje su fenički trgovci robljem dovodili i prodavali po jonskim ostrvima. Iz sačuvanih natpisa koji potiču iz II veka pre naše ere vidi se pouzdano da su se po gradovima na mnogim ostrvima bili naselili Jevreji, većinom nekadašnji robovi²⁾; pronađene su i ruševine sinagoga iz I veka, što dokazuje da su u to doba već morale postojati jevrejske opštine u Atini, Patrasu³⁾, na Egini i Delu⁴⁾. Iz te činjenice da su Jevreji već u II i I

1) Historia de los judios de Bulgaria, „El Mundo Sefardi“, Br. 1, Beč 1923.

2) Collitz, Griechische Dialektschriften 1722, 2029.

3) Corpus inscr. Graecarum 9896.

4) Mélanges Holleaux, Recueil de mém. concern. l'antiquité grecque, 1913, str. 201 sqq. Isporedi još: Dittenberger G., Sylloge inscriptionum Graecarum, 3 Leipzig 1915—24, 1181.

veku pre naše ere bili u stanju da obrazuju autonomne opštine možemo zaključiti da Jevreji ne samo što su uživali istu slobodu vere koja je u Grčkoj davana i drugim stranim verskim opštinama, nego da su usled specijalne kontrole i uticaja njihove vere na sve manifestacije svakidašnjeg života (naprimer propisi o držanju šabata, koji su Jevreje činili slabo podесnim za službu u vojsci; mnogobrojni propisi o čistoći, propisi o jelu itd.) bili u posedu naročitih prava koja ostalim strancima nisu nikad davana. Taj naročiti položaj Jevreja (takozvana „isopoliteia”), nije doduše značio puno građanstvo, tako da su Jevreji bili oslobođeni od izvesnih građanskih dužnosti⁵⁾, ali je ipak pretstavljao ravnopravnost koja im je obezbeđivala sva prava jednog grčkog građanina.

Još manje podataka imamo o širenju Jevreja po Makedoniji⁶⁾, Meziji i u Iliriku. U izveštaju o putovanju apostola Pavla (iz I veka naše ere) pominju se jevrejske opštine u Solunu, Veriji i u Filipima. U svim tim opštinama bilo je mnogo proselita, što ukazuje na to da su te jevrejske opštine bile vrlo stare i da su razvijale aktivnu versku propagandu. Godine 1926 otkrio je Fr. Bulić kod Solina tragove jednog jevrejskog groblja, koji izgleda da potiču iz I veka naše ere⁷⁾. Jedan nadgrobni natpis na latinskom jeziku iz okoline Senja potiče takođe iz I veka⁸⁾. Nadgrobni natpis (opet na latinskom) arhisinagoga Josephusa dokazuje postojanje jedne jevrejske opštine u važnoj vojničkoj koloniji Oescusu (Colonia Ulpia, današnji Gigen) na donjem Dunavu u II veku naše ere. Isto tako potiču iz II veka dva nalaza iz Bosne⁹⁾. Svi su ti spomenici pisani na latinskom jeziku, što ukazuje na to da Jevreji u predele severnog i srednjeg Balkana nisu došli s juga, nego sa zapada, po svoj prilici prateći rimske legije.

Iz nešto dočnijeg vremena potiče velika sinagoga čije su ruševine otkopane u Stobima 1931 godine¹⁰⁾. Sudeći po veličini i raskošnosti ove sinagoge, u Stobima je postojala velika i bogata romaniotska jevrejska opština. Utvrđeno je da je krajem IV veka naše ere u Jedrenu bila romaniotska jevrejska opština, koja izgleda da je ovde postojala još u vreme cara Hadrijana. Arkadije (395—408) izdao je 397 godine zakon protiv sve češćih napada na sinagoge u Iliriji¹¹⁾.

5) Naročito ἀσπολιτεία koju su im dočnije potvrdili i Rimljani (Dolabella: Jos. Ant. XIV, 10, 11—12; Caesar: Ibid. XIV, 10, 6).

6) Philo, Legat. ad Cajum, § 36.

7) Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku, XLIX (1926—7), str. 116—124).

8) CIL, III, 10055, Suppl. str. 2328¹⁷⁵.

9) CIL, III, 14339.

10) O sinagogi u Stobima i velikom grčkom natpisu (na jednom stubu) Kl. Tiberija Polycharmusa: N. Vulić u Glasu Akademije i u Bull. Corr. Hell., 1932, str. 291—8; H. Lietzmann, Synagogeninschrift in Stobi, Zeitschr. für neutest. Wissenschaft, 1933, str. 93—94; M. Danov, Beleške o velikom natpisu iz sinagoge u Stobima u Bull. Inst. Bulg., 1934, str. 101—105; A. Marmorstein, The Synagogue of Claudius Tiberius Polycharmus in Stobi, u Jewish Quarterly Review, 1936, str. 373—384.

11) Graetz, Istortja Jevreja, IV, Codex. Theodosianus, XVI, 8, § 12.

Pošto je na nikejskom saboru najzad povučena linija između jevrejstva i hrišćanstva, koje je uzdignuto na rang državne religije, otpočela je duga serija zakona i edikata kojima su rimski i docnije vizantiski carevi pokušavali da „reše” jevrejski problem. Iako su neki od tih zakona bili doista takvi da su mogli u velikoj meri pogoršati položaj Jevreja, koji su se u jezičkom pogledu bili već potpuno asimilirali s Grcima, ipak se njihovo dejstvo nije tako strašno osetilo, jer nisu dosledno sprovedeni ni u samoj prestonici. Jedina njihova posledica bila je raseljavanje Jevreja iz većih centara, kao naprimer iz Carigrada i Soluna, u unutrašnjost zemlje, gde su se već od VI veka bila raširila slovenska plemena, koja će ubrzo već pokušavati da osnuju svoje samostalne države. Prvi takav zakon bio je čuveni edikt „Cunctos populos” Teodosija I o nasilnom pokršćavanju Jevreja. Sličan zakon izdao je docnije, 633, u Vizantiji Iraklije I, a 722 Lav III. Ti su zakoni imali za posledicu da su se Jevreji iz Vizantije počeli u većoj meri seliti u Bugarsku, gde misu bili izloženi verskim gonjenjima i gde su čak među neznabožačkim Bugarima razvili živu versku propagandu¹²⁾. Gotovo je izgledalo da će se kod Bugara ponoviti ono što se sto godina ranije desilo kod Hazara; ali bugarski kralj Boris odluči 865 godine, iz političkih razloga, da primi hrišćanstvo iz Vizantije. On je novu veru nametnuo svojim podanicima silom i samo formalno. Iz onih 106 pitanja koja je uputio papi Nikoli I 866 godine, kada se, zabrinut za svoju samostalnost, obratio Rimu, vidi se kako je nova vera malo bila uhvatila korena u njegovom narodu: pre uvođenja hrišćanstva kod Bugara odozgo u narodu se svuda osećao uticaj jevrejske vere, jer ni sam Boris u mnogo čemu ne ume da razlikuje jevrejske elemente od hrišćanskih. Vidimo zatim da je među njegovim podanicima bilo vrlo mnogo „judaizirajućih hrišćana” koji su svetkovali subotu, održavali propise o kašrutu itd.¹³⁾ Rosanesova tvrdnja da su i slovenski apostoli Ćirilo i Metodije stajali pod jevrejskim uticajem¹⁴⁾ zasniva se na tezi da su Ćirilo i Metodije pri sastavljanju glagoljske azbuke za neka slova uzeli za osnovu odgovarajuće znake iz starojevrejske, odnosno iz samarićanske azbuke, što je opet samo donekle tačno¹⁵⁾. Ali iz putopisa Benjamina iz Tudele vidimo da se uticaj Jevreja bio proširio do Tesalije i da je kod primitivnih brđana u oblasti Megale Vlahia bio još u XII veku vrlo snažan¹⁶⁾.

Pošto je već u X veku u Raškoj, a u XI veku u Zeti bilo došlo do kratkotrajnih pokušaja osnivanja srpske države, položio je najzad

12) J. Pargoire, *L'Eglise Byzantine*, Paris 1925, str. 282.

13) Mansi, *Sacrorum conciliorum novissima et amplissima collectio*, Florent. et Venet. 1759—1788. Tom XV, 401. — Ispor. Krauss, *Studien zur byzantinisch-jüdischen Geschichte*, 1914, str. 40 sq.

14) Rosanes, *Togarma*, 12, str. 13.

15) P. S. Šafarik, *Über den Ursprung u. die Heimat des Glagolitismus*, 1858; W. Vondrak, *Altkirchenslawische Grammatik*, 1912. — Mézan, *Les Juifs espagnols en Bulgarie*, 1925, str. 9.

16) *Reisebeschreibungen des R. Benjamin von Tudela*, ed. Adler, Frankfurt a. M. 1904, I deo, str. 16.

u XII veku Stefan Nemanja temelje novoj srpskoj državi koja se pod nizom energičnih vladara ne samo potpuno oslobodila od Vizantije nego se ubrzo razvila u najveću silu na Balkanskom Poluostrvu. Taj je uspon trajao jedva dve stotine godina i nova država, došavši do svoje kulminacije pod Stefanom Dušanom, raspala se pod slabim Stefanom Urošem na hrpu feudalnih državnica koje su redom lako propadale pred navalom Turaka iz Male Azije. Iako nam je poznato da su u to vreme već postojali jevrejski verski, kulturni i trgovački centri u mnogim gradovima Makedonije (Kostur¹⁷), Ohrid¹⁸), Skoplje¹⁹) i u Albaniji²⁰), ipak u mnogobrojnim aktima, poveljama i dokumentima nemanjičke Srbije nigde nema pomena o Jevrejima²¹).

Ni za Jevreje u Beogradu nije moguće utvrditi kad su se ovde naselili. Stari običaj da se u beogradskoj opštini Esterina megila čita i na Sušan Purim svakako je znak da je beogradska jevrejska opština vrlo stara, iako se tradicionalno tumačenje starosti beogradske jevrejske kolonije²²) ne sme uzeti doslovno kao istoriski argument. Hazdaj ibn Šaprut, u X veku, izgleda da je znao za beogradsku opštinu koja se, zahvaljujući zgodnom položaju Beograda, brzo razvijala i postala posle Soluna najvažniji duhovni i ekonomski centar balkanskog Jevrejstva. Beograd je dao nekoliko rabina čuvenih sa svoje učenosti, ali dalja burna sudbina grada onemogućila je da se jevrejska opština tu razvija i dalje kao što je bila počela.

Sudeći po svemu, u nemanjičkoj Srbiji do cara Dušana nije bilo mnogo Jevreja, i oni u privredi i trgovini nove srpske države nisu igrali nikakvu ulogu. Jezgro nove srpske države koja se stvarala bila je Raška, a Raška, kao duže vreme i cela srpska država, ležala je tako da je nisu doticale obe trgovačke magistrale što su prelazile preko Balkanskog Poluostrva: via Egnatia koja je, polazeći od Drača, dodirivala gradove Ohrid, Monastir (Bitolj), Edesu, Pelu i Solun i završavala se u Carigradu, prolazila je daleko južnije, a stari vojnički put koji je od Singidunuma vodio preko Niša i Sofije (Serdica) u Carigrad (i kojim su išli Gotfrid Buljanski i Fridrih I Barbarosa sa svojim krstašima) dodirivao je samo periferno mladu srpsku drža-

¹⁷) Iz jedne rabinske škole u Kosturu (Kastorji) izišao je oko 1060 jevrejski pesnik Tobija ben Eliezer, autor midraša „Lekah tov“ (Steinschneider, Cat. Bodl. 2674). — Dimitrije Homatijan (ep. 85) pominje oko 1250 neke Jevreje kao posednike vinograda u okolini Kostura.

¹⁸) U Ohridu se oko 1328 rodio Juda Moskoni, autor jednog superkomentara za knjigu o Ezri (Krauss, Studien zur byzantinisch-jüdischen Geschichte, 1914, str. 132). Rodom iz Ohrida je i Johanan ben Ruben (Steinschneider, Cat. Bodl. br. 542; Kat. Leyden, str. 123).

¹⁹) Prema jevrejskom natpisu na staroj sinagogi u Skoplju prva jevrejska bogomolja u Skoplju podignuta je 1366 godine.

²⁰) Jevrejski trgovci iz Drača pominju se u starom Dubrovniku 1368: Diversa Canc. XXI. 71'—72; Thallóczy-Jireček-Šufflay, Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia, tom. II (Beč 1918) str. 248.

²¹) Ako dakle L. Fišer (Encyclop. Judaica, IX, 591) kaže da su Srbi, „koji su u VII veku osnovali svoju državu“, „Jevreje naročito gostoljubivo primili“, onda je to jedna od onih hipotetičnih tvrdnji kojima neki istoričari misle da mogu popuniti praznine u istoriji.

²²) Mi. Meg., I, 1—2. Uporedi I. Šlang, Jevreji u Beogradu, 1926.

vu. Ta okolnost, kao i činjenica da odnosi između nove srpske države i Vizantije dugo nisu bili prijateljski, bila je razlog što se srpska trgovina rano orijentisala na zapad prema Jadranskom Moru i njom su ubrzo potpuno ovladali sposobni Dubrovčani, koji su osim toga imali i to — u trgovini vrlo značajno — preimućstvo da su govorili istim jezikom i koji su umeli da steknu naročitu naklonost mnogih srpskih vladara²³).

Kada je Stefan Dušan (1331—1355)²⁴) granice svoje države raširio na sever do Save i Dunava, na jug do Korinskog Zaliva, a na istok do reke Meste, nova velika srpska država morala je među svojim stanovnicima imati i znatan broj romaniotskih Jevreja. Iz ovog doba potiču i prvi pisani spomenici u kojima se pominju Jevreji. Pored neodređenih aluzija²⁵) imamo sad i potpuno preciznih spomenika. Tako napr. u jednoj hrisovulji iz god. 1345 Stefan Dušan poklanja Jevreje u Zihni (u zapadnoj Trakiji) manastiru Sv. Jovana Prodroma²⁶). Godine 1348 poklanja Bogorodičinom manastiru u Likusadi Ἰουδαίων τὸν Ἀνακτήριον ὀνομαζόμενον iz Tri kale²⁷).

Neobična i davno zapažena je okolnost da u zakoniku koji je Dušan objavio 1349, i u kojem se pravoslavlje svuda ističe kao jedina priznata državna religija²⁸), nalazimo doduše propise o jeticima²⁹), ali naročitih propisa o Jevrejima nema nigde³⁰), tako da na osnovu ovog dragocenog pravnog spomenika nismo u stanju da stvorimo sebi tačnu sliku o pravnom položaju Jevreja u Dušanovoj državi. Stvar ipak biva sasvim jasna, ako uzmemo u obzir obe gore pomenute Dušanove hrisovulje, kao i još jedan vrlo dragocen podatak u jednoj hrisovulji njegovog sina i nasljednika Stefana Uroša, koji 1361 godine poklanja lavri sv. Atanasija jedno mesto u Halkidiki ἐν ᾧ καὶ κἀθηρταὶ Ἰεβραῖοι διδόντες κατ' εἶος τεταγμένον αὐτῶν τέλος³¹) Vidimo dakle da su Jevreji, bar u novoosvojenim krajevima, imali da plaćaju godišnji porez po glavi, o čijoj visini doduše nemamo po-

²³) K. N. Kostić, Trgovački centri i drumovi, str. 145. — Miklošić, Monum. serb., Beč 1858, str. 2, 25.

²⁴) Dušan je bio oženjen sestrom bugarskog cara Joana Aleksandra koji je docnije uzeo za ženu sa svoje lepote čuvenu Jevrejku Saru — Teodoru (Jireček, Geschichte d. Bulgaren, str. 130). Od udaje njegove kćeri Mare za vizantiskog princa Andronika teče jevrejska krv u žilama Paleologa. Najstariju kćer Tamaru uzeo je za ženu Murat I, ali njegov sin i nasljednik Bajazit ne potiče iz tog braka, pa su prema tome netačna tvrđenja Mézana da je i Bajazit imao u svojim žilama jevrejske krvi: Mézan, Les Juifs espagnols en Bulgarie, Sofija 1925, str. 12.

²⁵) Napr. u potvrđi ranijih priloga manastiru Treskavcu Dušan daje ovom manastiru zemlje oko Prilepa čije međe idu na „dol jevrejski“ i na „rečište jevrejsko“.

²⁶) Solovjev-Mošin, Grčke povelje srpskih vladara, Beograd 1936, str. 12. — Miklosich-Müller, Acta Graeca, V, 111—114. — Sathas, Μεσαιωνική βιβλιοθήκη I, str. 234.

²⁷) Solovjev-Mošin, Grčke povelje srpskih vladara, Beograd 1936, str. 158.

²⁸) Zakonik Stefana Dušana, ed. Novaković, Beograd 1898, §§. 6, 899, 10.

²⁹) o. c., §. 153.

³⁰) Dolenc, Dušanov zakonik (1925), str. 41, pokušava tu upadljivu činjenicu da objasni time što zakonodavac nije uzeo u obzir pojedina lica i brojno neznatnije grupe ljudi.

³¹) Solovjev-Mošin, o. c., str. 204.

dataka, no koji svakako pretstavlja vizantisku instituciju koju je Dušan preuzeo zajedno sa novoosvojenim krajevima³²).

Prema tome vidimo da je status Jevreja u Dušanovom carstvu teoretski bio identičan statusu Jevreja u Vizantiji: oni su i ovde bili „*possessio Imperii*“, „*reddentes Imperio, quod ordinatum est eis*“. O nekim specijalnim antijevrejskim propisima u srednjovekovnoj Srbiji nema ni traga, pa izgleda da je srpska država bila tolerantnija od Vizantije, kao što je bila tolerantna i prema katoličkim Dubrovčanima.

Trgovina koja je pod Stefanom Dušanom došla do vanrednog procvata, nalazila se još pretežno u rukama Dubrovčana, kojima je car bio veoma naklonjen. Ali sve veći udeo počinju u srpskoj trgovini uzimati i Mlečići³³), na čije je prijateljstvo car, koji je stalno bio zaokupljen velikim koalicionim planovima, mnogo polagao³⁴). Da li su i u kolikoj meri u toj trgovini učestvovali i mletački Jevreji, to se iz sačuvanih dokumenata ne vidi. — Pošto se ni u dubrovačkim ni u mletačkim ispravama i dokumentima nigde ne pominje nijedan makedonski grad, izgleda da se dubrovački i mletački trgovinski uticaj nije prostirao dalje od Skoplja. Oblasti koje je Dušan otkinuo od Vizantije zadržale su, dakle, svoje trgovinske veze sa Istokom i ostale i dalje područje vizantiskih trgovaca, ali nemamo nikakvih bližih podataka o toj trgovini, tako da nam ništa nije poznato ni o tome da li su Jevreji iz Carigrada i Soluna učestvovali u toj makedonskoj trgovini³⁵).

³²) Da su Jevreji i u staroj Vizantiji podležali plaćanju poreza od 1 hyperpera na po glavi (nešto kao rimska capitularia), to je nakon Dölgerovih temeljnih izlaganja (Byzantin. Zeitschr., tom XXXI, 1931, str. 453—455 i „Die Frage der Judensteuer in Byzanz“ u Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, tom XXXVI, Stuttgart 1933, sv. 1, str. 7—29) morao priznati i Andreades (Economic History, Jan. 1934, str. 17—20), pošto je najpre bio pokušao da dokaže kako u Vizantiji nije bilo takvog poreza na glavu, želeći time da pokaže kako je položaj Jevreja u staroj Vizantiji bio povoljniji nego u ostaloj Evropi (Mélanges Ch. Diehl, tom. I, Paris 1939, str. 7—29). Taj jevrejski porez češće se pominje u vizantiskim dokumentima: u jednoj hrisovulji iz godine 1049 poklanja se jevrejski porez manastiru na ostrvu Hiosu (Miklosich-Müller, Acta Graeca, V, 443). Car Andronik III potvrđuje 1333 godine 20 hyperpera „koje Jevreji grada Zihne godišnje plaćaju kao porez“ (Χάρις τέλους ετησίως, ibid. str. 105). Stav vizantiskih careva prema Jevrejstvu okarakterisali su 1312 godine poslanici cara Andronika II Mlečićima ovako: nostri Judei quedam appropriata possessio sunt Imperii et ideo datus est eis locus deputatus habitacioni ipsorum in quo habitantes exercent proprias artes, reddentes Imperio illud, quod ordinatum est eis (Thomas, Dipl. Veneto-Lev., 153, citirano kod Dölgera u Vierteljahrsschrift f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch., tom. XXXVI, sv. 1, str. 23—24).

³³) K. N. Kostić, Stara srpska trgovina i industrija, Beograd 1904, str. 14 sqq.

³⁴) Acta Archivi Veneti, I, 128—141 (Glasnik 11, 1859, str. 456 sqq.). Ćjubić, III, 174—179, 181, 185.

³⁵) Bogatu i vanredno informativnu riznicu podataka o privredi, zanatstvu i trgovini na Balkanskom Poluostrvu pretstavljaju još neproučene rezponce („Seelot u-tešuvot“) solunskih i carigradskih rabina. Iz njih je obilato crpao Emmanuel pišući svoju Histoire des Israelites de Salonique. God. 1938 ja sam s mladim učiteljem iz Soluna Mih. Molhom počeo u tom smislu obrađivati rezponce carigradskih i solunskih rabina. Obilni i vrlo zanimljivi materijal koji se nalazio kod Molha propao je 1941 godine prilikom okupacije Soluna, pre nego što je Molho mogao da mi ga dostavi.

Finansijama srednjovekovne srpske države, koja je posle Uroša I bila vrlo bogata, upravljali su većinom ljudi iz primorskih gradova (Skadar, Kotor, Dubrovnik)³⁶). Tako je, naprimer, srpskim finansijama pod Stefanom Dušanom upravljao Nikola Buća (de Bucchia)³⁷) koji je poticao iz jedne stare kotorske plemićke porodice i najpre bio zakupnik carina, zatim kraljevski camerarius i najzad carski protovestijar. O nekim vezama Nikole Buće sa Jevrejima priča Kosier³⁸), ali nam nije poznato na kakve se on činjenice pritom oslanja. Međutim, čista fantazija je kada on za bogatog Karavidasa (Kosier kaže da je bio bankar!) tvrdi da je bio Jevrej. Karavidas je bio u dalekom srodstvu s carskim dvorom, jer se njegov zet Jovan Oliver oženio po drugi put Dušanovom maćehom. Kosier priznaje i sam da za tu svoju tvrdnju nema istoriskog oslonca, kao što ih nema ni za ostale pojedinosti koje navodi o nekim tobožnjim trgovinskim vezama koje je Karavidas imao s Jevrejima³⁹). Prema tome Dušanovi „dvorski Jevreji“, koji su verovatno iz Kosierove knjige dospeli čak u arsenal NDH-ovske antijevrejske propagande, spadaju u carstvo bajki.

*

Iako položaj Jevreja na Balkanu u XIV veku nije bio nimalo težak — jer poslednji vizantiski carevi u vrtlogu političkih događaja nisu više imali vremena da se bave jevrejskim pitanjem, a s druge strane, kao što smo videli, nemamo nikakvih podataka o nekom antijevrejskom stavu srpskih vladalaca, u Bugarskoj su im pak Šišmanovići u čijim je žilama bilo jevrejske krvi pružali svaku moguću zaštitu⁴⁰) — ipak dolazak Turaka na Balkan predstavlja značajnu prekretnicu u istoriji balkanskih Jevreja. Blagonakloni stav turskih sultana prema Jevrejima, koji se bio počeo ispoljavati još pre nego što su turske vojske zakoračile na evropsko tlo⁴¹), daje se delimično objasniti time što su sultani u Jevrejima, koji su se pre-

³⁶) Jireček, Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien, II, 66.

³⁷) O porodici Buća, iz koje je izišlo nekoliko znamenitih finansiskih stručnjaka, vidi Jireček l. c.

³⁸) Kosier, Jevreji u Jugoslaviji i Bugarskoj, Beograd 1930, str. 18.

³⁹) O Karavidasu i Oliveru vidi Spomenik XI, 26; Glasnik 15 (1861), 295; Glas 94 (1914). — Kosierova knjiga je do danas, nažalost, jedini veći rad o Jevrejima na Balkanu na našem jeziku. Kosier je potpuno nekritično i površno prikupio ogromnu masu često vrlo zanimljivog i možda vrlo dragocenog materijala o jugoslovenskim i bugarskim Jevrejima, ne navodeći nigde svoje izvore, tako da se njegova knjiga može upotrebljavati samo s najvećom oprežnošću, jer je teško razlikovati faktične podatke od piščeve fantazije. Knjiga je baš zbog svojih mnogih površnosti i netačnosti primljena veoma nepovoljno kod jugoslovenskih Jevreja. Cvi Rothmüller objavio je u „Hanoar“-u (III. god., Zagreb 1930, str. 30 sq.) porazan prikaz Kosierove knjige.

⁴⁰) Mézan, Les Juifs espagnols en Bulgarie, Sofija 1925, str. 5 sq. Vidi i Jireček, Geschichte der Bulgaren.

⁴¹) Dubnow S., Weltgeschichte des Jüdischen Volkes, sv. V, str. 477. — Rosanes, Togarma I², str. 2.

težno bavili trgovinom i zanatima, već vrlo rano videli korisne podanike od kojih će moći stvoriti klasu zanatlija i trgovaca, na čiju će se lojalnost moći daleko više osloniti nego na svoje hrišćanske podanike, prema kojima je Porta morala postajati utoliko nepoverljivija ukoliko su se odnosi nove turske države prema hrišćanskom Zapadu pogoršavali, dok najzad nisu dobili karakter rata za totalno uništenje. Iako turske zemlje i pored te blagonaklone politike turskih sultana nisu bile eldorado za Jevreje — kasnije ćemo videti da su napr. janičari prema Jevrejima često zauzimali izričito neprijateljski stav, itd. — kako su to pretstavljali mnogi jevrejski pisci počevši od Carfatija i Usque-a sve do Rosanesa i Galantéa, ipak je Turska vekovima bila za sve Jevreje Srednje i Zapadne Evrope sklonište za kojim su sve više čeznuli što su se češće, počevši od XIV veka, na geta evropskih gradova srućivale oluje i proganjanja verskog i rasnog karaktera. I zbilja su diskriminacije kojima su Jevreji bili izloženi u zemljama pod turskom vlašću bile tako sitne da je Turska napaćenim juderijama u zemljama „hrišćanske ljubavi prema bližnjem” morala izgledati kao raj na zemlji. Zato su zemlje Turske Imperije na Balkanu postale utočište u koje su se slivale mase jevrejskih izbeglica iz svih evropskih zemalja. Već 1360 su Jevreji iz Ugarske, proterani od Ljudevita Velikog, naišli na prijem i zaštitu kod Joana Šišmana u Bugarskoj i osnovali opštine u Vidinu, Plevenu i Nikopolju⁴²). Nov obilan priliv nastupio je posle poznatog otvorenog pisma Carfatijevog u kojem pisac poziva sve Jevreje Zapadne Evrope da dođu u Tursku, koja im se opisuje kao obetovana zemlja. Mase aškenaskih Jevreja doprle su sve do Soluna sa svojim jidiš dijalektom⁴³) preplavljujući stari romaniotski element⁴⁴), potiskujući ga i pretapajući se u nj. Najzad se, posle 1492, preko cele te heterogene smese srućila bujica španskih begunaca, koji su, zahvaljujući ne toliko svojoj brojnoj koliko kulturnoj nadmoćnosti, ubrzo postali dominirajući element i dali definitivan pečat celom balkanskom Jevrejstvu.

Kada je Murat I 1361 godine zauzeo Jedrene, bile su onde dve jevrejske opštine koje su ga dočekale kao oslobodioca⁴⁵); čim je prestonicu premestio u Jedrene, bilo je jasno kakvim se planovima sultan zanosi. Murat je doduše poginuo 1389 godine, u trenutku kada je konačno slomio otpor srpskih državnica i kad mu je put na sever bio slobodan, ali je njegov sin i naslednik Bajazit nastavio njegovo

⁴²) Te iste izbeglice iz Ugarske osnovala su u Jedrenu, pored stare romaniotske opštine („Kal de los Gregos”), novu aškenasku opštinu „Budun”. Mnogi od njih otišli su u Solun.

⁴³) Taj svoj dijalekt, koji je izazivao zgražanje kod romaniotskih starosedelaca koji su govorili grčki, zadržali su oni sve do XVI veka: Emmanuel, Histoire des Israélites de Salonique, 1936, str. 47.

⁴⁴) Bašjazi, Adderet Elijahu, 6b. — O aškenaskom uticaju u romaniotskom ritusu vidi R. Josef ben Leb, Šealot u-tešuvot, III, § 21, 37.

⁴⁵) Rosanes, Togarma, I², str. 5.

započeto delo. Bajazit je, zauzevši Vidin i Nikopolj, već 1396 izbio na Dunav, gde se prvi put sukobio sa zapadnoevropskim trupama pod vođstvom ugarskog kralja i kasnijeg nemačkog cara Sigmunda, i potukao ih do nogu. Od 1396 do 1791, dakle čitava četiri veka, traje borba Turske i Zapada, i balkanski Jevreji su u njoj dali svoj doprinos. Taj doprinos u ratničkom pogledu svakako nije naročito znan⁴⁶⁾, ali je zato na drugim poljima bio od velikog značaja. Begunci iz Španije, naročito Marani, doneli su u svoju novu domovinu mnoga vojnička znanja: u prvom redu razvoj turske artiljerije, koju su Turci prvi upotreбили masovno, delo je balkanskih Jevreja⁴⁷⁾. Međusobna povezanost Jevreja, njihova delatnost na polju trgovine i nauke, kao i okolnost da su oni kao finansiski savetnici i lekari stajali vrlo blizu mnogim vladaocima, ubrzo je Turcima ukazala na mogućnost iskorišćenja Jevreja za nabavljanje svih vrsta informacija i za špijunažu, i Turci su se umeli time poslužiti⁴⁸⁾. S druge strane, mora se priznati da je među Jevrejima bilo i takvih koji su bili spremni da za novac čine iste usluge zapadnim hrišćanskim državama, gde su Jevreji bili stalno izloženi svakojakim proganjanjima, na štetu Turaka pod kojima su imali relativno miran i dobar život⁴⁹⁾.

Kada je Murat II 1429 definitivno zauzeo Solun, potpala je pod Turke najstarija i najveća jevrejska opština na Balkanu i od tada počinje nagli uspon Soluna koji je, naročito posle dolaska španskih emigranata, postao metropola Jevreja Jugoistočne Evrope, njihov duhovni i privredni centar. Pošto je Mehmed II zauzeo Carigrad i preneo ovamo svoju prestonicu, on je dobrovoljnim i prinudnim preseljavanjem Jevreja u novu prestonicu i regulisanjem odnosa između turske države i jevrejske crkve hteo da od Carigrada napravi glavni

⁴⁶⁾ Jevreja je bilo u neznatnom broju u „ghurebi“, stranačkoj legiji Murata II: Rosanes, *Togarma I²*, str. 10 sq.

⁴⁷⁾ Graetz, *Geschichte der Juden³*, tom. IX, str. 28, gde je naveden samo jedan deo savremenih izvora. — Zinkeisen, *Geschichte d. Osmanischen Reichs in Europa*, III, str. 368. Nicolai, *Navigations*, Antorff 1557, str. 256. Ispor. J. ha-Kohen, *Emek ha-baha* (ed. Letteris), str. 148. — Jevreje u topionicama i visokim pećima Rumelije pominje i jedan turski dokument od 15 februara 1584: Ahm. Refik, *Onuncu asr-i hicride Istanbul hayati*, Istanbul 1917, str. 17 sq.

⁴⁸⁾ Turcici Imperii status, Ludg. Batav., Elzevir, 1630, str. 71.

⁴⁹⁾ Kad je dubrovački nadbiskup A. Navarini 1597 hteo da zabrani rad lekarima Jevrejima, došlo je između njega i Dubrovačke Republike do zategnutosti, koja je pretila da se zaoštri u otvoren sukob. Senat Republike, koji je energično ustao u zaštitu svog jevrejskog lekara Samuela Abeatara, morao je u svom prizivu na kardinala Sfondrata priznati da je pomenuti lekar Republici neophodan između zato što preko njega i njegovih veza u turskim zemljama održava špijunsku službu u Turskoj: *Lettere Ponen*, VII, 224—225, 234, 239—240. — Godine 1477 ponudio se jedan Jevrejin mletačkoj sinjoriji, da uz pomoć nekog svog prijatelja koji je stajao u vezi s Jakovom, privatnim lekarom sultana Mehmeda II, otruje sultana: R. Fulin, *Errori vecchi e nuovi*, Venezia 1882, str. 110—112; Mas Latrie, *Projet d'empoisonnement de Mehmet II*, Gênes 1881, str. 5.

verski i duhovni centar Jevreja u Turskoj⁵⁰). Međutim, to mu nije pošlo za rukom, usled unutrašnjeg otpora samih Jevreja, koji su u novostvorenoj ustanovi „vrhovnog rabinata“ videli kršenje principa organizacije svog verskog života, i zato Carigrad za balkanske Jevreje nikad nije postao ono što je za njih bio Solun više od 300 godina.

⁵⁰) Zauzevši Carigrad uputio je Mehmed II Jevrejima svog carstva proglas u kojem ih poziva da dođu i da se nastane u novoj prestonici. Novodošli Jevreji osnivali su u Carigradu posebne opštine, kojima su davali nazive po imenima mesta odakle su se bili doselili: Kastorija, Negroponte, Jambol itd. Mnoge opštine, kao napr. Ohrid i Štip, potpuno su preseljene u Carigrad i od onda u ova dva poslednja mesta nema jevrejskih opština. Uporedi: Rosanes, Togarma I², str. 22.

JEVREJI U ZEMUNU ZA VREME VOJNE GRANICE¹

Posle austrijskog osvojenja Beograda god. 1717 pošlo je onamo mnogo nemačkih zanatlija i trgovaca iz austrijskih naslednih zemalja, a osim njih se u Beogradu za vreme austrijske vladavine naselio i izvestan broj nemačkih, aškenaskih Jevreja. Kad se, međutim, Beograd god. 1739 vratio pod tursku vlast, izbegli su iz njega doseljeni Nemci i Jevreji. Jedna grupa od 20 pretežno aškenaskih jevrejskih porodica zadržala se i nastanila u Zemunu,¹⁾ koji je tada spadao u vlastelinstvo grofova Schönborn.

God. 1746 došao je Zemun pod Vojnu granicu i 1749 postao slobodni vojni komunitet, dobivši 1751 svoj organizovani Magistrat kao političko-upravnu i sudsku vlast prvog stepena. Jedna od naseljenih jevrejskih porodica, poreklom iz Brodi-a u Galiciji, iselila se 1751 iz Zemuna u Belegiš da onde vodi svoj zanat, pošto je od Magistrata dobila kao legitimaciju uverenje da se protiv nje ne može ništa potužiti.²⁾

Kako je, međutim, Jevrejima bilo zabranjeno stanovanje na području Vojne granice, podelila je carica Marija Terezija odlukom od 8 oktobra 1753 zemunskim Jevrejima privilegij da stanuju u Zemunu.³⁾ Istoga dana dopustila je carica turskom Jevrejinu u Zemunu Rafaelu Salamonu i njegovoj porodici i sluzinčadi doživotni boravak na području Vojne granice.⁴⁾ I tako je Zemun bio jedino mesto Vojne granice gde su Jevreji mogli i smeli da stanuju.

U popisu stanovništva za god. 1755 nabrojane su poimenično zemunske jevrejske porodice koje su stanovale u 15 kuća i to:

Rafael Salamon, Majer Rehnic, Elias Soret sa zetom (Schwager) Benjaminsom, Abraham Majer sa zetom, Kolman Brandajs, Henoh Levi, Mojzes Kolman, Fajšl Jevrejin (Judt), Mojzes Jevrejin (Judt), Mandl Kajs, Lazar Kajs, Abrahama Lebla udova, Simon staklar (Glaser), Salamon Jevrejin (Judt), Volf, vodonoša. Prva

1) Arhiv grada Beograda (AGB), Zemunski magistrat (ZM) f. I, br. 5, g. 1755

2) Ibid. f I, br. 4/1751

3) Ibid. P. br. 3448 1852

4) Ibid. f I, br. 20/1753

četvorica označeni su kao turski, a ostali kao nemački Jevreji. U 16. tzv. Jevrejskoj kući stanovali su kantor, učitelj, ritualni koljač (Schachter) i školski služiteij. Za sve je navedeno da su 1739 došli iz Beograda.⁵⁾

Spisak Jevreja u popisu za god. 1756 potpuniji je. U njemu se poimenično navodi da u svojoj kući stanuju:

Rafael Salamon, trgovac starim gvoždem, Mandl Kajs, trgovac starim gvoždem, Mojzes Izak, pretržac, Majer Rehnicer, pretržac, Abraham Fajšl, pecač rakije, Kolmana Brandajsa udova, Salamona Mestica udova, Markus Izak, staklar, Abraham Lebl, kožar, Volf Enoh, vodonoša, Henoh Levj, krojač, Lazar Kajs, pretržac, Hercl Kohen, staklar, Majer slepi, pretržac, Simon Abraham, pretržac. Kiraj-džije su bila ova lica: Elijas Soret, pretržac, Jozef Mihel, pretržac, Markus Natan, pecač rakije, i Izak, krpac.

Svi su plaćali u svemu 150 forinti kontribucije.⁶⁾

Jevreji su stanovali u svojoj posebnoj mahali (Judengasse, Či-vutski sokak) koja se nalazila uglavnom u današnjoj Dubrovačkoj ulici. U Jevrejskoj kući nalazila se jevrejska škola, a u blizini je bila i sinagoga.

God. 1767 javila je Jevrejska opština Magistratu da se broj njihovih porodica smanjio za četiri, pa da stoga nisu kadri da plate kontribuciju od 180 forinti te mole da se ona smanji barem na 150 forinti.⁶⁾

Ti su Jevreji sačinjavali jednu opštinu i odlukom nadležne Generalne komande Slavonsko-sremske vojne granice u Osijeku od 22 aprila 1755 odobreno je, na pretstavku Jevreja Majera Rehnicera i Kolmana Brandajsa, da tadašnji i budući jevrejski suci i crkveni oci sude u privatnim parnicama između Jevreja u Zemunskoj opštini, a da će oni Jevreji koji se tome opiru biti kažnjeni: ti se suci imaju kao pretpostavljeni poštovati, a zemunskom Magistratu nalaže se da u navedenim slučajevima daje i jevrejskim sucima u vršenju njihove dužnosti zvaničnu pomoć i podršku.⁷⁾ Naredbom komandanta od 26. IV. 1762 određeno je da se sitne i privatne raspre što ih jedan Jevrejin ima protiv drugog rešavaju kod Jevrejske opštine, a Magistrat joj ima u tome pružiti pomoć i podršku te paziti da se izbor suca i polaganje računa vrši svake godine u prisustvu jednog člana gradskog veća. Slavonska generalna komanda ponovila je 20 aprila 1764 to naređenje i pozvala Magistrat da o nalazu i stanju kod Jevrejske opštine izvešćuje radi daljeg odobrenja.⁸⁾ 22. III. 1764 potvrđuje Generalna komanda izbor jevrejskog suca i prisežnika; ujedno naređuje da se ispita ispravnost računa i poziva Magistrat da nastoji da u Jevrejskoj opštini vlada sloga.^{8a)}

Život zemunskih Jevreja nije bio nimalo lak ni prijatan. Zastavljeni u političkom pogledu iza Nemaca, Srba i Cincara — nisu

⁵⁾ Ibid. f I, br. 45/1755

⁶⁾ Ibid. f I, br. 22/1756

^{6a)} Ibid. f II, br. 91/1767

⁷⁾ Ibid. Protokol veća (Raths-Protocoll) za 1755 f I, br. 1

⁸⁾ Ibid. f I, br. 63/1764

^{8a)} Ibid. f I, br. 62/1764

mogli obavljati nikakve javne funkcije u komunitetskoj upravi, a bili su sprečavani i u privrednoj delatnosti.

Na tužbu gostioničara da dvojica Jevreja, Kolman Brandajs i Mojzes Izak, toče i hrišćanima vino, izjavili su tuženi da oni to čine već 16 godina, premda ne mogu pismeno da dokažu svoje pravo kao što ni drugi nemaju pismenu privilegiju, pa je Magistrat na sednici veća od 18 oktobra 1755 doneo ovu odluku: Budući da se Jevreji ne smatraju građanima kao ostali hrišćanski kontribuenti kojima je glasom ugovora zemaljski komandant naročito prepustio točenje, nego se smatraju samo kao tolerirana opština, to Jevreji moraju obustaviti točenje vina hrišćanima, tim pre što je u decembru 1754 zemaljski komandant u Osijeku grof Mercy d' Argentau na pretstavku zemunskog Magistrata naredio da se točenje vina hrišćanima od strane Jevreja ima obustaviti a da se njihovo pravo točenja odnosi samo na Jevrejsku opštinu.⁹⁾ 2. VIII. 1780 zamolila je Jevrejska opština Magistrat da i Jevreji budu oprošteni od kaldrmine, kao što je slučaj s drugim stanovnicima Zemuna.¹⁰⁾ Isto je tako Jevrejska opština 9. V. 1794 zamolila Magistrat da se Jevrejima ne zabranjuje trgovina jagnječim kožama i da to ne bude isključivo pravo ćurčija, jer je jagnjetina jedna od glavnih namirnica jevrejske prehrane. Kako je Jevrejima 1791 ta trgovina objavom privrednog i policijskog uređa bila zabranjena, Magistrat je pozvao ćurčije da pred sednicu iznesu svoje razloge protiv podnesene jevrejske molbe.¹¹⁾ Bilo je i šikaniranje Jevreja od strane njihovih hrišćanskih sugrađana, pa se Jevrejska opština 3. V. 1791 potužila Magistratu na mesarske arendatore da ih neće da snabdevaju govedim i jagnječim mesom.¹²⁾

Bilo je isto tako tužba na Jevreje od strane hrišćana. 2 maja 1756 tužili su mesari Jevreje da kolju telad i jaganjce, pa raščerečeno meso na njihovu štetu prodaju. Traže da im se to zabrani.¹³⁾ Pekar Franc Rahlicer tužio je 30. VII. 1756 jevrejskog učitelja da na štetu pekara peče i prodaje hleb, pa je učitelj, priznavši to, kažnjen s nekoliko sati zatvora i upućen da ubuduće to ne čini.¹⁴⁾

Gradske i graničarske više vlasti vodile su računa o osetljivosti i raspoloženju hrišćana prema Jevrejima. Slavonska generalna komanda 31. III. 1759 javlja da je na usmenu pretstavku jevrejskog trgovca Rafaela Salamona prema kojoj je svakom, pa i turskim podanicima, dopušteno točenje vina, to odobreno Jevrejki udovi Kolman i Mojzesu Izaku, te poziva Magistrat da odmah javi da li će od toga imati komunitet štete i da li će to oneraspoložiti hrišćane.¹⁵⁾

Nemački krojači 17. VIII. 1756 prijavili su uz protest da se neki neženjeni Jevrejin krojač želi u Zemunu oženiti i obavljati zanat, pa kako već postoji jedan jevrejski krojač koji im nanosi mnogo štete, a oni sami imaju malo posla, mole da se tome Jevrejinu ubuduće zabrani rad.¹⁶⁾ Međutim je Abraham Markus, krojač, nećak i hranjenik udove Kolmana Brandajsa, 23. XI. 1756 javio da će se oženiti i obavljati zanat, pa mu je to odobreno.¹⁷⁾

Na tužbu staklara Lorenca Čepića da mu Jevrejin staklar Viktor Hercl kvari posao, zaključilo je 7. VI. 1782 Magistratsko veće da se Herclu zabrani rad u gradu¹⁸⁾; on se bavio a zastakljivanjem pravoslavnih hramova po selima Petrovaradinske regimente. Na njegovu žalbu odučeno je na sednici od 21. VI. 1782 da žalilac ima podneti odluku iz Beča koju navodi, inače ostaje na snazi presuda od 7 juna t. g.¹⁹⁾

⁹⁾ Protokol veća od 18. X. 1755, f I, br. 1

¹⁰⁾ Ibid. f II, br. 88/1780

¹¹⁾ Ibid. f XII, br. 58/1794

¹²⁾ Ibid. f XII, br. 29/1791

¹³⁾ Ibid. Protokol veća f I, br. 1/1756

¹⁴⁾ Ibid.

¹⁵⁾ Ibid. f I, br. 14/1756

¹⁶⁾ Ibid. Protokol veća f I, br. 1/1756

¹⁷⁾ Ibid.

¹⁸⁾ Ibid. Protokol veća za 1782, str. 108

¹⁹⁾ Ibid. str. 119

Kad su zemunski mesari tužili Jevreje zbog klanja stoke i prodaje mesa, Magistrat je 14. VI. 1782 doneo odluku da se Jevrejima zabranjuje klanje i prodaja mesa, pa da tako ima da ostane.²⁰⁾

Krčmarski arendatori zamolili su 4. X. 1793 da se naloži Jevrejima da i te, kao i prošle, godine plaćaju paušalno od svakog rakijskog kazana po 10 f., jer da se kod njih ne može nikad pronaći koliko rakije ispeku i prodadu, te da im se zabrani prodaja na cimente.²¹⁾ Po naređenju Magistrata da istraže da li je i otkada zemunskim Jevrejima dopuštena prodaja rakije na malo — na cimente, Privredni ured 12. I. 1794 izveštava da se oni nisu u tom pogledu ničim drugim legitimirali nego tvrdnjom da im to do tada nije bilo zabranjeno, pa im je preko Jakoba Salomona saopšteno da napuste trgovinu na malo i da im je uz plaćanje akciza dopuštena prodaja rakije na burad.²²⁾

Johan Heldel, Andreas Brener, Hajnrih Rajs i Simon Veltić zamolili su 2. IV. 1796 Magistrat da Jevrejskoj opštini dozvoli toćenje samo čistog (košer) vina, jer točeći obično vino u svojoj krčmi, ona okuplja mnogobrojnih rdavih ljudi koji nanose velike štete povrću u njihovim baštama i krađu živinu. Kako Magistrat ne može da zabrani toćenje običnog vina, naredio je Policijskom uredu da motri na te ljude, a jevrejskom sucu da se pobrine da se niko od rdavih ljudi ne zadržava u njihovoj gostionici.²³⁾

Pored svih sprečavanja Jevreji su, zahvaljujući svojoj umešnosti i izdržljivosti stečenoj u životnoj borbi, ipak u privredi stalno napredovali. Oni su vladali i drugim zanatima npr. bačvarskim²⁴⁾ i zlatarskim²⁵⁾, a osim toga su razvili znatnu delatnost i u trgovini, tako da su održavali poslovne veze s velikim austrijskim fabrikama.²⁶⁾

Interesantno je da su u tim privrednim poslovima sudelovali i zemunski rabini Jeruhsli²⁷⁾ i Izrael Aleksandar. Ovaj je imao ortački spor sa zlatarom Izakom Simonom, koji je raspravio izabrani sud sastavljen od trojice novosadskih Jevreja: rabina Jozefa Kanica, Lebla Rozencvajga i učitelja Jošue Ledimkog²⁸⁾, a kako im Izrael nije hteo da plati trošak za dolazak u Zemun, nastala je među njima parnica povodom koje je Izrael kažnjen zatvorom od 24 časa što je podneo Apelacionom sudu neosnovanu žalbu.²⁹⁾

Odnos između Jevreja i njihovih sugrađana druge veroispovesti nije bio prijateljski. Johan Georg Šalk, pekarski kalfa, kažnjen je 17. II. 1774 s 4 f. globe što je u dva maha uznemiravao Jevreje u njihovoj sinagogi, što se na ulici rugao Jevrejima i što ih je na ulici gurao.³⁰⁾

Dok je neraspoloženje Nemaca prema Jevrejima imalo verski osnov, kod Srba i Cincara izviralo je ono uglavnom iz konkurentskih motiva. Kada je Jevrejin Rafael Salamon od tridesetničarskog nadzornika Johana Hajzla kupio kuću u Glavnoj ulici da u njoj

20) Ibid. str. 113

21) Ibid. f LXVI, br. 130/1793

22) Ibid. f XII, br. 26/1794

23) Ibid. f LV, br. 20/1796

24) Ibid. Protokol veća od 16. I. 1767

25) Ibid. f LXI, br. 362/1794

26) Ibid. f LXI, br. 480/1794, 493/1794 itd.

27) Ibid. f I, br. 63/1764

28) Ibid. f LXI, br. 327/1794

29) Ibid. XXXIV, br. 12/1798

30) Ibid. Protokol veća za 1774

otvori svoj dućan, vanjski su većnici u ime Hrišćanske opštine 9. III. 1771 zamolili da se izmeni naređenje Generalne komande od 5. II. 1771 kojim je bilo dozvoljeno Jevrejину da kupi kuću među hrišćanima uz uslov da proda svoju u Jevrejskoj ulici. U slučaju da Generalna komanda ne promieni svoju odluku, mole da im se dopusti da podnesu svoju žalbu caru.³¹⁾ Prethodno je Magistrat, povodom molbe Rafaela Salamona od 21. VIII. 1770 da mu se dodeli zemljište za građenje kuće i dućana, bio 4. IX. 1770 rešio — s obzirom na to što se taj Jevrejin nalazi u Zemunu od poslednjeg pada Beograda i uvek se dobro vladao — da mu se dozvoli da kupi jednu jevrejsku kuću i u njoj otvori dućan, a da mu se ne može dopustiti da kupi kuću u ulici u kojoj stanuju hrišćani, jer Jevreji svuda žive odvojeno od hrišćana i nema im mesta u hrišćanskim trgovačkim udruženjima.³²⁾ Jevrejin je na koncu 21. III. 1771 odustao od otkupa Hajzlove kuće, pošto mu je Magistrat usled protesta uložениh od strane hrišćana zabranio kupovinu, premda je bilo usledilo pozitivno rešenje Generalne komande.³³⁾ Povodom toga slučaja uputili su Srbi trgovci pretstavku Magistratu da se rad Jevreja ograniči samo na njihovu mahalalu i na trgovanje starim gvožđem.³⁴⁾ Protest hrišćana odnosio se uglavnom na kupovinu kuće a ne toliko na vođenje radnje u hrišćanskoj ulici.

U vezi s tim bili su saslušani Ljota Teodorović i Sofronije Živanović na koji bi se način mogla dati mogućnost Salamonu da otvori dućan. Prvi je izjavio da Salamon može kod njega ostati još 11 meseci i dve nedelje uz dotadašnju kiriju od 80 f. godišnje, a za buduće da je voljan da mu produži odnos na 3 godine uz zakupninu od 100 f. Sofronije je rekao da nema raspoloživog lokala za Salamonov dućan, nego je voljan da mu stavi na raspolaganje jedno prazno zemljište na kome bi Salamon mogao podići dućan i jednu sobu. Vanjski većnik Matija Galetić saopštio je da je voljan da na svom zemljištu sagradi dućan za Salamona, u kome će ovaj moći da trguje 20 godina uz plaćanje zakupnine od 70 f. godišnje.³⁵⁾

Do kuće u gradu mogao je Jevrejin doći samo carevim odobrenjem, kao što dokazuje saopštenje Generalne komande od 13. VI. 1783 da je car iz naročite milosti odobrio Jevrejину Davidu Izaku da za bolje vođenje trgovine sagradi ili kupi jednu kuću.³⁶⁾

Jevrejski trgovci Jakob Rafael Salamon i Enoh Fajšl prijavili su da je u noći na 14. V. 1791 izvršena provala u templ i da su odnesene hramovske stvari i dragocenosti navedene u prijavi, te mole da se povede istraga.³⁷⁾

2. V. 1792 javila je Arhidijecezalna konzistorija u Karlovcima Slavonskoj generalnoj komandi u Petrovaradinu da su crkveni tutori u Zemunu, uz priloženo uverenje očevidaca, tužili zemunske Jevreje da su 3 aprila t. g. načinili statuu od platna u veličini čoveka, obukli je u prljavo odelo i stavili je na vrata dvorišta te prolazni-

³¹⁾ Ibid. Protokol veća za 1771

³²⁾ Ibid. Protokol veća za 1770

³³⁾ Ibid. Protokol veća za 1771

³⁴⁾ Ibid. f II, br. 24/1771

³⁵⁾ Ibid. Protokol veća za 1771

³⁶⁾ Ibid. Protokol veća za 1783

³⁷⁾ Ibid. f XXXVI, br. 59/1791

cima govorili: „Ovo je srpski bog, gledajte šta mi s njim radimo!“ — te svašta sramotno s njim radili. Generalna je komanda 5. V. 1792 pozvala zemunsku Vojnu komandu da izvidi koliko je istinita vest da je nastala tučnjava između jevrejske i srpske dece, a zatim između njihovih roditelja. Magistrat je po nalogu Vojne komande sproveo istragu i 8. V. 1792 izvestio da mu nije ništa poznato o nekoj formalnoj uzbuni u Zemunu između Jevrejske i Srpske opštine, nego da su neki obesni mladići napali jevrejske dečake i kalfe i da je ova galama stišana dolaskom gradonačelnika, a jedan od napadača da je bio uhapšen i dobio nekoliko batina. Magistrat nije kadar da navede neki glavni uzrok ove uzbune, jer se od cele Opštine ne može niko ni zbog čega da potuži na Jevreje. Magistrat da je u svrhu održanja mira dao u gradu dobošem objaviti da se, pod pretnjom najstrože kazne, svako ima uzdržavati od zlostavljanja Jevreja, a svako ko nešto ima protiv njih da to prijavi Magistratu na dalju istragu. Sve što je Magistratu o prijavljenoj stvari poznato jeste to da su se neka jevrejska deca posle Pashe u svom dvorištu igrala jednom slamnatom lutkom, i to je video neko od Srba. Koji su to ljudi bili, nije nikad prijavljeno, pa stoga nije bilo nikakva razloga za istragu. Magistratu je tim čudnije što su se neki ovdašnji srpski građani i stanovnici usudili da mimoilaženjem svoje vlasti podnesu tužbu o navodnom neredu Konzistoriji koja ne može u toj stvari ništa da učini. Na koncu Magistrat moli Vojnu komandu da podrži njegovu molbu kod Generalne komande da se podnosioci tužbe i potstrekači kazne.³⁸⁾

Po istoj stvari uputio je i Apelacioni sud u Petrovaradinu 8. V. 1792 poziv da mu pošalje po tome izveštaj u roku od 8 dana, na što je Magistrat 18. V. 1792 odgovorio da tu nije bilo nikakve formalne uzbune, nego samo malo tučnjave koja je odmah sprečena, te na koncu predlaže da se pojedinačno saslušaju potpisnici uverenja o tome da li su ga izdali i da li im je o njemu što poznato.³⁹⁾

I tako se stišala vest da je u Zemunu, krivnjom Jevreja, buknuo požar verske mržnje.

Kako je Zemun, kao pogranični grad između Austrije i Turske, bio važno trgovačko mesto koje je pružalo izgleda na dobru zaradu i obezbeđen život, nije čudo da su se u njega iz Turske stali preseľjavati Cincari i Jevreji. Pa dok se Cincarima dopuštalo da, uz položenu zakletvu vernosti, ostanu u Zemunu, tim Jevrejima bez privilegije više je puta naređeno da prodadu svoje kuće u roku od 14 dana, inače će se, prema zaključku Magistrata od 2. XII. 1772, zvanično prodati.⁴⁰⁾ 8 januara 1773 bilo je prema naređenju Generalne komande ograničeno naseljavanje Jevreja u zemunskom Komunitetu.⁴¹⁾

³⁸⁾ Ibid. f. LXIV, br. 33/1792

³⁹⁾ Ibid. XXI, br. 7/1792

⁴⁰⁾ Ibid. Protokol veća za 1772

⁴¹⁾ Ibid. f. LXVI, br. 38/1796

Slavonska generalna komanda saopštila je 4. XII. 1781 da je car Josif II u svrhu boljeg obrazovanja i iskorišćavanja Jevreja za državu odlučio da jevrejski narod ne treba da se proširi dalje u naslednim zemljama, ili da se Jevreji dovedu ovamo gde dotle nisu bili tolerirani, nego da se zadrže samo onde gde jesu i u meri u kojoj je toleriranje korisno za državu.

Usled toga, u svrhu da se jevrejski narodni jezik ukloni iz javnih poslova, imaju se Jevreji prisiliti da najduže za dve godine sve svoje ugovore, propise, testamente, račune, poslovne knjige i svedočanstva — ukratko, sve što je u vezi sa sudskim i vansudskim radnjama — izdaju na uobičajenom sudskom jeziku dotične zemlje pod pretnjom ništine ili uskraćivanja asistencije vlasti, pa je, prema tome, od toga izuzeto jedino bogoslužjenje kod kojeg može ostati jevrejski narodni jezik. — Gde su Jevreji dotad plaćali taksu za toleriranje, ona se kao pravi porez ne sme nikako ukinuti, već se ima i nadalje prema mogućnosti i pravičnosti odrediti svakoj porodici, da se time odstrani nekorisni jevrejski ološ bez sredstava i bez hrane.

Sprovodeći tu odluku 15. XII. 1781 Magistratu, Vojna komanda ga poziva da pazi naročito na to da se više nijedan Jevrejin, osim onih koji se u Zemunu nalaze na osnovu privilegija, ne naseli i, prema tome, da se odstrani sav ostali jevrejski ološ ili oni koji su se ušunjali. Pošto se opazilo da se pod imenom slugu pecača rakije ili kućnih slugu stalno naseljavaju različiti takvi oženjeni Jevreji i, štaviše, i turski Jevreji kao turski podanici zajedno sa svojim porodicama, potrebno je da Magistrat doslovno sprovodi prednje naređenje i odstrani sav jevrejski ološ koji nije ovlašćen da u Zemunu stanuje.⁴²⁾

Od prosvেćenog cara Josifa II, koji je izdao Patent o toleranciji i Jevrejima svojih naslednih zemalja podelio građansko pravo s pravom sticanja nepokretne imovine, nisu zemunski Jevreji dobili nikakvo olakšanje. Jevrejska opština zamolila je 30. V. 1787 da Jevreji budu i nadalje oslobođeni od stražarenja i patroliranja, jer da oni plaćaju glavarinu 4 f., a hrišćani: Nemci i Srbi svega 2 f. Oni nemaju nikakvog zemljišta osim onog na kome su im kuće sagrađene i — kao što je poznato — veoma su siromašni, tako da jedva plaćaju godišnji porez, pa stoga mole da im se daciije smanje. Magistrat je 11. VII. 1787 odgovorio da se ona dva forinta odnose samo na kuluk (robotu) i stan, pa prema tome Jevreji moraju kao i hrišćani vršiti odnosno plaćati patrole i straže.⁴³⁾ Kada je nastao rat s Turskom, car je, prema saopštenju Generalne komande od 30. VII. 1788, naredio da Jevreji kao sluge služe kod vojnog voznog parka (komore).⁴⁴⁾

Za vreme rata, dok je Beograd bio u austrijskoj vlasti, javila je ondašnja Policijska direkcija 31. VIII. 1790 da neki beogradski

⁴²⁾ Ibid. f III, br. 28/1781

⁴³⁾ Ibid. f II, br. 58/1787

⁴⁴⁾ Ibid. f X, br. 5/1788

Jevreji žele da se presele u Zemun i da su snabdeveni urednim pasošem, pa neka im se dopusti da se preko zime trgovinom prehrane, a na proleće će poći u Arad, Temišvar, Novi Sad i Peštu. Pri zauzimanju Beograda oni su se pokazali skloni Austriji.⁴⁵⁾

Stalno naseljavanje, međutim, nije se dopuštalo pridošlim Jevrejima; strogo su se pridržavali propisa o zabrani novog useljenja. Na pitanje Vojne komande u Zemunu da li može da se naseli i trguje u Zemunu jedan od najpoznatijih beogradskih Jevreja, Jakob Albahari, Magistrat je 20. VI. 1795 odgovorio da nema nikakve zapreke da Albahari pređe u Austriju i položi zakletvu vernosti, ali da s njegovim nastanjenjem u Zemunu nije tako jednostavno, jer je tu ograničen broj Jevreja i da se bez naročitog razloga ne sme povećati.⁴⁶⁾ Isto je tako odbijena molba Mojzes Almoslina, trgovca iz Beča.⁴⁷⁾

Život u Jevrejskoj ulici nije bio ni najmanje prijatan. Njeni stanovnici Jakob Salamon, David Frankel, Fridrih Rajs i Daniel Edler izvestili su 10. IX. 1798 Magistrat da u njoj leži voda, jer ne može da otiče, i mole da se iskopa kanal za odvođenje vode ili da se ulica naspe peskom. Voda kvari kuće i štetno utiče na zdravlje. Magistrat je rešio da treba ulicu pregledati i videti na koji se način voda može odvesti.⁴⁸⁾

Kako su u Jevrejskoj opštini nastale nesuglasice, ona je — da bi se Magistrat oslobodio stalnog uznemiravanja od strane Jevreja a Jevrejska opština sredila, — 10. V. 1799 predložila:

1) Ako se jedan Jevrejin tuži protiv drugog, ima tužbu podneti najpre Jevrejskoj opštini, pa tek ako nije zadovoljan njenim rešenjem, može svoju stvar da preda magistratskom sudu.

2) Da se jevrejskom sudiji dade pravo da kažnjava Jevreje zatvorom od 48 sati, a da se gradski sud u to ne meša.

3) Da nijedan Jevrejin nije ovlašćen da upotrebljava opštinskog poslužitelja zbog naročitih bagatelnih stvari bez prethodnog znanja i odobrenja jevrejskog sudije.

4) Ako se dva jevrejska parničara poravnaju kod Jevrejske opštine po jevrejskom zakonu, presuda ima ostati nepromenjena.⁴⁹⁾

Na tu pretstavku Magistrat je odlučio:

1) Da se nijedan Jevrejin ne sme protiv drugog zbog bagatelnih predmeta obratiti direktno na Magistrat, nego tek onda ako nije zadovoljan presudom Jevrejske opštine.

2) Da se nijednom Jevrejinu, naročito neženjenom, neće izdati pasoš bez prethodnog znanja jevrejskog suca.

3) Da je mesaru naloženo da Jevrejskoj opštini predaje od vremena do vremena potrebno goveđe meso (košer).

⁴⁵⁾ Ibid. f LXVI, br. 60/1790

⁴⁶⁾ Ibid. f XIII, br. 64/1795

⁴⁷⁾ Ibid. f LXVI, br. 38/1796

⁴⁸⁾ Ibid. f LXVI, br. 162/1798

⁴⁹⁾ Ibid. f XXXIV, br. 99/1799

4) Da svaki Jevrejin ima prema svom dohotku davati doprinos za izdržavanje tempa.

5) Da će se pobrinuti da se odstrani plavljenje Jevrejske ulice.⁵⁰⁾

Slavonska generalna komanda 6. XII. 1800 pozvala je Magistrat da uputi Jevreje da se služe uvek istim imenom i da ne stvaraju zbrku i ne prouzrokuju nepotrebnu prepisku.⁵¹⁾

Kroz celo XIX stoleće pokrenuta su protiv Jevreja dva krivična postupka i to: protiv Šedl i Bele zbog primanja i sakrivanja kradenih stvari⁵²⁾ te protiv Izaka Davida Frankla zbog krivotvorenja carinskog bileta.⁵³⁾

Kad je 1804 buknuo Prvi srpski ustanak, prebegli su, zbog nastalih nemira, mnogi Jevreji iz Beograda u Zemun. Njima je bilo dopušteno da prodadu robu koju su sa sobom doneli. Protiv njih su se zemunski trgovci tužili da oni prekupljivanjem životnih namirnica na zemunskoj pijaci ne samo znatno povećavaju skupoću, već i krijumčarenjem kojim se bave zakidaju zemunske trgovce; da kupuju robu u Pešti pod izgovorom da će je preneti u Beograd, ali je prodaju i zemunskom stanovništvu; nisu ovlašćeni ni da robu u Beograd prodaju, jer su za to zemunski trgovci.⁵⁴⁾ Naročito se ta jevrejska trgovina vrši u Kontumacu gde se zalihe robe dovezene iz inostranstva svakim danom povećavaju, te se time sprečava prodaja carsko-kraljevskih fabrikata koji se nalaze u zemunskim dućanima. Zemunski trgovci stoga mole da se obustavi pomenuta prodaja robe koja leži u Kontumacu i da se ona, jer je sada u Beogradu mir, onamo preveze.⁵⁵⁾ U pretstavci Magistratu od 8. IV. 1805 zemunski trgovci mole da se turskim podanicima, uglavnom Jevrejima, zabrani potajna trgovina svim artiklima tekstilne robe, jer oni deponuju u Zemunu ne samo više robe nego se uvlače i u kuće i prodaju namalo svoje zalihe i time sprečavaju prodaju robe koje ima u izobilju.⁵⁶⁾

Kako se usled tih prelaženja broj jevrejskih porodica koji je u popisu za 1804 iznosio svega 27 porodica⁵⁷⁾ znatno povećao, odredio je 17 januara 1816 car Franja da se 30 jevrejskih porodica koje potiču od onih 19 kojima je god. 1753 dat privilegij da stanuju u Zemunu odobrava dalji boravak i posed 30 kuća i jedne opštinske kuće.⁵⁸⁾

Ta carska odredba, po kojoj je u Zemunu smelo da živi svega 30 porodica, bila je za Jevreje izvor velikih neprilika. Ona je onemogućivala i prirodno množenje Jevreja i dopuštala ženidbu samo

50) Ibid. f LXVI, br. 121/1799

51) Ibid. f XII, br. 6/1800

52) Ibid. f I, br. 25/1755

53) Ibid. f XII, br. 16/1795

54) Ibid. P. br. 349/1805

55) Ibid. P. br. 784/1807

56) Ibid. P. br. 255/1805

57) Ibid. P. br. 716/1804

58) Ibid. P. br. 3448/1852

prvorođenim jevrejskim sinovima kao nastavljačima pojedinih porodica, dok su drugo-i treće-rođeni sinovi privilegovanih porodica morali napustiti Zemun i oseliti se u Provincijal⁵⁹⁾ čim su se oženili i osnovali svoje porodice. Kada se broj takvih porodica povećao, zamolila je Jevrejska opština da im se dopusti da ostanu u Zemunu, ali je Slavonska generalna komanda 15. XI. 1825 na osnovu reskripta Dvorskog ratnog saveta od 31. X. 1825 odgovorila da se osim već naseljenih Jevreja ne dopušta naseljenje drugih Jevreja.⁶⁰⁾

Na osnovu te carske naredbe imalo je, prema zaključku Magistrata od 12. III. 1845, da 8 drugorođenih sinova zemunskih jevrejskih porodica i 15 udovica napuste grad.⁶¹⁾ Taj se broj kasnijom ženidbom povećao, pa je povodom molbe Jevrejske opštine da se za 14 jevrejskih porodica odnosno 50 lica dopusti da ostanu u Zemunu, Ratno ministarstvo svojom odlukom od 16. VI. 1848 naredilo da se rešenje toga pitanja, za koje su se izjasnili: Vojna komanda i c. -kr. Konzulat te Magistrat u svrhu unapređenja žitarske trgovine između Austrije i Turske, prepusti zemunskom Opštinskom pojačanom odboru. Ujedno da su Vojna komanda i Konzulat mišljenja da i ubuduće treba dopustiti drugorođenim sinovima ženidbu, a ako se devojka ne može da uda za domaćeg, neka joj se s odobrenjem carevim dopusti da se uda za stranog Jevrejina ako devojka pripada porodici s isključivo ženskom decom. Slavonska generalna komanda je, međutim, mišljenja da osim oca samo jedan sin može da bude oženjen, ali da u jednoj porodici nikad ne sme da bude više od dvojice oženjenih.⁶²⁾

Potisnut u potpunu neaktivnost, nije pojačani Opštinski odbor (građanski) mogao da dade odgovor na postavljeno mu pitanje, a revolucionarni Odbor zemunski koji je 1848 uzeo vlast nad gradom u svoje ruke nije se mnogo brinuo za izvršenje carskih odredaba. I tako su oni Jevreji koji su imali da napuste Zemun i nadalje u njemu ostali.

Iako su zemunski Jevreji u vreme Srpskog pokreta u god. 1848/49 imali uzbuđljivih i nemirnih časova zbog neosnovanih glasina da će njih i katolike srpsko stanovništvo uz pomoć graničara iz susednih sela pobiti, ipak su doživeli da je prvi put njihov čovek dobio jednu javnu čast — Avram Almoslino postao je potporučnik u Gradskoj gardi. ⁶³⁾ Jevrejska škola, koju je 1821 pohađalo 17 dece,⁶⁴⁾ bila je, zbog odlaska učitelja, sve do 1850 zatvorena.⁶⁵⁾

Naređenjem Vrhovne vojne komande iz 1849 bio je Jevrejima iz Mađarske zabranjen boravak na području Vojne granice s razloga

⁵⁹⁾ Provincijal je onaj deo Ugarske i Hrvatske koji nije spadao u Vojnu granicu

⁶⁰⁾ AGB, ZM, p. br. 1566/1825

⁶¹⁾ Drž. arhiv, Zagreb, Slav. gen. komanda br. 2036/1848

⁶²⁾ Ibid.

⁶³⁾ AGB, Delovodni protokol Odbora zemunskog br. 1052/1848

⁶⁴⁾ AGB, ZM, P. br. 636/1822

⁶⁵⁾ Ibid. P. br. 1020/1850

što su uveliko pomagali mađarski ustanak.⁶⁶⁾ Zemunski su Jevreji takođe simpatizovali s Mađarima, pa je bila određena naročita komisija da ispita politički prestup Simona Hercla koga je zbog toga Odbor zemunski kaznio zatvorom od 10 dana u gvožđu, ali ga je, na molbu i jemstvo Jevrejske opštine, za vreme jevrejskih praznika pustio na slobodu.⁶⁷⁾

18. V. 1850, posle ugušenja Mađarske revolucije, predala je Vojna komanda Magistratu na dalji postupak zemunskog krojačkog kalfu Mandela Brandeburga, Jevrejina, što je u Austrijski konzulat u Beogradu ušao zakačen slikom Lajoša Košuta.⁶⁸⁾

Posle završenog građanskog rata i uspostavljanja zakonitog poretka, pitanje broja jevrejskih stanovnika u Zemunu postalo je opet aktualno. Povodom molbe jednog novosadskog Jevrejina da bude primljen za kontribuenta u Zemunu upitao je Magistrat da li bi se to moglo učiniti na osnovu čl. 33 Ustava od 4. III. 1849,⁶⁹⁾ ali mu je Banatsko-srpska zemaljska vojna komanda u Temišvaru 2. XI. 1850 odgovorila da se do stupanja na snagu novih propisa u pogledu naseljenja Jevreja postupa po dotadašnjem.⁷⁰⁾

Enoh Bilic, sin tolerirane jevrejske porodice, zamolio je 5. IX. 1851 za dopuštanje da kupi kuću i osnuje porodicu, ali je Magistrat 6. IX. 1851 odbio molbu, jer Enoh nije glava porodice, pa je tako izgubio pravo da ostane u Zemunu. Na njegovu žalbu, Banatsko-srpska zemaljska vojna komanda u Temišvaru potvrdila je 27. I. 1852 odluku Magistrata s motivacijom da je žalilac svojom nedopuštenom ženidbom izgubio pravo na nadležnost u Zemunu.^{70a)}

Na poziv Banatsko-srpske zemaljske vojne komande u Temišvaru od 9. X. 1851 da odgovori na pitanje stavljeno mu od Slavonske generalne komande od 9. VIII. 1848 u pogledu molbe Jevrejske opštine da se dopusti stanovanje 14 jevrejskih porodica koje su nastale deobom, odnosno nedopuštenim ženidbama, a delimično i time što su to udovice koje po smrti svojih muževa žele da se vrate u roditeljske kuće, Magistrat je izvestio da je Opštinski odbor o tome dao ovo mišljenje:

1) One porodice koje bi zbog nedopuštene ženidbe trebalo da budu iz Zemuna odstranjene neka i nadalje ovde ostanu ukoliko se tiče muških glava i njihovih pripadnika.

2) Ako broj jevrejskih porodica treba da bude ograničen na 30, ubuduće se ženidba može dopustiti samo jednom članu porodice, jer će inače doći do njene podele, pošto u trgovini i zanatu zajednica ne podnosi više bračnih parova.

3) Priženjivanje stranih Jevreja ne može se dopustiti, jer svaka žena po zakonu sledi svoga muža.

⁶⁶⁾ Ibid. P. br. 586/1849

⁶⁷⁾ AGB, Delovodni protokol Odbora zemunskog br. 552/1849

⁶⁸⁾ AGB, ZM, P. br. 1054/1850

⁶⁹⁾ Taj član glasi: tačka 2: „Opštini je zajemčeno pravo da prima nove članove u opštinsku vezu“.

⁷⁰⁾ AGB, ZM, P. br. 2592/1850

^{70a)} Ibid. P. br. 2996/1851

Magistrat se složio s prvom tačkom, a u pogledu druge drži da bi, s obzirom na zakonsku jednakost svih državljana, ženidbu već toleriranim Jevrejima trebalo dopustiti, i najviše da se otežava podela porodice, dok se u 3 tački složio s Odborom.⁷¹⁾

Kako na ovaj izveštaj nije usledilo pozitivno rešenje kojim bi se navedenim Jevrejima odobrilo da ostanu u Zemunu, zamolila je Jevrejska opština 16. VII. 1852 cara Franja Josifa I da se Jevrejima koji žive u Zemunu dadu ista prava koja imaju Jevreji u drugim austrijskim provincijama, a koji se ne moraju zbog ženidbe iseljavati, pa da se i drugo-i treće-rođenim sinovima dopusti da posle ženidbe ostanu u gradu i da mogu sebi kupiti nekretnine. Ukoliko, pak, iz državnih razloga nije moguće naseljavanje čitavih jevrejskih porodica, neka se barem dopusti da se devojka iz porodice sa samom ženskom decom uda za austrijskog Jevrejina, da se tako održi ime-tak.⁷²⁾ Opštinski odbor na svojoj sednici od 14. IX. 1852 izjavio je po ovom predmetu da ne može savetovati da se broj jevrejskih porodica poveća,⁷³⁾ a s tim se zaključkom saglasio Magistrat u zapisniku sednice od 15. X. 1852 koju je održao zajedno s Opštinskim odborom.

Na osnovu takvog mišljenja car nije izmenio odluku svoga dede iz god. 1816, i broj jevrejskih porodica u Zemunu ostao je ograničen na 30, a u toku daljih godina popeo se, dobijanjem pojedinačnih, iznimnih privilegija, na 33.

Na poziv Komande trupne brigade u Zemunu od 20. VIII. 1862 da se, s obzirom na očekivani razvitak trgovine usled događaja u Srbiji — bombardovanje Beograda i iseljenje Turaka iz varoši u Srbiji — izjasni da li bi bilo korisno da se dopusti ograničeno ili neograničeno naseljavanje Jevreja u Zemunu, Magistrat se 22. VIII. 1862 izjasnio za neograničeno naseljavanje. Taj svoj predlog Magistrat je opširno obrazložio, navodeći kako će Jevreji svojom sposobnošću za trgovinu — koju nemaju ni Nemci koji su više skloni zemljoradnji, ni Srbi koji nisu dosta marljivi ni izdržljivi — učiniti Zemun važnim trgovačkim centrom umesto Beograda. Magistrat predlaže da se ne naseljavaju samo Jevreji s kapitalom, nego i jevrejska sirotinja koja neće pasti gradu na teret, nego će svojim zaposlenjem kod jevrejskih trgovaca naći sebi potrebno izdržavanje, a osim toga je poznato da se Jevreji međusobno bratski pomažu. Jedina opasnost leži u mogućnosti krijumčarenja, ali to se može strogom merom sprečiti. Na koncu se ukazuje na lojalnost i poznati patriotizam Jevreja, pa će biti dobro da se oni i s tog razloga na tako istaknutom mestu nasele.⁷⁴⁾

Posle sklopljene Austro-ugarske nagodbe od god. 1867 bilo je nemoguće održati onakvo stanje Jevreja u Zemunu. U oba dela države uveden je ustavni život s naglašenom ličnom slobodom i

⁷¹⁾ Ibid. P. br. 3712/1851

⁷²⁾ Ibid. P. br. 3380/1852

⁷³⁾ Ibid. P. br. 3043/1852

⁷⁴⁾ Ibid. Res. br. 43/1862

ravnopravnošću za sve državljane, pa i Jevreje, te je bila očigledna anomalija da se samo nekoliko stotina Jevreja u Zemunu⁷⁵⁾ drži u skućenoj slobodi i neravnopravnosti spram njihovih sugrađana. Car je, stoga, 27 februara 1868 priznao Jevrejima u Vojnoj granici ravnopravnost s ostalim konfesijama koje su u Austriji priznate, i naredio da otpadnu sva dotadašnja ograničenja o njihovom naseljavanju i sticanju zemlje i drugih nepokretnosti, kao i u pogledu vođenja trgovine i zanata. Pozivajući se na taj reskript, gradonačelnik je 25 marta 1868 zamolio Generalnu komandu da se od 33 tolerirane jevrejske porodice u Zemunu ne naplaćuje više zaštitni porez.⁷⁶⁾

God. 1871 razvojačena je Vojna granica i njeni stanovnici prestali su da budu vojnici, a Zemun je od vojnog komuniteta s imenovanim gradonačelnikom i organima uprave postao slobodan grad s biranim gradskim zastupstvom i gradskim načelnikom. Deset godina docnije, 1881, ukinuta je Hrvatsko-slavonska vojna granica⁷⁷⁾ i pridružena kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, pa su njeni stanovnici, među njima i zemunski Jevreji, postali uživaoci ustavnih prava.

⁷⁵⁾ Godine 1808 bilo ih je 242; g. 1831: 263; g. 1840: 285; g. 1847: 277; g. 1863: 211

⁷⁶⁾ AGB, ZM, Res. br. 35/1868

⁷⁷⁾ Banatsko-srpska vojna granica bila je ukinuta još 1873 i pridružena kraljevini Ugarskoj.

MARIBORSKI GETO

Najveće jevrejsko naselje u Sloveniji bilo je u Mariboru. Tu su Jevreji bili već u rimsko doba, no direktnih arheoloških ili istorijskih dokumenata za to zasad nema, ako izuzmemo nalaze rimskog novca po kućama geta.

Posle Seobe naroda javljaju se Jevreji u Mariboru u IX i X, a u većem broju u XII do XIV stoleću. Dolaze sa severa, uglavnom iz Nemačke.

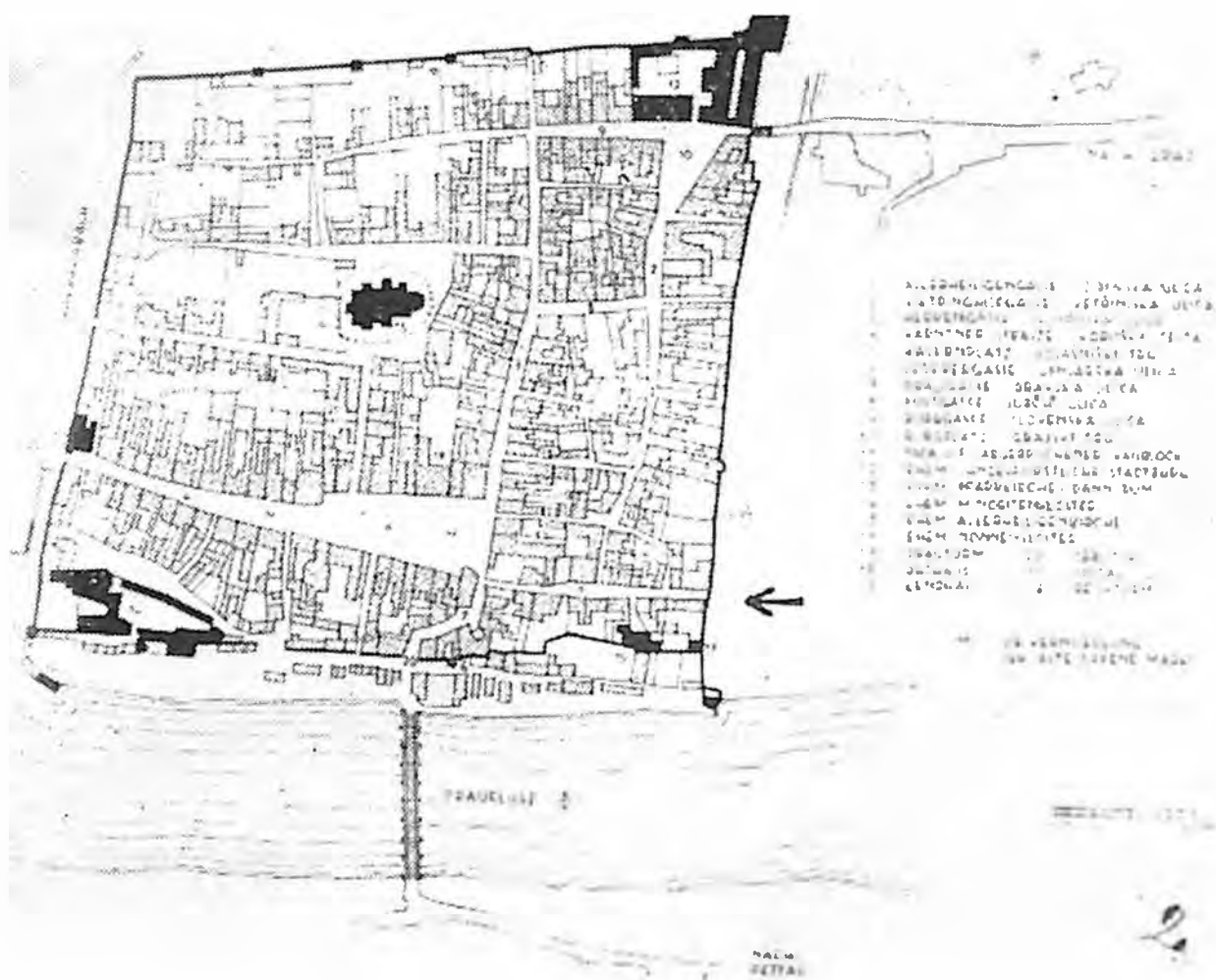
Sinagoga i „Židovska kula“ (pogled s Drave)

*) Ovaj tekst nema karakter ni pretenzije detaljnog prikaza istorije Jevreja u Mariboru, nego je samo kratak uvod uz ilustracije o sačuvanim zgradama mariborskog geta (prim. redakcije).

MARIBOR

KATASTER 1824

Karta Maribora: 1) „Židovska ulica“; 12) nekadašnja Allerheiligenkirche (Sinagogu je bila 1501 godine pregradena u crkvu Svih Svetih, pošto su Jevreji bili prognani iz Štajerske 1496 godine); 17) „Židovska kula“

Karta Maribora sa označenim getom

Panorama Maribora iz 1580 godine (Geto u prednjem desnom uglu zidina)

Avionski snimak Maribora iz 1940 godine: x Sinagoga; xx „Židovska kula“

*Panorama Maribora sa Drave danas: x Sinagoga; xx „Židovska kula“;
xxx Kula za vodu*

Sinagoga u Mariboru, sa Drave

Stare jevrejske kuće iz XIV veka u Mariboru (današnje stanje)

„Židovska kula“ u Mariboru, sa istoka

O mariborskim Jevrejima govore stare poreske knjige, pogodbe o kupoprodaji, menice, dokumenti sa suda, stare hronike, pisma, dalje spis Terumat-hadešen, Pesakim-u-ketabim Izraela Isserleina (zvanog i Isserlein ben Petahja Mariborski, koji je bio zemaljski rabin za Štajersku, Korušku i Kranjsku 1427—1450).

Najstariji dokument koji govori o jevrejskoj četvrti u Mariboru datira iz 1277 godine. U početku XV stoleća geto zauzima najveći teritorij: „Židovska ulica“, „Ključavničarska ulica“, predeli oko „Glavnog trga“, „Tattenbachove“ i „Vetrinjske ulice“. Taj je predeo lociran u jugozapadnom delu gradskih zidina. Centar geta bila je Židovska ulica sa sinagogom (zgrada još stoji u Židovskoj ulici br. 4 i služi kao kleparska radionica). To je malo, jednostavno svetište, čija je unutrašnjost uređena prema propisima iz vremena Ezre. Na istočnoj strani u zasebnom prostoru odeljenom ćilimom nalazili su se zavetna skrinja, svitci Tore i sedmokraki svećnjak. U sredini mesto za čitanje Tore. Za žene bio je zaseban, ograđen prostor. Koliko možemo suditi po današnjim ostacima i slikama, sinagoga je bila bez dekoracija. Ispod sinagoge bilo je kupatilo sa tekućom vodom za ritualno kupanje. U blizini sinagoge nalazila se (verovatno u „Židovskoj kuli“) talmudska škola, sagrađena oko 1477. Na malom trgu ispred sinagoge održavana su savetovanja. Između svetišta i „Židovske kule“ smešteno je groblje. To je bilo protivu propisa: groblje ne sme biti uz sinagogu; no skućeni prostor iziskivao je takvo rešenje. Drugo, novije groblje nalazilo se na „Židovskoj njivi“ u Strmoj ulici. Danas još ima nekoliko nadgrobnih spomenika, koje je čuvao Mariborski muzej za celo vreme nacističke okupacije.

Za srednjovekovnu ekonomiku Jevreji su bili važni, jer su držali trgovinski i finansiski promet. Ostalim javnim službama i zanatima nisu se smeli baviti.

Mariborski Jevreji bili su, za razliku od ostalih jevrejskih grupa u Sloveniji, ekonomski veoma jaki, pa su konkurisali u bankarstvu čak i toskanskim bankarima. Bili su finansijeri raznih plemićkih porodica, koje su obično inscenirale progone kad bi došlo vreme plaćanja duga. Tako, naprimer, Herman II Celjski progoni Jevreje iz Celja (gde su sačinjavali skoro četvrtinu naseljenika) u Maribor. Osim toga Jevreji beže u Maribor iz Ljubljane, Ptuja i Radgone, a odlaze i dalje u Grac.

Mariborski Jevreji održavali su trgovačke veze od Italije do Mađarske, Austrije i Češke. Trgovali su uglavnom drvetom, konjima, sirom i vinom (lokalni proizvodi), a uvozili sukno, svilu, knjige, začine, zlatninu i dragulje (javljaju se i u zlatarskom zanatu, iako im je zabranjen). Ali Fridrih III zabranio je 1445 svu trgovinu, osim prodaje vina.

Kao ekonomski jaka zajednica mariborski Jevreji imali su priličnu ličnu slobodu i svoju samoupravu pod voćtvom rabina. Vrhovni rabin za Štajersku, Korušku i Kranjsku imao je sedište u Mariboru, a delokrug mu je sezao sve do Bečkog Novog Mesta.

Položaj mariborskih Jevreja počinje slabiti u početku XV stoleća. Na molbu zemaljskih plemića car Maksimilijan I 1496 godine izdaje ukaz da se Jevreji isele iz Štajerske i Koroške. Za taj ukaz plemstvo mu je moralo platiti. Jevreji su se iselili većinom u Trst, a i u Beč i Šopronjsku županiju.

To je, posle 250 godina života, bio kraj mariborskog geta.

BIBLIOGRAFIJA:

Baumgartner, Najdbe novcev v Mariboru (Kronika Slovenskih Mest, 1924); — Dr V. Trauner, Židje v Mariboru (ibidem 1936); — Zbornik za umetnostno zgodovino 1926; — Dr Arthur Mally, Buch der Stadt Marburg (Marburg 1906); — Topographia Ducatus Stiriae autore et delineatore Georgio Matheo Vischer; — Bogo Teply, Maribor (Založba Obzorja, Maribor 1955).

PROTUŽIDOVSKI IZGREDI U ZAGORJU I ZAGREBU GODINE 1883

1883. 7. VIII. ujutro oko 5 sati skinute su sa finansijskih zgrada¹⁾ u Zagrebu stare ploče sa zajedničkim grbom i hrvatskim natpisom, te su zamjenjene novim pločama, koje su uz hrvatski imale i mađarski natpis.

Ti natpisi izazvali su velika komešanja i bune ne samo u Zagrebu nego i u pokrajini. Mase građana i seljaka istupile su protiv odluke, koja je kršila odredbe Ugarsko-hrvatske nagodbe sklopljene 1868.

Nemiri²⁾ su bili prvobitno političke naravi, a krajem augusta iste godine poprimaju i antisemitski karakter: „... po uzoru Beča, Pešte i tolikih drugih mađarskih mjesta i gradova, u kojima su već dvije godine³⁾ trajali protužidovski nemiri i pogromi, a sada su dostizali kulminaciju. U mađarskom gradu Tisza-Eszlaru, naime, vodio se baš onih dana⁴⁾ monstre-proces zbog Estere Solymossi, devojke nestale pre godinu dana, nad kojom da je bilo počinjeno ritualno umorstvo. Sve novine su mjesecima i mjesecima o tome pisale, duhove uznemirivale, pa je svakičas dolazilo do velikih izgređa naročito u Beču i Pešti, gdje su opetovano porazbijali židovske kavane i dućane, opljačkali ih i devastirali.”⁵⁾

1) Financijsko ravnateljstvo bilo je u Gornjem Gradu u Opatičkoj ulici br. 29, državna blagajna u Opatičkoj br. 20. Ostali financijski uredi su bili svi u Gundulićevoj ulici.

2) Nemire u Hrvatskoj god. 1883 možemo iz dana u dan pratiti prema suvremenoj štampi „Pozoru“, „Narodnim Novinama“ i „Agrarmer Zeitung“, dok su u literaturi detaljno ovi događaji obrađeni u ove dvije knjžice: Peršić Ivan, „1883-ća. Uspomene na predratni Zagreb povodom 50-godišnjice bune radi mađarskih grbova. Po sjećanju, novinama i knjigama onih dana napisao“. Zagreb 1933. Preštampano iz „Obzora“ godine 1933, mjeseca kolovoza i rujna. Horvat R(udolf), „Prije Kluena bana. Nemiri u Hrvatskoj god. 1883“, Zagreb 1934.

3) Od g. 1881.

4) Mjeseca avgusta 1883.

5) Peršić, Ivan. „1883-ća. Uspomene na predratni Zagreb povodom 50-godišnjice bune radi mađarskih grbova. Po sjećanju, novinama i knjigama onih dana napisao“, Zagreb 1933, str. 85.

Prvi protužidovski ispad u Mariji Bistrici⁶⁾ prošao je relativno mirno. 26. VIII. 1883 seljaci su pod parolom „Živili Hrvati, dole s Magjari i magjaroni” zatražili od židovskih trgovaca: „... neka jim oni podpišu, da drže i da će držati uvijek s Hrvati i nikada s magjaroni. Trgovci podpišu što se tražilo od njih”⁷⁾, i seljaci se mirno razidu.

31. VIII. 1883 stigao je u Veliku Goricu nedaleko Zagreba transport mađarskih židovskih emigranata. Pučanstvo ih veoma lijepo primi, tako da je nedavni incident protužidovskog karaktera izgubio svoj značaj, i pojedinci su bili uvjereni da do novih protužidovskih ispada neće dolaziti.

Anonimni izvjestitelj „Narodnih Novina” napisao je povodom dolaženja tih emigranata ovaj dopis:

„Se oba židovah. Dvie, tri antisemitom. Ovih danah prošlo je ovuda kolima nekoliko židovskih obitelji, koje bježe iz Ugarske sa ono malo ubožtva, što jim je još ostalo iza pljačkanja biesnih ruljah. Siromasi pripoviedali su strahote i slušajući jih, mal da čovjek ne bi zaboravio da živimo u devetnaestom vieku. Liepe rieči »ravnopravnost«, »čovjek sam« itd., kano da su se provrgle u skroz protivno. Starodavne sablazni opetuju se na sramotu kršćanske ljubavi blišnjega uza sve to što nas kršćane na žrtvenicah voštanice svaki dan sjećaju: kako je našim praotcem bilo mučno za raznih progonstvah. A što nje boljelo, zar da ne boli i druge?! Gdje je duh čovječnosti i blagosti, gdje li ista pravica? Jer ako i ima zla, zar su mu krivi oni progonojeni židovski patnici? Ako je istina da je u njihovih rukuh blagostanje, a u naših bieda, tko je tomu kriv? Ja sudim: Mi sami. Tucimo dakle sebe.

Dok su ti ljudi izvanrednom ustrajnošću te uzornom trieznošću i štedljivošću kao mravi skupljali zrno po zrno, pa mnogi naš čovjek smijao jim se je i rugao, živio je bezbrižno i laskoumno, namjesto da je slijedio njihov primjer. A danas, kad je onim trud i štednja nagrađena blagostanjem, zavide jim to mnogi. Je li je to pravo i pošteno otimati ma komu težkom mukom stečeni imetak? Zar to nije najogavniji jal i divljačka pohotnost? Al' tako je svagdje, gdje je truleža. Dok sami štogod imamo, mnogi ne znamo čuvati, a kad raztrošimo, onda se često rađa zavist na druge, koji što imaju i okrivljuje se često sve i svatko, samo ne sam bezbrižnik i uzročnik vlastita zla. Svakako žalostni pojavi po napredak.

Nije tomu davno kako su se u Ameriku jatomice naseljivali marljivi Kinezi, radeći neumorno i najniže nadničarske, pak trgovačke i obrtničke poslove, dok se obogatiše. Svim nam je žao bilo čitajući kako su jih radi obogaćivanja američanske laskoumne i biesne rulje nečovječno proganjale, pak jim uništavale i otimale najokrutnijim načinom težko stečeni imetak. Do suzah nas je ganulo barbarstvo onih istih zulumčarah, koji se od pohotnosti i sami dose-

⁶⁾ Proštenište u Zagorju.

⁷⁾ Narodne Novine, 1883, br. 197, 29. VIII.

liše u Ameriku, a kasnije pljačkali marljive Kineze. A zar da danas budemo ravnodušni i da mirno gledamo, kako se marljivi i gospodarljivi ljudi oko nas uništuju? Nipošto i nikako. Poučavajmo neuki narod, da i on bude triezan, razborit, marljiv i štedljiv, pak mu neće u oči udariti tudi imetak nit mu zavisti i zlobe radati.

Govorilo se koliko mu drago proti židovom, oni su trgovini svakako i mnogo dobra učinili, osobito gdje su trgovinom prodrli i u najodaljenija, najsamotnija i najzabitnija mjesta, za koja drugi ne bi marili te tako prometu put prokrčili ili ga olakšali. Pa tko će židovom upisati u grieh njihovu poduzetnost? Nitko pametan. Ta njihova radinost ne smeta kršćanina u poslu, jer svake vjere ljudih ima u izobilju koji su poduzetni bili te umnom marljivošću, trieznošću i štedljivošću od golotinje dotjerali do imućstva. Može li to biti uzrok progonstvu?

Istina, među židovi ima drzovitih deranah, nepoštenjakah, lihvarah i varalica, al' zar jih neima u svakom sloju ljudstva, u našoj i u svakoj vjeri dosta? Za ovakove su sudovi i kaznionice; onamo jih gonimo, a radinim i poštenim ljudem čast i mir. Hvala bogu, u tom je naša hrvatska inteligencija, ne puštajući se u antisemitske agitacije, kuda naprednija od drugih! Nu to neka pamte i hrvatski židovi: neka se niti unapried ne odtuđuju hrvatskoj narodnosti. Smatrajući se Hrvatima i radeć kao Hrvati, oni mogu od nas mirne duše mirovati. Hrvat koje vjere bio, našem je srcu mio. O tom neka budu svi židovi uvjereni, a napose naši sugrađani u Gorici i u okolici, jerbo nam ovuda ne pada niti na um da dižemo ma kakovu vjersku, a kamoli antisemitsku agitaciju. Da, toga bi nam još trebalo! Dao bog umirili se i drugdje."⁸⁾

Članak je bio pisan u pomirljivom i prijateljskom duhu. Usprkos tome je u noći od 2. na 3. IX. neka zlobna ruka u Samoboru:

„...ovdješnjemu izraeličaninu M. Brückneru razbila 3 stakla na njegovih prozorih. Ujutro zorom pobjesnio stoga naš radi lihvarstva mrženi Brückner te se je usudio odmah ujutro napadnuti na ulici pojedine mirne građane, riečmi: »Ej, poznam vas koji ste« i prietiti im se, da će već pokazati tko je on. U toj bjesnoći navali svojom drzovitošću na g. mjestnoga načelnika, da mu izdade svjedočbu da tobože nije siguran za svoj život. Kako se čuje, g. načelnik izdao mu je tu zahtjevanu svjedočbu, ali to sigurno nije on učinio istini za volju, već s razloga da se otrese takovoga napadanja. Taj čovjek, koji je uvijek znao svaku najmanju stvar dobro upotrebiti za svoju korist, znao je i sada tom tobože javnom izpravom razpolagati, te se s mjesta uputi kr. podžupaniji u Zagreb s prijavom, da u Samoboru vlada najveći strah, da više stotina ljudi prave izgrede, i da su njemu prošle noći sve prozore polupali, te da se uzpostavi tobože narušeni mir, zatraži vojničku silu u naše inače sasvim mirno i do sada prosto od svakih izgreda mjestance. No, kako se čuje, nisu se

⁸⁾ Narodne Novine, 1883, br. 202, 4. IX.

dale vlasti takovom lukavštinom zavesti te nisu zadovoljile njegovim zahtjevom.”⁹⁾

Međutim 4. IX. u vrijeme „seljačke gungule u Bednji”¹⁰⁾ zagrmi zrakom „Hajd na Židove!”

U mjestu je bilo svega tri Židova: „Svoj trojici polupaše i razoriše sve, što se rukom i sjekirom razbiti dalo. Našavši negdje grb sakriven, pomisliše, da su ga Magjari donieli, te iznesav ga triumfom na ulicu, razlupaše ga na sitne komade. Židovi srećom pobjegoše; ali čini se da svjetini nije do njihova života...”¹¹⁾ bilo stalo. Dan iza toga nastave seljaci robljenjem židovske imovine, te su u Bednji učinili: „...upravo grdne opacine. — Davidu Fritzu i Ignacu Hafneru na Bednji porobljeno je i uništeno sve; porazkrivaše im krovove, porušiše dimnjake, da je upravo grozno. Navališe i u podrume, pa sad tek poče užasna pijača vina i rakiije. Ruše i krše što jim pod ruke dođe, uz to bućeci hura i živio! U toj svojoj furiji smlaviše jednomu Kolcem glavu, da je na mjestu umro. Kako jim židovi umakoše, počese ih sada poslie slavno svršenog djela tražiti. Navališe najprije na župni stan, misleći da su ondje. Tu također polupaše neke predmete. Župnik sa svojim gostom veleuč. g. ravnateljem zagrebačke realke *T o r b a r o m*¹²⁾ morao je pobjeći u kukuruzu. Ipak se nisu usudili pustošiti u župnom stanu, već ne našav tu židove, povratili se opet u pivnicu.”¹³⁾

Nemiri u Bednji potrajaše i 6. IX. te o njima anonimni izvjestitelj „Narodnih Novina” javlja uz ostalo i ovo:

„...Židovi, koji su do pred koji dan još bili dobro stojeći ljudi, danas su puke sirote, jer jim je vas imetak porobljen, a bili bi i potučeni, da nisu za dobe pobjegli, te se u šumu posakrivali. Kuće su jim tako razrušene, da nije nikako moguće u njima stanovati. Tako se događalo u svoj ovoj političkoj občini: Trakošćanu, Cvjetlinu i Višnici. Svakako u velike je pofalio zapovjednik husarah, kad je u utorak parlamentirajući sa seljačtvom izazvao rulju, koja je sve to veće rasla, pak nas zatim u najvećoj razdraženosti svjetine ostavio na cjedilu. Nije pero kadro opisati ono bjesnilo razjarena seljačtva i uništavanje svega, što se židovsko piše. Kolovođe jošte nisu pohva-

⁹⁾ Pozor, 1883, br. 205, 7. IX.

¹⁰⁾ Mjesto u Zagorju.

¹¹⁾ Narodne Novine, 1883, br. 205, 7. IX.

¹²⁾ Torbar, Josip, profesor i pisac (rod. 1. IV. 1824 u Krašiću — + 27. VII. 1900 u Zagrebu). Osnovne škole svršio je u Mrežnici, gimnaziju u Karlovcu, filozofiju i teologiju u Zagrebu. Od 1851 je nastavnik zagrebačke realne gimnazije. Jedan je od pokretača časopisa „Književnik”, koji je bio jedan od prvih znanstvenih časopisa na slovenskom Jugu. Torbar je bio pravi član Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, njen tajnik i predsjednik od 1890—1900. Težište svog plodnog naučnog rada prenio je na raznolike discipline. Mnogo njegovih naučnih radova štampano je u „Radu” Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.

¹³⁾ Narodne Novine, 1883, br. 205, 7. IX.

tani, al radi se što opreznije, da pravdi padnu u ruke. Za sada je mir, prem potajno nije."¹⁴⁾

Taj mir potrajao je svega jedan dan, novo izvješeni grbovi¹⁵⁾ 7. IX. iste godine izazovu nove nemire najprije u Zagrebu 8. IX., a poslije toga buknu oni i u pokrajini.

Ti novi nemiri u Zagrebu imali su uz svoj politički momenat i antisemitski karakter.

Izjestitelj „Narodnih Novina“ opisuje događaje 8. IX. ovim riječima:

„Izgredi u Zagrebu. Zajednički državni grb s dvostrukim napisom namješten je u petak¹⁶⁾ pred podne na uredih financijskih u Zagrebu bez ikakove svetčanosti mirno, uz asistenciju odjela c. k. lovačkoga bataljuna sa glasbom. Ovomu činu prisustvovao je samo vladin povjerenik za grad Zagreb. Razborito stanovništvo grada vidjelo je u tom načinu izvješnja grbovah, koje je izvedeno bez ikakva navještaja, bez ikakve priprave, sasvim iznenada, — takta punu obzirnost, koja je također prema obstojećim okolnostim našla obće priznanje. Tek poslije podne iz novinah saznao je veći dio občinstva, da su grbovi izvješeni. Pred dotičnim uredskim sgradami bila je postavljena vojnička straža, prolaz ulicama bio je slobodan. Istom u večer, kada se je svjetina počela u Gundulićevoj ulici i Ilici na hrpe sakupljati, kad je iz tih hrpah kamenjem probit jedan prozor na poreznom uredu u Gundulićevoj ulici razvita je jača vojnička sila, te je Gundulićevu ulicu zatvorilo pješactvo, dočim su ostale ulice odjeli husarah čistili.

Jedan naših domaćih dopisnikah piše nam: Imenovanje kr. komisara u visokoj osobi preuzvišenoga gospodina g. kr. baruna Ramberga¹⁷⁾ primilo je pučanstvo pouzdanošću, koja se osniva na vitežkom značaju i plemenitom duhu Nj. preuzvišenosti. Kr. povjerenik barun Ramberg šetao se je u petak pod večer prigodom glasbe na Jelačićevom trgu celi sat među mnogimi tisućami občinstva, koje ga je dostojnim poštovanjem pozdravljalo i tim dokazalo svoje povjerenje prema njegovoj osobi. Ali ako svi razboriti ljudi mirno izgledaju riešenje zamrsenih okolnostih, ima svuda i takovih elemenatah, koji silovitim načinom traže oduška razpaljenim strastim, te izazivaju prizore, koji su ne samo pogibeljni, već i nedostojni rodoljubivog pučanstva.

Prekjučer, na malu gospu¹⁸⁾, dogodio se je po podne na Jelačićevom trgu bezprimjeran u nas izgred, koji je više tisućah ljudih gledalo presenečno, bez da je itko posredovao proti vandalskom gospodarenju ulične čeljadi.

¹⁴⁾ Narodne Novine, 1883, br. 206, 10. IX.

¹⁵⁾ Grbovi postavljeni 7. VIII. 1883, skinuti su 15. VIII. iste godine.

¹⁶⁾ 7. IX. 1883.

¹⁷⁾ Herman Ramberg došao je u Zagreb 6. IX. 1883 s popratnim kraljevim ručnim pismom, kojim se raniji ban Ladislav Pejačević diže a Ramberg postavlja „u svrhu provedenja onih mjera, koje su uslijed događaja u Hrvatskoj i Slavoniji i u bivšoj, s ovimi kraljevnami spojenoj Krajini postale nužne.“

¹⁸⁾ 8. IX.

Da pripovjedimo sramotno djelo od početka. Pošto je u petak iz jedne hrpe ljudi, koja je prolazila Gundulićevom ulicom, kamenom razbit prozor na sgradi poreznoga ureda, gdje je izvješten zajednički grb s oba natpisa, pojačana je odmah onu večer straža, te su ulazi u Gundulićevu ulicu vojničkim kordunom zatvoreni. Ti vojnički korduni stajali su i u subotu na opredjeljenih mjestih nepuštajući nikoga ni iz Ilice ni iz Samostanske ulice u Gundulićevu ulicu.

U nedjelju po podne počela se svjetina s obje strane vojničkoga korduna u Ilici sakupljati, da — zija u Gundulićevu ulicu. Buduć da je svjetina mirovala, vojništvo je mirno stajalo. U jednom, oko 3 sata po podne, prosu se među svjetinu glas, da je sin trgovca pokućstva M. E. Saxa¹⁹⁾, izraelićana, čija kuća stoji na uglu Ilice i Gundulićeve ulice, sa prozora prikoravajući svjetinu »hrvatstvo insultirao«. Svjetina pograbi kamenje i na oči vojničke straže poče prozore na kući M. E. S. razbijati. Vojništvo — jedan od pješakah Wetzlarove pukovnije — raztjera svjetinu na puške zataknutimi bajunetami.

Svjetina, ponajviše dječaci od 12 do 15 godina, koji svuda daju najveći kontingent izgrednikah, vođena od nepoznatih sumnjivih ljudi dobježa na Jelačićev trg i nečuvenom smjelosti poče tu navaljivati na nekoje kuće izraelićanah, najprije udariše na Priesterovu²⁰⁾ kuću na uglu Marije Valerije ulice²¹⁾, porazbijaše sve prozore, što je groznim ropotanjem i vikom učinjeno. Užasom gledalo je občinstvo na trgu vandalski posao razuzdane čeljadi, koja je divljom bukom bacala ogromno kamenje i opeke u najviše kate. Zveket tolikih prozorah od samih velikih belgijskih stakalah, štopot kamenja po željeznih vratih dućanah — sva ta grozna buka činila je, da su gledaoce lica od straha propliedila. Nigdje nebjeg organah sigurnosti da se vandalizmu stane na put; građani, viećnici, detektivi trčahu po trgu tražit pomoć, fijakeri bježali su iz te pogibelji, častnici žurili se trkom k svojim odjelom.

19) Eduard M. Sachs imao je u Zagrebu trgovinu pokućstva. Nakon njegove smrti naslijedio ju je njegov sin Josip. Sachs je povodom zagrebačkih protužidovskih izgreda objavio u zagrebačkim novinama („Pozor“, 1883, br. 206, 9. IX., „Agrarmer Zeitung“, 1883, br. 206, 10. IX. i „Narodnim Novinama“, 1883, br. 207, 11. IX) očitovanje koje je u „Narodnim Novinama“ ovako glasilo: „Očitovanje. Po Zagrebu kola glas i Vi ste u Vaših vriednih novinah od današnjega dana spomenuli da sam tobože ja ili jedan od mojih sinovah doviknuo svjetinu uvriedljive za hrvatstvo izraze. Ovaj je glas posve lažljiv, jer nije nikada niti meni, niti jednom mojih sinovah, što takova na um palo a boli me tim više, što sam uvijek bio i ostajem dobar Hrvat i zauzet za sve, što je hrvatsko. Jesu li pako isto tako dobri Hrvati oni, koji odaljav se od rodoljubne ideje, hoće da u jedan rog pušu s magjarskim antisemitima, o tom iskreni rodoljubi punim pravom dvoje. U ostalom pridržavam si pravo toli proti izmišljateljem koli i proti razširiteljem ove tendencijozne insinuiacije kazneno postupati. Molim Vas g. uredniče, da istini za volju ovo očitovanje uvrstite u svoj štovani list. Osobitim počitanjem M. Ed. Sachs.“

20) Priester, Emanuel, trgovac blagom. Doselio se u Zagreb oko g. 1847.

21) Današnja Praška ulica.

22) Baumgärtner, Leopold, trgovac manufakturom.

Razigrana rulja svršiv posao na toj kući, okrene na novo sagrađene kuće Baumgärtnera²²⁾ i Wasserthala²³⁾, također izraeličanah i nastavi svoja razorivanja istim bjesnilom. Kavanar Heimbach²⁴⁾ hoće da posreduje, no sad navali razuzdana rulja na njegovu kavanu (u kući baruna Živkovića), pobaca sve oleandre, pred kavanom namještene, razlupa stolce i navali na vrata kavane, koja je kavanar za toga bio pritvorio, te ih također razbi. G. Heimbach jedva je, pucajuć u zrak iz revolvera, biesneću svjetinu odbio, da nije provalila u samu kavanu.

Tek poslje 5. ure stane vojničstvo sa svih stranah dolaziti na Jelačićev trg i tada poče svjetina razbjegavati se. »Junaci« toga dana uzmaoše Bakačevom ulicom na Kaptol, nad mostom zatvoriše vojnici cestu. No bjesna dječurlija jošte se neprimiri, već poče na vojnike bacati kamenje. Kad je na prsa zapovjedajućeg častnika te čete stalo padati kamenje, zapovjedi častnik da se puca, međutim bijahu se izgrednici već zaklonili za ugao pod Zidom i skoro da nije ljekar-nik F., stojeć na svojih vratih, nedužno zaglavio, jerbo je tane pred njim udarilo u vrata. Dvujema desarzama ovog odiela bje svršena sramotna ta gungula, kod koje je moglo mnogo nedužnih žrtavah pasti. Od toga časa Zagreb je dobio čudnovatu fizionomiju. Sve ulice biše zatvorene cielimi redovi vojnikah, eskadrone husarah jašu u kasu kroz ceste, da se zatečeni jedva biegom mogu spasiti ili u koju kuću zakloniti, jer se jaši tik zida golimi sabljami, čitavi odjeli lovacah, drugih pješakah i mnoge patrole idu neprestano po gradu. Iz početka nitko se nepušta iz jedne ulice u drugu, tako trajашe do noći kad se je napokon pojedincem dozvolilo proći kroz kordune.

Noć od subote na nedjelju prošla je kod tolikog razvitka vojne sile mirno. Jučer je kao obično ponedjeljak došlo u grad mnoštvo seljakah, pa da se nedogodi kakov sukob, odmah su jutrom poduzete najstrožije mjere. Cieli bataljuni vojnikah postaviše se na Jelačićev trg i u Ilicu. Oko deset satih bijaše osim ladanjskoga puka, koji je donio živeža na prodaju, jošte i građanskoga svieta pun Jelačićev trg, koji je znatiželjan razgledavao razvaline jučerašnjega dana. Buduć da je sviet počeo prezirati naredbu vladinoga povjerenika, da se na trgovih i na ulicah nesmije sakupljati u hrpe — bude vojničtvu

²³⁾ Wasserthal, poznati zagrebački trgovac, imao trgovinu na uglu Bakačeve ulice i današnjeg Trga Republike.

²⁴⁾ Heimbach, Slavoljub, zagrebački kavanar. Heimbach je također prilikom izgreda dao jedno očitovanje, koje je bilo objavljeno i u „Narodnim Novinama“ 1883, br. 207, 11. IX. Ono glasi: „Očitovanje. Po Zagrebu se je razglasilo, da sam ja tobož jednog mladića iz one rulje, koji su na dan 8. rujna t. g. poslie podne izgreda na Jelačićevom trgu pravili, razbijajući prozore na nekih kucah, u moje dvorište namam.o, te ovdje izbio. Ovaj je glas posve lažljiv, što, ako uztreba, mogu sa dosta svjedokah na kompetentnom mjestu dokazati. Meni nije nikada bila nakana ma ikoga uvriediti, kamo li nedostojnim činom poslužiti se, nego sam protivno uvijek nastojao, ako je gdje došlo do kakove razmirice, istu liepim i trieznim načinom izravhati. Mislim pako, da me cijelo prevriedno p. n. građanstvo i stanovništvo miloga nam grada Zagreba pozna kao dobra rodoljuba i mirna građanina. Molim Vas, cienjeni gosp. urednič, da istini za volju ovo moje očitovanje uvrstite izvolite u svoj štóvani list. Slavoljub Heimbach, kavanar.“

dan nalog, da kaptolski i Jelačićev trg očisti. Sad nasto obći metež i strah. Deset tisućah ljudih bježalo je širom prama Vlaškoj, Petrinjskoj i Jurišićevoj ulici, opazivši, da iz Ilice dolazi eskadrona husarah. Prodavaoci pograbiše jedva polovicu svojih stvari, ostavivši ostalo na mjestu, te se razbježāše, žene proliše mlieko u naglosti i prosuše voće iz košarah. Pri svemu tome metežu nije se ipak, koliko znamo, nikakva nesreća dogodila.

Poslje toga nije više bilo nikakva izgreda. Posao vojničtva olakšala je kiša, koja je pod večer počela pljuštati, te prepriečila ljudem, da idu na ulicu. Danas je grad dobio opet obično lice. Ulice su otvorene; samo pred sgradom poreznoga ureda u Gundulićevoj ulici i pred sgradom financijalnoga ravnateljstva u gornjem gradu, te na Jelačićevu trgu stoji jošte vojnička straža.

Kazalištna predstava, koja je za sinoć bila urečena-imala se prikazati »Borba gospodjah«²⁵⁾ odkazana je; jer nikom nije jučer palo na pamet, da pođe u kazalište.²⁶⁾

Zagrebačke događaje komentirao je i „Agramer Zeitung“, te je naglasio:

„... Die Häuser unserer Mitbürger mosaischer Confession sind von einem, aus den niedrigsten Schichten der Bevölkerung zusammengesetzten Pöbel angefallen worden. Die Häuser gerade jener Israeliten deren Namen stets in den ersten Reihen standen, wo es galt, nationale und patriotische Werke zu fördern, Verunglückten Wohlthaten zu erweisen, die Noth und das Elend der Armuth zu lindern; die Häuser eben dieser patriotisch gesinnten, geachteten Bürger unserer Stadt wurden zum Objecte der bestialischen Wuth, des verwerflichsten Fanatismus auserkoren.

Mit stolzem Bewusstsein hat bisher jeder getreue Sohn dieses Landes auf die von altersher bekannte, von allen Völkern der Erde gewürdigte Toleranz des kroatischen Volkes hingewiesen — ein fanatischer Pöbelhaufen hat uns dieses Bewusstsein gestört, diesen Stolz zunichte gemacht.

Mit gerechtem Stolze haben wir und mit uns jeder Bürger dieser Stadt auf den gewaltigen Unterschied hingewiesen, der zwischen der, infolge unseres verletzten Rechtsbewusstseins entstandenen Bewegung und den räuberischen Horden von Zala-Egersseg besteht und nun sollen wir in gleicher Kategorie mit denselben stehen?! Das wird hoffentlich nicht geschehen. Denn das, was sich Samstag Nachmittag zu unserer tiefen Beschämung ereignet hat, wird einen Sturm der Entrüstung hervorrufen im ganzen Lande, gleichwie es in der Hauptstadt geschah. Das, was sich Samstag Nachmittag ereignet hat, kann und darf nicht der kroatischen Nation, dem kroatischen Volke zur Last gelegt werden, das sich mit aller Macht gegen die Urheber-

²⁵⁾ Komad od Scribe-a i Legouvė-a.

²⁶⁾ Narodne Novine, 1883, br. 206, 10. IX.

schaft dieser schändlichen That verwahrt. Bereits hat die Untersuchung gezeigt, welche Elemente bei diesem Unternehmen mitgewirkt haben; h o f f e n t l i c h w i r d s i e a u c h e r u i r e n, w e r s i e a n g e s t i f t e t, w e r s i e b e z a h l t, w e r s i e b e t r u n k e n h a t."²⁷⁾

Pisao je o njima i „Pozor” te je uz ostalo naglasio, da bi ti nemili događaji: „... mogli ... naš glavni grad Zagreb kruto i nepravedno ozloglasiti ...”²⁸⁾

Tragalo se za začetnicima protužidovskih zagrebačkih izgreda, saznajemo iz „Pozora”: „... da su ljudi jučer²⁹⁾ opazili, kako dva financijska činovnika huškaju svjetinu zagrebačku kod izgreda proti našim izraelitičkim sugrađanom na Jelačićevom trgu. Da li je to istina, pokazati će stroga iztraga, koja će se o tom povesti. Potvrdi li se ta činjenica, tad ćemo si lahko protumačiti, odakle potiču svi antisemitički pojavi.”³⁰⁾

Već dan kasnije javlja „Pozor” da mora ispraviti jučerašnju vijest, jer se na temelju dosadašnje istrage ustanovilo: „... da nisu dva financijska činovnika, nego jedan samo sudjelovao kao intelektualni začetnik, i to je neki Vučetić³¹⁾, kr. porezni oficijal, rođak g. kanonika Stjepana Vučetića i u njegovoj kući odgojen, te osobiti proteže fin. ravnatelja Davida. Drugi huškač bijaše neki Benjamin Janežić iz Ljubljane, čovjek bezposlen, koji već od dulje vremena po Zagrebu se skita, neimajući nikakova posla, — tajinstvena eksistencija, o čijoj se prošlosti svašta govorka. Obadvie ove ptičice sjede kod kr. sudbenoga stola u iztražnom zatvoru. — U obće je dosadašnja iztraga izniela tragova, da je ona dječurlija bila plaćena u tu svrhu da židovom prozore polupaju.”³²⁾

„Ptičice” su već slijedeći dan nakon mnogobrojnih uplivnih intervencija „izletjele” iz zatvora.³³⁾ Glavna rasprava zbog protužidovskih izgreda održana je 27. IX. 1883 u Zagrebu, te je isti dan održana rasprava i protiv izgrednika koji su izazvali sukobe i mjeseca augusta 1883.

Tok rasprave protiv jednog protužidovskog huškača i izgrednika objavio je „Pozor” ovim riječima:

„I z g r e d o d 8. r u j n a t. g. V e ć j u č e r z a p o č e l a j e k o n a č n a r a z p r a v a, b a r e m d j e l o m i c e u p o g l e d u p o z n a t i h i z g r e d a o d 8. r u j n a t. g.

27) Agramer Zeitung, 1883, Nr. 206, 10. IX.

28) Pozor, 1883, br. 206, 9. IX.

29) 8. IX. 1883.

30) Pozor, 1883, br. 206, 9. IX.

31) Škender Vučetić, rođak zagrebačkog kanonika Stjepana Vučetića. Činovnik financijskog ravnateljstva u Zagrebu i privatni učitelj mađarskog jezika na zagrebačkom sveučilištu g. 1881/2. Bio je zet Antala Davida, čovjeka koji je bio inicijator čitave afere s grbovima. Vučetić je i poslije igrao stanovitu ulogu, od financija je prešao k pošti, te je neko vrijeme i ravnatelj zagrebačke pošte. Za vrijeme Rauchovog banovanja je Vučetić zagrebački veliki župan.

32) Pozor, 1883, br. 207, 10. IX.

33) Pozor, 1883, br. 208, 11. IX.

Obtuženikom bio je Stjepan Valaško kovački majstor iz Trnove blizu Zagreba, otac dvoje djece, dosele neporočan. Njemu se u krivnju upisuje, prvo da je dne 8. rujna t.g. prigodom gungule u Ilici navalio na ovdajšnjega starinara Ignjata Picka, da je rekao: »Kaj hoćeš ti čifut ovdje, ti tu neimaš posla, danas budemo sve židove ubili a s tobom budemo počeli!« Drugo, da je onda zamahnuo omašnim kolcem na Picka, koji je hoteć se obraniti proti udarcu, zadobio laku ozledu na desnoj ruci, treće, da je isti dan prisustvovao onoj gunguli na Jelačićevom trgu te u kavani Heimbachovoj razlupao prozore, vrata i s nogom od željeznoga stola u nutrašnjosti posude i drugo pokuštvo. Tim, da je počinio zločin javnog nasilja V. slučaja, prestupak draženja na mržnju proti zakonito priznatoj vjeroizpovjesti i prestupak lake tjelesne ozlede. Senatu predsjedao je viećnik sudbenog stola g. Čermak, prisjednici bijahu gg: Lunaček, Benčić i dr. Haramustek, perov(o sic!)đa g. Majcen. Obtužbu zastupao je zamjenik drž. odvjetnika g. dr. Spitzer, a obtuženika branio odvjetnik g. dr. Derenčin.³⁴⁾ Dvorana bijaše prilično puna. Obtuženik Valaško kaže, da je bio dne 8. rujna t.g. malo pripit i da je moguće, da se je židovom grozio, kako su to i drugi ljudi učinili, ali apodiktično poriče: da bi on rekao bio »sad ćemo sve židove poubijati«, da je tukao židova Picka, da je ikoga hustio na židove i da je pomogao učiniti štetu u kavani Heimbachovoj. On je mislio da će biti »nekakva parada« pa da je zato i on išao u Ilicu, viditi što je!

Svjedok Ignjat Pick reče, da ga je obtuženik onaj isti dan sbilja napao i zlostavljao pak da je i kod izgreda kod Heimbachove kavane sudjelovao, barem ga je vidio, kad su se vrata razbijala, da je obtuženik odanle pobjegao.

Svjedok E. Sachs, trgovac pokućstva, tvrdi da je vidio, kako je obtuženik na Picka batinom zamahnuo, nu nije vidio, da bi ga bio udario. Isto tako nije čuo, što je Valaško govorio, a na Jelačićevom trgu svjedok u opće nije bio. Po svoj prilici da je obtuženik bio malo pripit.

Svjedok Petar Osek, bravar, očituje, da je čuo, kako se ljudi groze gospodinu Sachs, jer da je tobož rekao »svakoga trećega Hrvata treba na ražanj nataknuti te izpeći«. Moguće je, da je i obtuženik radi toga razjaren bio te se grozio židovom, nu nije vidio, da je on Picka tukao, niti je čuo što je Valaško Picku doviknuo. Svjedok da je ljude mirio pa da je vidio, kako su dječki oko Picka skakali, koji je onda morao pobjeći u Brođovinovu kuću. Obtuženik, da je morao pošteno pijan biti »jer je skakao okolo kakti nekakav bedak«.

Svjedok g. Eduard Heimbach kaže, da nije obtuženika vidio na Jelačićevom trgu u obće da niti nezna, što se je tamo dogodilo, jer je bio u zatvorenoj iznutra kavani. Šteta da iznaša preko 300 for., za koju on moli, da mu se naknadi.

³⁴⁾ Derenčin, Marijan, odvjetnik, političar i pravni pisac (rođ. 24. IX. 1830 na Rijeci —+ 8. II. 1908 u Zagrebu).

Branitelj g. dr. D e r e n č i n iztaknuo je u svom govoru, da ovaj izgred nije bio antisemitičke naravi, već političke, jer je bio narod usljed počinjene izvješanjem dvojezičnih cimera očite nezakonitosti vrlo uzrujan i ogorčen. On također nevjeruje, da bi g. Sachs bio onako govorio, kako mu se prišiva, nu da je ipak takav glas među narodom kolao, što je uzrujanost njegovoga branjenika prouzročilo. On moli neka se njegov branjenik odrieši od obtužbe. Sud međutim proglasi Stjepana Valaška krivim prestupka smetanja javnoga mira i poredka po § 302 i uvriede poštenja po § 490 k.z. te ga osudi na strogi zatvor od mjesec dana i naknadu troškova kaznenoga postupka. G. Heimbach upućuje se sa svojom tražbinom na put pravde. Javni tužitelj kao i optuženik zatražiše rok za promišljanje da li će se osudom zadovoljiti.”³⁵⁾

Time je bio dovršen „posljednji” čin „zagrebačkih protužidovskih izgreda” god. 1883.

³⁵⁾ Pozor, 1883, br. 222, 27. IX.

PREDMETI ŽIDOVSKOG VERSKOG KARAKTERA U POVIJESNOM MUZEJU HRVATSKE U ZAGREBU

Umjetnička obrada metala ima kod Židova staru tradiciju, koja seže u doba Antike. Osobita se pomnija posvećivala izradi predmeta u zlatu i srebru. Židovski majstori zlatari spominju se kroz čitav Srednji vek, osobito u Španiji, zatim na Siciliji, u Italiji i Njemačkoj. Od vremena Renesanse prešao je taj zanat zajedno sa Židovima u zemlje Istočne Evrope: Poljsku, Češku i Ugarsku, gdje je stekao naročiti ugled i poštovanje. Umjetnički radovi i predmeti šire potrošnje prodavali su se čak do Livorna, Aleksandrije i u Rusiji.¹⁾ Jedan dio predmeta, koji su služili kod židovskog bogoslužja, izrađivali su, naročito u istočnim zemljama, židovski zlatari. Landsberger²⁾ pretpostavlja da se na mnogim zlatarskim radovima Židova nalaze žigovi kršćanskih zlatara, jer Židovi u nekim krajevima nisu smjeli imati svoj vlastiti majstorski znak. No ipak su najveći dio predmeta za židovsko bogoslužje izradili kršćanski zlatari.³⁾

Jednostavniji radovi kovača bakra i ljevača mjedi nastali su u većem broju u Istočnoj Evropi i češće su rad židovskih obrtnika. Tako je primjerice na prijelazu iz XVII u XVIII stoljeće poznat ljevač mjedi Boruch, koji je izradio svjećenjak za sinagogu u Pohrebyszczama⁴⁾, raskošan predmet, bogato ornamentiran, ukrašen likovima lavova, ptica i jelenom u skoku. U tim se radovima, većinom svjetiljkama za sinagogu i kuću, opaža sklonost zadržavanja starih stilskih oblika i motiva, sve do u doba baroka.

Djelatnost i tradicije obrade metala zadržali su se dugo vremena. U Pragu, koji je bio naročito značajan centar židovskog zlatarstva, održao se njihov ceh do duboko u XIX stoljeće.⁵⁾

1) Rohrer, Joseph. Versuch über die jüdischen Bewohner der österreichischen Monarchie, Wien, 1804. navedeno po: Landsberger, Franz. Einführung in die jüdische Kunst, Berlin, 1935, str. 42.

2) Landsberger, o. c. str. 43.

3) Cohn-Wiener, Ernst. Die jüdische Kunst, Berlin, 1929, str. 229.

4) Landsberger, o. c. str. 43 i 53 sl. 21 na T. 9.

5) Landsberger, o. c. str. 41.

U Povijesnom muzeju Hrvatske Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu čuvaju se neki predmeti židovskog kulta, koje su vjerojatno donijele pojedine židovske obitelji prigodom doseljavanja u naše krajeve, ili su već naseljeni Židovi naručili te predmete kod poznatijih majstora u drugim zemljama.

PAR ZIDNIH SVJETILJKI, mjed. XVIII stoljeće (inv. br. 1894).

Svjetiljke sastoje se od po dva dijela:

Zidni dio za vješanje raden je na proboj, plošno sa skošenim rubovima. Gornji je dio dvokrak, dvaput spojen, sa rupom za čavao u obliku romba. Na vrhu završava sa dvije stilizirane ptičje glave. Donji je dio okrugao, kružno profiliran. U sredini je zakivanjem učvršćena poluga s kvadratnom rupom za uticanje konzolnog dijela. Poledina je vrlo grubo obrađena.

Konzolni dio, koji se kukom kvadratnog presjeka utiče u polugu zidnog dijela svjetiljke, izrađen je jednako: na proboj, plošno, sa skošenim rubovima. U obliku je životinje, jelena ili srne, na obje strane. Životinja je u profilu, prikazana u skoku, glave okrenute natrag. Uši i rep su uspravljeni. Urezom je označeno oko i usta, iz kojih visi trolisna grančica, spojena s ledima životinje. Na vratu je koso udubljenje, koje označuje grivu ili okret vrata. Prednje se noge nastavljaju u kuku za vješanje, koja je na gornjem dijelu još jednom spojena s vratom, a stražnje nose tanjurić svjetiljke. Ispod tijela životinje nalazi se razgranata vitica, koja započinje ispod prednjih nogu, dodiruje stražnja bedra i završava u podnožju tanjurića. Odvojci vitice spojeni su s trbuhom životinje. Tanjurić svjetiljke, kružno profiliran i malo udubljen, nosi samo kandilo u obliku čaške, koje je provučeno kroz okrugle rupe tanjurića i konzole i zanitano je.

Veličina: zidni dio: visina 200 mm, širina gore 85 mm, promjer dolje 81 mm, najveća debljina 10 mm, poluga istaknuta 42 mm; konzolni dio: najveći raspon 267 mm, najveća visina 187 mm, promjer tanjurića 93 mm, najveća debljina 10 mm.

Na jednoj svjetiljci manjka tanjurić sa čaškom.

Kupljeno god. 1912 od Edmunda S. Potocsnika, trgovca umjetninama i starinama u Sarajevu za 25 kruna.

Po obradi i motivima ima mnogo sličnih primjeraka svjetiljki, no dosad nisam nigdje u literaturi naišla na konzolno rješenje. Ove svjetiljke liče na minore, svjetiljke za svečanost hanuka. U hramu se upotrebljavaju velike, na stalku, sa osam krakova. Za privatnu upotrebu je drugi, češći oblik, koji se bitno razlikuje od prvog. Postavlja se na prozor, pa ima pozadinu, pred kojom su nanizana kandila. To su jednostavne lađice ili, kod bogatijih primjeraka, mali vrčevi ili lavlje glavice iz čijih usta viri stijenj. Kao pomoćno svijetlo, kojim se pale ostala (šames), dodaje se sa strane još jedna čaška, a zbog simetrije i druga.⁶⁾ U siromašnijim krajevima Istočne Evrope menora služi i kao svjetiljka za šabat.⁷⁾ Mjedene rezane minore su poljskoga porijekla.⁸⁾ Sasvim jednostavne, iz mjedi, kositra ili lima, potječu iz Istočne Evrope, a izrada na proboj ukazuje na orijentalni utjecaj.⁹⁾

Kućna menora iz Poljske¹⁰⁾ uređena je kao stalak na četiri nožice. Izrađena je iz mjedi, na proboj, plošno, sa skošenim rubo-

⁶⁾ Landsberger, o. c. str. 20.

⁷⁾ Landsberger, o. c. str. 20.

⁸⁾ Volavkova, Hana. Židovske muzeum v Praze, Praha, 1948, str. 19.

⁹⁾ Landsberger, o. c. str. 21.

¹⁰⁾ Landsberger, o. c. str. 23 na T. 9.

vima. Pozadina je pačetrovina sa zaobljenim gornjim dijelom, na čijem su vrhu dvije stilizirane ptičje glave. U pačetrovini je u sredini stilizirani sedmerokraki svjećnjak, a sa svake njegove strane po jedan lav, okrenut tijelom prema sredini, a glavom unazad. Nad njime je ptica. Uz donji rub pozadine poredano je osam kandila u obliku čaške. Okomito na krajeve postavljene su postrani dijelovi, sastavljeni od stiliziranih vitica, koji u gornjem dijelu vrlo slično zidnom dijelu naših svjetiljki. Konzolne nose po jedan tanjurić sa čaškom, oboje sasvim jednakog oblika kao kod naših svjetiljki.

Slična je ovoj menora iz XVIII stoljeća¹¹⁾, iz mjedi, na proboj, rađena plošno, sa skošenim rubovima. Stražnja je stijena izrađena vrlo prozračno. Gornji je rub sasvim izlomljen u viticama, s palmetom na vrhu. U sredini je stablo života, sa svake strane po jedan jelen, glave okrenute natrag, jednom prednjom nogom spojen s drvetom. Iz usta mu visi trolisna grancica, koja je, kao i rogovi, spojena s viticama. Postrani su dijelovi u obliku uspravljenog lava, koji se prednjim šapama drži motke. Glava je okrenuta natrag, ralje rastvorene. Griva je označena urezima, a rep se ovija oko tijela. Donji se dio stranice nastavlja u nožice stalka. U visini nogu životinja nalazi se uzduž stijene osam kandila u obliku ladice, a nešto niže je mala polica sa ovalnim otvorima. Poriijeklo menore, nažalost, nije navedeno.

Po materijalu i tehnici slična je i svjetiljka za sinagogu iz početka XVIII stoljeća.¹²⁾ Stalak je visok, tokaren, sa izrazitim profiliranjem, većim čvorom i širokim podnoškom. Razgranate vitice s lavom u sredini, glave okrenute natrag i gravirane grive, nose tri kandila u obliku čaške i s tanjurićima, sasvim slična kao kod naših svjetiljki.

Kako vidimo iz uporedbe s gornjim primjerima, kod naših se svjetiljki pojavljuju slijedeći zajednički karakteristični elementi:

- 1) materijal
- 2) tehnika obrade
- 3) vitice
- 4) stilizirani jelen
- 5) vrh u obliku stilizirane ptičje glave
- 6) kandilo u obliku čaške, s tanjurićem.

Jelen je, uz lava i orla, jedan od simbola Židovstva.¹³⁾ Predstavlja djelotvornog, bogobojaznog Židova.¹⁴⁾ Lik je jelena čest upravo na svjetiljkama¹⁵⁾, ili uz prikaz svjećnjaka na drugim predmetima.¹⁶⁾

11) Katalog: Ausstellung der patriotischen Kriegsmetallsammlung. Verzeichnis historisch und künstlerisch hervorragender Spenden, Wien, 1915/16, br. 2499. na str. 43, sl. na T. XXI.

12) Katalog, o. c. br. 2491 na str. 43, sl. na T. XXI.

13) Uporedi Volavkova, o. c. sl. 33. i str. 25.

14) Wischnitzer-Bernstein, Rahel. Symbole und Gestalten der jüdischen Kunst. Berlin-Schöneberg, 1935, str. 74.

15) Landsberger, o. c. sl. 21 na T. 9.

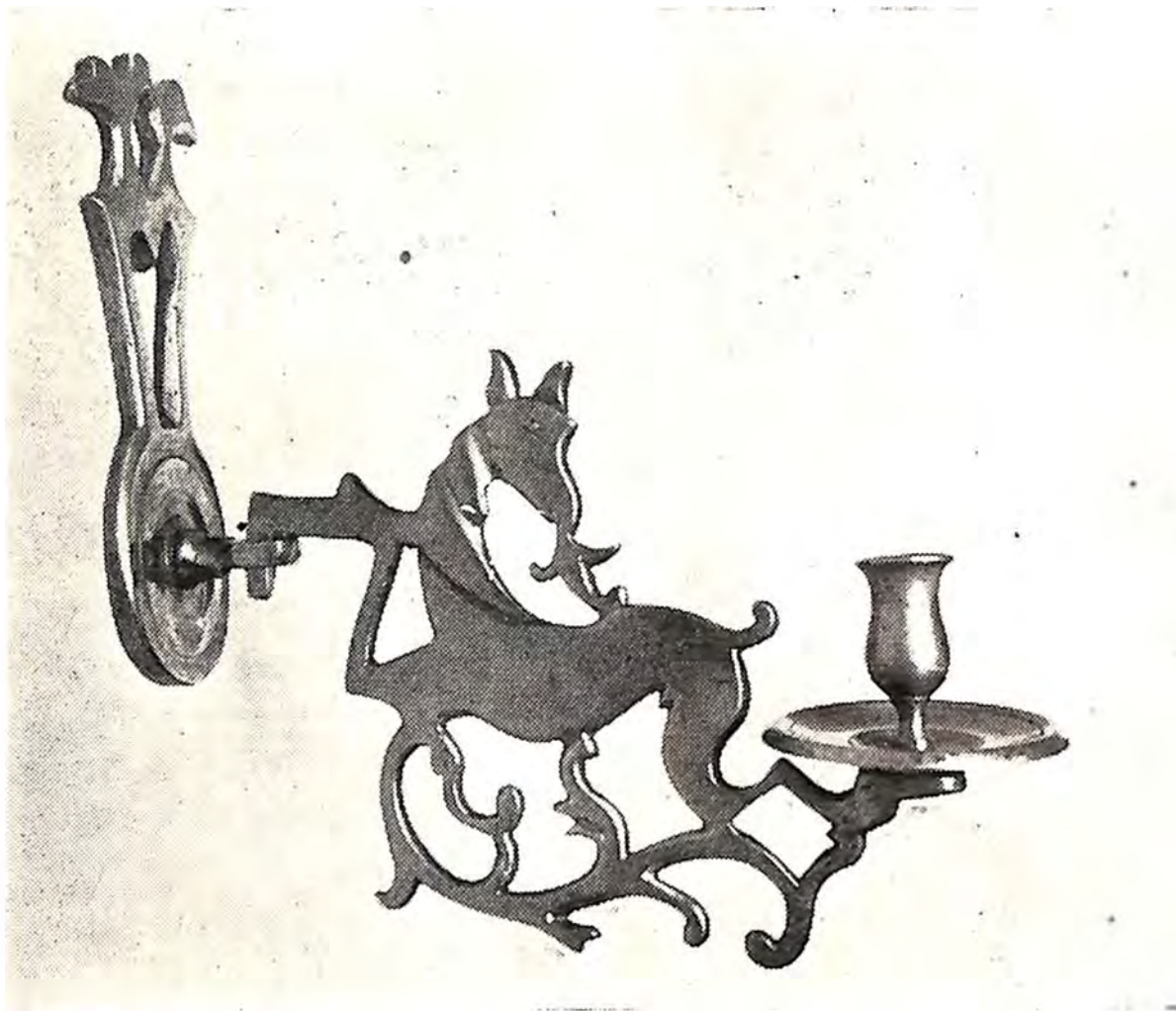
16) Wischnitzer-Bernstein, o. c. sl. 34 na str. 56 i sl. 41 na str. 73.

Garnitura za obrezivanje

Drvorez iz molitvenika

Zidna svjetiljka iz mjedi (XVIII stoljeće)

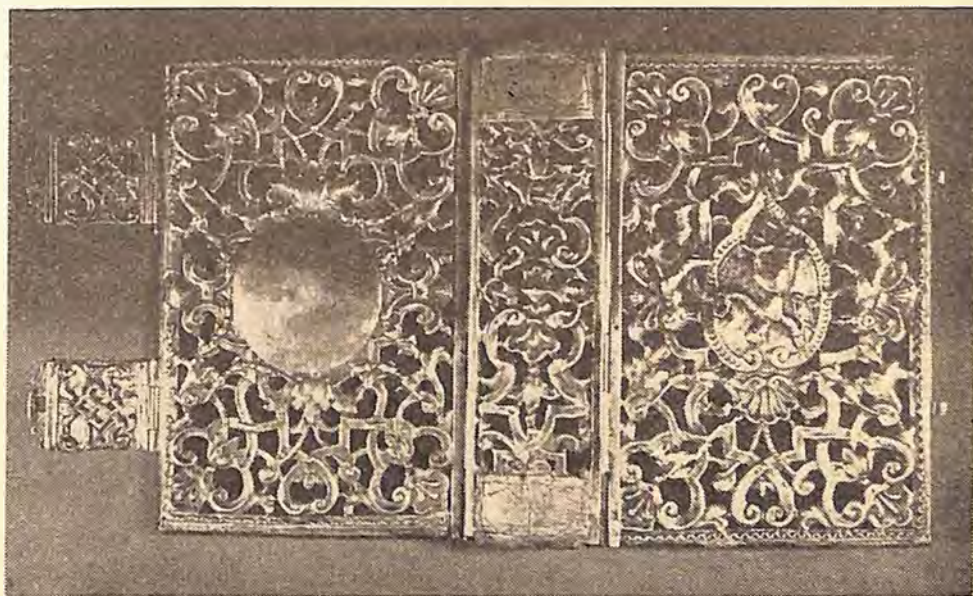

Molitvenik u srebrnim koricama (XVIII stoljeće)

Upoređujući naše primjerke sa ostalima, možemo zaključiti da se radi o samostalnim pomoćnim svjetiljkama — šames, poljskoga tipa, koje su nepoznatim putem došle u Sarajevo, gdje su kupljene za muzej.

MOLITVENIK U SREBRNIM KORICAMA (br. 16/48)

Korice su izradene iz srebra na proboj i bogato ornamentirane. Listovi korica imaju glatki uski rub i mali talasasti nazub. Ukrasi na prednjoj i stražnjoj strani istovjetni su u svojim gornjim i donjim dijelovima: plastične vitice i lišće, bogato isprepleteni. Na prednjoj se strani u sredini nalazi duguljasta, na dnu šiljata kartuša, s dvije volute na vrhu. Njen je rub ukrašen utisnutim polumjesecima, a povrh nje je školjka. U kartuši je visok reljef: lik golobradog muškarca u dugačkoj zvonolikoj haljini širokog ruba, dugačkih uskih rukava s orukvicama. Na glavi mu je mala kapa, a oko vrata ogrlica. U lako uzdignutoj desnici drži vagu sa zdjelicama ovješnim o lančiče, a u malo spuštenoj ljevici lovorov vijenac. S obje strane kartušu podržava prednjim šapama po jedan lav, uspravljen na stražnje noge. Lijevi je jače reljefan, dok je desni gusto graviran crticama, koje označavaju krzno. Na stražnjem se listu korica u sredini nalazi okrugla, lako zasvedena glatka pločica, promjera 53 mm. Listovi korica podstavljeni su baršunom, nekoć smeđe boje, sada vrlo izbljedelim i istrošenim. S unutrašnje su strane drvene pločice s ostacima prevlake baršuna. Na poledini stražnjeg lista korica ispisano je tintom na drvenoj pločici: „Darovao Doctor Adolfo Holzer iz Samobora, rodom iz Congrada u Ugarskoj. I. K. S. (tj. zabilježio Ivan Kukuljević Sakcinski)“.

Srebrne korice molitvenika

Hrbat je ukrašen na sličan način kao listovi viticama i lišćem, no ne na čitavoj površini. Pri vrhu i pri dnu umetnuta je maknadno po jedna pločica iz posrebrene mjedi, na kojoj je srebro gotovo sasvim izlizano. Nepravilan i nevješt ornament izrađen je punciranjem i graviranjem. Uopće čitav hrbat pokazuje tragove nevještog popravka. Pojedine vitice smještene su kod popravka na krivo

mjesto, deformirane su i ispucale. S naopake se strane opaža da originalni dijelovi djelimično sežu ispod naknadno postavljenih mjedenih pločica. Hrbat ima na oba kraja pod pravim kutom postavljene kratke nastavke preko listova knjige. To su pune pločice nazubljenih rubova, plastično ornamentirane. Listovi korica spojeni su sa hrptom šarnirom u po sedam članaka: četiri na hrptu i tri na listovima.

Knjiga se zatvara sa dvije pravokutne kopče, ukrašene viticama na proboj, ispod kojih su glatke pune pločice. Kopče su vezane na stražnji list šarnirom u po tri članka: dva na listu, jedan na kopči. Uz rupicu kopče nalazi se sa svake strane po jedna punca: ovalnog oblika sa četiri trokuta u gornjem i dva u donjem dijelu i druga sa slovima IKT.

Veličina: listovi 177/115 mm, hrbat 180/47 mm, kopče 47/34 mm.

Na drugim radovima umjetnika zlatara nalazimo sličnu bogatu ornamentiku: graviranu na sabirnoj škrabici češke izrade, datiranoj 1750 god. u Židovskom muzeju u Pragu¹⁷⁾, u plitkom reljefu na baroknom kiduš-peharu iz sinagoge u Mannheimu¹⁸⁾, radenu na proboj na menori iz kraja XVIII stoljeća u Židovskom muzeju u Pragu¹⁹⁾, a naročito izrazito na raskošnom srebrnom štitu tore iz Dolnih Kounica, datiranom 1753 god. u istom muzeju²⁰⁾. Na ovom se posljednjem primjeru pojavljuju i drugi zajednički motivi: talasasti rub, školjke, kartuše i dva lava.

Dva lava vrlo su čest motiv na različitim predmetima židovske umjetnosti još od najstarijih vremena. Kao čuvani tore pojavljuju se na mozaiku pada sinagoge iz VI stoljeća u Beth Alfi²¹⁾, zatim na jednoj staklenoj posudi u Rimu²²⁾ i kasnije na vezenoj zavjesi iz 1764 god. u Židovskom muzeju u Berlinu²³⁾. Kao čuvare svjećnjaka nalazimo ih na drugoj staklenoj posudi u Rimu²⁴⁾, a osobito su česti na ilustracijama sredovječnih Biblija, na pr. u Bibliji iz XIV stoljeća u Židovskoj općini u Krakovu.²⁵⁾ Pojavljuju se i kasnije, kao na već spomenutoj menori iz Poljske. Motiv lavova uz štit susrećemo u kasnije vrijeme: na baroknoj srebrnoj kopči pojasa²⁶⁾ i na gore spomenutom srebrnom štitu tore iz 1753 god.

Naš primjerak uveza knjige možemo lokalizirati i datirati prema puncama na kopčama. Ovalna punca sa trokutima ogledni je znak Hotzenpotza u Gornjoj Šleskoj iz 1769 god.²⁷⁾ i Kremsiera u Moravskoj iz 1689 i 1769 god.²⁸⁾ Stil ukrasa i upoređenje sa drugim predmetima upućuje nas na XVIII stoljeće. Darovatelj Dr Adoif Holzer ili njegovi preci nabavili su valjda ovu knjigu, dok su još živjeli u Csongradu u Ugarskoj, a zatim ju je Holzer donio u Samobor. O njegovom boravku u Samoboru nisam mogla naći podataka.

17) Volavkova, o. c. sl. 17. i str. 24.

18) Landsberger, o. c. sl. 16. na T. 7.

19) Volavkova, o. c. sl. 19 i 46 str. 19 i 25.

20) Volavkova, o. c. sl. 31 i str. 25.

21) Wischnitzer-Bernstein, o. c. sl. 9. na str. 13.

22) Wischnitzer-Bernstein, o. c. sl. 12 na str. 17.

23) Schwarz, Karl. Die Juden in der Kunst, Wien-Jerusalem, 1936, T. kod str. 80.

24) Wischnitzer-Bernstein, o. c. sl. 39a na str. 71.

25) Wischnitzer-Bernstein, o. c. sl. 40 na str. 72.

26) Landsberger, o. c. sl. 18. na T. 8.

27) Rosenberg, Marc. Der Goldschmiede Merkzeichen, 2. Auflage, Frankfurt am Main, 1911, str. 799. br. 4921.

28) Rosenberg, o. c. str. 803 br. 4953, 4954 i 4955.

Sama knjiga, koja je sada odijeljena od korica, vrlo je oštećena. Ostaci papira unutar korica marmorirani su crno-bijelo-crveno. Rez je pozlaćen s izbockanim, crveno bojadisanim ornamentom. Početak teksta manjka, a prvi su listovi vrlo oštećeni i istrošeni. Knjiga je ukrašena sa nekoliko drvoreza. Na pr. vinjeta — kita cvijeća. Uz to su tintom ispisane neke bilješke i godina 1822. Na slijedećoj stranici ima više ispisanih bilješki s godinama 1728, (1)820 i (1)824. Slijedi čitava stranica u drvorezu: arhivolt, prekinut u sredini, nose dva jonska stupa na visokim podnožjima, lijevi ovijen lovorovim lišćem, a desni vinovom lozom. U sredini je u okviru duži naslov, a dolje u kartuši s anđeoskom glavicom kraći natpis. U prekinutom luku arhivolta je trokut iz kojega izbijaju zrake.

Veličina: 164/105/37 mm.

Na srebrnom štitu tore iz sinagoge u Eschwege (kod Mühlhausena), iz sredine XVIII stoljeća susrećemo također dva jednaka stupa na višim podnožjima, koji nose arhivolt.²⁹⁾

Motiv stupova ovijenih lozom nalazi se dosta često na vezivima: na zastorima tore iz sinagoge u Krumbachu iz 1727 god.³⁰⁾ u Židovskom muzeju u Pragu iz 1741 god.³¹⁾ i iz sinagoge u Mainzu iz 1782 god.³²⁾ te na štitovima tore, jednom u Židovskom muzeju u Pragu iz 1753 god.³³⁾ i drugom u Židovskom muzeju u Mainzu iz XVIII stoljeća.³⁴⁾

Lovorove vijence pored jonskoga stupa vidimo na nadgrobnom spomeniku groblja u Amsterdamu iz 1693 god.³⁵⁾, a anđeoske glavice na drugom spomeniku istog groblja iz 1716 god.³⁶⁾

Ovakve molitvenike za sve blagdane, u bogatom uvezu, dobio je kao vjenčani dar mladoženja, zajedno sa molitvenim ogrtačem talitom. Na pločicu, koja je u našem slučaju prazna, urezivalo se ime i prezime mladoženje.

Tekst na velikom drvorezu molitvenika kazuje da je štampan u Amsterdamu, u tiskari „Šlomon Ben Josef Props u petoj godini iza Rašijejevog pisanja”. Prema rukom zabilježenom najstarijem datumu u molitveniku knjiga je štampana prije 1728 god., a stilška uporedba drvoreza naročito sa ukrasima nadgrobnih spomenika u Amsterdamu govori za još ranije datiranje, za konac XVII ili početak XVIII stoljeća.

GARNITURA ZA CEREMONIJU OBREZIVANJA (inv. br. 2094).

1. Nož vrlo tanke i naokolo naoštrene oštrice od čelika, koja se lagano suzuje prema zaobljenom vrhu. Srebrni držak ovalnog presjeka lagano se proširuje prema kraju. Na vrhu drška je srebrna kuglica, okružena s osam listića od filigrana. Na dnu drška, uz oštricu, također je osam listića od filigrana, na koje se nastavlja mala puna gravirana palmeta s jedne strane, dok je s druge odlomljena, a preko drška filigranska mreža u pojasevima sa polukružnim završecima, visine 18 mm.

Veličina: čitava dužina 194 mm, oštrica 106 mm, držak 88 mm.

²⁹⁾ Wischnitzer-Bernstein, o. c. sl. 17 na str. 23.

³⁰⁾ Landsberger, o. c. sl. 7 na T. 4.

³¹⁾ Volavkova, o. c. sl. 26 i str. 25.

³²⁾ Wischnitzer-Bernstein, o. c. sl. 26 na str. 44.

³³⁾ Volavkova, o. c. sl. 31.

³⁴⁾ Landsberger, o. c. sl. 53 na str. 21.

³⁵⁾ Cohn-Wiener, o. c. sl. 144 na str. 217.

³⁶⁾ Cohn-Wiener, o. c. sl. 145 na str. 218.

2. *Sprava za izvlačenje preputija* od srebrnog lima. U gornjem je dijelu u okviru oblika preokrenutog srca palmeta, rađena na proboj sa ugraviranim konturama listova. Donji je dio dvokrak sa proširenim okruglim krajevima. Na jednom su kraku punce: znak grada Bratislave iz 1832 god. i kontrolno slovo N, a na drugom majstorski znak SM.

Veličina: visina 70 mm, najveća širina 46 mm.

3. *Kutija* drvena, duguljasta, na jednom kraju šira i trolisna, a na drugom uža. Prevučena je smeđom prešanom kožom s utisnutim pozlaćenim rubom sastavljenim od točkica, te isto takvom viticom u sredini poklopca. Zatvara se sa dvije mjeđene kuke. Iznutra je obložena tamnozelenim baršunom, a poklopac zelenim, vrlo oštećenim taftom.

Veličina: dužina 205 mm, najveća širina 50 mm, debljina 20 mm.

Darovao Dr Adolf Holzer iz Samobora.

Oblik noža isti je kao kod raskošnog primjerka s drškom od jantara i pozlaćenim srebrnim ornamentima iz nekadašnjeg Židovskog muzeja u Berlinu.³⁷⁾ Jedino je ovaj po propisu dvosjekli sa naglašenim (kosinama³⁸⁾, dok je naš sasvim tanak i gladak. Kuglica na vrhu često je od crvenog kamena, dok je u našem primjerku jednostavnija, srebrna.

Filigran je omiljena tehnika kod izrade predmeta židovskog kulta. Naročito su raskošni primjerci: ukrasi tore-rimmon, jedan s likom lava na vrhu iz Židovskog muzeja u Kijevu³⁹⁾, drugi, sasvim sličan, u Židovskom muzeju u Pragu iz prve polovine XVIII stoljeća⁴⁰⁾, zatim spremica za megilu u Židovskom muzeju u Berlinu iz XVIII stoljeća⁴¹⁾ i amulet u obliku broša.⁴²⁾

Motiv palmete susrećemo više puta i u različitim razdobljima, jer je palma jedna od omiljenih biljki Židova. Nalazimo je na prijestolju sinagoge na Delosu iz II stoljeća⁴³⁾ kao i na jednostavnom češlju u Židovskom muzeju u Pragu iz 1768 god.⁴⁴⁾ i na već opisanoj menori iz XVIII stoljeća.⁴⁵⁾

Na nožu nema, nažalost, nikakvog zlatarskog znaka, no kako on čini garnituru sa spravom za izvlačenje preputija, možemo se u utvrđivanju porijekla i vremena postanka donekle osloniti na znakove na spravi. To su: znak podgrađa Bratislave (Pozsony — Vartelek, Pressburg — Schlossgrund) sa godinom 1832 i kontrolno slovo N, koje potvrđuje istu godinu.⁴⁵⁾ Tamošnji zlatari nisu bili članovi zlatarskog ceha grada Bratislave i pojedinci su vrlo teško primani u članstvo. Ipak su stavljali znakove na svoje radove od 1803 god. nadalje.⁴⁶⁾

37) Landsberger, o. c. sl. 36 na T. 15.

38) Landsberger, o. c. str. 27.

39) Wischnitzer-Bernstein, o. c. sl. 66 na str. 111.

40) Volavkova, o. c. sl. 32 i str. 18 i 25.

41) Landsberger, o. c. sl. 27 na T. 10.

42) Landsberger, o. c. sl. 34 na T. 14.

43) Cohn-Wiener, o. c. sl. 67 na str. 110.

44) Volavkova, o. c. sl. 11.

45) Kőszeghy, Elemen, Magyarországi ötvösjegyek... (Meisterzeichen der Goldschmiede Ungarns vom Mittelalter bis 1867), s. 1, 1936, str. 308 br. 1829. — znak iz god. 1831 i br. 1845. — kontrolno slovo M za god. 1831.

46) Kőszeghy, o. c. str. 304—307.

BOČICA ZA TEKUČINU ILI PRAH KOJI SE UPOTREBLJAVA KOD CEREMONIJE OBREZIVANJA (inv. br. 2095).

Tikvica kruškolikog oblika, boje duhana. Vrat je nepravilno savijen ustranu. Oko otvora nalaze se četiri malena razgranata gravirana metalna listića. Zatvara se s dva metalna čepa na vijak, jednim širim za punjenje, u kome je drugi uža za sipanje.

Veličina: visina 104 mm, najveća širina 45 mm.

Darovao Dr Adolf Holzer iz Samobora.

Na bočici nema nikakvih znakova, pa nije moguće tačno utvrditi ni porijeklo ni doba. Jednostavni ornament i obrada metalnog dijela stilski upućuju na sredinu XIX stoljeća.⁴⁷⁾

⁴⁷⁾ Zahvaljujem Dr Ivanu Bachu za podatke o zlatarskim znakovima i Dr Moricu Ozimu za tumačenje molitvenika.

Predmete je snimio Ivica Buzjak iz Fotoslužbe Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Negativi su vlasništvo Fototeke Povijesnog muzeja Hrvatske.

DR DAVID ALBALA KAO JEVREJSKI NACIONALNI RADNIK

*„...Mač stavite na moj smrtni
kovčeg, jer ja bejah valjani vojnik
u ratu za oslobođenje čovečanstva.“*

H. Heine

Dr David Albala bio je, pre svega, borac i zatočnik jevrejskog naroda. On je svoju delatnost rasturao na puno strana, ali jedna ideja kojoj je ostao veran kroz ceo život, kojoj je služio besprekidno i svojim najboljim snagama, za koju se zalagao i trošio do iscrpenosti — to je bilo Jevrejstvo.

Odrastao u porodici skromnih beogradskih sefardskih Jevreja, Vid*) je već od detinjstva postao svestan svoga jevrejstva.

Međutim, da je Vid bio nastavio celo svoje školovanje u Beogradu, on bi, svakako, bio postao jedan od odličnih predstavnika „Srba Mojsijeve vere“. Naša beogradska sredina, svojom divnom toplinom i tolerancijom nije pravila razlike između pripadnika raznih vera, i svakako bi i u Vidu, kao i u svima nama drugima, uspaivala osećanje uvređenog i poniženog nacionalnog ponosa i osvetničkog revolta, koje je buktalo kod Jevreja nastanjenih u drugim, manje tolerantnim sredinama.

Sudba je htela drukčije. Vidov otac imao je ambiciju da mu sin bude lekar, i tako se Vid obreo u Beču.

Taj dolazak u Beč imao je presudan uticaj na ceo Vidov život. Pored toga što je on tu stekao krajnji domet iskustava i metoda medicinske nauke, koju je bio izabrao, ili, upravo, koju je njegov otac za njega izabrao — pored toga što mu se ovde, u velikoj i prosvećenoj sredini, vidik raširio i obogatilo neslućenim umnim sadržajem, — Beč je Vida učinio i nacionalno svesnim Jevrejinom.

Neobično razvijeni društveni život među slušaocima bečkog univerziteta neodoljivo je privlačio omladinu. U središtu Austro-Ugarske imperije, gde su živele razne nacionalnosti jedna pored druge, ponajčešće u gorkoj oprečnosti jedna protiv druge, — studenti bečkog univerziteta izražavali su u sažetom obliku boj koji se bio između

*) Imenom Vid nazivan je dr David Albala u krugu svoje porodice.

raznih austro-ugarskih žitelja. Tu više nije bilo mogućnosti da se neko oseća i izdaje za pripadnika druge nacionalnosti. Svak je namah bio obojen svojom nacionalnom bojom, i svakome je određivano mesto u redovima njegovih nacionalnih pripadnika.

Iz tih razloga, Vid je odmah po svom dolasku u Beč, 1905 god., ušao u jevrejske organizacije, i namah im se prilagodio s puno žara i oduševljenja, kao da je samo za tim težio dolazeći u ovaj „carski grad”.

Jedan od glavnih motiva što je svakog jevrejskog novajliju prosto odagnao u naručje njegovih jednovernika, bio je jako izraženi i naglašeni antisemitizam. Još u prvoj deceniji XX veka Nemci su, u svojoj nadmemošći i uverenju da su „Uebermensch”-i, gledali s preziranjem na sve ostale narode Dvojne Monarhije, a pogotovu na Jevreje. Uz to, razne, takozvane „hrišćanske” stranke doprinosile su u znatnoj meri da antisemitizam postane jedna mora koja je do krajnje mere trovala i inače zagušljivu atmosferu austro-ugarske prestonice. Nije čudo što su se mladi jevrejski studenti, okupljajući se u velikom broju na studije u Beču, svrstavali u svoje organizacije kao u borbene ili odbranbene redove.

Uz to, talasi Cionističkog pokreta, jako uzburkani pojavom Teodora Hercla i prvih Cionističkih kongresa u Bazelu, plavili su i osvajali srca uvredene i ponižene svesne jevrejske omladine. Na bečkom univerzitetu, cionističke organizacije, u prvom redu Bar-Giora, udruženje jevrejskih studenata sa Balkana, postaju žarišta koja zagrevaju, vaspitavaju i razvijaju generacije jevrejskih omladinaca, koji se odatle razilaze na sve strane po Srednjoj, Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi, i postaju apostoli, propagatori i pobornici jevrejskog preporoditeljskog nacionalnog pokreta.

Vid se ubrzo snašao u Bar-Giori. Postavši tamo jedan od najistaknutijih članova, on je ubrzo izabran i za predsednika, i napojen je tamo cionističkom ideologijom. On se odlikovao revnošću i govorničkim talentom, te je u svojim govorima i diskusijama izoštrio svoju sposobnost raspravljanja i ubeđivanja (bio je poznat kao „Dauerredner”, koji govori neprekidno više od jednog sata). Tamo mu se jako razvila nacionalna svest, borbenost i želja za stvaranjem jevrejske države u Palestini. Bar-Giora je upravo formirala od Vida svesnog Jevrejina, i sve što je on dalje radio na cionističkoj ideji, imalo je svoje poreklo u Bar-Giori. Tu je izgrađena armatura za jednu veliku konstrukciju, koja će se docnije razgranjavati, bogatiti, oploditi, ali koja će počivati na temelj-kamenima udarenim u okviru studentske organizacije u Beču.

Povrh toga, Vid je u toj organizaciji upoznao mnoge i mnoge svoje drugove, približio se njima, postao im saradnik i prijatelj, te su oni docnije u životu zajedno s njim izvodili mnoge i razne akcije. Najbliži njegovi saradnici bili su Aleksandar Liht, Rebe Singer, Vita Kajan, Braco Poljokan, Pinto, Zlatko Rozenberg, Isak Eškenazi.

Ta cionistička vatra, koja ga je obuzela već za vreme njegovih studentskih dana, bacala je svoje otseve i po našoj sredini. Za vreme

jednog letnjeg odmora, kada se mladi medicinar bio vratio u Beograd, on je među srednjoškolcima osnovao udruženje „Gideon“, kome je bio cilj vaspitanje omladine u jevrejskom i cionističkom duhu. Time je Vid započeo svoju aktivnost na buđenju jevrejske nacionalne svesti u našoj uspavanoj sredini, koju je pre njega Dr David Alkalaj pokušavao s mukom da probudi.

Završetak njegovih studija, putovanje po moru kao brodski lekar, kao i Balkanski i Prvi svetski rat što su uskoro nastupili u nekoliko su prekinuli intenzivnu Vidovu cionističku delatnost. Ali on je svoju ljubav nosio u srcu, i u pogodnom času ona je progovorila, i to progovorila izvanredno rečito i efikasno.

Upoznat preko štampe sa radom velikih američkih jevrejskih organizacija, Vid je smislio, za vreme Prvog svetskog rata, kako da njihov ugled i uticaj upotrebi u korist svoje domovine, male Srbije.

U toku Prvog svetskog rata, mladi lekar, oporavivši se jedva na ostrvu Krfu od teške iscrpenosti prilikom povlačenja iz Srbije, izložio je starome iskusnom srpskom državniku Nikoli Pašiću svoj plan: da valja Sjedinjene Američke Države upoznati sa potrebama i željama male pregažene Srbije, i da valja zatražiti od njih pomoć za nju. Kroz nekoliko dana bilo je odlučeno i sve udešeno da mladi kapetan Albala putuje u Sjedinjene Države kao delegat srpske vlade.

Niko nije bio srećniji nego mladi oficir — imao je tada ravno 30 godina — zbog časti i poverenja što su mu ukazani. Preko Atlantika, ugroženog jatima nemačkih podmornica, stigao je u Njujork 26 septembra 1917. Odlučan mladi oficir, plamen i rečit, u ovoj zemlji anglosaksonske odmerenosti i uzdržanosti, dejstvovao je kao vatrena lopta među hladnim statuama. Prošao je kao meteor po vedrom i spokojnom nebu Amerike i, kao meteor, privukao na sebe opštu pažnju. Pošto je engleski dobro znao, mogao je voditi i razgovore, i pratiti budno štampu, pa čak i držati javne govore. Da se jedan mlad čovek celog svog veka pripremao za političku misiju u inostranstvu, svakako ne bi bio bolje pripremljen niti bi bio pogodniji za svoju dužnost. Jedno je jasno: njegova delatnost u Americi bila je maksimalno puna, svestrana i uspešna, ispunjavala ga ponosom i zadovoljstvom što se oseća posle uzorito izvršenog zadatka — i on se u pričanju često vraćao na nju kao na najbogatiji i najznačajniji otsek svoga života.

Vidova aktivnost u to vreme bila je doista neverovatno intenzivna. Dok je drugim licima koja dođu na američki kontinent potrebno nekoliko meseci, pa možda i koja godina dok se ovde snađu, dotle je Vid od prvih nedelja poveo i neumorno vodio tri različite akcije: za svoju zemlju, za opštu pobeđu zajedničke savezničke stvari i za cionističku ideju. S okretnošću i brзом pronicljivošću, izvanrednom sposobnošću tačnog prosuđivanja, on je umeo da se snađe u raznim situacijama, da ih upotrebi i iskoristi bilo za jednu, bilo za drugu, bilo za treću stvar koju je pledirao. Ponekad mu je bilo zgodno da poveže dve, a ponekad i sve tri ideje za koje je pledirao, da bi postigao što puniji i svestraniji uspeh.

Najbolji primer za tu njegovu složenu aktivnost pruža čuveno istorijsko „Vesnićevo pismo”. Do tog pisma došlo je sledećim Vidovim rezonovanjem: na tri meseca po njegovom dolasku u Ameriku, engleski lord Balfour dao je, 2 novembra 1917, u ime britanske vlade, poznatu deklaraciju kojom se Jevrejima priznaje pravo da u Palestini izgrade svoju nacionalnu domovinu. Posle skoro dve hiljade godina lutanja po svetu, jedna velika svetska imperija priznaje jevrejskom narodu pravo da u zemlji svojih predaka mogu potražiti sebi utočište. Jevrejska američka štampa, koja je vrlo razvijena i uticajna, trijumfovala je. Vid, koji je, kao davnašnji oduševljeni cionista, i sam bio ushićen Balfourovom deklaracijom, stvarajući u svojoj živoj mašti divne slike jevrejske budućnosti, — ipak nije ni za trenutak zaboravio da i tu priliku upotrebi u korist svoje drage Srbije. I on je brzo smislio jedan oštrouman plan: jevrejska javnost u Americi biće prosto jednim potezom osvojena ako se mala balkanska zemlja Srbija, dotle slabo poznata na ovom kontinentu, ispolji kao odlučni prijatelj cionističke teze. Toga radi Srbija treba javno da podupre Balfourovu deklaraciju.

Vid je tu svoju misao sugerisao tadašnjem srpskom opunomoćenom ministru Milenku Vesniću, koji ju je odmah prihvatio, dostavio našoj vladi, i od nje dobio pristanak da u njeno ime da izjavu. I tako je došlo do poznatog Vesnićevog pisma, u kome se srpska vlada pridružuje britanskoj u priznanju Palestine kao jevrejske domovine u kojoj valja dopustiti da se naseljuju Jevreji.

Vidova očekivanja bila su u potpunosti opravdana. To pismo je bilo otštampano u svima američkim listovima, na njega se neprestano pozivalo kao na svedočanstvo velike tolerancije, širokogrudosti i demokratizma Srbije, i od tada je naša zemlja postala omiljena i popularna u svima jevrejskim krugovima ne samo u Americi nego, posle rata, i u Evropi. Zapamtilo se vrlo dobro — a Jevreji imaju sjajno pamćenje — da je mala Srbija, prva posle velike Engleske, pohitala svojim skromnim ali časnim autoritetom da oda pravdu stolecima proganjanom narodu. Srbija je jednim gestom postala u velikoj američkoj sredini oličenje pravice i velikodušnosti.

Sam Vid smatrao je da je ovo pismo krajnji domet njegovog političkog rada, srpskog kao i jevrejskog. On je u punoj meri shvatao značaj i dalekosežnost njegovu, i radovao se svom svojom čedom i bezazlenom radošću što je jednim svojim potezom postigao trostruki uspeh: najpre je pridobio simpatije američkog javnog mišljenja za Srbiju, zatim je od srpske vlade dobio izraze njenog blagonaklonog stava prema Jevrejima, po sebi se razume i prema svojim srpskim Jevrejima, i, najzad, dobio je još jednu podršku svoje omiljene cionističke teze, koja će verovatno potstaci i druge savezničke države da dadu slične izjave. Vid je to pismo pobožno čuvao u svojoj arhivi, nije ga nikome davao iz ruku, a pošto su ga mnogi tražili radi publikovanja, on ga je snimio, pa je te fotografske kopije poklanjao onima kojima su bile potrebne. A kada je s proleća 1935 krenuo za Palestinu, on je veseo i gord poneo tu svoju

relikviju sa sobom, i predao je tamo gde je za nju bilo najprikladnije mesto — biblioteci univerziteta u Jerusalimu. Neka u jevrejskoj državi bude čuvan dokument kojim srpska država priznaje pravo jevrejskom narodu da ima svoju domovinu.

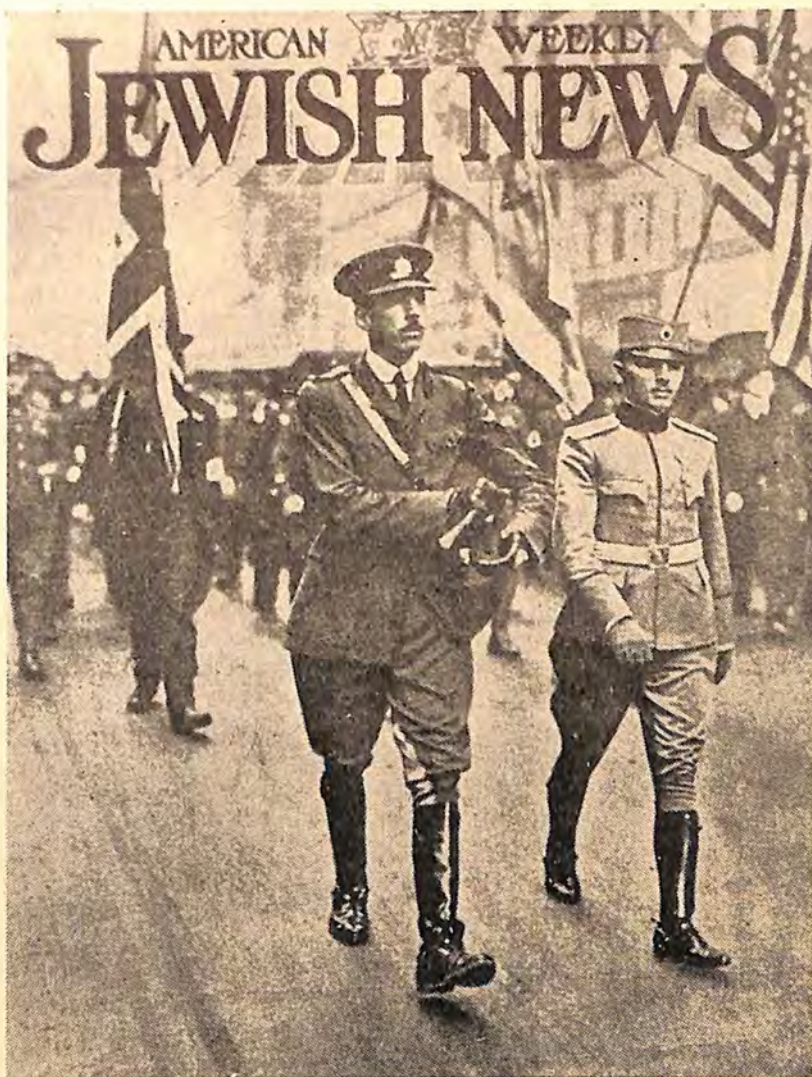
Jerusalimski univerzitet zvanično je potvrdio Vidu prijem Vesnićevog pisma, i kako je Vid tu potvrdio poneo sa sobom krenuvši 1939 u Ameriku, bar će ova zamena njegove velike dragocenosti biti sačuvana u njegovoj zaostavštini.

Polazna tačka Vidove delatnosti u Americi bila je ovo: ući odmah u krugove jevrejskih organizacija, koje su vrlo jake, razvijene i uticajne, i svojim razlaganjima uticati na njih tako da im stvar Srbije postane simpatična i vredna zauzimanja. Usled toga, pobeda Saveznika morala bi imati kao posledicu i odavanje pravde malenoj Srbiji, to jest ostvarivanje njenih nacionalnih snova i težnji. Na svim tim sastancima i skupovima, koji su često bili i javni mitinzi, Vid se odmah ispoljavao kao ono što je: Jevrej, cionist, rodom iz Srbije, hrabre i tolerantne zemlje, — i ti njegovi iskazi odmah su dejstvovali kao magijske reči: Sezame, otvori se, — i sve najzastavenije jevrejske kuće i najuglednije jevrejske organizacije otvarale su se smesta pred mladim srpskim kapetanom. One su ga, naravno, preporučivale i uvodile dalje, i u hrišćanske sredine i udruženja, kao i kod istaknutih ličnosti na vrhovima državne administracije, i sve to skupa donosilo je odlične rezultate i za Srbiju i za jevrejsku stvar koju je Vid u svakoj zgodnoj prilici zastupao. Vidovo oštroumlje i nesumnjiva diplomatska veština poslužili su mu često da jednu svoju dragu ideju poveže s drugom, i da istupa kao zatočnik obeju njih u isti mah.

Jevreji, pak, upoznavši u Vidu izvrsnog i oduševljenog propagatora, pozivali su ga sve češće da pledira neku od njihovih stvari koje su u danom času bile aktuelne, a koje su svagda Vidu ležale na srcu, jer su bile jevrejske stvari. Takvih prigoda bilo je tušta i tama. Od njegovih većih aktivnosti da pomenem samo njegovo zauzimanje da se u Americi stvore dobrovoljački odredi jevrejskih vojnika koji će otići da oslobode Palestinu od turske vlasti. Vid se silno zalagao za tu stvar, verujući da kad jevrejska vojska bude ušla u Svetu Zemlju, naši saveznici neće više moći da se odupru da oslobodiocima i braniocima njenim dadu najzad za useljavanje i upravljanje taj komad zemlje. I kada je, posle mnogo truda, došlo do formiranja tih prvih jevrejskih odreda, mladi srpski kapetan Albala zajedno s američkim majorom White-om predvodio ih je s proleća 1918 u svečanom pohodu kroz njujoršku Petu aveniju. Sliku te povorke, koja je bila objavljena u listu *American Jewish News*, od 29 marta 1918, dala sam posle Vidove smrti njegovim prijateljima da je umnože. Nju je i dr O. Gavrilović uneo u brošuru koju je bio objavio leta 1942 u Njujorku.

Na neki mesec pre Vidove smrti, kad se u SAD ponovo pokrenulo pitanje o stvaranju jevrejske vojske, pa je zbog toga nastala živa polemika po američkim novinama, Vid se osmehivao blago i

govorio: „Taj led sam ja probijao i čini mi se uspešno probio još pre četvrt veka. Kako ljudi brzo zaboravljaju!” — Ali se to nije sasvim zaboravilo. U Vašingtonu je bila priređena velika manifestacija za tu stvar, i on je na nju otišao kao posmatrač. Međutim, naš konzul

D. Albalu na paradi u Petoj aveniji u Njujorku

dr O. Gavrilović, koji je bio jedan od govornika na tom skupu, u svojoj reči pozdravio je dr Albalu, jednog od inicijatora i prvog pobornika za organizovanje jevrejske vojske. Vid je bio silno iznenađen burnim aplauzom kojim je namah pozdravljen, i, vrativši

se kući, pričao mi je u svojoj skromnosti kako je u tom času bio sav zbunjen, ali razdragan videvši da su njegove reči i dela uhvatili duboka korena, mada još nisu ploda doneli.

Najuticajniji prijatelj Vidov iz doba njegovog prvog boravka u SAD, vrhovni sudija Louis Brandeis, zavoleo ga je mnogo i uveo u mnoge inače teško dostupne krugove. Tu se nalazio i saradivao i sa Haimom Weizmannom, Stephenom Wise-om, Cyrus Adlerom, Nahumom Goldmannom, i mnogim drugim. Veze koje su se tada razvile između Vida i tih ljudi poslužile su mu vrlo korisno i prilikom njegovog drugog dolaska u Ameriku. Naročito Brandeis, mada već u dubokoj starosti, prigrlio je Vida toplo, davao mu puno saveta i uputstava, i iskreno je saosećao s njim u njegovim brigama i bolovima. Ti Vidovi prijatelji doista nisu mogli razumeti mladoga lekara koji je u Americi za godinu i po dana stekao lepu reputaciju i imao izgleda da pravi ne samo odličnu lekarsku nego i političku karijeru, — da se otkida od svega toga i da se, po zaključenju primirja, vraća na svoj zaostali zabačeni Balkan, gde ga svakako ne čekaju takve ružičaste perspektive.

Vid je svakako osećao u sebi vokaciju, dužnost da postane vođ sredine u kojoj je ponikao, da u njoj ima da izvrši jednu određenu misiju. Ta misija je bila u tome da jugoslovenske Jevreje, koji su se sada našli u okviru granica jedne države ali koji su bili sasvim različitih shvatanja i mentaliteta, — da sve te Jevreje okupi i približi, da ih načini izgraditeljima jedne mlade države kao i revnosnim radnicima i borcima za obnovu Palestine. Koliko je poslova pretstojalo, koliko je mišica bilo potrebno! Zar u tome značajnom, gotovo sudbonosnom razdoblju da Vid dezertira svoju sredinu? Nikada! On se u nju vraća i namah postaje centralna ličnost jevrejskog javnog života u Jugoslaviji.

Ideja samoopredeljenja naroda, ta ideja vodilja Woodrowa Wilsona, duboko je odzvanjala u Vidovoj duši. Kada je najzad svima narodima dato pravo da afirmiraju svoju individualnost, da sami odlučuju kakvu će sudbu sebi odrediti, zašto da to bude uskraćeno samo jevrejskom narodu, jednom od najstarijih kulturnih naroda na svetu, koji može stati u prve redove sa svojim ogromnim doprinosom svetskoj civilizaciji? Zašto da jevrejski narod ne bude tretiran na isti način kao i drugi, zašto da on nema ista prava kao i drugi? Razlog je bio jasan: zato što Jevreji nemaju svoju zemlju. Dakle, cionistička teorija danas je aktuelnija nego ikada do sada: obnovimo jevrejsku domovinu, stvorimo jevrejsku državu. Ne gubimo više ni trenutka kad smo inače lakomisleno izgubili vekove. Radimo na obnovi Palestine više i intenzivnije no ikada do sada.

To je bila prva ideja vodilja Vidova.

Tek za ovom su dolazile druge njegove misli:

Mada je Prvi svetski rat završen suverenom pobedom demokratskih ideja, to jest ideja jednakosti i bratstva, što je podrazumevalo i izjednačenje Jevreja u svima pravcima s ostalim građanima onih zemalja u kojima su živeli, Vid se nije uljuljkivao nadama

da će se ta načela dugo održati. On je isuviše dobro poznao jevrejsku istoriju, znao je kako je kroz tisuće godina iza svakog kratkog perioda blagostanja za Jevreje nastajala epoha beskrajnog stradanja i pogibije. Vidu su u pamćenju još tinjale besomučne tuče sa nemačkim studentima na bečkom univerzitetu, u kojima je sam bio učesnik, kao i vesti o raznim pogromima u Poljskoj, koji nisu mnogo zaostajali za španskom inkvizicijom. Istorija se svagda ponavlja, i jevrejsko stradanje će se svakako ponoviti, tvrdio je Vid s pouzdanošću, da je njegove slušaocce prosto strava hvatala. Doduše, Jevreji Srbije nikada se nisu mogli, od početka postojanja nezavisnosti ove države, požaliti na pravljenje ma kakvih diskriminacija. Ali, zar Jevreji Srbije mogu ostati ravnodušni ako Jevreji stradaju po drugim zemljama! I zar primer iz inostranstva nije zarazan! Ako se Jevreji u drugim državama smatraju za građane drugog ili trećeg reda, zar to ne izaziva ljude da izvode rdave zaključke, da povlače paralele? Doista, sudba Jevreja nije laka, i sve dok ne budemo imali svoju državu u Palestini, ne možemo se ponadati da ćemo biti smatrani građanima prvog reda po drugim zemljama gde živimo.

Zakupljen tim mislima, Vid, po povratku s Versajske konferencije, sredinom 1919, postaje glavni pokretač raznih aktivnosti u životu beogradskog i jugoslovenskog Jevrejstva. Pred njim je stajao jasno ocrtan zadatak: Ujediniti i organizovati jugoslovenske Jevreje, dotle izložene različitim uticajima i različito orijentisane, da bi se prevaspitali u dobre građane mlade jugoslovenske države, da bi radili što intenzivnije na njenom jačanju i procvatu, da bi bili što lojalniji, da bi tražili i branili svoja prava, i da bi, kao celina, ušli u veliku svetsku zajednicu Jevrejstva, i s njome zajedno radili na stvaranju jevrejske države u Palestini.

Vid, kao fanatik tih ideja, bio je upravo pozvan da probudi i inertne mase, i da ih načini aktivnim saradnicima tog zajedničkog posla. Tek što je došao u Beograd, on razvija aktivnost na sve strane: već prvih nedelja on osniva Cionističko udruženje mladih devojaka „Karmel”, i odlazi u Sarajevo i tamo takođe osniva žensko cionističko udruženje. Pričao mi je s osmehom kako su prilikom osnivanja tog društva neki muškarci pravili opoziciju, naravno ne njemu nego Cionizmu, pa ih je on isključio iz sobe, zaključao se sam s devojkama — one se, naravno, nisu bunile da budu nasamo s lepim mladim oficirom, — i tako je osnovao to društvo. U isti mah on putuje po celoj zemlji, po Bosni, Hrvatskoj i Vojvodini, i agituje u jevrejskim sredinama da se okupe, da stvore Savez jevrejskih opština, da pokrenu svoj zajednički list. Svuda je nailazio na odziv, svuda je priman s radošću, a naročito u Zagrebu, gde je u centru jevrejskog nacionalnog života bio njegov prijatelj i saradnik iz bečkih dana, dr Aleksandar Liht. Oktobra iste godine osnovao je već u Beogradu Jevrejsko nacionalno društvo na čisto cionističkoj osnovi.

Najzad, kada je rat bio završen i kada su svi, posle toliko godina otsustvovanja, hteli da naknade propušteno, da se vrate svom ranijem poslu, — Vid se i ne priseća da i on treba da pomišlja od čega

se živi i da treba da se vrati svojoj lekarskoj profesiji. Ništa nije bilo dalje od njega nego ta pomisao. Zahvaćen u kovitlac političkog rada, on samo želi da nastavi i dalje. Zemlja je bila oslobođena i proširena. Sitne političke zađevice i partijska prenošenja, što su se neverovatno brzo razbuknuli kod nas čim je rat bio završen, — nisu Vida zanimali. On je laka srca to ostavljao drugima, profesionalnim političarima. Ali, vođstvo jevrejske politike nije hteo drugima da prepusti. I od tada pa sve do svog odlaska iz zemlje, decembra 1939, punih dvadeset godina, on je čovek koji svojim rukama modelira zgradu jevrejskog javnog života, i njegov uticaj u tom razdoblju bio je svakako snažan i blagotvoran. Mada je taj život u ovom periodu bio vrlo intenzivan i vrlo složen, mada se kretao raznim pravcima, mnoge i mnoge od njegovih komponenata razvijale su se po direktivama Vidovim, i on je bio inicijator, upravljač, izvođač i sluga bezbrojnih delatnosti u jevrejskim sredinama u Jugoslaviji.

Zar se mogu izložiti sve ove aktivnosti! Zar se može dobiti njen potpun pregled! Ta one nisu ostale zapisane na hartiji ili uklesane u kamen. Ali njima je prožet celokupan jevrejski život u našoj zemlji i one su ostale urezane u srcima jevrejskog življa i u Beogradu i širom naše zemlje kod ljudi koji su nekim čudom preživeli ovaj Drugi svetski rat. Ti savremenici doktora Albale sećaće se svakako šta je značio on u Jugoslaviji u razdoblju između dva svetska rata.

U nemogućnosti da ocrtam svu tu ogromnu aktivnost, ja ću pobjrojavati samo kategorije poslova kojima se on bavio.

Da bi prenuo, prodrmao našu sredinu, on je pokretao razne organizacije, kojima je često bio inicijator, osnivač, predsednik, a pokatkad bi ih samo osnovao, dao im smer, pa bi se povukao, prepustajući ih drugima, a on bi sam pomišljao na nove, druge.

Pored rada u tim manjim skupinama, on je bio potpredsednik beogradske Sefardske opštine, a 1938 bio je izabran i za predsednika svoje opštine, na kom položaju ga je i smrt pokosila. U samoj opštini bio je predsednik Kulturno-prosvetnog odbora, i tu je učinio vrlo mnogo da se nastava jevrejske veronauke stavi na sasvim modernu osnovu, da se hebrejski jezik uči kao živ, govorni jezik, a da se istorija predaje do današnjih dana uključujući u nju naročito cionistički pokret. Toga radi potstakao je izradu novih, podesnih udžbenika.

U organizacijama koje su se rasprostirale na celu zemlju Vid je takođe živo sarađivao. Najpre, od samog ujedinjenja naše zemlje, on je postao član Izvršnog odbora Cionističke organizacije, čije je sedište bilo u Zagrebu. Zatim, bio je član Izvršnog odbora Saveza jevrejskih veroispovednih opština i njegov potpredsednik. U samom, pak, Savezu bio je predsednik Kulturne sekcije, koja je davala pravic celokupnom kulturnom životu jugoslovenskog Jevrejstva, a u skladu sa kulturnom politikom koju je on sprovodio i u prestoničkoj opštini.

I najzad, u beogradskoj jevrejskoj sredini, gde je bilo doista malo jevrejskih nacionalnih publikacija, on lično je pokrenuo tri

lista, to jest povremenih spisa, od kojih je prva dva i uređivao. To je najpre bio „Jevrejski glasnik“ (1920, Beograd), zatim časopis „Glasnik Saveza jevrejskih veroispovednih opština“, i najzad „Vesnik Jevrejske sefardske veroispovedne opštine“ čiji je bio samo inicijator, kao predsednik opštine, ali čije je uređivanje prepustio svome mlađem saradniku Dale Leviu.

Pored toga, za propagandu ili odbranu cionističkih ideja štampao je manje brošure, ponajviše kao publikacije Keren Kajemeta, Sefardske opštine, i dr., kao i razne plakate, okružnice, pisma, pozive, a koje je obično sam smislio i sastavio. Čak je napisao i dva pozorišna komada: jedan je imao da posluži čisto cionističkoj propagandi, i vrlo je dobar i uspeo, mada je tendenciozan; to je „Erev Jom Kipur“ (štampan u spomenici sarajevske „Benevolencije“, 1924) a drugi je bez veće vrednosti, čisto zabavan, „Križa“.

Sem toga, objavio je puno članaka o raznim jevrejskim problemima, ponajčešće u zagrebačkom „Židovu“ i u sarajevskom „Jevrejskom glasu“, a ponekad i u dnevničkim beogradskim listovima. Među tim napisima naročito su zapaženi članci štampani u „Politici“ posle njegovog povratak iz Palestine, 1935 ili 1936 godine, kao i predavanja držana na Kolarčevom univerzitetu „Kako da se održi mladost“ i „O uzrocima ratova“, 1935 ili 1936 godine.

Uz to, održao je bezbroj javnih govora i predavanja na priredbama raznih organizacija. Ja mislim da njihov broj ide svakako u stotine. A tek njegovi govori na sednicama, skupštinama, kongresima, — oni su davali pravac u toku godina radu raznih organizacija i u Beogradu i po raznim mestima u zemlji gde su ga često pozivali da održi predavanja ili da govori na raznim svečanostima.

Njegova akcija za skupljanje raznih priloga: za šekel, za Keren Kajemet, za Keren Hajesod, za razne palestinske akcije, za otkup zemljišta, za Jevrejski univerzitet, za šumu kralja Aleksandra, za fond Young Alliah, za jugoslovensko naselje u Izraelu, — ta za šta se sve još nije založio!

Još nešto. On lično mnogo je polagao na učenje hebrejskog jezika, i godinama je posvećivao časove tome poslu. Ali, da bi svojim primerom pokazao slušaocima kako je izvodljivo da se savlada taj pretežak jezik, on bi sastavljao čitave delove svoga govora na hebrejskom, obično i neizostavno početak i kraj. Već i samo pisanje govora na tom jeziku bio je ogroman poduhvat, a tek učenje tih pasusa na izust. Ali se Vid nije zaustavljao nikad na pola puta. Provodio je noći u učenju, otkidajući svagda dragocene časove od svoga odmora. On se doista prerano i prebrzo potrošio, izgoreo je sav radeći sve odreda, ne prisativši se nikada da su ljudske snage veoma ograničene i da njima valja ekonomisati. I zato sam ga tako brzo izgubila.

*

Vid je uvek smatrao i često je ponavljao kako njemu ne bi nikad bilo milo da pravi karijeru u činovničkoj hijerarhiji, gde se na vrhove uspinju ne oni koji su ustvari sposobni, nego oni koji umeju

da se dodvore onima koji su na vrhovima. Samo oni ljudi koji uživaju poverenje i popularnost među narodnim masama jesu pravi pretstavnici i vođi narodni. I Vid je to bio u punoj meri, stoprocentno. Za njim je išlo, gledalo kao u svog vođu najveći deo Jevrejstva Jugoslavije, i njemu je doista bila prava radost što je mogao svagda da opravda njegove nade. Poverenje i privrženost jevrejskih masa prema Vidu bilo je čisto idealne prirode — mase su instinktivno osećale da u njemu imaju svog najsmelijeg, najborbenijeg i najpozdanijeg tumača i zastupnika koji neće prezati ni pred kime a da ne brani pravednu stvar svojih birača. Uz to, one su s radošću gledale na njega kako on nikad ne zazire da ističe svoju jevrejsku nacionalnost, da podvlači sve što je kod njih dobro, da im predočava srećniju budućnost, ali da ih u isti mah opominje da se klone grešaka, kao i da žigoše njihove nedostatke. On je bio pravi, idealni narodni zastupnik.

To poverenje jevrejskog naroda manifestovalo se na razne načine. Najpre, oni su ga po svojoj želji i izboru doveli na najviše položaje svojih ustanova i zajednica. Zatim, naša kuća bila je i danju i noću otvorena, a u nju su pristizali svi Jevreji kojima je ustrebao savet, pomoć, podrška, i to ljudi iz Beograda, pa iz cele zemlje, a zatim Jevreji iz Evrope, koji su pod udarima Hitlera ili samo prolazili kroz našu zemlju ili nalazili utočišta kod nas. Svi su znali da će, samo kad zakucaju na vrata doktora Albale, tu naći sve što jedan plemeniti čovek, koji smatra da mu je smisao života davati se drugima, može u tom času da da.

I Jevreji su tačno znali šta doktor Albala za njih radi i šta im vredi. Bilo je puno sitnih stvari kojima su oni posvedočavali svoju privrženost. Često samo posetama svojim: dolazeći u prestonicu da obidu njene znamenitosti, smatrali su posetu doktoru Albali kao prvu privlačnost Beograda. Često i pismima, slanjem svih publikacija, bilo privatnih bilo izdanja pojedinih jevrejskih organizacija, na ocenu ili na dar doktoru Albali. Jedan jevrejski skulptor bio je izradio njegov reljef i poslao mu na dar, a drugom prilikom poslali su mu na dar celokupna dela Teodora Hercla u divot-izdanju, s uzbudljivim propratnim pismom. Mnoge i mnoge organizacije birale su ga za svog počasnog člana, upisivale u zlatnu knjigu, slale mu razne diplome i priznanja, i slično. Kad smo jednom putovali po Bosni i Dalmaciji, bila sam čisto zbunjena i posuđena ovacijama što su mu priređivane. U Sarajevu nas je na železničkoj stanici dočekala i ispratila čitava delegacija najuglednijih ljudi. Čak je i za mene bila doneta divna kita cveća. Provedeni smo po gradu i svuda pozivani i čašćeni kao da smo kakvi velikodostojnici. To isto je bilo u Dubrovniku i Splitu. Meni, u mojoj skromnosti, to je bilo nelagodno, ali Vid se tome radovao kao malo dete kupljenim igračkama. On je doista imao pokatkad prostodušnost male dece čista srca koja mogu da se zadovolje varkama.

Jedno od najvećih njegovih zadovoljstava bilo je kad mu je s proleća 1935 bilo ponuđeno da ide u Palestinu i da tamo posveti

sadenje šume kralja Aleksandra. Njegova davnašnja žarka želja bila je da vidi Izrael, zemlju za čiju se izgradnju zalagao svim bićem svojim. Ali kako su naše materijalne prilike bile svagda strogo ograničene, a mi smo uvek želeli da putujemo zajedno, i put je bio vrlo skup, te je bio potreban čitavi mali kapital za nas dvoje, — mi smo to putovanje neprestano odlagali. Vid, koji je bio krajnje nesebičan, nije nikad pomišljao da sme da traži neko od zadovoljstava samo za sebe. Ali jednoga dana u meni uskrsnu misao: toliko našeg sveta — naravno sve imućnog — dolazi u Palestinu da je poseti, a samo moj Vid, koji nju neizmerno voli i koji je za nju radio više no ostali, ne može da krene i da obiđe zemlju svojih snova. Neka bar on ide sam kad ne možemo oboje.

Kad sam mu saopštila tu svoju misao, on se najpre usprotivio. Ja sam navaljivala, objašnjavala mu kako je to važno za njega, jer je on vatreni cionist, dok ja samo živim u njegovoj cionističkoj senci, tako da sam na kraju uspela da ga ubedim. Tada se najzad zaradovao, a potom i oduševio.

Kakvo je to oduševljenje bilo u danima kad se spremao za put! Videće „Obetovanu zemlju”, za kojom su već skoro dve hiljade godina žudile generacije nesrećnog jevrejskog naroda u izgnanstvu. Da vidi zemlju za koju se zalagao, borio i radio od same svoje rane mladosti, i za koju je smatrao da će ona jedina vratiti dostojanstvo i čast svugde poniženom jevrejskom narodu. Da vidi zemlju u kojoj jedino Jevreji nisu građani drugog reda ili čak poslednjeg reda, nego punopravni, prvorazredni stanovnici, s pravom da sami odlučuju o uređenju i sudbini svoje države.

Kada je kod Hajfe ugledao obale Palestine, — razdraganost je dostigla vrhunac. Klicalo joj se u susret s palube broda, pozdravljena je s pesmom i suzama. Toplim suzama radosti bludnoga sina koji se, posle mnogo lutanja i zlopaćenja, vraća domu svom.

Sva Vidova pisma u kojima mi je verno i detaljno opisivao sve što je svakodnevno video i doživeo u Palestini, a koja su sva pisana u tonu razdraganosti i blaženstva, u osećanju čemu nije bilo ništa ravno od svega što je ranije bio doživeo, — sva ta pisma čuvala sam, složena po datumu, kao dragocenost da ih čitamo u svojim starim danima i da ih ostavimo našoj Jeli za uspomenu na najsrećnije dane njenoga oca. Ostala su u Beogradu sa svom mojom korespondencijom, i svakako su već davno propala prilikom pljačkanja našeg stana od strane Nemaca.

Tog proleća 1935 održavan je u Palestini prvi sajam, i Vid je to video, kao i svečano i raspojasano veselo proslavljanje Purima. Obišao je glavne kolonije, fabrike, privredna i industrijska preduzeća, razgovarao s ljudima. Njegov cionistički rad bio je ovde dobro poznat, i svuda je dočekivan kao kod svoje kuće. Iz pojedinih kolonija, za čije se podizanje i razvijanje on naročito zalagao, pisao mi je trijumfalno: „Tu sam slatko spavao. U toj kući poneka cigla uzidana je mojim znojem, pa sam se osećao kao kod svoje kuće, tako je to slatko...”

Za Seder večeru bio je pozvan u dom Usiškina, u Jerusalimu, i to je još više doprinelo svečanom raspoloženju njegovu: kakav neverovatan doživljaj: praznovati Pashu u Svetoj zemlji, u Jerusalimu! Ta bezbrojne generacije nesrećnog Jevrejstva priželjkivale su i molile se skrušeno Bogu upravo na Seder: „Do godine u Jerusalimu”. I Vid je to bio dočeka!

Naročito je bio radostan što je imao mogućnosti da svoju najdragoceniju relikviju, Vesnićevo pismo o priznanju Palestine od strane srpske vlade, preda biblioteci Jevrejskog univerziteta u Jerusalimu na čuvanje. Tamo je bilo intelektualno središte jevrejskog naroda i političko središte buduće jevrejske države. Tamo je mesto relikviji koju je on izvojevao od svoje države za jevrejsku državu. Kao što verni prinose darove i žrtve na oltar svome božanstvu, tako je on prineo ovaj dokument na dar svome idealu — jevrejskoj državi. Bio je srećan znajući da je ovaj dokument plaćen, s jedne strane, njegovim zauzimanjem i radom, i, s druge strane, odanošću, samopregorom i žrtvama sveg jevrejskog naroda u Srbiji.

Ostavivši taj dokument tamo, dobio je u zamenu samo jedno zvanično pismo Biblioteke, kojim mu je potvrđen prijem njegov.

*

Kad je Vid po želji naše vlade došao u SAD, on je svoju političku misiju zamislio ovako: njegove rasprostranjene cionističke i uopšte jevrejske veze treba da mu posluže da preko njih objasni što širim krugovima jevrejskog življa, koje ima veoma moćan uticaj u Americi, šta preti celom svetu, pa prema tome ne samo Jugoslaviji nego i njima, Amerikancima, nadiranjem hitlerizma u Evropi. Pokušavao je da im svojom rečitošću i ubedljivošću naslika tu opasnost što živi, kako bi se oni osvestili, trgli iz svog izolacionizma i pošli u pomoć Evropi, skoro, brzo, što pre, dok još ima vremena. Jevreji su i ovog puta bili zgodan most da se preko njih pomogne u isti mah i Jugoslaviji, i njenom Jevrejstvu, kao i Jevrejstvu cele Evrope. S druge strane, Vid je preko tih jevrejskih veza vaspоставio veze s uticajnim ličnostima ne-Jevrejima, impresirao ih svojim zalaganjem, a sve u istom cilju: da se hitno pomogne Evropi snažnom intervencijom Amerike u evropskim pitanjima.

Samo, ovoga puta, Vidov rad u Americi nije bio trijumfalan pohod po jednoj zemlji jednodušno združenoj u ratu protiv Nemačke, kao što je bio slučaj prilikom njegova prva boravka ovde, 1917 i 1918. Naprotiv. Sad je sve bilo dijametralno drukčije. Amerika je bila sada neutralna, i opšta žarka želja je bila: out of war. Vid je u ovu zemlju došao decembra 1939, dakle ravno dve godine pre no što je ona zagazila u rat, i to tek posle prepada na Pearl Harbor. Da do toga nije došlo, možda bi se Amerika i dalje oduživala svojoj demokratskoj savesti dajući zaraćenim državama mrvice lend — lease-a.

Vid nije nijednog časa prestajao da radi za Jevrejstvo. I dok je po svom dolasku u Ameriku radio za sve potlačene Jevreje uopšte, kao i za status Palestine, dotle je posle invazije Jugoslavije od strane Nemaca svoju pažnju usredsredio na zaštitu jugoslovenskog Jevrejstva. Tih deset dana koliko je trajala naša vojna, aprila 1941, mi smo oboje bili izbezumljeni, razdraženi i utučeni do kulminacije. Vidu su se oči grozničavo sijale, u licu je bio bleđ i skoro zelen, a glas mu se u govoru gušio. Ništa nije mogao da radi i sedeo je stalno kraj radia. Kao predsednik beogradske Sefardske opštine i kao potpredsednik Saveza jevrejskih veroispovednih opština u Jugoslaviji, Vid je osećao da na njemu leži ogromna odgovornost za sudbinu jugoslovenskog Jevrejstva. Nebrojeno puta, skoro svakog dana, slušajući i saznajući za sva stradanja Jevreja posle sloma naše države, on je ponavljao: „Kakva sramota, kakva sramota! Cela opština, ceo Savez opština propao, a predsednik se spasao! Mila, osećaš li ti sa mnom tu sramotu: predsednik sedi u bezbednosti u Americi, a cela naša zajednica propala. Ja se stidim, ja se neću nikad moći vratiti u zemlju, ja ne smem pogledati u oči onim preostalim nesrećnicima.”

Ja sam ga tešila koliko sam mogla. Uvek i uvek ponavljala sam da on ne bi ni za dlaku mogao olakšati sudbu jevrejske zajednice, jer bi svakako odmah bio ubijen, pošto je čovek njegove reputacije bio izvesno prvi na nemačkoj crnoj listi. Pored toga, on nije pobegao iz svoje zajednice u zemlji da spase sebe i svoje, — nego je bio ovamo poslan po državnom poslu. Bila sam primetila da on rado sluša ova moja uveravanja, koja su mu bar unekoliko bila uteha. Ali zato mu je ipak srce krvavilo za njegovim narodom, a još više što je osećao kako je apsolutno nemoćan da mu išta pomogne.

Doista, otkako je naša zemlja bila propala, Vid je odjednom oronuo. Kao da su mu bila slomljena krila, kao da nije bilo više smisla zauzimati se, raditi, boriti se. Jedna crnja vest za drugom stizala je, prepričavani su i dostavljani mu takvi užasi koji su ga razdirali. Čim bi kogod dobio koju vest iz pregažene otadžbine, dostavljao ju je doktoru Albali kao centralnoj ličnosti, i tako mu je čaša otrova koja mu je prekrćivala život bila stalno dosipavana i punjena. Pri svem tom, on se na mahove otimao, činio poslednje, verovatno uzaludne pokušaje: preko zajednice crkvenih poglavara u SAD, da bi oni kolektivno zatražili papinu intervenciju, preko jevrejskih ustanova u Švajcarskoj, da bi one poslale bilo kakvu pomoć, preko Bele kuće u Vašingtonu, upozoravajući je na opasnost koja pretila celom čovečanstvu od Hitlerove pobede, preko hrvatskog bana Ivana Šubišića, da bi ovaj opomenuo Hrvate u našoj zemlji da prekinu užasna mučenja Jevreja, i slično. Ponekad bi ga čak obuzimala njegova stara vatra u radu: trčao je, obilazio uticajne ličnosti, govorio, pisao nebrojena pisma i memorandumne, sve u nadi da će bar iole pomoći, da će unekoliko ublažiti patnje i muke svojih saplemenika. Ali bi često, sav klonuo, priznavao: „Sve uzalud, ništa, ništa ne mogu...”

Ja sam ubedena da ga je to saznanje o njegovoj nemoći da pomogne i ubilo. To mu je skrhalo njegov i inače nežan organizam, koji je on tako bezobzirno i neštedimice izlagao krajnjim iznurenostima. I doista mogu reći da je on pao, kao borac na polju časti, vojujući za svoj narod. Srce mu je prepuklo od žalosti zbog propadanja njegovog naroda.

BITOLJSKI JEVREJI U NARODNOOSLOBODILAČKOJ BORBI

Trinaest godina po svršetku Drugog svetskog rata možda, na prvi pogled, izgleda nepotrebno, a i anahronistički, govoriti o događajima iz vremena nacističke strahovlade, pisati o tragediji evropskog Jevrejstva, jer sve je to dobro poznato. Pa ipak, o svemu tome premalo je rečeno, i premalo se zna. A i da nije tako, treba i dalje o svemu tome i govoriti i pisati, jer su rane još isuviše sveže, a i prerano je, da bismo počeli zaboravljati, ukoliko se uopšte može i sme tražiti i očekivati da se zaboravi sve ono što je pod nacističkim i fašističkim kundakom doživeo civilizovani svet, a napose da se zaborave žrtve koje su doprineli Jevreji.

Jevreji su, kao što je poznato, za Drugog svetskog rata izgubili oko šest miliona ljudi. Oni su se borili na raznim frontovima, u gotovo svim vojskama koje su ratovala protiv fašizma, pa tako i u jedinicama jugoslovenske Narodnooslobodilačke vojske, u kojoj je bilo i Jevreja narodnih heroja, — ali je većina Jevreja izgubila živote po „logorima smrti“.

Pored herojskih dela pojedinaca, bilo je i muževnog držanja celih opština. Znamo da je nestalo čitavih zajednica (opština), od kojih su živote spasli samo oni koji su se blagovremeno priključili partizanskim jedinicama ili su se u času „likvidacije“ nalazili van svoga mesta. Ima više takvih opština, ali je izvan svake sumnje da među svim jevrejskim zajednicama u Jugoslaviji jedno od najčasnijih mesta zauzima bitoljska zajednica.

Njoj su posvećeni ovi reci.

U Bitolju je nekada živela brojno velika i ekonomski dosta jaka jevrejska zajednica. Bilo je to pre Balkanskih ratova, kada je Bitolj (Monastir) predstavljao važan trgovački centar sa razvijenim privrednim životom. Pad je bio nagao i težak. Grad je sam po sebi spao na stepen malog trgovačkog mesta, pri čemu su mnoge egzistencije morale propasti. Došlo je do velike emigracije, a većina onih koji su ostali u Bitolju, u tolikoj su meri osiromašili da se već pri spominjanju Bitolja pomišljalo samo na sirotinju. U godinama između dva svetska rata jevrejska zajednica u Jugoslaviji bila je sebi stavila

u zadatak da u velikim razmerama organizuje spasavanje bitoljskih Jevreja od potpune ekonomske i socijalne propasti, ali ti pokušaji nisu urodili nekim značajnim rezultatima; dobrim delom i zato što su ti pokušaji nailazili na otpor kod samih Bitoljčana, od kojih su tada još mnogi živeli konzervativnim načinom života, opterećeni predrasudama koje su ih sprečavale da prihvate nova shvatanja i savremenije poglede na život. (Bilo je slučajeva da su poneki učenci u privredi, smešteni kod poslodavaca u Beogradu ili Zagrebu, svojevolski napuštali posao, ili tačnije rečeno bežali sa posla i vraćali se u Bitolj, jer nisu bili uvereni da je hrana koju im daje „gazdarica“ dovoljno „kašer“ tj. spravljena po verskim propisima.)

No, i pored svega toga, bitoljska jevrejska zajednica ispisala je jednu od nasvetljivih stranica u istoriji velike jevrejske tragedije u Jugoslaviji. Ova zajednica je pružila vanredan primer solidarnosti i borbenosti, što se dobrim delom ima svakako pripisati i uticaju koji su na nju vršili jevrejski napredni elementi, proizašli iz Komunističke partije, i činjenici da nije bilo ozbiljnih provala, tako da je rukovodstvo organizacije otpora protiv fašističkog okupatora relativno dosta dugo moglo nesmetano delovati.

Bitoljska jevrejska zajednica, koja je pred poslednji rat brojala oko 3.200 lica, gotovo je cela izginula. Danas ima u Bitolju samo nekoliko Jevreja. Velika tragedija*) dogodila se 11 marta 1943. Toga su dana bugarski okupatori po naređenju nacističkih gospodara odveli u smrt sve bitoljske Jevreje kojih su se mogli domoći. (Postoje potpuni spiskovi odvedenih lica.) Do poslednjih dana oni su, ukoliko nisu već bili u partizanima, koliko su mogli pomagali Narodnooslobodilački pokret i borbu. Među bitoljskim jevrejskim borcima ima i narodnih heroja.

Makedonija i Makedonci sa velikim priznanjem govore o junačkom držanju bitoljskih Jevreja za vreme fašističke okupacije. Oni su tome priznanju dali vidna izraza povodom 15-godišnjice — 11 marta 1943/1958 — odvođenja bitoljskih Jevreja. Priređena je svečana akademija, osvećen spomenik koji su podigli Savez boraca Narodnooslobodilačkog rata u Bitolju i građani Bitolja, a izdata je i Spomenica namenjena uspomeni na bitoljske Jevreje. U toj je Spomenici objavljeno više napisa, od kojih doslovce prenosimo članak o učešću bitoljskih Jevreja u NOP-u i u NOB-i:

„Učestvovanje bitoljskih Jevreja u Narodnooslobodilačkom pokretu je zaista veliko. Svi oni koji su pomoću Partije bili, relativno rano, pravilno orijentisani, aktivno se uključuju u Narodnooslobodilački pokret. Od početka Revolucije do konačnog oslobođenja naše Otadžbine, u Narodnooslobodilačkom pokretu aktivno je učestvovalo tridesetsedam bitoljskih Jevreja. Od njih su osamnaestorica bili

*) O tragediji makedonskih Jevreja napisao je opširnu studiju dr Aleksandar Matkovski iz Skoplja pod naslovom „Tragedija makedonskih Jevreja u 1943 godini“. Ovaj rad je na prošlogodišnjem konkursu Saveza jevrejskih opština Jugoslavije (u oblasti nauke) dobio II nagradu, a uskoro će u celosti biti objavljen u hebrejskom i engleskom prevodu u Zborniku institucije „Jad Vašem“ u Jerusalimu.

uključeni u partizanske jedinice koje su operisale u NR Makedoniji, dvojica su učestvovala u NOP kao partizani u Sloveniji, dvojica u Srbiji, i dvojica u Grčkoj.

Od 1942 godine u partizanskim odredima što su se borili u našim okolnim područjima nalazili su se Aron Aruesti, Beno Ruso-Koki, Viktor Menšula-Bustrik, Mordehaj Nahmijas-Lazo i Nisim Alba-Miki. Od ove petorice A. Aruesti i M. Nahmijas su položili svoje živote u borbi sa brojno jačim neprijateljskim jedinicama.

Godine 1943 partizanskim jedinicama su se priključili Albert Kasorla-Berto, Albert Ruso-Kote, Adela Faradži, Estreja Levi, Estreja Ovadija-Mara, Žamila Kolonomos-Cveta, Samuel Sadikario-Simo i Solomon Sadikario-Mo. U toku čestih i teških borbi sa brojno daleko jačim i do zuba naoružanim neprijateljem od ove grupe hrabro su poginuli E. Ovadija i braća Samuel i Solomon Sadikario.

Od 1944 godine partizanima su prišli David Kalderon-Dimče, Luna Išah, Menteš Išah, Pinhas Išah i Pepo Hason. Većina njih se nalazila u sastavu grčkih partizanskih odreda još od 1942 godine, pa se zato našim odredima priključuju tek 1944. Od ovih boraca, u žestokoj borbi izgubio je život samo P. Hason.

Pored ovih 18 boraca koji su se borili u partizanskim jedinicama na teritoriji NR Makedonije, Jozef Ovadija i Lazar Išah su se borili u NR Sloveniji, a Rafael Batino i Hajim Sadikario u NR Srbiji, od kojih je prvi poginuo 1942 godine. Ovi partizani su se priključili NOB-i skoro odmah po propasti stare Jugoslavije. Isto su se tako rano borili protiv fašističkih vojski i Albert Levi, Žak Kalderon, Menteš Hason i Simon Kalderon, i to kao borci partizanskih snaga u Jegejskoj Makedoniji.

Većina ovih partizana još pre stupanja u NOB i POJ bili su članovi KPJ ili SKOJ-a od 1941 godine. Neki od njih bili su na rukovodećim položajima u mesnim partizanskim organizacijama u Bitolju.

Pored spomenutih lica, koja su direktno učestvovala kao borci u partizanskim jedinicama, u gradu još 1941 godine aktivno saraduje za pobjedu Narodne revolucije oveći broj mladih Jevreja, među kojima su se kao najaktivniji isticali Avram Anaf-Bato, David Romano, Viktor Pardo, Eli Faradži, Mois Šami, Moric Romano, Roza Kamhi i drugi. Zbog svog istaknutog učešća u provođenju partiske linije — čiji je najvažniji cilj bio beskompromisna borba protiv okupatora — svi su oni bili pohvatani od zloglasne bugarske policije u čijim su dželatskim rukama zatvorenicima bili smrtno prebijeni. Od ovih političkih zatvorenika, koji su bili osuđeni na dugogodišnju robiju, fašistički metak je prekratio živote A. Anafu i D. Romanu.

Isak Sarfati, Isak Faradži, Leo Faradži i Marsel Demajo svakodnevno su ulagali velike napore u teškoj borbi protiv okupatora, a živeli su do svoje pogibije kao ilegalni politički radnici.

Iz svega dosada izloženoga vidi se da je u Narodnooslobodilačkom pokretu najaktivnije učestvovalo 37 bitoljskih Jevreja, od ko-

jih su do pobeđe nad mračnim silama, koje su bile okupirale našu zemlju, trinaestorica izgubila živote.

Uporedo s ovim aktivnim učestvovanjem, Jevreji, članovi Partije i SKOJ-a, usmerili su svoju aktivnost u pravcu pridobijanja za ideje Revolucije velikog broja omladinaca, koji su pripadali naprednim cionističkim organizacijama „Hašomer hacair“ i „Tehelet Lavan“, čije članstvo brojaše preko 500 lica.

Posle velikih napora i teškoća, na koje su naišli zbog izvesnog razmimoilaženja unutar spomenutih cionističkih organizacija, ova je njihova aktivnost urodila plodom, te je oko 60% članova tih organizacija pridobijeno za NOB. Tim pojačanim naporima ubrzo je uspelo savladati unutrašnji otpor, koji je hteo da ove dve organizacije ostanu izvan NOP-a. Tako pridobijeni simpatizeri, uključeni u grupice, počinju sa aktivnim pomaganjem opštenarodne borbe.

U početku 1943 godine — pošto je u omladinskim jevrejskim organizacijama već bilo završeno diferenciranje između onih koji su bili za beskompromisno učestvovanje u NOP-u i onih koji su bili za pasiviziranje — organizovano je u gradu 8 SKOJ-evskih grupa, u kojima je bilo učlanjeno oko 70 Jevreja. Članovi ovih grupa neumorno rade i sa nekoliko drugih grupa, u kojima su bili obuhvaćeni ljudi naklonjeni NOP-u, a kojih se broj ceni na ne manje od 500.

U ovom istom periodu bilo je među bitoljskim Jevrejima oko 20 članova KPJ, koji su pored aktivnog vršenja niza odgovornih zadataka neprestano radili i na proširivanju kruga simpatizera borbe, kakvih je bilo preko 150 iz raznih socijalnih slojeva.

Pored političkog rada, koji Jevreji, članovi Partije i SKOJ-a, već od 1941 godine provode po direktivama Mesnog komiteta, u drugoj polovini 1942 godine organizuju nekoliko brzih akcija za sakupljanje hrane i odeće za partizane. U ovome su postignuti vanredni rezultati. Dalje, kod nekih od tih aktivista bio je obezbeđen ilegalan boravak za istaknute partizanske rukovodioce.

Koliko je bio velik odziv Jevreja koji su kao simpatizeri pomagali NOP, najbolje se vidi po ishodu nekih akcija. Tako, naprimer, u jednoj takvoj akciji bilo je obuhvaćeno oko 100 Jevreja koji su dobrovoljno rešili da daju redovni mesečni prilog za fond NOP-a.

Ovi veliki uspesi u redovima jevrejskog življa, koji su direktno ili indirektno uključeni u NOP, možda se prvenstveno imaju pripisati tome što je njihova partiska i skojevska organizacija bila pošteđena provala, dok su drugim organizacijama provale pričinjavale velike udarce.

Postoji ipak jedan izuzetak. Provalom je bila zahvaćena samo jedna grupa, juna 1942 godine, koja je, zahvaljujući dobrom i smelom držanju zatvorenika, bila lokalizovana bez većih i katastrofalnih posledica.”

U ovom je članku, kako vidimo, prikazano direktno učešće bitoljskih Jevreja u partizanskoj borbi i Komunističkoj partiji. A tre-

ba tome dodati da su i ostali bitoljski Jevreji, svaki prema svojoj snazi i mogućnostima, pomagali borbu protiv okupatora, sve do 11 marta 1943, kada je 3.013 njih nemilosrdno poslano u smrt.

Makedonci su ovim žrtvama od 11 marta odali poštu i time što su u vrlo ukusno opremljenom „Zborniku palih boraca u NOB” objavili njihova imena. (Bugari su začudo za sobom ostavili kompletne spiskove odvedenih Jevreja.) U tome „Zborniku” objavljene su i biografije palih boraca, pa tako i palih bitoljskih Jevreja. Želeći i sa svoje strane odati poštu tim hrabrim Bitoljcima, objavljujemo njihova imena i glavne podatke iz njihova života.

Aroesti Aron sin Avramov: rođen 1 juna 1916 u Bitolju; trgovački pomoćnik; do 1942 bio je član Vaspitne grupe, a potom stalni član KPJ; 1942 otišao u partizane.

Nahmijas Mordo sin Josefov: rođen 7 februara 1923 u Bitolju; radnik; od 1942 član KPJ; komandant bataljona; poginuo na Kajmakčalanu 25 avgusta 1944.

Ovadija Estreja kći Aro-nova: rođena 25 decembra 1922 u Bitolju; radnica; za Narodnog heroja proglašena 9 oktobra 1953; od 1938 do pred rat bila je kao radnica u Beogradu, a pred sam rat vraća se u Bitolj gde nastavlja rad kao aktivna SKOJ-evka, da bi 1942 postala član Partije; u aprilu 1943 stupa u partizanski odred „Goce Delčev”; premda narušenog zdravlja i premda je starešine upućuju na oslobođenu teritoriju, ona traži da bude upućena u borbu i bori se junački na raznim bojištima; politički je komesar u jednom bataljonu 7 makedonske brigade; poginula na Kajmakčalanu 1944 godine.

Sadikario Samuel sin Josefov: rođen 4 jula 1925; učenik; 11 marta 1943, na dan deportacije bitoljskih Jevreja, sakrivao se i potom priključio partizanima; poginuo 9 maja 1945 u Zagrebu.

Narodni heroj Estreja Ovadija

Sadikario Solomon sin Josefov: rođen 3 decembra 1923; učenik: 11 marta 1943, na dan deportacije bitoljskih Jevreja, sakrivao se i potom priključio partizanima; poginuo nepoznatog dana.

Anaf Avram sin Josefov: rođen 1922 u Beogradu; student; kao član KPJ 9 aprila 1942 uhapšen od Bugara i ubijen.

Batino Rafael sin Josefov: rođen 1910 u Bitolju; službenik; kao član KPJ bio je od stare Jugoslavije osuđivan i zatvaran (Sr. Mitrovica); poginuo u Srbiji 1942 godine.

Demajo Marsel sin Šimonov: rođen 18 avgusta 1920; kundurdžija; borac I makedonsko-kosovske brigade; poginuo nepoznatog dana.

Sarfati Isak sin Jakova: rođen 15 februara 1920 godine u Bitolju; radnik; pre rata aktivan član URS-a, a kasnije član KPJ; zbog svoje revolucionarne delatnosti od Bugara u odsutnosti osuđen na smrt; 1943 ubijen od nacista u Grčkoj kao partizan.

Faradži Isak sin Vitala: rođen 22 februara 1926 u Bitolju; učenik; kao član SKOJ-a aktivno pomaže NOP; uhvaćen od Bugara i ubijen.

Faradži Leon sin Vitala: rođen 17 avgusta 1921 u Bitolju; učenik; član SKOJ-a; 1943 uhvaćen od grčkih kvislinga i ubijen.

To su samo oni podaci do kojih su mogli doći izdavači spomenutog „Zbornika”, a mi ih objavljujemo, da bismo i mi, bar ovako skromno, odali poštu njima, a s njima i onima čijim ličnim podacima ne raspolazemo.

U istom „Zborniku” nalazimo i vrlo interesantnu statistiku o starosti Jevreja deportovanih od Bugara 11. III. 1943. Prema toj statistici bilo je među deportovanim:

ispod 1 godine starosti	74
od 1 do 5 godina starosti	297
„ 6 „ 10 „ „	481
„ 11 „ 15 „ „	528
„ 16 „ 20 „ „	464
„ 21 „ 30 „ „	540
„ 31 „ 40 „ „	254
„ 41 „ 50 „ „	462
„ 51 „ 60 „ „	242
„ 61 „ 70 „ „	267
„ 71 „ 80 „ „	107
„ 81 „ 90 „ „	39
„ 91 god. starosti	1
„ 93 „ „	3
„ 101 „ „	1
„ 105 „ „	1

Ovi podaci izgleda nisu u svemu tačni, jer po njima izlazi da je bilo deportovano preko 3.700 lica, a inače se uvek govori o 3.013 deportovanih. Ovo poslednje izgleda nam tačnije, jer znamo da je u Bitolju 1939 godine bilo svega samo oko 3.200 Jevreja. Međutim, ta nepodudarnost ne menja sliku koju pruža ova statistika u pogledu starosti deportovanih: u svakom slučaju vidimo da se među deportovanim nalazi ogroman broj male dece i mladih ljudi, na kojima je zajednica zasnivala svoju budućnost.

Bitoljskim Jevrejima može jugoslovenska jevrejska zajednica da zahvali što je ispisana jedna svetla stranica u istoriji njene tragedije.

SVETLI TRAGOVI JEDNOG HEROJSKG MUČENIKA*)

Beogradski lekar dr Bukić Pijade bio je početkom novembra 1941 zatvoren sa dvesta drugova, akademika, književnika, profesora i drugih kulturnih, političkih i javnih radnika, u logoru na Banjici kao talac zbog ustanka protiv okupatora u Srbiji. Iako mnogo zabrinut za svoju porodicu, koju je kasnije neprijatelj uništio, Pijade je u tamnici bodrio svoje drugove i bio jedan od najhrabrijih i najvedrijih talaca. Da bi podržao raspoloženje, on je pisao čak i pesme, koje ovde saopštavamo, dodajući da su od lica, u njima pomenutih, Siniša — prof. Siniša Stanković, Klema — inž. Klementije Bukavac, predsednik Inženjerske komore, Boža — Božidar Kovačević. Aluzije u ovim Pijadinim stihovima inače su jasne.**)

SOBA BR. 25 SVOME SINIŠI (Moto: Božo, oprosti!)

Bez Siniše zlo bi gore bilo,
Tamna kuća još crnja i mračna,
Poletno mu biološko krilo,
Veselost mu pitoma i zračna.

Da li priča il' naučno džaka —
Reč mu glatko jeguljasto klizi,
Ko varnica kulja iz odžaka
Da nas otme sveapsanskoj krizi.

On docira što nas malo znade,
Samo onaj biće duga veka

*) Pored ovde objavljenog materijala, redakciji „Jevrejskog Almanaha“ predata su 22 originalna pisma pok. dr Bukića Pijade iz logora na Banjici. Ona će, uz jednu studiju o ovom jevrejskom mučeniku i heroju, biti objavljena u narednom broju „Jevrejskog Almanaha“.

***) Ove redove napisao je Božidar Kovačević.

Do istine koji se iskrade:
Da bez smeha nema duši leka.

I obrni vasionu celu
Takvog nema pod nebeskim svodom,
Humor mu je na zdravome vrelu
Adidar je samim svojim rodom.

8. XII. 1941
apsana

DIJAGNOSTIČARU BOŽI

Boža nam je arbitar od soja,
Svakom daje pravcato mu mesto,
A muza mu posebnoga kroja:
Nadahnuće spopada ga često.

Epigramskim on vitla zanatom,
Konkurenca ne zadaje straha,
Samcat znade rukovat alatom
Da secira bez velikog kraha.

Još on znade, istina je stara,
Dijagnoza ako nije prava
Bolesniku ne nanosi kvara
Već lekaru što pogrešno stvara.

Da je udes malo sklon nam bio,
Veran sin b' bio Eskulapa,
Dijagnoze od oka bi lio
Dobri Boža — lekar od sevapa.

Pročitano 7. XII. 1941
u sobi 25 i 3.

NAIVNA PESMA O APSANSKOM PROZORU

Otvori, zatvori, promaja nas tuče,
Večita graja i disput se vuče,
Ugnjavi nas svakidašnja tema,
Promuk'o nam i sam pomirljivi Klema.

Sastaše se najzad ova domicila,
Dočekaše goste raširenih krila,
Dobra narav, sloga, bratska ljubav nema
Kad opet uskrsnu naša stara tema.

Osu se pljusak ljutih mudrovanja,
Prosipa se pamet od silnoga dranja,
Svaki znade čuvat princip higijene
Samo lični konfor da ne dođe do smene.

Razvio se vihor, raspreda se tema,
Starešina čuti i diskretno drema,
Obik'o se stari edukator đaka,
Izaći će deca iz tematskog mraka.

I to tako ide od jutra do mraka,
K'o da nismo deca baš istoga zraka,
K'o da nije ista dovukla nas struja,
K'o da ista nada u svakom ne buja.

Kada čanak mine i raspre potonu, —
U opštem hrkanju kad strasti utonu,
Tad se u snu snuje, bez ikakve treme,
Šta će zora donet za rad naše teme.

Ipak ovu igru ne napada seta,
Jer je nama svima uvek ista meta:
Da se svaki vrati na navike svoje
I da jedan drugom kapu ne kroje.

Pa nek se razvija naša draga tema,
Starešina neka i nadalje drema,
Otvori, zatvori — nek i dalje bruji,
Zapevaće opet proletnji slavuji.

Na sv. Nikolu 1941.

Dobrivoje Dim. BRANKOVIĆ, Beograd

IN MEMORIAM Dr BUKIĆA PIJADE

Ima događaja koji ostaju u ljudskom sećanju. Ostaju kao uklesani u sećanju i ništa ih ne može izbrisati. Takav je slučaj i sa onim iznenadnim pritvaranjem talaca početkom novembra 1941 godine u koncentracionom logoru na Banjici.

Okupator je svoj pakleni plan u Beogradu izveo početkom novembra 1941 godine hapšenjem talaca. Noću uoči 8 novembra 1941 beogradskim ulicama je odjekivao bat okupatorske soldateske i frktanje okupatorskih kamiona i automobila. Okupator je bio krenuo u hajku na ljude. Njegovi nadmeni vojnici upadali su u stanove

beogradskih građana. Dizali su ih iz postelja polubunovne i, uz zaprepašćenje ukućana, bez reči tovarili kao roblje u vozila i odvodili put Banjice, u ranije stvoren koncentracioni logor.

8 novembra 1941 godine nastala je velika žurba u logoru na Banjici. Toga jutra beogradski intelektualci, članovi Akademije nauka, profesori Univerziteta, gimnaziski profesori, lekari, sudije, advokati, novinari, javni radnici, raznih pogleda i raznog doba, punili su tri podrumске sobe banjičkog logora u kome je već bilo puno roblja. Beogradski intelektualci imali su tada svojim životom da garantuju za mir i red u Srbiji, i oni su se mirili sa životom u logoru i taj život stoički podnosili.

Sa ovom grupom bio je i beogradski lekar dr Bukić Pijade, smešten u podrumskoj sobi kao i ostali i deleći sudbinu sa ostalima.

Lekarski poziv omogućio je dr Bukiću slobodu kretanja i slobodu delanja. U svom radu pokazao je tada svu uzvišenost. Bio je na visini svoje dužnosti. Radio je u logorskoj bolnici, maloj, skućenoj i neuglednoj sobici, i obilazio bolesne i nevoljne i po sobama. Mogao je da bude svedok svekolike bede i nevolje koja je tamo vladala a što ljudski um nije mogao sebi da pretstavi u doba mira. Sama bolnica je bila mesto bede i smrti, bez najpotrebnije bolničke nege i bez dovoljno lekova. Međutim, pored svega, dr Bukić činio je sve što je mogao: ulagao je svoje najbolje sposobnosti za spasavanje ljudskih života. Iskorišćavao je svoj položaj da stavlja obolelima takve dijagnoze da kod nemačkog logorskog lekara stvori uverenje da bolesnike, sa dijagnozama koje je on davao, treba otpustiti iz logora. Mnogi su tako spaseni iz „kuće smrti” zahvaljujući pok. dr Bukiću.

Jednog dana počela je da kruži vest u logoru da u banjički logor dolazi škola gestapovaca. U banjičkom logoru je trebalo da se zverovi praktično uče zverstvima. Dr Pijade je, svestan teških posledica dolaska škole gestapovaca u banjički logor, gledao da ta škola u logor ne dođe. Sa dr Blagojevićem, lekarom iz Vrnjačke Banje, koji je u to vreme bio takođe pritvoren na Banjici, pustio je vest i izvestio logorske vlasti da je tifus zavladao u logoru. Gestapovce i njihove pretpostavljene obuzeo je strah od tifusa. Pobegli su odmah iz logora „glavom bez obzira”. Mnogi životi su u to vreme na ovaj način spaseni.

Taoci su pojedinačno i periodično svi pušteni iz logora. Ostala su samo dvojica sa dr Bukićem. Dr Bukić je sa njima delio i podelio sudbinu, i za sve vreme sve samrtnike u logoru težio uzvišenim rečima koje u sebi sadrže veliku istinu i uzvišenost njegove duše: „Lako je, braćo, umreti, ali je teško umirati”. I pok. dr Bukić Pijade umirao je, umirao nekoliko godina. Po njega smrt nije došla suviše rano. Dugo je imao da odvrća svoje misli i poglede od ljudske bestidnosti i da snosi težinu bede i nepravde, da bi se najzad njegov plemeniti i mučenički život na strašnom mestu ugasio.

I dr Bukić Pijade umro je u logoru na Banjici. Njegov lik, sa blagim glasom i tihom naravi, ostao je uklesan u mome sećanju,

ništa ga ne može izbrisati. Mnoge godine su prošle, ali ja uvek osećam potrebu, kao dužnost, da ime pok. dr Bukića Pijade, bivšeg lekara iz Beograda, pomenem po dobru i osvežim uspomenu na dobrog i plemenitog čoveka, čoveka zlatna srca, čoveka prožetog osećanjem dužnosti do poslednjeg daha.

Dr Žarko FOGARAŠ, Pančevo

MUČENIK DR BUKIĆ PIJADE NA BANJICI

Banjica, jedno bolno sećanje na neprekidne patnje. Istorisko mesto ispunjeno stradanjima celog naroda. Za nas tužno, a za nacističke sramna i krvava istina, koja se neće i ne može zaboraviti niti izbrisati iz uspomena. Kao Kragujevac, Kraljevo, Sajmište, Niš, Bečkerek i druga mesta, tako i Banjica ima svoju istoriju. Svaki pojedinac je glavni akter užasnog pozorišta smrti. Jedan od tih, koji je zbilja samo čudom ostao živ duže vremena, bio je i pok. dr Bukić Pijade, jer kao Jevrej in već a priori po ideologiji nacizma nije imao pravo na život.

Bio je to 16 mart 1943 godine, jedan dan posle mog 46-og rođendana. Nalazio sam se u zatvoru u Aleksandrovoj ulici u Beogradu već mesec dana, doveden tamo iz Bečkereka. Naređeno mi je toga dana da se utovarim u gestapovsku „Maricu“, koja me je odvezla na Banjicu.

Ulaziš u „Maricu“ a odlaziš u neizvesnost, možda u smrt. Sa smrću svi smo bili pomireni. Ona je sigurno morala doći, pre ili kasnije. Masovno ili pojedinačno streljanje, odvođenje na vešala ili u nemačke koncentracione logore. Smrt nas je imala u rukama. Nada da će se u koncentracionom logoru možda ostati u životu, možda je malo održavala veru da će se preživeti i dočekati sloboda.

Tu, u tome ambijentu, video sam dr Pijade prvi put u životu. Nizak, punačak, sa bereom i dugačkim, belim lekarskim mantilom, večito u pokretu po celom logoru, uvek tešeci i pomažući — koliko se moglo. Njemu sam bio dodeljen kao ispomoć u borbi protiv pegavca, koji se nije smeo dalje širiti po celoj zemlji, a poglavito ne u nemačkoj vojsci.

Nije trebalo dugo, brzo smo se upoznali i sprijateljili i udvojenom snagom pomagali gde se i kako moglo. U onoj nestašici lekova i oskudnoj hrani njegova topla reč je mnogo činila.

Dr Pijade je verovao da su mu sin i žena u životu i na radu u Smolensku, a niko nije imao srca da mu kaže istinu — da su oboje iz Topovskih šupa utovareni u dušegupku i tu pod užasnim mukama ugušeni, otrovani. Za ćerku je znao da je negde oko Splita — kanalima dobio je 1—2 pisma.

Strepio je za život, kao i mi svi, ali sa nadom da će ipak, i pored svojih 70 i više godina, dočekati slobodu. Ali prilikom svakog streljanja, strepio je da će i njega streljati, jer ga je Kriger, pomoćnik komandanta logora, uživajući sadistički u njegovom strahu, stalno, posle svakog streljanja u Jajincima, uveravao da će ideoći put i on doći na red.

Dr Pijade i ja smo uspeli uvući u bolnicu dr Živkovića, Petra Nikezića, prof. Sinišu Stankovića, pored prof. Đelineo, prof. Mike Ilića, prof. Milana Žujovića i dr. koji su već bili u njoj. Mali deo preostalih u životu i sada se sećaju sa užasom, ali i poštovanjem, na onu oskudnu pomoć, koju smo im ukazivali mi, lekari i sanitetski personal, a naročito pok. čika Mika Blagojević, Danilo Masleša, akad. slikar Miloš Bajić i dr.

Ako se ne varam, jedne nedelje, 19 septembra 1943 godine, Italija je bila već kapitulirala, stari Pijade me poveo između 10 i 11 sati u sobu i rekao mi da se ne oseća dobro. U tome je došao jedan narednik Nedićeve državne straže da mu dr Pijade previje nogu — mislim i da donese i odnese neke vesti napolje. Dr Pijade me je zamolio da previjem toga narednika, jer njemu nije dobro. Previvši narednika, izašao sam napolje, ostavivši ga tako da bude nasamo sa starim doktorom i da izmenjaju saopštenja. Međutim, kad sam se vratio, doktor je ležao modar sa penom na ustima. Stao sam kao gromom poražen, brzo sam pozvao dr Živkovića da mi pomogne. Dr Živković i dr Đelineo skočiše sa sedišta i začas smo bili u bolesnikovoj sobi. Ali on je već bio mrtav.

NARODNI HEROJ JOSIP ENGL

Tvorac prve tajne radiostanice za NOB

4 jula 1956 godine pred kućom br. 15 u Tuškanovoj ulici u Zagrebu sakupila se masa svijeta, da prisustvuje otkrivanju spomenploče u čast Josipa Engla, narodnog heroja. Spomenploča je otkrivena uz uobičajenu svečanu ceremoniju: govori, vijenci, vojna muzika.

Nakon oslobođenja bili smo svi česti svjedoci otkrivanju raznih spomenploča, no ova spomenploča ima za nas Jevreje naročito značenje, jer se ovom pietetnom gestom dalo priznanje borcu Jevrejinu, koji je na svoj način dao obol u borbi protiv fašizma i na kraju i mladi život.

Kao treći sin porodice Engl, Josip se rodio 8 avgusta 1908 u Zemunu, gdje je i završio 4 razreda židovske osnovne škole. Srednju školu je pohađao u Zrenjaninu, a studije je završio u Beogradu. Specijalizirao se za radiotehniku. Radio je u Zrenjaninu, Somboru, Beogradu, dok konačno nije došao 1933 u Zagreb, te je postao šef laboratorija kod „Tungsrama“.

Kratko vrijeme iza dolaska u Zagreb, Josip se aktivizirao u naprednom sindikatu URS, a nakon osnutka SBOTIČ-a postao je i član odbora industrijske sekcije. Kao pripadnik naprednih snaga, bio je izabran i za člana uprave „Merkura“, ustanove za osiguranje namještenika. Nakon nekoliko godina provedenih u nesebičnom revolucionarnom radu, Josip je 1938 postao član KP. Nije zaboravio da je Jevrejin, te je bio isto tako aktivan član raznih jevrejskih kulturnih društava. Bio je dobar Jevrejin i dobar cionist.

Josip Engl nije mogao ostati ravnodušan ni kao Jevrejin, ni kao komunist, a niti kao čovjek pred opasnostima koje su dolazile iz nacističke Njemačke, pa se i on na svoj način prihvatio borbe protiv fašizma.

Svi se sjećamo burnih dana 1938, 1939, 1940 i 1941 godine. Bilo je očito da će zvjer Hitler kad-tad napasti i Jugoslaviju, no osim komunista malo tko je o tome vodio računa.

Još u januaru 1941 godine došli su Josipu u stan drugovi Rade Končar i Pavle Pap-Šiljo (također Jevrejin — narodni heroj) i zapitali ga da li bi mogao da sagradi jednu tajnu radiostanicu za potrebe CK KPH. Josip je pristao, ali je napomenuo da je vrlo teško doći do radiocjevi za odašiljače. Rade Končar je obećao svoju pomoć i dao je vezu sa ondašnjim aerodromom na Borongaju, gdje su se našli simpatizeri i nabavili cjevi za odašiljače iz vojnih zaliha. U građenju odašiljača pomogao je i brat Stjepan, te jedan tehničar, koji je mislio da se radi o kinopojačalu.

Vrijeme je prolazilo u radu i okupacija Jugoslavije je zatekla radiostanicu u još nedovršenom stanju. Sada je trebalo još više žuriti, jer je buduća radiostanica smatrana kao moćno oružje protiv okupatora. I Josip je tako mislio, kao i svi drugi. Nakon hajke na Jevreje moralo se raditi još opreznije, ali i brže. Drugovi Rade Končar i Pavle Pap su nestrpljivo očekivali da stanica proradi. Tada je trebalo pristupiti probama. To je bilo prilično opasno. Josip je sa ručnim radioaparatom otišao u Samobor, na Sljeme i okolna mjesta, da dobro prouči funkciju stanice, koja je radila na valu 29 metara.

Za vrijeme Josipovih izleta radi ispitivanja i mjerenja stanicom je rukovao mlađi brat Stjepan, a ja sam bio spiker, te sam na njemačkom jeziku čitao razne tekstove, koje smo unaprijed dogovorili.

Antenu smo svaki put morali montirati i demontirati, da ne bi netko od ukućana opazio da radimo sa stanicom.

Napokon je došao dan da je stanica mogla redovno proraditi. Da bi se mogao kontrolirati domet stanice, CK je poslao u razna mjesta Hrvatske tekst na njemačkom jeziku, koji bi se na određeni dan i u određeno vrijeme čitao. Dogovoreno je bilo da, u slučaju uspješnog slušanja, razni drugovi iz pokrajine šalju telegrame sa čestitkom za rođendan. Došlo je mnogo telegrama, kao znak da su stanicu dobro čuli.

Okupator je bjesnio u svom elementu. Odvodio je u logore smrti mnoge napredne ljude i rodoljube, a naročito se okomio na Jevreje. No Josip se nije kolebao, on je na stražarskom mjestu izdržao do kraja.

4 jula 1941 godine tajna radiostanica je progovorila. Drug Stipe Ugarković čitao je proglas CK KPJ u kojem poziva narode Jugoslavije da ustanu protiv okupatora. Na završetku emisije prvi put se čuo pozdrav „Smrt fašizmu — Sloboda narodu”.

Ovu emisiju nije slušao samo narod, nego su je čuli i gestapovci i ustaška policija. Naravno da je povedena hajka, da se uhvati ta radiostanica, koja se tako drsko usudila da radi usred Zagreba.

Radiostanica se često selila iz ulice u ulicu, no uvijek je prkosila okupatorima. Stanica je radila u Zagrebu do konca godine, kada je uništena.

Josipa je sa ostalom braćom odvela ustaška policija 9 jula 1941 u Jasenovac, gdje je i poginuo sa još dva brata.

Koliko god me boli gubitak braće, ipak mi je bar mala utjeha ona spomenploča kao simbol zahvalnosti naroda. .

DRUG BERTO

Sećanja na jednog borca u okupiranom Splitu

Split za vrijeme talijanske okupacije: neustrašiv grad. Jedan od naših najborbenijih gradova za cijelo vrijeme Narodnooslobodilačke borbe. Kao da cijelo mjesto, na razne načine, sudjeluje u borbi. Sami su Talijani govorili: „Spalato-tutti ribelli...” (u Splitu su svi odmetnici). Ilegalni rad razgranat i vidljiv. Mnogobrojni ilegalni sastanci, ilegalne akcije, česta odlaženja u partizane. Na sve strane racije, hapšenja, pucnjave, batimanja, jurnjava „crne Marice” kroz gradske ulice. Sav je Split jedinstven u očekivanju slobode i u radu za tu slobodu. U tom radu učestvuju i Jevreji. Osim splitskih Jevreja u Splitu je bilo mnogo Jevreja iz svih krajeva naše zemlje, i oni su tretirani kao neki „emigranti”, ali i kao Jevreji... I Jevreji imaju svoje ilegalne organizacije u sklopu Narodnooslobodilačkog pokreta, i oni su članovi ilegalnih grupa, i oni daju i sakupljaju narodnu pomoć, i oni daju svoj tribut splitskim fašističkim zatvorima, i oni iz bodljikavom žicom omeđenog Splita odlaze u partizane, i oni ginu kao borci Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije. Sjećam se mnogih koji su otišli iz Splita i kasnije poginuli. Nekima se više ne sjećam ni imena. Kako se ne bih sjećao druga Šulca, koji je i ranije živio u Splitu (radio je u trgovini koža Broner) i koji je 1942 otišao u partizane zajedno sa ženom i djecom i zajedno sa ženom i djecom poginuo? Za cijelo vrijeme talijanske okupacije pojedini Jevreji, ilegalni radnici, su stalno odlazili iz Splita u borbu. Neki su radili u gradu do dolaska Nijemaca u Split, septembra 1943.

Jedan od njih bio je i zagrebački student Avram Altarac-Berto, rodom iz Travnika, koji je bio član Mjesnog komiteta KPJ u Travniku i uz saglasnost Partije juna 1941 godine napustio taj grad.

Berto nije imao drugog zanimanja ni drugog cilja, do jednog jedinog: raditi protiv neprijatelja, raditi za novo društvo. Bio je neustrašiv komunista, nepopravljiv optimista i dobar terenski radnik. U svoj ilegalni rad davao je punog sebe sa svim žarom svog mla-

denačkog entuzijazma. Išao je splitskim ulicama uvijek po nekom poslu, uvijek vedar, siguran i pun vjere u pobjedu i oslobođenje i kad su događaji bili najcrnji. Oko sebe je stvarao uvjerenje da će sve ispasti dobro i najbolje i da novo doba stiže sigurno. Dok je s nekim razgovarao, stalno je gledao na ulicu, na prolaznike i brzo odlazio usred razgovora ako bi u daljini primijetio kakvu „njušku”. Dobro je poznavao fašističke „njuške” i znao im se uklanjati. Gdje se hranio, nije stanovao, a gdje je stanovao — nije ga uvijek bilo na spavanju.

Došao jednom agent da ga vodi u Prefekturu na saslušanje u vezi s njegovim imenom. Kako Berto nije govorio talijanski — a ono što je znao, nije htio pokazivati da zna — poveo je mene za tumača, ustvari da bih ja mogao javiti, ako bi se šta desilo. Ja sam se zabrinuo.

— Ne brini, nije to opasno, — kaže mi on pred agentom, koji je govorio samo talijanski.

U Prefekturi se nisu snalazili u imenima „Avram”, „Abramo”, „Albert”, „Alberto” i „Berto”, a naročito su se okornili na ovo posljednje. Trebalo je dokazivati kako je „Berto” sasvim nedužno ime, kako je to skraćenica od „Alberto”, da je on ustvari „Albert” to jest „Alberto” i da on nema veze s onim Avramom to jest Abramom Altarcem i da stvarno postoji jedan njegov rođak, iz Travnika, koji se zove Avram Altarac, ali taj, koliko on zna, živi u Zagrebu. A policija se interesuje upravo za nekakvog „Avram Altarac” i „Abramo Altarac”, dok na njegovoj legitimaciji piše „Albert Altarac”. Poslije zapisnika i izvjesnih prijepni pušteni smo van. Gledamo sa obale na planinu Mosor, na kojoj su partizani, i Berto kaže:

— Vidiš, gore je sloboda. Još bih večeras mogao biti tamo. Ali neću! Oni će me već opet tražiti, znam, i trebalo bi da se izgubim, ali... treba o v d j e raditi, treba mnogo raditi, mnogo posla ima... i o v d j e se treba boriti za pobjedu...

Prisustvovao sam formiranju jedne nove grupe, grupe Jevreja emigranata, aktivista Narodnooslobodilačkog pokreta. Neko vrijeme bio je i on prisutan. Između ostalog u svom govoru ukazao je i na to kako su Jevreji danas dvostruko pozvani da stupe u borbu protiv fašizma na strani proletarijata.

— Mi smo danas ovdje saveznici proletarijata i moramo pomagati njegovu borbu. Jevreji su uvijek i svuda pomagali napredne snage društva.

Bio je hrabar i prkosan. Kad su god. 1942 fašističke organizacije u Splitu priredile napad na Jevrejsku općinu, on je cijeli događaj promatrao iz blizine. Fašisti su opljačkali općinske prostorije i sinagogu, polupali sve, razbacali arhivu i knjige kroz prozore na ulicu, iznijeli namještaj nasred trga i zapalili veliku lomaču. Pošto su već na lomaču bili pobacali arhivu, knjige i svitke Tore i kad je lomača uveliko gorila, pobješnjeli fašisti su silom nastojali da u vatru bace i jednog čovjeka, kao Jevrejina. Čovjek se otimao:

— Non sono Ebreo! Io non sono Ebreo! Nisam Jevrejin!...

Spasio ga jedan oficir, koji se suprotstavio namjeri manifestanata. Kraj svega toga divljanja fašista cijelo vrijeme mirno je stajao Berto, jedini prisutni Jevrej, i mirno promatrao šta se događa s Jevrejskom općinom i nastojao da upamti ko sve kod toga sudjeluje, a u džepu mu legitimacija s jevrejskim imenom, izdata od jedne ne baš sigurne ustanove: Jevrejske općine u Splitu...

Jednom je Berto sudjelovao u akciji spasavanja jednog ranjenog partizana, člana Mosorskog štaba, prenošenja u stan u Stidovoj ulici, liječenja i prebacivanja u bolnicu.

U Stidovoj ulici imao je stan sa još dva druga, Jevrejina (Cadik Danon i Izi Finci). To je ustvari bio stan za potrebe ilegalnog rada. Tu su se povremeno sklanjali ilegalci, sastajao Mjesni i Pokrajinski komitet Partije, sklanjali ranjeni drugovi koje je trebalo liječiti, pisali leci, tu je bilo spremište razne robe za partizane, hrane, medikamenata, oružja. Jedne večeri poslije policijskog sata — coprifuoco — u momentu kada su se sva trojica spremila za pisanje nekog referata, u momentu kada je skoro sve bilo spremljeno za rad — neregistrovana pisaća mašina i papiri na stolu, još je samo trebalo da izvučemo iz tajnog skrovišta glavni materijal, — pričao mi je on kasnije u zatvoru, — upala je policija.

Našli smo se poslije nekoliko mjeseci u zatvoru Sveti Rok kad je i na mene došao red da budem hapšen. On je tada već znao nešto u zatvoru, u kojem je bilo preko pet stotina zatvorenika. Tada sam tek imao prilike da vidim kako on podiže duh i moral kod ljudi. Uživao je veliko poštovanje među zatvorenicima i imao izvjesnu rukovodeću funkciju među njima, jer je u zatvoru postojala organizovanost i intenzivan politički i kulturni rad u granicama mogućnosti. Bio je urednik ilegalnog lista koji su izdavali zatvorenici i član zatvorskog komiteta. Imao je dva incidenta s upravom zatvora, od kojih je jedan bio dosta opasan: primijećen je u momentu kada je kroz prozor ćelije ubacio u košaru za kruh, koju su nosili, jedan dokument koji je u zatvor unesen izvana i koji je, preko veze, trebalo da ide u druge ćelije. Njegova je ćelija tada rasformirana i raštrkana po drugim ćelijama i tako je on bio slučajno prebačen u moju, gdje je bilo oko trideset zatvorenika. On je mnogo učinio za kulturno i političko uzdizanje tih ljudi i za stvaranje od njih jednog čvrstog kolektiva.

Jedne večeri upalo je u ćeliju sedam fašističkih agenata mlateći ljude lijevo i desno i bjesomučno urlajući:

— Chi ha cantato?! Chi è chi ha cantato?!

Htjeli su da znaju ko je pjevao, jer su se bile pjevale revolucionarne pjesme, naročito ona „Mi ne damo zemlje naše da je gaze barbari...” Fašisti su izgubili svaku kontrolu nad sobom: urlali su, tukli, zatim pregovarali, pa obećavali i ponovo prijetili, davali rokove za odluku i sve činili da bi saznali makar nekoliko imena, makar jedno jedino ime. Uzalud. Bilo je dovoljno da Berto samo nešto kaže

pa da Talijani ne saznaju ništa. Kroz tišinu iščekivanja da prođe određeni rok od pet minuta za predomišljanje hoćemo li kazati, čuo se Bertov glas:

— Ni riječi, drugovi! Svi za jednog, jedan za sve!

Kasnije, kada su mu uhvatili jedno šifrovano pismo, bio je prebačen u zatvor na Policiji, gdje je bio pod strašnim režimom u samici, tučen i isprebijan do iznemoglosti na čestim saslušanjima da prizna i oda drugove, ali se sjajno držao i nije nikoga provalio. U ćelijama bi se brzo pročulo da su Berta odveli na saslušanje i jeza je hvatala zatvorenike, jer se znalo da će ga vratiti u besvjesnom stanju. Međutim ništa ga nije moglo spriječiti da, kad dođe k svijesti, ne dovikuje iz svoje samice drugim ćelijama:

— Mi ćemo pobijediti...

Prkosio je fašistima. Iz njegove samice čula se pjesma. Berto je pjevao Internacionalu. Ostale su pokrajne ćelije s divljenjem slušale i prihvatale pjevanje... Za kaznu ostavljali su ga bez hrane, ali su drugovi po ćelijama sakupljali za njega i preko vratara slali mu od najboljeg što su imali. Često je govorio:

— Treba imati srca! Već je poginulo na hiljade najboljih komunista...

Suđen je na dvanaest godina robije i trebalo je da bude poslan u Italiju na izdržavanje kazne. Smijao se presudi i čvrsto vjerovao da će na robiju ići oni koji su njega i hiljade drugih osudili. Pred samim agentima govorio je rođacima koji su dobili dozvolu da ga posjete u zatvoru:

— Brzo će njihov kraj... Ali neka nas se onda čuvaju!

Tako je i bilo. „Njihov” se kraj zaista približavao, ali je prije toga trebalo da padne još mnogo žrtava. Među njima i on sam. Ta bilo je tek proljeće hiljadu devetsto četrdeset i treće...

Kad je ujesen 1943 Narodnooslobodilačka vojska oslobodila Split, otvorila su se vrata svih splitskih zatvora. U ispražnjene zatvore ušli su neprijatelji i njihovi pomagači, tako da je Berto doživio da vidi svoje i narodne tlačitelje u iščekivanju narodnog suda. Bile su mu ponudene odgovorne dužnosti, ali je on želio samo jednu, onu o kojoj je sanjao i za koju je uvijek radio: otići u borbenu jedinicu. Došao je u jedinicu i u prvom okršaju s Nijemcima, na Biokovu, u selu Tugare kraj Omiša, još nenaviknut na borbu i ne znajući da se čuva, ne poznavajući straha i pun želje da tuče neprijatelja, pojurio je pred svima naprijed uzvikujući:

— Naprijed, drugovi! Juriš!

U toj prvoj svojoj borbi prvi je pao drug politički komesar Berto Altarac.

OSVRT I PERSPEKTIVA

Ovaj osvrt obuhvata srazmerno kratki period, uglavnom od VII zemaljske konferencije jevrejskih opština u Jugoslaviji u oktobru 1956 godine pa do kraja 1958 godine, dakle nešto više od dve godine. Nije njegov cilj da prikaže sve događaje koji su ispunjavali život i rad jevrejske zajednice u Jugoslaviji u tom periodu, a kojih je bilo bitnih i sporednih, važnih i nevažnih, svakodnevnih i izuzetnih, radosnih i žalosnih, kao što je normalno u životu svakog živog fizičkog ili društvenog organizma. Tok tih događaja je manje-više poznat iz naših redovnih periodičnih publikacija, pa i iz pisanja jugoslovenske i inostrane štampe, a izvesna sumarna slika o njima može se dobiti i iz hronologije koja se nalazi na kraju ovog Almanaha.

Isto tako nije cilj ovoga osvrta da odredi konačno mesto i daje definitivnu ocenu događaja i tendencija u prikazanom periodu. Za to je vremenska distanca suviše mala. Iz istoga razloga nećemo ovoga puta, kao opšti uvod u našu temu, dati ni letimični prikaz zbivanja u svetu, u Jugoslaviji i u Jevrejstvu, iako takvo uvrštavanje u šire koordinate nesumnjivo može da doprinese dubljem i pravilnijem razumevanju života i rada naše jevrejske zajednice, koji se odvijaju u određenom vremenu i prostoru i koji su uslovljeni i tim krupnijim zbivanjima. Smatramo da naša odnosna razmatranja o širim istorijskim i sociološkim uslovima, koji umnogome određuju zbivanja i kretanja u našoj zajednici, a koja smo ne tako davno izneli u ranija dva „Jevrejska almanaha“ u suštini važe i danas*). Zbog svega toga ovaj napis treba smatrati samo kao pokušaj da se neki važniji događaji i kretanja prikazanog perioda sagledaju kao celina svoje vrste, te da se iz njih izvedu izvesni zaključci i osvetle neke perspektive. Razume se da je iznošenje izvesnog broja činjenica i podataka neophodno radi veće konkretnosti razmatranja. Činjenice često govore rečitijim jezikom nego uopštena razmatranja, načelni stavovi, analitička umovanja i vešte stilističke figure.

*) Vidi našu studiju „Jevreji u novoj Jugoslaviji“, Jevrejski almanah 1954, str. 5—47; i naš članak „Na kraju prve i na početku druge decenije“, Jevrejski almanah 1955—1956, str. 7—16.

I

Sa Sedmom zemaljskom konferencijom naših opština i drugim priredbama u vezi sa istom (naročito jubilarnom akademijom i izložbom „Deset godina obnovljenog rada Saveza i opština“), završen je niz svečanosti kojima je zajednica kroz više od godinu dana obeležavala desetogodišnjicu svog obnovljenog rada u oslobođenoj domovini, a posle strahovite tragedije za vreme II svetskog rata i fašističke okupacije.

Posmatran u celini, period od VII konferencije do danas bio je za našu zajednicu period mirnog rada i razvoja, bez naročito krupnih i dramatičnih događaja. Život i rad zajednice kretali su se uglavnom na onim istim osnovnim linijama koje su postavljene još 1945 godine i koje su se postepeno ostvarivale kroz proteklih 13 godina, razume se, uz nužno prilagođavanje promenljivim opštim i posebnim uslovima. Opšti razvoj prilika u Jugoslaviji, dalja izgradnja i učvršćenje socijalističke demokratije, jačanje društvenog samoupravljanja u svim oblastima, brzi privredni i kulturni napredak, kao i čvrsta i nepokolebljiva linija politike spoljne nezavisnosti i široke međunarodne saradnje na bazi aktivne i mirne koegzistencije — sve je to sačinjavalo ambijent koji je još više produbljivao bratstvo i jedinstvo svih naroda i građana Jugoslavije, punu i stvarnu građansku ravnopravnost i istinsko poštovanje Ustavom, zakonima i praksom zagarantovanih ljudskih i manjinskih prava. Takav ambijent bio je veoma pogodan i za aktivnost naše zajednice. Zahvaljujući u prvom redu njemu, ona je imala sreću da mirno živi i radi, u isto vreme kada su neke druge jevrejske zajednice u svetu bile izložene uzbudljivim događajima, znatnim poteškoćama, pa i ozbiljnim potresima.

Kao ravnopravni građani, Jevreji u Jugoslaviji su i u ovom periodu aktivno učestvovali u mnogostranom i dinamičnom privrednom, društvenom i kulturnom životu zemlje. Njihov pozitivan rad u raznim oblastima državne uprave, socijalističke privrede, društvene aktivnosti, kulturnog, naučnog i umetničkog života, dobio je vidna priznanja u mnogim unapređenjima u službi, izborima na društvene funkcije, lepom broju odlikovanja, nagrada i pohvala.

Ni u pogledu položaja jevrejske zajednice kao celine nije bilo nikakvih bitnih izmena u odnosu na prethodne godine. Zajednica je nesmetano uživala svoj priznati status i unutarnju autonomiju koristeći se slobodno svojim mogućnostima u svim sektorima delatnosti. Njeni odnosi sa jugoslovenskim narodnim vlastima i organima državne uprave, od najviših do najnižih, kao i sa širom jugoslovenskom javnošću, bili su vrlo dobri. Sva konkretna pitanja rešavana su bez poteškoća i u duhu uzajamnog razumevanja. U više slučajeva, vlasti i društvene organizacije ukazale su nam i konkretnu pomoć, a javnost i štampa pratili su naš život i rad objektivno i sa simpatijama. Mogli bi se navesti mnogi konkretni primeri za to,

počev od pozivanja naših predstavnika na mnoge državne i društvene prijeme i svečanosti pa do subvencije Saveznog izvršnog veća za gostovanje naših pevačkih horova u inostranstvu; od ukazanih počasti prilikom komemorativnih svečanosti ili podizanja spomenika za pale jevrejske borce i žrtve fašizma pa do čestih i prijateljskih kontakata sa nadležnim organima u vezi rešavanja niza tekućih pitanja; od saradnje sa Socijalističkim savezom radnog naroda Jugoslavije i Savezom boraca Narodnooslobodilačkog rata pa do saradnje sa Saveznom i republičkim komisijama za verske poslove i nizom narodnih odbora. U više slučajeva ukazana je i predstavnicima jevrejskih organizacija iz inostranstva, koji su posetili našu zemlju i našu zajednicu, puna pažnja od strane vlasti i štampe.

Nije bilo nikakvih pojava antisemitizma ili ma kakve druge diskriminacije prema našoj zajednici i njenim pripadnicima. Poznata su nam svega dva neznatna slučaja, kada su pijana lica činila uvredljive izjave za Jevreje. U oba slučaja je strogo primenjen zakon, koji svaki vid manifestovanja nacionalne, verske i rasne mržnje kvalifikuje kao krivično delo, i krivci su kažnjeni zatvorom.

Ima nekoliko primera da su ulice u raznim mestima dobile nazive po imenima zaslužnih Jevreja.

II

Prikupljanje i sređivanje novih statističkih podataka o svim pripadnicima zajednice, na čemu se radilo skoro dve godine, pokazuje da nije bilo nikakvih naglih promena ni neočekivanih pomeranja u brojnom stanju i socijalnoj strukturi pripadnika zajednice*).

Na organizaciona struktura zajednice u proteklom periodu nije pretrpela nikakve bitne izmene. Njen suštinski temelj je, pre svega, u unutarnjem jedinstvu koje nisu ometali nikakvi ozbiljniji sukobi ili razmirice. Tu kompaktnost odlučno podržava ogromna većina pripadnika zajednice, što, naravno, ne sputava borbu mišljenja i slobodu diskusija koje su katkad vrlo žive. Broj opština i dalje iznosi 35, a sve su učlanjene u Savezu. Treba pozdraviti nekoliko pojava u daljoj izgradnji organizacione strukture. One služe jačanju demokratizacije, tešnijim vezama između centralnih organa Saveza i učlanjenih opština i uspešnijem obavljanju poslova. Sedma konferencija usvojila je novi Poslovnik Saveza u kojem se odražavaju gornja nastojanja. Pored ostaloga, Izvršni odbor Saveza proširen je predstavnicima pet najvećih opština, a u Glavnom odboru predstavljene su 12 po redu najvećih opština, a preko njih više od 90% celog brojnog sastava zajednice. Glavni i Nadzorni odbor Saveza sastajali su se svakih 6 meseci, a Izvršni odbor prosečno svakog meseca, pored takoreći svakodnevnog sastajanja njegovih raznih komisija i referada. Krupan korak predstavlja i osnivanje tri koordinaciona odbora pri Izvršnom odboru: ženskih sekcija, omladinskih

*) O demografskim podacima i njihovoj analizi vidi poseban članak Maksa Vajsa u ovom Almanahu, pod naslovom „Prethodni rezultati popisa Jevreja u Jugoslaviji“.

sekcija i pevačkih horova. Iako ove sekcije razvijaju svoju delatnost prvenstveno unutar mesnih opština u čiji sastav i spadaju, pokazalo se kao korisno da se rad svih takvih sekcija bolje koordinira imajući u vidu njihov specifični lični sastav i posebne vrste aktivnosti. Koordinacione odbore biraju predstavnici svih odnosnih sekcija. Njihovi dosadašnji sastanci pokazali su u praksi njihovu stvarnu vrednost. U proučavanju su predložili o eventualnom osnivanju posebnih savetodavnih stručnih tela za kulturno-vaspitni i istorisko-muzejski rad.

Kod većih i srednjih opština može se konstatovati da se i njihova organizaciona struktura učvršćuje i da njihovi organi funkcionišu normalno i demokratski. Redovne glavne skupštine i izbori užih i širih upravnih tela održavaju se u pravilima predviđenim rokovima. Pored dugogodišnjih i iskusnih saradnika ulaze i novi ljudi, naročito mladi. Kod malih opština sve to ide mnogo teže, s obzirom na mali broj članova i mnogo manju aktivnost.

Po traženju opština izrađeni su u Savezu nacrti tipskih pravila za veće, srednje i male opštine, sa ciljem da posluže kao osnova za bolje prilagođavanje dosadašnjih opštinskih pravila sadašnjim potrebama i stvarnoj delatnosti opština. Nekoliko opština usvojilo je već nova pravila koristeći se nacrtima tipskih pravila. Kod niza drugih taj posao je u toku. Najveći deo poslova u Savezu i opštinama i dalje obavljaju izabrani počasni funkcioneri, no Savez i veće opštine raspolažu i izvesnim brojem neophodno potrebnih administrativnih službenika sa punim ili smanjenim radnim vremenom. Čini se da će biti potrebno da se administrativni kadar ponegde još pojača, a naročito da se privuku mladi kadrovi, sa dobrim stručnim kvalitetima.

Pored svakodnevnog pismenog kontakta između Saveza i opština, dosta su česti uzajamni lični kontakti predstavnika, iako nam se čini da bi ih trebalo još više forsirati. Pokazalo se kao naročito korisno da članovi Izvršnog odbora što češće posećuju opštine i prisustvuju njihovim glavnim skupštinama i drugim značajnijim priredbama.

Radi pravilnijeg obavljanja poslova i udobnijeg sastajanja neke su opštine uspеле, uz pomoć Saveza, da prošire i preurede svoje prostorije. U ovom periodu je to učinjeno u Sarajevu i donekle u Beogradu, a naročito treba istaknuti Zagreb, gde su sve opštinske ustanove koncentrisane u obnovljenoj zgradi u Palmotićevoj ulici. Slični radovi su u toku u Subotici, a biće potrebno da se sprovedu kod još nekih opština, iako to iziskuje veliki trud i troškove. Krajem 1958 godine završene su adaptacije novih prostorija Saveza, a ranije prostorije se sada preuređuju za istorisko-muzejsku zbirku Saveza.

Kao i ranije, rad Saveza i opština obuhvatao je sve one sektore jevrejske aktivnosti koje je sama zajednica ocenila kao korisne i potrebne. Pri tome je i u ovom periodu uloga centralnih organa Saveza bila od prvoklasnog značaja u direktivnom, organizacionom i koordinacionom smislu. No neposredni rad na terenu zavisio je

pretežno od samih opština. Svestranu aktivnost mogle su najbolje razviti samo tri najveće opštine (Beograd, Zagreb i Sarajevo) no i kod srednjih opština (Subotica, Novi Sad i Osijek) rad je tekao uglavnom dobro i u više važnijih pravaca. Međutim, i kod nekih manjih, pa i sasvim malih opština, ima vrlo pohvalnih primera upornog zalaganja i dobrih rezultata (Skoplje, Rijeka, Split i dr.). Iskustva pokazuju da rad i uspjesi u znatnoj meri zavise od veličine opština tj. od broja članova, ali da to nije jedini kriterij. Ima pomeranja i neravnomernosti u pozitivnom i negativnom smislu, koje zavise i od drugih okolnosti. Važnu ulogu kod svega toga ima broj onih lica koja su voljna da se aktivnije zalažu za poslove opštine. Ponekad čak i jedan takav aktivista može da daje radu nov polet, kao što i odlazak takvog pojedinca može mnogo da umanji obim i intenzitet rada. Postoje osetljive razlike i prema lokalnim prilikama, a očevidna su i sezonska kolebanja. Moglo bi biti predmet posebne studije da se analiziraju sve ove razlike i utvrde njihovi trajni ili prolazni uzroci.

Što se tiče materijalnog i finansiskog poslovanja Saveza i opština, ono se obavlja uredno, uz sve striktniju primenu budžetske discipline. Osnovni je problem da postoji nesrazmera između potreba koje rastu zajedno sa porastom aktivnosti, povećanjem plata i cena i sl., te raspoloživih sredstava koja je mnogo teže povećati. Treba računati i s tim da će se neki važni izvori prihoda, kao što su pomoć jevrejskih humanitarnih organizacija iz inostranstva i realizacije iz nekih objekata preostale predratne imovine, već u skorijoj budućnosti postepeno smanjivati a vremenom i sasvim prestati. Stoga smo već pristupili izvesnim merama za povećanje prihoda iz dobrovoljnih doprinosa članstva i iz drugih izvora u vezi sa redovnom aktivnošću zajednice (priredbe, publikacije i sl.). Pretstoji nam zadatak da napore u tom pravcu znatno pojačamo, a istovremeno da sprovodimo još strožiju štednju gde god se to može učiniti bez uštrba za ostvarivanje zadataka i nivoa.

III

Prema prilično jednodušnom shvatanju cele zajednice koje je došlo do izražaja i u nizu formalnih zaključaka, a još više kroz praksu, kulturno-prosvetni rad sve više stupa u prvi plan naše delatnosti. On se ostvaruje kroz različite konkretne oblike, od kojih se neki zasnivaju na dužem iskustvu, a neki su relativno novi i nalaze se još u fazi eksperimentisanja. Mnogo toga smo naučili, preuzeli i shodno primenili iz analognih i velikih iskustava naše šire jugoslovenske sredine, kao i iz iskustava drugih jevrejskih zajednica. Sve ovo zajedno dobilo je u našoj sopstvenoj praksi i poneke originalne poteze koji su vredni pažnje i stvarno pobuđuju pažnju čak i van granica naše zemlje. Sažimanje i ispreplitanje opšteljudskog, jugoslovenskog i jevrejskog, te nekih tradicionalnih formi i sadržina sa novim i socijalističkim formama i sadržinama, a sve to kroz specifične i konkretne potrebe naše zajednice, daje našim odno-

snim nastojanjima i dostignućima posebnu boju. Imajući u vidu i razlike u duhovnom formiranju nekoliko generacija koje u tom zbivanju istovremeno učestvuju i na njega utiču, još više nam se taj složeni proces ukazuje kao vrlo zanimljiv.

Naša dečja zabavišta u Beogradu i Zagrebu rade redovno i svakodnevno i sve više afirmišu svoju lepu reputaciju. Kao posebni vidovi rada sa decom pojavili su se dečji hor u Subotici i dečji orkestar u Sarajevu, a postoje dečje grupe sa manje redovnom aktivnošću i drugde. Pored predškolske, u dve-tri veće opštine obuhvaćene su i grupe školske dece mlađeg uzrasta, koje dobijaju sistematskija osnovna znanja iz jevrejske istorije i srodnih materija. Rad omladinskih sekcija u šest mesta pokazuje vrlo dobre rezultate. On obuhvata studente i starije srednjoškolce. Broj članova i kvalitet njihove aktivnosti je u stalnom porastu. Preko tih sekcija uspeli smo neke zrelije omladince privući saradnji u upravama opština.*)

Zajednička letovanja dece i omladine ostvaruju se iz godine u godinu na sve bolji način. U prošle dve godine učestvovalo je u njima po 350 lica. Odmor, razonoda i kulturno-prosvetni rad zajedno daju obeležje letovanju. Učešće samih omladinaca u organizovanju i sprovođenju letovanja postaje sve veće. Prošle godine imali smo prvi put razmenu na letovanjima sa jevrejskim omladincima iz drugih zemalja.

U kulturnom radu odraslih susrećemo raznovrsne priredbe prilikom praznika, koncerte, zabave, predavanja, filmske pretstave i dr. One su obično dobro posećene i dobrog nivoa. U nekim većim opštinama postoji i neka vrsta klupskog života u vidu nevezanih sastanaka, čitanja štampe i društvenih igara. Na svojim čajankama i drugim sastancima ženske sekcije takođe razvijaju lepu kulturnu aktivnost kroz predavanja, čitanje književnih radova i raspravljanje o pitanjima koja su od posebnog interesa za žene**).

Pevački horovi su se pokazali kao vrlo uspešan vid kulturne delatnosti odraslih. Oni gaje jugoslovensku i jevrejsku horsku muziku. Pored češćih nastupanja u svojim sedištima u Beogradu i Zagrebu, oba hora su gostovala u nekoliko drugih mesta u zemlji, a postigla su velika priznanja i na gostovanjima u inostranstvu (Austrija, Mađarska, Švajcarska, Francuska, Belgija, Italija i Izrael).

Nagradni konkursi Saveza za najbolje radove sa jevrejskom tematikom pokazali su se kao izvrsno sredstva za stimuliranje naučne, književne i umetničke aktivnosti. Broj i kvalitet radova pokazuju stalan porast. Ako pomenemo da je na prvom konkursu učestvovalo 18 radova, a na četvrtom 57, najbolje će se videti efikasnost takve delatnosti. Pored pripadnika naše zajednice, u konkursima učestvuju i nejevrejski autori koji se bave jevrejskim temama, a bilo je uče-

*) O radu i problemima omladine vidi poseban članak Gavriela Deleona „O delatnosti jevrejske omladine u Jugoslaviji“, u ovom Almanahu.

**) Vidi pobliže u članku Edite Vajs „Učešće žena u jevrejskom javnom radu u Jugoslaviji“, u ovom Almanahu.

snika i iz inostranstva. Najbolji radovi se čitaju na književnim večerima ili objavljuju u publikacijama Saveza.

Izdavačka delatnost Saveza ostvaruje se po programu koji je planiran na duže vreme. Kao redovna publikacija Saveza izlazio je Bilten. Njegov kvalitet i obim ga postepeno pretvaraju u časopis koji će uskoro početi izlaziti pod nazivom „Jevrejski pregled“. Dosta redovno je izlazio i omladinski list „Kadima“ nastavljajući — posle prekida od 17 godina — lepu tradiciju nekadašnjih naprednih jevrejskih omladinskih listova u našoj zemlji. „Kadimu“ uređuje odbor samih omladinaca. Publikacije Saveza bile su izložene na nekoliko izložbi u zemlji i u inostranstvu.

Poseban i važan sektor predstavlja rad na istoriskim istraživanjima i sakupljanju arhivskog i muzejskog materijala o prošlosti Jevreja u jugoslovenskim zemljama. I u ovom periodu posvetili smo tome poslu veliku pažnju. Naše zbirke obogaćene su novim materijalima, a napredovao je i posao na njihovom sređivanju i istraživanju. Imamo već dosta razvijenu saradnju sa analognim ustanovama u zemlji i inostranstvu. Ceo ovaj posao je složen i dugotrajan, ali verujemo da nije daleko vreme kada će on pokazati još vidnije rezultate u vidu monografskih i sintetičnih studija. Manje istoriskomuzejske zbirke stvaraju se i pri opštinama.*)

Centralna judaistička biblioteka Saveza predstavlja danas najznačajniju biblioteku te vrste u Jugoslaviji. Ona stoji na raspoloženju svima koji se bave ma kojom oblašću judaistike i stalno se povećava nabavkama u zemlji i inostranstvu. U razvoju su i biblioteke pri nekim većim opštinama.

Veliku važnost za razvijanje svih oblika kulturnog i vaspitnog rada ima osposobljavanje mladih stručnih kadrova. U tome nam mnogo pomažu stipendije za judaističke studije koje daju Savez i neke inostrane jevrejske organizacije koje se bave školovanjem takvih kadrova. Svake godine imamo mogućnosti da pošaljemo nekoliko mladih ljudi na specijalizaciju koja traje od nekoliko nedelja do dva-tri semestra. Neki pak koriste stipendiju u zemlji. Po završetku specijalizacije stipendisti ulaze u posao sa novim i korisnim znanjima. Kao kraći i brži vid osposobljavanja za rad sa omladinom i posebno za letovanje, pripremljen je za početak 1959 godine dvonedeljni zimski seminar u Beogradu. Na njemu će učestvovati oko 20 omladinaca iz raznih mesta, pod rukovodstvom odabranih stručnjaka i sa vrlo intenzivnim programom.

IV

Posle kulturno-prosvetnog rada najznačajniji sektor naše aktivnosti i u ovom periodu je predstavljao socijalni i humanitarni rad. Naša zajednica pružala je stalnu ili povremenu pomoć za prosečno oko 500 lica mesečno, uglavnom starih, bolesnih, invalida, siročadi, studenata i učenika i sl. Pomoć je davana u novcu i naturi, u leko-

*) Poblže o istoriskom i muzejskom radu videti u članku dr Zdenka Levntala u ovom Almanahu.

vima, lečenju u zemlji i inostranstvu itd. Pored pripadnika naše zajednice, ukazivali smo humanitarnu pomoć jevrejskim izbeglicama i prolaznicima iz Mađarske, Rumunije i drugih zemalja za vreme dok su boravili u Jugoslaviji.

Najznačajniji uspeh na polju humanitarnog rada pretstavlja naš novi Dom staraca u Zagrebu. Posle dužih priprema i radova na novoj građevini i njenom unutrašnjem uređenju, početkom 1958 godine starci i starice su preseljeni iz dosadašnjeg u novi dom, koji je snabdeven sa svim onim što je potrebno za udoban i bezbrižan život najstarijih pripadnika naše zajednice. Time je završen jedan od naših najvećih poduhvata u posleratnom periodu. Po opštem mišljenju mnogih posetilaca iz zemlje i inostranstva, Dom pretstavlja uzornu i modernu ustanovu svoje vrste. U njemu je smešteno 115 štićenika, a 35 lica van Doma prima hranu iz njegove kuhinje. Pod opštim rukovodstvom Glavnog i Izvršnog odbora Saveza, Domom neposredno rukovodi poseban Kuratorijum i službenički aparat. Glavni i Izvršni odbor Saveza propisali su Pravilnik, poslovnik i kućni red novoga doma i time dali precizne okvire za njegovo poslovanje. Da je sve ovo moglo biti postignuto treba zahvaliti velikom zalaganju cele zajednice, ali naročito Odboru za gradnju doma sastavljenom od članova uprave i stručnjaka Jevrejske opštine u Zagrebu. Ali, ovaj divni uspeh se ne bi mogao ostvariti bez velike pomoći jugoslovenskih vlasti i jevrejskih humanitarnih organizacija iz inostranstva, sabirne akcije među našim pripadnicima i priloga nekih jugoslovenskih Jevreja iz inostranstva. Svima njima i na ovom mestu želimo izraziti najveću blagodarnost.

Naši humanitarni zadaci, a naročito održavanje Doma staraca na njegovom visokom nivou, nameću nam mnoge i složene probleme, ali smo uvereni da ćemo ih i ubuduće uspešno rešavati imajući u vidu naše plemenite i čovekoljubive tradicije, kao i blagonaklonu podršku i pomoć koju smo i do sada uživali.

V

Verski život u zajednici tekao je normalno. Savez i opštine izlazili su u susret odnosnim željama i potrebama vernika u granicama mogućnosti, ali interesovanje, naročito kod mlađih, pokazuje opadanje, kao što je to slučaj i kod jevrejskih zajednica u mnogim drugim zemljama. U svim većim opštinama redovno su održavane službe prilikom subote i praznika, a i kod drugih prilika. Održavani su i drugi verski običaji i obredi prema opštim ili mesnim tradicijama. Pored zajedničkih proslava nekih tradicionalnih praznika, verske sekcije u nekim opštinama proslavljale su praznike i posebno. Zajednica se brinula o pribavljanju ritualnog pribora, gde je to bilo potrebno. Macot, lulavim i etrogim dobijeni su svake godine iz inostranstva. Svake godine Savez je izdavao i Jevrejski kalendar u redakciji rabina Romana iz Sarajeva.

U prikazanom periodu dovršene su restauracije istoriskih sinagoga u Dubrovniku i Splitu, a privode se kraju generalne opravke sinagoga u Sarajevu i Subotici. Za pretstojeći period nam još ostaje opravka sinagoga u Novom Sadu i Beogradu, sa čime će uglavnom biti dovedene u red sve postojeće sinagoge na kojima su opravke potrebne. Uredene su prostorije za sinagogu u zgradi Jevrejske opštine i u Domu staraca u Zagrebu. Restauriranjem i opravkom starih ili po umetničkoj vrednosti značajnih sinagoga izvršen je istovremeno i kulturno-istoriski zadatak konzerviranja ovih spomenika iz prošlosti zajednice.

Učinili smo i stalno činimo napore za uređenje i očuvanje preostalih jevrejskih grobalja gde god je to moguće, kao i za likvidaciju onih grobalja koja se više ne mogu održati, bilo iz urbanističkih razloga, bilo zato što nisu u upotrebi i što nema jevrejskih opština u odnosnim mestima ili u njihovoj blizini. Konačno rešenje ovog teškog problema iziskivaće velike napore i troškove kroz dalji niz godina.

Nastavili smo rad i na podizanju spomenika palim jevrejskim borcima i žrtvama fašizma iz II svetskog rata. Pored 26 spomenika iz ranijih godina, u ovom periodu su podignuti spomenici u Malom Idošu i Senti i spomenploča na Rijeci. Na Jevrejskom groblju u Zemunu, pored spomenika jevrejskim žrtvama koji je podigla opština, podigao je posebni spomenik i Savez boraca NOR za žrtve iz logora Sajmište koje su na tom groblju sahranjene. U skoro svim opštinama održavale su se dostojanstvene spomen-svečanosti u čast palih jevrejskih boraca i žrtava fašizma u za to određenim opštim i lokalnim danima, a naročito 27. Nisana. Veličanstvenu manifestaciju ove vrste imali smo 11. marta 1958. godine u Skoplju i Bitolju povodom petnaestogodišnjice uništenja makedonskih Jevreja od strane fašističkih okupatora. Ove svečanosti održane su uz puno učešće i saradnju vlasti, Saveza boraca i drugih društvenih organizacija. U toku su pripreme za prenos ili uređenje i obeležavanje masovnih grobalja jevrejskih žrtava fašizma koja su pronađena u Crvenki blizu Sombora, Zasavici kod Šapca, Dabru, Deliblatu, Bežaniji, kod Topovskih šupa u Beogradu i u Jabuci kod Pančeva.

Nemoguće je u ovom okviru nabrojati sve primere iz drugih oblasti povremene i redovne aktivnosti zajednice. Neka samo budu pomenuti poslovi naše pravne službe na nizu pravnih pitanja; obaveštenja o nestalim i stradalim licima za vreme rata i okupacije; informacije interesantima u zemlji i inostranstvu u vezi prava obeštećenja od Austrije i Nemačke itd.

VI

I u proteklom periodu naša zajednica je održavala žive kontakte sa jevrejskim organizacijama i ustanovama u mnogim drugim zemljama. Pored starih veza stvorene su i nove. Posetili su nas ugledni jevrejski javni radnici iz niza zemalja, pretstavnici međunarodnih jevrejskih organizacija, pa i brojni novinari i turisti koji su se inte-

resovali za naš život i rad. Naši pak pretstavnici boravili su u više mahova u inostranstvu, učestvujući na raznim kongresima, konferencijama, svečanim priredbama, seminarima, kursevima i sl., a koristili su i svoja privatna putovanja za posete jevrejskim ustanovama i organizacijama. Postojala je redovna i stalna saradnja sa Svetskim jevrejskim kongresom, Jewish Claims Conference, Jointom, Jad Vašemom i drugima. Posebno želimo podvući kontakte i saradnju sa udruženjima jugoslovenskih Jevreja u Izraelu, Sjedinjenim Američkim Državama, Argentini i Urugvaju. Ova saradnja ima povoljne preduslove u zajedničkoj zemlji porekla, zajedničkom maternjem jeziku i uspomenama, kao i u nekim zadacima od zajedničkog interesa, od kojih primerice ističemo saradnju sa Udruženjem jugoslovenskih Jevreja u Izraelu na sakupljanju istorisko-muzejskog materijala, te podršku koju su jugoslovenski Jevreji u pomenutim zemljama dali zahtevu Jugoslovenske vlade za izručenje ratnih zločinaca Pavelića i Antukovića. Pored pismenih i ličnih veza i dodira, važan oblik saradnje je i u uzajamnoj razmeni publikacija, koja je prilično intenzivna sa organizacijama, ustanovama i redakcijama u mnogim zemljama.

Intenzivni i slobodni kontakti na ovako širokoj osnovi doprineli su daljem razvijanju prijateljskih odnosa ne samo sa jevrejskim zajednicama i njihovim organizacijama u raznim zemljama, nego i pravilnom upoznavanju tih zemalja sa savremenom jugoslovenskom stvarnošću, a naročito daljem porastu ugleda socijalističke Jugoslavije i naše uže zajednice u inostranoj jevrejskoj javnosti.

*

Prednji letimični osvrt, naravno, ne može biti potpun, ali može dati izvesni opšti utisak o našem životu, radu i stremljenjima. Ne želimo da preuveličavamo uspehe i idealiziramo prikazano stanje. Ne možemo prećutati da smo imali i propusta, slabosti, neostvarenih planova i pogrešnih predviđanja. Postojale su objektivne i subjektivne poteškoće materijalne i personalne prirode. No, kada se uzme u obzir da pretežni deo celoga posla obavljaju dobrovoljni saradnici, opterećeni svojim redovnim zanimanjima i drugim društvenim obavezama, i kada se ima u vidu sve što je ipak urađeno, može se bez neskromnosti reći da je bilans proteklog dvogodišnjeg perioda pozitivan. To opravdava nadu i perspektivu da ćemo i ubuduće moći nastaviti istim putem i ne samo održati nego i dalje unaprediti našu zajednicu i njene ustanove. Ovo očekivanje je naročito opravdano time što smo uspeli pojačati interesovanje kod omladine. U tom znaku idemo ususret Osmoj konferenciji opština krajem 1959 godine i obeležavanju Četrdesetogodišnjice osnivanja našeg Saveza, usklađujući najbolje tradicije jugoslovenskog Jevrejstva sa naprednim stremljenjima naše socijalističke domovine i sa progresivnim nastojanjima u samom Jevrejstvu.

NAŠ RAD NA ISTRAŽIVANJU ISTORIJE JUGOSLOVENSКИH JEVREJA

Koncepcije i neki dosadašnji rezultati

Istoriografija svakako spada među imperativne aktivnosti u kulturnim stremljenjima svake ljudske grupacije. Ona se po pravilu, iako katkad još u najskromnijim i primitivnim oblicima, može naći u samom početku svesnog bitisanja gotovo svih narodnih zajednica, u raznim delovima sveta i u raznim istoriskim razdobljima. Beleženje događaja od znatnije i opštije važnosti, a kasnije i prikupljanje takvih podataka (od strane lica koja nisu uvek bila i istoričari), koje kulminira u analizi i sintezi te građe, pojava je koja prati razvoj kulturnog čovečanstva. Postavši naukom u modernom svetu, istoriografija, gledana iz aspekta jedne određene zajednice, prestala je da bude samo spontana, stihiska aktivnost. U izvesnom smislu ona više nije bila samo činjenica o kojoj su vodili računa pojedinci, već je postala jednim od osnovnih moralnih prava (često, u posebnim političkim uslovima, osporavano i kršeno), ali u isto vreme, u istoj meri i dužnost. P r a v o svake zajednice da svesno vodi računa o istraživanju svog porekla i razvoja. D u ž n o s t kako prema sopstvenoj prošlosti tako i prema opštim naporima civilizovanog čovečanstva kao celine, da naučno sagleda svoju evoluciju, njene značajne etape, izvore i uzroke, tendencije i perspektive.

To što važi za sve narode, one u prošlosti i one našega vremena, ima jedan poseban značaj i smisao za jevrejski narod, toliko specifičan po svojoj sudbini u poslednja dva milenija. Za narod koji je kulturnoj riznici čovečanstva dao jedan od prvih velikih pisanih spomenika, Bibliju, po svom obimu i svestranosti, a osobito po svom uticaju sve do naših dana, bez primera i bez takmaca, zbirku istoriskih predanja. Takav narod nije smeo da zaostane za drugima ni u savremenoj istoriografskoj nauci. Impozantan broj jevrejskih naučnika-istoričara, kao i vrednost njihovih dela iz jevrejske i opšte istorije, dokazuju da tradicije izučavanja istorije kod Jevreja nisu slabile ni pod najokrutnijim uslovima progona i istrebljivanja. A upravo je i ova, naročito tragična, sudbina gotovo neprekidnih diskriminacija, progona do uništenja, eksodusa i novih naseljivanja, zlatnih doba i gotovo potpunih slomova, naređivala č u v a n j e p o d a t a k a o

takvoj sudbini, beleženje i sabiranje onoga što je budućnosti moglo da kazuje o prošlosti. Istoriski spomenici, ređe oni građeni, materijalne kulture, a u pravilu pisani, vrlo često su ostajali posle nestanka nekih jevrejskih zajednica ili njihovog napuštanja pojedinih zemalja, kao jedini tragovi, dokazi i mementa o njihovom postojanju na određenom prostoru, u određeno vreme. Primera radi pomenućemo samo iz obilja naše burne istorije, u starijem njenom periodu, jevrejske zajednice Španije i one koje su postojale u nizu slovenačkih gradova, a iz novijeg vremena, većinu nekad brojnih i snažnih opština Nemačke, Poljske i niza drugih evropskih država posle fašističke najeze.

Kada ovde govorimo o historiografiji, jasno je da ne mislimo samo na političku istoriju, nego u istoj meri i na ispitivanje razvoja društvenih i ekonomskih odnosa, jednako kao i na kulturnu istoriju. A upravo u oblasti razvoja nauke i književnosti jevrejski je udeo uvek bio izuzetno bogat. Bez studija njihovog kulturnog doprinosa egzistencija jevrejskih zajednica svakako ne bi mogla pravilno da se objašnjava ni shvati.

Rad na izučavanju istorije Jevreja u jugoslovenskim zemljama ima lepe tradicije još iz perioda između dva svetska rata. Tada su se na tom polju naročito istakli J. Tadić i G. Novak, G. Schwarz, J. Šlang, M. Levi, L. Glesinger, Š. Freiburger, V. Morpurgo i drugi. Rezultati njihovih istraživanja pojavljivali su se bilo kao samostalne veće publikacije, bilo kao članci u tadašnjoj relativno brojnoj jevrejskoj štampi Jugoslavije, u nedeljnim listovima, u mesečnicima i godišnjacima. Njihov istoričarski opus ostao je našoj generaciji u amanet kao vrlo dragocena i solidna ali i nedovršena, dosta nepotpuna osnova za dalji rad. (Šteta je što se posle okupatorskih pustošenja i do tih edicija teško može doći, jer su sačuvane samo u neznatnom broju primeraka.)

Posle Oslobođenja, u uslovima potpune nacionalne i kulturne slobode koje je pružila nova Jugoslavija ne samo slovom i praksom svog Ustava i zakonodavstva, nego i izvanredno povoljnom atmosferom stimulacije naučnog rada, posebno i historiografskog, moglo se očekivati da će naponi oko studija istorije jugoslovenskih Jevreja dobiti nov polet. Utoliko više što je postojala srdačna spremnost za efikasnu saradnju širokog kruga jugoslovenskih arhivskih i muzejskih stručnjaka, istoričara i drugih naučnih i kulturnih radnika i ustanova. Ali s obzirom na decimiranost naše jevrejske zajednice a time i njenih naučnih radnika, koja je dovela do gotovo potpunog nestanka onih koji su po svojim kvalifikacijama mogli da se bave poslovima istorijskih istraživanja i koji bi mogli da preuzmu takvu obavezu, ostvarivanje nastavljanja jevrejske historiografije kod nas neminovno je moralo doći u opasnost. Težina, upravo kritičnost takve situacije bila je još potencirana činjenicom da je trebalo hitnije nego ikad ranije takmičiti se sa vremenom. Velik i nenadoknativ istorijski materijal koji predstavljaju „živi izvori”, sećanja pojedinaца, u našem konkretnom slučaju onih koji su preživeli katastrofu 1941—1945, kao i dokumenti u svojini takvih lica,

naročito onih koji su se nalazili na čelu ili u centru aktivnosti raznih jevrejskih ustanova i društava pre rata, bio je ugrožen da bude definitivno izgubljen zbog visoke starosti mnogih među ovim licima. Usled njihove smrti koja se često mogla očekivati u bliskoj budućnosti (a koja nas je često i pretekla), mogao je da doživi, a ponekad je i doživeo, istu sudbinu kao i znanje, sećanje onog velikog broja vodećih jevrejskih javnih radnika koji su nestali u logorima uništenja. Trebalo je stoga delati što brže, ako se htelo od neopozive propasti sačuvati mnoge „unikate“, tj. jedinstvene podatke koje su pojedini naši stariji drugovi još mogli da stave na raspoloženje prikupljačima istoriske građe.

Verujemo da nije potrebno da posebno naglasimo, koliko je zbog izuzetne težine tragedije naše nekad cvetajuće jugoslovenske jevrejske zajednice, koja je izgubila blizu devet desetina svojih članova i gotovo svu elitu svojih duhovnih vođa, rad na njenoj istoriji za nas, pozvane i manje pozvane, jer manje kvalifikovane trudbenike na tom poslu, postao ne samo naučnim postulatom nego i etičkom obavezom, koja ne sme da se zaboravi.

Treba napomenuti još jedan vrlo značajan argument u prilog što obimnije i što hitnije aktivnosti u ovoj oblasti. Jugoslovenski Jevreji su vrlo malo ili gotovo uopšte nisu tretirani u raznim istorijama jevrejskog naroda. Tamo gde su ipak ušli u sklop pojedinih dela, mesto i obim podataka o njima nije u srazmeri s ulogom koju su kao vitalni i aktivni etnički element odigrali na jednoj od najznačajnijih raskrsnica Istoka i Zapada, Severa i Juga. Isto tako jugoslovenski Jevreji gotovo se i ne pominju u opštim delima jugoslovenske istorije. Kako je sada još u toku rad na nizu značajnijih dela iz istorije kako Jevreja tako i jugoslovenskih naroda, zavisi u prvom redu od nas samih i našeg angažovanja, koliko ćemo podataka iz naše istorije blagovremeno moći da stavimo na raspoloženje piscima i sastavljačima pojedinih obimnijih istoriskih priručnika.

II

Svest o potrebi delanja u oblasti naše historiografije nije prestala da bude budna kod nekih jevrejskih kulturnih radnika čak ni onda kad su se nalazili u zarobljeničkim logorima i živeli u neizvesnosti o sudbini koja ih čeka. U krugu nekolicine ovih drugova od kojih su pojedinci posle Oslobođenja pregnuli na posao oko rekonstrukcije našeg jevrejskog života, još u danima nemačkih OFLAG-a vodili su se razgovori o potrebi i koncepcijama budućeg historiografskog rada. Iako je stvaranje nove Jugoslavije donelo sa sobom i vrlo povoljnu radnu klimu za realizaciju planova kovanih još u danima rata, pojavilo se mnogo momenata koji su negativno uticali na blagovremeni početak i intenzitet takvog rada. Kasnom početku i slabom zamahu našeg arhivskog i istoriskog rada doprineo je niz faktora. Iako je rukovodstvo Saveza, a naročito dr A. Vajs, počelo blagovremeno da misli na prikupljanje istoriskih podataka (prvi cirkular opštinama sa takvim apelom Savez je poslao već 30 sept. 1945), i premda su

neki materijali počeli da stižu ubrzo posle Oslobođenja, naročito oni koji su se odnosili na progone i stradanja, u toj delatnosti ubrzo je došlo do zastoja. Od ove konstatacije treba izuzeti rad i zasluge onih drugova koji su se odazvali preporukama Državne komisije za utvrđivanje ratnih zločina u Jugoslaviji, i pristupili izradi posebnih elaborata o progonima i zverstvima nad jevrejskim življem pojedinih krajeva bivše Jugoslavije. Među njima istakli bi pok. dr S. Pintu (Bosna i Hercegovina) dr J. Dohanya, dr P. Holländera i dr Kvitnera (Vojvodina), dr L. Singera i dr M. Pollaka (Hrvatska) i dr P. Vinskog (Osijek). Nešto kasnije nikla je ideja o objavljivanju podataka iz ovih elaborata, pa je pok. kapetanu D. Anafu poverena dužnost da iz njihovog materijala spremi rukopis jedne publikacije. Posle izvesne redakcije i dopune, knjiga o ratnim zločinima protiv Jevreja Jugoslavije štampana je kao izdanje Saveza jevrejskih opština god. 1952, a njeno drugo izdanje s engleskim rezimeom izašlo je godine 1958.

Jedan od faktora koji je negativno uticao u smislu nesrazmere između obima zadataka u radu na istoriji i mogućnosti njihovog izvršenja, bilo je gotovo potpuno odsustvo kadrova, onih koji bi imali dovoljno stručnih kvalifikacija i iskustva, ali i mogućnosti da u punom radnom vremenu učestvuju u tom radu. I drugi su momenti uticali u tom pravcu. Više od 5 prvih godina posle završetka rata bilo je ispunjeno prvenstveno radom na ponovnoj organizaciji preostalih, znatno oslabljenih, opština i njihovog Saveza. Poslovi oko socijalnog zbrinjavanja povratnika i rad na obnavljanju socijalnih ustanova (naročito za starce, decu i bolesne) imali su prioritet pred drugim problemima. Na ove, prve, godine osnovne socijalne i psihološke rehabilitacije, odmah se nadovezao i period iseljivanja u novo osnovanu državu Izrael. Sve to apsorbovalo je u potpunosti raspoložive jevrejske aktiviste, koji su posle aliya svedeni na još znatno manji broj. Oni koji su posle toga još dolazili u obzir za istoriografski rad, bili su više nego malobrojni. Započeti ogromni posao na prikupljanju istoriskih podataka i njihovom sređivanju morao je da izgleda u njihovim očima kao gotovo nestvarna i neostvarljiva zamisao, kao dužnost koja je prevazilazila njihove snage i mogućnosti.

Ipak su se našli pojedinci koji su dali prvi impuls i položili temelje delu koje se danas već oslanja na širi krug saradnika. Zasluga za prve korake na tom poslu pripada dr A. Vajsu koji je dao potrebnu inicijativu, a velikim delom i H. Gelbu (Zagreb) koji ju je prvi prihvatio i prišao njenom plodonosnom ostvarivanju. H. Gelb (po struci pravnik i u to vreme službenik Saveza) pored drugih funkcija koje je obavljao, radio je od god. 1948 do 1953 na osnivanju istoriskog arhiva našeg Saveza. On je imao dovoljno entuzijazma i umeo je da nađe vremena i mogućnosti da započne sa sistematskim prikupljanjem materijala iz naše prošlosti, kako iz retkih sačuvanih arhiva jevrejskih opština, tako i niza državnih arhiva, muzeja itd. H. Gelb je svoje judaističko znanje i ljubav prema istraživanju istorije ugradio znatnim doprinosom u osnove onog što danas predstavlja već

osetno proširenu i bogatiju zbirku Saveza jevrejskih opština, a manjim delom i zagrebačke Jevrejske opštine. Osnivanjem Istoriskog odeljenja Saveza, god. 1952 i angažovanjem jednog stalnog saradnika (Lucije Mevorah — Petrović) i nekoliko povremenih, nastojanja oko daljeg prikupljanja građe dobila su kontinuisani, širi i zvaničniji karakter. Kao što ćemo još kasnije videti iz prikaza veza sa drugim ustanovama, proširila se mreža naših kontakta i saradnika. Od sve većeg broja opština, organizacija i pojedinaca uspevali smo da dobijemo često i vrlo vredne materijale. Planski je poručivana i obrada izvesnih pitanja, napr. jevrejskog aspekta celokupne štampe u NDH (prof. Miroslava Despot). No pre nego što bismo prešli na opis funkcionisanja našeg Istoriskog odeljenja, smatramo potrebnim da u glavnim obrisima iznesemo naše konkretne koncepcije rada, njihov okvir, pojedine oblasti i etape, kao i metode njihovog ostvarivanja.

III

Osnovna aktivnost i prva, najobimnija, faza našeg rada sastoji se u pronalaženju i prikupljanju materijala, izvora za istoriju jugoslovenskih Jevreja. Po svom okviru ta se aktivnost i sfera naših interesovanja uglavnom poklapaju sa današnjom teritorijom Jugoslavije, iako se, naravno, zbog migracija jevrejskog življa njegova kretanja moraju retrospektivno pratiti u zemlje iz kojih se doseljavao ili u koje je, u manjoj meri, odlazio. Isto se tako ne mogu zanemariti ni one teritorije, naročito susednih zemalja, na kojima su postojale jevrejske zajednice sa kojima su naši Jevreji održavali veze. Stoga se upotpunjavanje podataka o postanku naše zajednice ne može zamisliti bez istraživanja njenog složenog porekla i doseljeničkih rezervoara, od vizantiske države i Španije, do zemalja Austro-Ugarske carevine, naročito Burgenlanda, Češke, Moravske i Mađarske. Vremenski raspon ove materije počinje s prvim tragovima naseljavanja Jevreja na Balkanu, a nastavlja se do u naše dane.

Po svom karakteru materijali se uglavnom mogu da podele u dve osnovne grupe: a) originalna, izvorna građa koja se najvećim delom sastoji od dokumenata, pisama, beležaka, propisa, opštinskih i drugih protokola, zatim fotografija, slika, plakata, letaka, programa i sl. Manjim delom su to razni predmeti, najčešće verskog ili folklornog značaja. Ovamo spadaju i mikrofilmovi, odnosno fotokopije dokumenata, kao i kopije pojedinih spomenika kao što su nadgrobnne ploče i drugi arheološki objekti, zatim makete i dr.; b) u ovoj grupi nalazi se materijal koji predstavlja već obrađenu građu, bilo da se radi o još neobjavljenim studijama, memoarima i sl. ili o već štampanim publikacijama koje se odnose na našu oblast istraživanja. Specijalnu grupu predstavlja muzičko-folklorna zbirka, s našim sefardskim romansama snimljenim na trake i ploče (pok. dr S. Pinto) uz kompletne tekstove i prevode.

Naša je želja i namera da u samom arhivu Istoriskog odeljenja prikupimo što je moguće više izvora i podataka, ali istovremeno evidentiramo i sve ono što se nalazi bilo u zbirkama drugih ustanova,

arhiva i muzeja, bilo kod pojedinih lica. Mi se nadamo da ćemo kroz nekoliko godina raspolagati gotovo kompletnom kartotekom a delimično i ispisima tih materijala koji ne mogu da predu u posed našeg Odeljenja. Oni su ne samo relevantni nego često i neobično dragoceni i upravo neophodni kako za kompletiranje onog što se nalazi u našem arhivu, tako još više za obradu i korišćenje prilikom naučne analize, oblikovanja i eventualnog publikovanja pojedinih poglavlja.

Drugi korak, registracija materijala obavlja se na način koji je opšte usvojen i kako se izvodi u većini sličnih odeljenja ili ustanova. Svaki se dokument, mikrofilm ili drugi objekt prvo zavodi i opiše u glavnom, matičnom registru, a zatim, posle klasifikacije, otvara se za nj poseban karton za tematsku kartoteku. U toj kartoteci mogu se naći grupisani podaci, sa kartonima koji se odnose na pr. na fotografije sinagoga, dokumente iz prošlosti opštine u Dubrovniku, ličnosti koje su se istakle u omladinskom pokretu itd. (I čuvanje materijala u depou Odeljenja provodi se po pravilu tako da se na jednom mestu, u jednoj kutiji, mogu naći svi predmeti koji se odnose na jednu određenu oblast.)

Treća faza — koja je sada još vrlo skromna, jer smo još sasvim zaokupljeni prikupljanjem i registracijom — sastoji se u obradi građe, njenom detaljnijem dešifrovanju, katkad prevođenju, tumačenju, dopunjavanju, upoređivanju i povezivanju u celine, ako su za to već ispunjeni uslovi. Ovaj posao traži, naravno, angažovanje daleko većeg broja stručnjaka i intenzivniji naučni rad, nego što ga može da obavlja izvanredno mala ekipa saradnika Istoriskog odeljenja.*) Mi bismo želeli da na tom polju u skoroj budućnosti učinimo znatniji napredak, jer bez ovakvog obrađivanja pojedinih pitanja i poglavlja, bilo da se na pr. radi o jednoj opštini i njenom istorijatu, o životu i delu jednu ličnosti ili o većim tematskim, geografskim i vremenskim sektorima, — prikupljena građa predstavlja samo mrtvo, neiskorišćeno blago.

Najviši domet celokupne aktivnosti Odeljenja treba da se odrazi u pisanju manjih ili obimnijih studija, po tematskom značaju i po naučnom kvalitetu na onom nivou koji je neophodan da bi se moglo opravdati i njihovo objavljivanje. Štampanje pojedinih monografija, kao i većih dela, nalazi se u našem programu ne samo kao poželjan nego i neophodan zadatak. Kao kulminaciju naših napora predviđamo da će se jednog dana, iako možda ne u bliskoj budućnosti, moći pristupiti pisanju jednog obimnijeg dela koje bi obuhvatilo istoriju jugoslovenskih Jevreja kao celinu.

Iako su po svojoj važnosti i potrebi da budu obrađeni gotovo svi periodi naše istorije izjednačeni, razumljivo je da je već od samog početka obnove našeg rada posle rata posebna pažnja posvećivana razdoblju stradanja pod fašizmom, a naročito otporu, borbi protiv njega, kako u toku NOB tako i pre rata. (Organizovanjem prikupljanja podataka o učešću u NOB rukovodio je jedno vreme prof. dr

*) Zahvaljujući stipendijama Claims Conference, Savez je bio u mogućnosti da pošalje u inostranstvo radi specijalizacije u jevrejskoj arheologiji, istoriji i dr. neke saradnike Istoriskog odeljenja.

A. Gams). Za ova pitanja postoji naročiti sektor Istoriskog odeljenja koji primenjuje i neke posebne metode rada. Sem što su angažovani pojedinci da u posebnim elaboratima obrade poglavlja koja specijalno dobro poznaju (tako je na pr. M. Sekelj napisao elaborat o borbi subotičke omladine protiv okupatora), već je pre nekoliko godina počela akvizicija podataka putem anketnih listova. Upravo sada je u toku priprema za novu široku kampanju anketnim upitnicima i drugim sredstvima koja u toku god. 1959 treba da se sprovede ne samo u Jugoslaviji nego i u svim zemljama u kojima žive Jevreji jugoslovenskog porekla.

IV

Okvir ovog našeg članka ne dopušta da ulazimo u pojedinosti našeg načina rada. Ipak smatramo potrebnim da kažemo još nešto o tome kojim putevima ostvarujemo naše ciljeve i pojedine etape o kojima je bilo reći.

U nekoliko mahova, još od samog Oslobođenja, Savez je pokušao da cirkularima pokrene naše opštine, njihove funkcionere i članove da nam pomognu u prikupljanju građe, u prvom redu one koja se još mogla pronaći bilo u preostalim arhivama opština, bilo kod pojedinih lica. Nažalost, sem u retkim izuzecima, ove nam akcije nisu donosile značajnije rezultate — pa i ovom prilikom apelujemo na sve koji nam se još nisu odazvali, da učine što je moguće u tom pravcu. Moramo da istaknemo da je zaslugom pojedinaca ipak uspelo pronaći, sačuvati i staviti na raspoloženje našem Odeljenju mnogo materijala jednog izvesnog broja opština, kao što su Skoplje, Zemun, Varaždin, Križevci i dr. Na prikupljanju istoriskih podataka naročito su se istakli i zalagali dr. S. Pinto (Sarajevo), E. Tolentino (Dubrovnik) i M. Altaras (Split). Ovi dragoceni fondovi omogućiće studiranje strukture, socijalnog i kulturnog rada ne samo tih opština, nego će pomoći i u stvaranju šire, celovitije, opšte slike života jugoslovenskih jevrejskih opština.

Arhiv našeg Odeljenja poseduje danas već više od 10.000 originalnih dokumenata, mikrofilmova, kopija i raznih predmeta koji se postepeno sređuju i registruju. Postoji stalni priliv novih dokumenata koje nam šalju pojedinci iz naše zemlje i inostranstva (među njima su se u poslednje vreme naročito istakle Paulina Albala i Vera Stein Erlich koje žive u SAD). Izuzetno veliko obogaćenje naših fondova pretstavljao je poklon R. Veitha iz Jerusalima, koji je bio prikupio ogroman materijal iz oblasti cionističkog pokreta, omladinskih organizacija, štampe itd. u Jugoslaviji između dva rata. Nadamo se da će i znatan broj važnih jevrejskih arhiva (koje su bili odvucli Nemci, a koje je SSSR vratio Jugoslaviji, biti uskoro u našim rukama.

Da bismo mogli da budemo što potpunije obavesteni o svemu što pripada našoj interesnoj sferi, nastojimo stalno da kroz razne publikacije, časopise i zbornike pratimo opštu aktivnost na polju istorije, arhivistike i muzeologije u našoj zemlji. Naročita je pažnja

posvećuje literaturi o NOB. Da bi se dobilo što više obaveštenja iz samih arhivskih i drugih ustanova o njihovom materijalu koji se odnosi na Jevreje, već niz godina postoji — uz izvesne oscilacije — mreža naših spoljnih saradnika. Stalni saradnici tih ustanova zamoljeni su da nam u toku svog uobičajenog rada, ili prilikom specijalnih po nama poručenih pregleda, zabeleže dokumente koji bi mogli da nas interesuju. Od takvih saradnika već smo uspeli da dobijemo mnogo podataka često i od velikog značaja. Između ostalog za nas je mikrofilmovano nekoliko stotina dokumenata iz zaplenjenih nemačkih, talijanskih, ustaških i nedićevskih arhiva. U planu je da se takav način proširivanja i popunjavanja naše arhivske zbirke još daleko više iskoristi.

Već od samog formiranja Istoriskog odeljenja uvidela se potreba razvijanja saradnje s nizom srodnih ustanova kod nas i u svetu, to više što se često dešavalo da su se neke institucije prve obratile Savezu tražeći podatke, fotografije i sl. ili s predlogom razmene materijala i publikacija. Od jugoslovenskih ustanova s kojima smo stalno ili povremeno bili u kontaktu i saradnji najvažnije su sledeće: Vojno-istoriski institut i Vojni muzej u Beogradu, Muzej za umjetnost i obrt u Zagrebu, Narodni muzej u Beogradu i Muzej grada Beograda, Muzej narodne revolucije u Sarajevu, Istoriski arhivi NR Srbije, Bosne i Hercegovine, Zadra i Dubrovnika, Arhiv za istoriju radničkog pokreta u Zagrebu, Orijentalistički institut u Sarajevu, Arhiv za istoriju NOB u Bitolju i još niz drugih. Prisni su odnosi postojali napr. i s katedrom za istoriju na Filozofskom fakultetu u Beogradu (prof. J. Tadić i saradnici).

Od veza s inostranstvom prvo mesto pripada Istoriskom pododboru Hitahnut olej Jugoslavija u Izraelu, koji je pre nekoliko godina formiran sa zadatkom da organizuje prikupljanje građe među svojim članovima i ostalim Jevrejima poreklom iz Jugoslavije kojih u Izraelu ima blizu 10.000. U toku svog rada, zahvaljujući naročito zalaganju predsednika J. Eventova, Pododbor je uspeo ne samo da dođe do podataka za obradu biografija mnogih ličnosti, razvoja nekih opština itd., nego je već pristupio i pripremama za jednu veću publikaciju — zbornik koji bi obradio celokupnu istoriju jugoslovenskih Jevreja. Između Pododbora i našeg Istoriskog odeljenja postoje srdačne veze i plodna saradnja koja obećava da će u budućnosti, kako u razmeni podataka tako i u publicističkim nastojanjima biti još redovitija i mnogostranija. Istorisko odeljenje i Pododbor se dopunjuju u svojim aktivnostima, što bi moglo da ubrza ostvarenje nekih zajedničkih istraživačkih planova. Druga ustanova u Izraelu s kojom tesno saradujemo od samog njenog osnivanja je Jad Vašem, veliki nacionalni institut za studiju perioda žrtava i otpora kojem redovno šaljemo obilan materijal, mikrofilmove, knjige i dr. (između ostalog omogućili smo Jad Vašemu da nabavi kopiju G. Gavrinovog dokumentarnog filma o logoru Jasenovac). Pre osnivanja ove ustanove slali smo materijal o našim žrtvama i borbama Istoriskom institutu Kibuca boraca varšavskog geta. Postoji saradnja ili su uspostavljeni kontakti i s Ben Cvijevim

Institutom za istoriju mediteranskih Jevreja, Leo Baeck-Institutom za istoriju nemačkih Jevreja, Izraelskim istoriskim društvom, Društvom za folklor, Centralnom cionističkom arhivom i dr.

Naše Odeljenje se rado odazvalo i molbi naših drugova u Izraelu da im pomogne u pronalaženju dokaznog materijala za podnošenje otštetnih zahteva protiv Nemačke i nastojalo je da im pošalje što više dokumentovanih podataka.

Od ustanova sa sedištem u Francuskoj najstarije su naše veze sa značajnim Centre de Documentation Juive Contemporaine od kojeg smo dobili velik broj fotokopija naročito iz nacističkih arhiva, zatim s Musée d'Art Juif, s Musée de la Victime Juive Inconnue, kao i s nekim istaknutim istoričarima. Na listi naših veza u Engleskoj nalaze se Svetska sefardska organizacija, Jevrejski muzej u Londonu, Kulturno odeljenje Svetskog jevrejskog kongresa i pojedini istoričari kao Cecil Roth. Od ustanova u drugim zemljama pomenaćemo još Arhiv jevrejske opštine u Beču, Državni arhiv u Veneciji i čuveni YIVO u New-Yorku koji se specijalno bavi istorijom i kulturom Jevreja koji govore jidiš. Zahvaljujući ovim međunarodnim razmenama naše Odeljenje povećalo je u znatnoj meri interesovanje za našu istoriju i za naš rad što se odrazilo i u povremenim člancima i odjecima u inostranoj jevrejskoj štampi. Istovremeno je tim kontaktima i publicitetom dat doprinos ugledu koji Jugoslavija već uživa u svetu zbog pozitivnog stava prema svojim i najmanjim nacionalnim jedinicama i njihovom slobodnom kulturnom životu.

V

Sem kontinuisanog i raznovrsnog, ali po svojoj funkciji u prvom redu stručnog u n u t r a š n j e g rada, Istorisko odeljenje teži i za ostvarenjem svog kontakta sa širom jevrejskom i nejevrejskom javnošću u našoj zemlji. Povremenim prikazima isečaka iz svoje delatnosti ona ne traži toliko javnu afirmaciju svog truda, koliko buđenje šireg interesovanja za svoje ciljeve. Pored povremenih informacija i članaka u „Biltenu“ Saveza i „Jevrejskom almanahu“, tome su sigurno poslužile dve dosadašnje tematske izložbe. Prva prilikom proslave podizanja spomenika žrtvama fašizma, god. 1952, koja je sem izbora iz svih sektora našeg arhiva posebno osvetlila razvoj nekih najvažnijih opština i druga, god. 1956 povodom proslave 10-godišnjice obnovljenog rada Saveza, koja je prikazala raznovrstan materijal iz posleratne aktivnosti opština, Saveza i njegovih institucija. Počele su pripreme za jednu veću izložbu o Jevrejima Beograda i Srbije, a primili smo i poziv da učestvujemo u planiranoj izložbi o Jevrejima Jugoslavije koju bi u sklopu akcije UNESCO-a za zbližavanje Istoka i Zapada organizovao Muzej za umjetnost i obrt u Zagrebu.

U toku su radovi na uređenju i otvaranju stalnog muzeja odnosno muzejske izložbe u prostorijama arhiva Istoriskog odeljenja. Taj muzej nije zamišljen kao cilj, nego kao jedna od funkcija, rezultata i kao ogledalo našeg rada. Naš skromni, „kamerni“ muzej

trebalo bi, podeljen u hronološke grupe, izborom iz naših dokumenata, slika, arheoloških nalaza i publikacija da osvetli najvažnije epohe naše prošlosti. Od kopije Poliharmosovog stuba u sinagozi u Stobima iz III veka do sačuvanih hronika nekih opština i robijaške odeće iz koncentracionih logora, od prvih popisa Jevreja u Zagrebu i Osijeku do diploma boraca u NOB i fotografija narodnih heroja-Jevreja. U sklopu ostalih beogradskih i jugoslovenskih muzeja, Jevrejski muzej biće mala ali rečita i zanimljiva karika koja će sigurno zaslužiti i privlačiti pažnju domaćih i stranih posetilaca. (I opštine u Zagrebu i Sarajevu pripremaju formiranje manjih muzejskih zbirki, više lokalnog karaktera.) Uz muzej Saveza stvara se već godinama korak po korak i mala kolekcija radova jevrejskih jugoslovenskih likovnih umetnika kao i radova s jevrejskom tematikom.

Izdavački rad Odeljenja bio je do sada skroman i nesamostalan, jer nije bilo sopstvenih izdanja, nego su njegovi saradnici publikovali svoje priloge u „Jevrejskom almanahu“, a učestvovali i znatnijim radnim doprinosom u oba izdanja edicije o ratnim zločinima protiv Jevreja Jugoslavije i u „Biltenu“ Saveza. Neke studije koje je stimulisalo Odeljenje odnosno sam Savez pojaviće se u izdanjima ustanova u drugim zemljama. Tako će napr. Jad Vašem izdati na hebrejskom i engleskom elaborat dr A. Matkovskog o tragediji makedonskih Jevreja, a Ben Cvijev institut štampaće u svom zborniku tekstove jevrejskih romansa koje je prikupio pok. dr S. Pinto. Za izdavanje nekih većih publikacija bilo je dosada raznih zapreka, tako napr. za studiju M. Mujića o pravnom položaju Jevreja pod Turcima u jugoslovenskim zemljama. Zbog svoje obimnosti čeka izdavača i neobično zanimljiv rukopis pok. V. Morpurga o Danielu Rodrigezu, osnivaču splitske luke. To vredi i za elaborat o poreklu i stradanju jevrejskih porodica u Bitolju koji dovršavaju J. Aroesti i M. i D. Konstantinov. Ohrabrujuća je činjenica da se ove godine ipak ostvarila davna naša želja o izdavanju jedne opšte istorije Jevreja, jer se prevod kratke Dubnovljeve istorije priprema za štampu. S prof. J. Tadićem vođeni su pregovori o novom izdanju njegove odlične istorije Jevreja u Dubrovniku koja uživa svetski glas, a koju bi autor dopunio novim poglavljima. U dalje izdavačke planove spada edicija o učešću Jevreja u NOB i o doprinosu Jevreja jugoslovenskoj kulturi.

*

Na kraju ovog članka koji je možda suviše opširno ali u isto vreme sigurno i nedovoljno detaljno i plastično osvetlio naš rad, želimo da se vratimo na jednu od osnovnih misli, izraženih u njegovom uvodnom delu: o pravima i dužnostima u vezi istorije jedne zajednice. Želimo da konstatujemo i naglasimo da učestvovanje u našim naporima makar i najskromnijim prilogom nije samo pravo svakog člana naše zajednice nego i njegova dužnost kojom bi trebalo da se ponosi i na koju ne bi trebalo da zaboravi.

Zahvaljujem drugarici Luci Mevorah-Petrović, referentu Kulturne komisije Saveza jevrejskih opština, na podacima i sugestijama za ovaj članak.

UČEŠĆE ŽENA U JEVREJSKOM JAVNOM RADU U JUGOSLAVIJI

Jevrejska ženska društva, putem kojih su se jevrejske žene prvi put uključile u javni rad, organizovana su u našoj zemlji, kao i u drugim krajevima Evrope, u drugoj polovini XIX veka. Krupne društveno-ekonomske promene koje su nastale posle buržoaskih revolucija imale su svoga odraza i na unutrašnjem razvoju Jevrejstva. Posle izlaska iz geta, u periodu emancipacije, Jevreji se prihvataju novih profesija i uvrstavaju u društveni život sredine u kojoj žive. Jevrejska opština koja je ranije imala veoma razgranate funkcije administrativne, sudske, političke, verske i kulturne prirode, u tom periodu, zadržava pretežno verski karakter sa ograničenim kulturno-socijalnim zadacima, a istovremeno stvaraju se kulturna i humanitarna društva, među njima posebne ženske organizacije.

Inicijatori za stvaranje ženskih humanitarnih društava u našoj zemlji bile su, kao i drugde, većinom žene koje su živele u boljim materijalnim prilikama, a u pogledu obrazovanja bile su na višem nivou od prosečnog u njihovoj sredini, sa izvesnim organizacionim sposobnostima, kadre da okupe druge, te da usmere i vode zajedničku akciju. One su lako našle podršku u širem krugu žena, jer su se ciljevi tih prvih organizacija upravo nadovezivali na prastare tradicije humanitarnosti koje su se u svim uslovima i sredinama održavale i gajile. Zadaci su se sastojali u pomaganju siromašnih udavača, porodilja, ženske dece, bolesnika itd.

Prva ženska društva nastala su u Vojvodini, zatim u Zagrebu, Beogradu i Sarajevu. Mnoga od njih delovala su decenijama proširujući kasnije svoju aktivnost i na kulturnom i vaspitnom polju. Među njima najznačajnija su bila ženska društva u Subotici, Novom Sadu, Zrenjaninu, Židovsko žensko društvo u Zagrebu, Jevrejsko žensko društvo i „Dobrotvor“ u Beogradu, „La Humanidad“ i „Gospojinsko društvo“ u Sarajevu itd.

Po završetku Prvog svetskog rata kad postaje sve normalnije da se ženska deca školuju i da se spremaju za pojedine pozive, povećava se broj intelektualki i aktivnih žena u javnom životu, a proširuje se i delokrug ženskih organizacija. U tim godinama počinje

da se širi i cionistički pokret u našoj zemlji; 1924 godine osniva se WIZO (cionistička ženska organizacija) u Zagrebu koja već 1930 godine ima svoje ogranke ne samo u velikim već i u malim jevrejskim opštinama širom cele zemlje.

U toku svoje plodonosne aktivnosti, ženska društva su saradivala i sa ostalim ženskim organizacijama u zemlji, kao i sa međunarodnom Jevrejskom ženskom organizacijom, a takođe je osnovan i Savez jevrejskih ženskih društava. Na čelu pojedinih organizacija stajale su žene koje su se isticale svojim sposobnostima, agilnošću i zalaganjem i koje su tokom godina izrasle u istaknute javne radnice poznate i van okvira svojih lokalnih zajednica. Takve su bile Jelena Demajo, Eliza Feldman, Ilka Bem, Roza Dajč, Streja i Mirjam Levi, Reza Štajndler, Hermina Melamed i još mnoge druge koje su decenijama veći deo svog života posvetile jevrejskom javnom radu. I pored širokog priznanja za postignute uspehe, opšta a posebno tradicionalna shvatanja o podređenom položaju i neravnopravnosti žena, stavila su granice za njihovo još šire uključenje u javni rad. Naime, po pravilu, žene nisu bile birane u Uprave opština, niti su učestvovala u rukovođenju najvećim jevrejskim (kulturnim i drugim) društvima, premda su mnoge od njih već učestvovala, naročito između dva svetska rata, u radu istih.

Za čitav razmatrani period karakteristično je još postojanje posebnih organizacija koje su okupljale aškenaske i sefardske žene izuzev u WIZU u kome su saradivale i jedne i druge.

Jevrejska ženska omladina zajedno sa muškim vršnjacima učestvovala je u radu niza jevrejskih organizacija. U lepom broju ona je bila okupljena i u cionističkim levičarskim organizacijama „Hašomer haair” i „Ahdut haacofim” kao i u jevrejskim studentskim udruženjima. U domovima gde se omladina sastajala odvijala se živa kulturna i vaspitna aktivnost. Omladinke su se tu, pored jevrejske istorije i kulturnih vrednosti, upoznavale i sa delima klasika marksizma i sa levičarskom, često zabranjenom, literaturom. Rešenje jevrejskog pitanja, o čemu se najviše diskutovalo, povezivalo se sa borbom radničke klase protiv eksploatacije, a za pravednije ekonomske i društvene odnose. Ideje i shvatanja koja su se tu iskristalizovala usmerila su mnoge omladinke na ilegalni rad u okviru Komunističke partije, na aktivnost u sindikalnim organizacijama, ženskom pokretu i drugim organizacijama u kojima se u tadašnjim uslovima mogla voditi borba, ili širiti ideje socijalizma. Mnoge od tih devojaka našle su se pred sam rat na raznim političkim zadacima i izvršavajući ih pale u ruke Gestapou, kao na pr. Šela Baruh, Ruža Poljokan, Beška Cvetić, Magda Bošković, Mila Herzog, Mira Mandl, Sende Neli, Kete Šer i mnoge druge. Mnoge su uspele da pođu u borbu i gotovo su se sve istakle kao hrabri i požrtvovani vojnici. Veliki broj tih drugarica nije više među živima, ali se sećamo njihovih hrabrih likova kao što su: Jelka Švabenic, Tonka Kraus, dr Ružica Rip, Valika Papo, Rikica Romano i još mnoge druge. Neke od njih su stekle visoka ratna odlikovanja pa i najviša kao narodni

heroj Estreja Ovadija-Mara (poginula 1944 g.). Svetlih primera visoke društvene svesti i solidarnosti naših žena bilo je i u teškim danima okupacije kada su mnoge od njih koje su bile još u mogućnosti pomagale onima koji su već bili zatvoreni po logorima, pripremajući im i dostavljajući hranu, odeću i sve drugo što su mogle. Mnoge naše mlade lekarke, umesto da su svoj život spasavale, odlazile su u logor zajedno sa bolesnicima i lečile ih do poslednjeg dana. Tako su među ostalim u gasnim komorama stradale dr Klara First, dr Milica Kun-Band i dr Eva Sabadoš. Uništeno je još mnogo javnih radnica zajedno sa hiljadama naših najbližih, prijateljica i poznanica u logorima smrti u našoj zemlji kao što su bili Đakovo, Stara Gradiška, Loborgrad, Jasenovac i Sajmište, kao i u drugim masovnim gubilištima u Aušvicu, Mauthausenu, Dahau i drugde.

Od 35.000 jevrejskih žena vratilo se iz borbe, logora i izbeglištva posle rata, tj. u toku 1944 i 1945 g. oko 7.500. Većina od njih bila je fizički i duševno izmučena, ili bolesna. Mnoge bez muža i dece. Mesto svojih domova, one su našle zgarišta, a mesto svojih najbližih, spiskove poginulih. Potreba da se pomognu bolesni, stari, deca bez roditelja i svi oni koji se nisu mogli brinuti o sebi bila je veća nego ikada. I drugarice koje su se najpre vratile u zemlju i koje su u tim teškim danima skupile dovoljno energije da prionu radu prišle su najpre zbrinjavanju bolesnika, staraca i dece i deljenju pomoći u hrani i odeći koja je pristizala u velikim količinama od Jointa i drugih međunarodnih jevrejskih i opštih humanitarnih organizacija. One su radile u okviru većih opština koje su se odmah po oslobođenju formirale. Do stvaranja posebnih ženskih društava nije došlo, jer je postojala težnja za jedinstvenom organizacijom zbog smanjenog broja jevrejskog življa i skromnih materijalnih sredstava.

Ubrzo su naše aktivistkinje birane u Uprave opština ili su formirale posebnu grupu u okviru opštine, kao na pr. u Zagrebu, te znatno doprinele ponovnom osnivanju Doma staraca i dečjih domova kao i izvršavanju svih ostalih zadataka na polju jevrejskog javnog rada, pokazujući pri tome veliku energiju i požrtvovanost.

Posle stvaranja države Izrael u 1948 godini i masovnih alija, broj aktivistkinja se znatno smanjio. U 1951 i 1952 g. ostalo je svega oko 2.700 odraslih Jevrejki. Mnoge od njih osetile su tada potrebu za okupljanjem i za organizovan jevrejski ženski rad, naročito na kulturnom i vaspitnom polju u cilju očuvanja naše smanjene i periferne jevrejske zajednice. U tome se našla jaka podrška i sa strane uprave većih opština, jer se i pred njih postavljao isti problem. U cilju njegovog rešavanja oformljena je Ženska sekcija pri Jevrejskoj opštini u Beogradu, krajem 1951 g. Uskoro je došlo do reorganizacije i učvršćenja redova u zagrebačkoj Ženskoj sekciji, nešto kasnije, 1954 g., oformljena je Sekcija u Sarajevu, a narednih godina još u Skoplju, Osijeku, Subotici i Novom Sadu. Okupljanje jevrejskih žena u jednu posebnu sekciju opštine pokazalo se kao dobra organizaciona forma i dovelo je do aktiviziranja mnogih žena koje ranije nisu učestvovala u javnom radu. Mnoge su se zainteresovale i za ostale aktiv-

nosti u opštini i uključivale se i u druge sekcije. Učešće u javnom radu na užem sektoru mnoge dopunjuju aktivnošću u opštim ženskim društvenim organizacijama.

Zadatke i okvire rada pojedinih ženskih sekcija određuju stvarne potrebe dotičnih opština. One su veoma slične u većim opštinama, a nešto više izdiferencirane u manjim. Ti zadaci kao i ciljevi sekcija formulirani su u „Pravilniku” za rad ženskih sekcija. Oni se sastoje u okupljanju članica radi jačanja društvene svesti i odgovornosti prema široj, jugoslovenskoj, i užoj, jevrejskoj zajednici. U okviru sekcija treba da se razvijaju one aktivnosti za koje žene imaju naročitog smisla kao što su socijalni i vaspitni rad. Naglašena je takođe važnost kulturnog rada u cilju osvetljavanja aktuelnih pitanja iz naše stvarnosti i upoznavanja članica sa aktuelnim događajima u zemlji kao i sa zbivanjima u jugoslovenskoj i drugim jevrejskim zajednicama. U Pravilniku se predviđa takođe kao bitan cilj pomaganje opštinske uprave u izvršavanju svih njenih zadataka. Članice sekcije mogu postati sve Jevrejke koje to žele da budu. Odnos prema opštini fiksiran je u tom smislu što su sekcije autonomne u izboru svog rukovodstva i sprovođenju svog programa, ali naravno, taj ne može biti u suprotnosti sa ciljevima opštine. Sekcije su takođe autonomne u raspolaganju svojim prihodima. U praksi se pokazalo da su postavljani ciljevi i zadaci u skladu sa realnim potrebama i da je program koji se na njih nadovezuje sprovodljiv, tj. u većim se sekcijama, bez posebnog usaglašavanja, već godinama sprovodi. Taj program se sastoji od kulturne delatnosti koja se odvija u formi predavanja i diskusije sa temama iz oblasti judaistike, medicine, odgoja, umetnosti itd. Sekcije organizuju još priredbe za decu i odrasle, naročito povodom jugoslovenskih i jevrejskih nacionalnih praznika. Drugi sektor rada je socijalni. U uskoj saradnji sa Socijalnom sekcijom opštine vrši se obilazak bolesnika po bolnicama, a i po kućama, ukoliko se radi o težim slučajevima, proveravaju se molbe upućene za socijalnu pomoć, organizovana je patronažna služba. Sekcija daje i manje hitne pomoći iz svojih skromnih sredstava i među članicama prikuplja i deli staru odeću i obuću. Za taj rad, kolikogod on iziskuje truda i vremena, uvek ima spremnih članica, a njihovo zalaganje nagrađeno je pismima zahvalnosti, stiskom ruke ili osmehom teškog bolesnika, što pruža puno snage za ulaganje novih napora.

Na polju vaspitnog rada sekcije takođe igraju vidnu ulogu u životu opština. One su bile inicijatori za otvaranje zabavišta i klubova za školsku decu, a one o njima vode i neprekidnu brigu.

Sekcije su, najzad, uzimale i uzimaju vidnog učešća u akcijama koje opštine sprovode kao što su prikupljanje priloga (za spomenike borcima i žrtvama fašizma, za „Šumu mučenika”, Dom staraca i sl.), organizacija priredbi, održavanje groblja itd.

Od samog oformljenja sekcija postojao je pismeni kontakt među njima. Veće sekcije su davale inicijativu manjima slanjem svojih izveštaja i drugog materijala i na taj način se postepeno usklađivao

program. Proširenjem aktivnosti ta potreba je postajala sve veća, a uz to je došla i želja za zajedničkim istupanjem prema inostranim jevrejskim ženskim organizacijama. Kao rezultat tih okolnosti, na inicijativu većih sekcija, stvoren je Koordinacioni odbor svih ženskih sekcija u FNRJ pri Savezu jevrejskih opština. Prvi sastanak ovog odbora održan je u martu 1958 godine u Beogradu. Na njemu su učestvovali delegati svih organizovanih sekcija predstavljajući 484 jevrejskih žena koje su dotada bile okupljene u sekcijama.*) Na osnovu njihovih izveštaja može se zaključiti da je broj aktivnih žena u odnosu na članstvo relativno veliki, ali da je među njima prilično mali broj mladih žena. Analizirajući tu okolnost došlo se do zaključka da su te drugarice u velikom broju zaposlene, često već uključene u raznim društvenim organizacijama, a većinom imaju i mlađu decu. Može se pretpostaviti da je njihova zauzetost glavni razlog zbog kojega one ne prilaze sekcijama. Ali postoji svakako izvestan broj mladih, pa i starijih drugarica koje nemaju ni dovoljan

Koordinacioni odbor ženskih sekcija

interes za jevrejska zbivanja. Zaključilo se da njima treba prići individualno i objasniti da kulturno nasleđe koje se dve hiljade godina očuvalo, bez obzira na skromne mogućnosti naše zajednice, vredi gajiti i dalje razvijati i da su ne samo ciljevi, već i metodi rada u sekcijama u punoj saglasnosti sa našim socijalističkim pogledima.

*) To iznosi oko 22% od ukupnog broja odraslih žena u mestima gde postoje sekcije.

Sve sekcije su prihvatile zajednički Pravilnik i program rada koji se sprovodi prema lokalnim mogućnostima. Kao rezultat toga dogovora i već ranije ustaljene prakse, sekcije su razvile znatnu aktivnost, što će se ilustrovati sa nekoliko podataka. U toku II tromesečja 1958 g. one su organizovale ukupno 14 predavanja na kojima je prisustvovalo više stotina žena. U svim sekcijama se proslavio Međunarodni dan žena i objašnjen njegov značaj. Držana su zatim predavanja sa temama iz istorije Jevrejstva, o savremenom Izraelu, o umetnicima jevrejskog porekla itd. Na redovnim sastancima davani su osvrti na važne događaje u zemlji, kao na pr. prilikom VII kongresa SKJ, i pregledi iz jevrejske štampe. U istom periodu organizovano je 8 dečjih priredbi i tri priredbe za odrasle. Na polju socijalnog rada, aktivnost je bila naročito živa. U toku tri meseca učinjene su 142 posete bolesnicima, kojom prilikom su obično nošene ponude, a u težim slučajevima su drugarice spremale i kuvanu hranu.

Za sprovođenje svoje delatnosti sekcije ne primaju nikakvu subvenciju već se uglavnom izdržavaju članarinom, priložima i prihodima od priredbi. U većim sekcijama novčana pomoć opštine koristi se samo za nabavku inventara.

Za ovakav rad sekcije zainteresovale su se i inostrane jevrejske ženske organizacije sa kojima se postepeno uspostavljao kontakt koji sada već traje nekoliko godina. Lično poznanstvo sa istaknutim javnim radnicama koje su bile u poseti Jugoslaviji, kao i posete nekih naših aktivistkinja u inostranstvu doprinele su da se ove veze učvrste i prošire. Velika korist od tih veza oseća se na svim poljima rada sekcija. Materijal za kulturni rad kao i pregled široke i plodne aktivnosti „International Council of Jewish Women”, čije je sedište sada u Kanadi, a koja je u tesnoj saradnji sa OUN, otvaraju nove vidike i daju puno potstreka za rad našim sekcijama. Sekretarijat koji je izabran od strane Koordinacionog odbora, od četiri članice, koji radi pri Savezu jevrejskih opština, brine se da sekcije upozna sa onim materijalom koji u našim prilikama može biti interesantan i koristan. Vidni rezultati višegodišnjeg kontakta sa Međunarodnom dečjom organizacijom „Jewish Child's Day” su pošiljke igračaka i didaktičkog materijala koje su od velike koristi u radu zabavišta i pionirskih klubova. Postoji još kontakt sa Ženskom sekcijom Udruženja jugoslovenskih Jevreja u SAD, Švajcarskim ženskim organizacijama itd. Sa ženskim i drugim društvenim organizacijama u našoj zemlji sekcije su u vezi preko svojih članica koje su aktivne u njima. U okviru kulturnog rada sekcija, istaknute javne radnice iz tih organizacija održavaju povremeno predavanja sa diskusijama o aktuelnim temama. Na sastancima sekcija upozoravaju se drugarice na pojedine akcije koje ove organizacije sprovode, iznosi se često njihov značaj i upućuju se da uzmu učešća u njima. Prilikom organizacije dečjih priredaba, pozivaju se dečje ustanove koje postoje na dotičnoj teritoriji. U zabavište se primaju i nejevrejska deca koja stanuju u neposrednoj blizini, ili čiji roditelji iz nekih posebnih razloga žele da im deca budu u jevrejskom zabavištu. Tendencija, dakle,

nije izdvajanje dece ili žena iz normalne sredine u kojoj svi žive i rade već upotpunjavanje vaspitanja i znanja sa onim što iz riznice jevrejskog kulturnog blaga vredi izdvojiti i naučiti, svakom onom koji je pripadnik te nacije.

Rukovođene ovim idejama i dosadanjim svojim radom, ženske sekcije su se afirmirale i našle svoje mesto u okviru današnje male jevrejske zajednice. Žene koje aktivno učestvuju u radu sekcija ulažu puno napora i mnogo ljubavi u taj rad, odričući se svog slobodnog vremena i zabave. Ali one su uverene da je taj rad koristan ne samo sa uže jevrejske, već i sa šire, jugoslovenske tačke gledišta, jer se, u najmanju ruku, preuzima i rešava jedan deo zadataka iz oblasti socijalne zaštite. Pored objektivne koristi, ovakav javni rad većini drugarica pruža posebno zadovoljstvo, mogućnost za izživljavanje onih potreba koje su svojim vaspitanjem i decenijama svoga života u sebi nosile i gajile, i najzad pretstavlja dug prema našim drugaricama koje su se borile i poginule, i prema svima onima koje samo zato nisu u životu, jer su bile Jevrejke.

O DELATNOSTI JEVREJSKE OMLADINE U JUGOSLAVIJI

Imamo već iza sebe nekoliko godina prilično razgranatog rada omladinskih sekcija, klubova i sličnih institucija pri nekim opštinama većih gradova. Imamo iza sebe već pet uzastopnih zajedničkih letovanja jevrejske omladine. To je nesumljivo dovoljan period za sticanje prvih iskustava, a takođe i za izvlačenje izvesnih zaključaka, ali ne i njihovih uopštavanja. Jer, pojave, manifestacije nisu odmah i pravilo.

Uništavanje jevrejske zajednice u Jugoslaviji pogodilo je omladinu možda nešto jače nego ostale. Nema potrebe ovde iznositi statističke podatke o tome. Ali, dovoljno je napomenuti da je priličan procenat jugoslovenskih Jevreja koji su preživeli ratnu katastrofu došao iz zarobljeničkih logora u Nemačkoj i Italiji, u kojima omladine praktično nije bilo.

U prvim posleratnim godinama, zbog niza objektivnih i subjektivnih razloga, nije se prilazilo razmatranju problema novih generacija jevrejske omladine. Stvarnost je iziskivala napore sasvim druge vrste: materijalnu i još više moralnu potporu preživelim. U takvim uslovima nije bilo vremena, a možda ni mesta razbacivati snage i sredstva. Međutim, kada su se konsolidovale opšte jugoslovenske prilike, a s tim u vezi i uže jevrejske zajednice, kada su se zalečile prve duševne rane i ljudi našli svoje mesto u svakodnevnom životu, proširila se delatnost jevrejske zajednice u više pravaca. Osnovno obeležje ove aktivnosti, koja je gotovo uvek sastavni deo života svake jevrejske zajednice u svetu u ovom ili onom vidu, jeste njena kulturno-nacionalna sadržina.

Naravno da je u tom okviru omladini posvećena posebna pažnja, ne samo zbog toga što to mlade generacije uvek zahtevaju, već i zbog njenih specifičnih uslova razvoja u poslednje vreme, kako u celom svetu, tako posebno i kod nas.

Već više puta je ukazivano da je „jevrejski problem” u različito vreme različito shvaćen, te se njegovom rešavanju u zavisnosti od toga prilazilo uvek sa različitim pozicija, u osnovi u zavisnosti od pridavanja pretežno duhovnih ili etničkih osobina jevrejskim zajednicama. I dok je ranijih godina verskom faktoru pridavano osnovno

i najvažnije obeležje jevrejske nacionalnosti, danas je ovakva tendencija u opadanju skoro svuda u svetu, a kod nas je ona još samo istoriska reminiscencija. Međutim, ovakva korenita izmena pogleda na osnovu tzv. „jevrejskog problema” — verska ili etnička grupa — izazvala je i kod nas niz posledica, naročito na vaspitnom planu. Naime, trebalo je naći put kojim će se obezbediti da jevrejska omladina koja nadolazi primi na neki način saznanje o svom poreklu, o pripadnosti jednoj tako specifičnoj, ali po našem mišljenju definitivno etničkoj grupi (danas više nego ikad). Dakle, problem nije isključivo jugoslovenski, tj. jugoslovenskih Jevreja, već prilično univerzalan, problem svih onih zemalja gde versko vaspitanje spada u domen lične svesti svakog pojedinca.

Sve su to opšte poznate činjenice i sve je to bilo rečeno u više navrata i na drugom mestu. Ovde hoćemo da istaknemo ono što je po našem mišljenju bitno: težnja ka povremenom okupljanju jevrejske omladine kod nas nije logičan nastavak ranijeg jevrejskog omladinskog pokreta, naročito ne onog između dva rata. To u izvesnom smislu i nije neko, u punoj meri, organizovano okupljanje. Predratni jevrejski omladinski pokret, pored toga što je pretežno bio napredan, imao je izrazit cionistički karakter. Sadašnji jugoslovenski kibuci u Izraelu potvrđuju očigledno njegovu vrednost i ideološku čvrstinu njegovih članova. Međutim, izmenjena politička struktura današnje Jugoslavije, kao i izmenjene opšte političke prilike Jevreja u svetu i naročito formiranje države Izrael, doprineli su da se povremenom okupljanju jevrejske omladine moglo, a po našem mišljenju i trebalo, prići znatno šire, uklanjajući različite ideološke prepreke.

Jevrejski omladinci i omladinke u Jugoslaviji danas su nesumnjivo svesni i aktivni učesnici svih akcija u svojim lokalnim organizacijama Narodne omladine, jer njen program u potpunosti odgovara i zadovoljava sve njihove težnje kao omladine i pripadnika šire jugoslovenske zajednice. To je potpuno i razumljivo imajući u vidu principe kojima se rukovodi naša zemlja u svojoj politici prema nacionalnim manjinama. Prema tome, ako govorimo o povremenom okupljanju *jevrejske omladine*, onda se mora imati u vidu izvesna želja, a i nagon izživljavanja nekih *specifičnih* potreba. Ja bih ovde na prvo, i verovatno najopravdanije mesto stavio potrebu sagledavanja svoje nacionalne pripadnosti, koja je istaknuta već u početku. Bez obzira u kom su vidu ranije generacije primale ovo saznanje, one su nje bile *svesne*. Očigledno je da to sa novim generacijama nije slučaj. Ovde se ne postavlja pitanje da li neko onemogućava ili otežava ovaj proces, već da se danas suočavamo sa činjenicom da najveći deo jevrejske omladine toga nije naročito svestan. Nama se čini da je ovo u znatnoj meri moralno-vaspitni problem. Naime, ne treba skrivati činjenice. Postoji izvestan broj ljudi jevrejskog porekla koji, svesni tragičnih događaja koje su preživeli samo zbog svog porekla, kao i uopšte progona i diskriminacija u različitim vidovima, ne žele da sličnu sudbinu dožive i njihova deca. Dakle, jedan roditeljski, humani motiv. Međutim, čini nam se da se u tome gubi iz vida jedna

činjenica od priličnog značaja. Ranije ili kasnije sva ta deca i omladina postajući svesni nacionalne pripadnosti svojih roditelja dolaze u lični, psihološki, sukob tražeći svoje mesto.

Da bi se ublažile posledice ove pojave, kao i da bi se potstakao razvoj onih latentnih ličnih osećanja koja nesumnjivo postoje kod izvesnog broja omladine jevrejskog porekla, organizovane su omladinske sekcije pri većim opštinama, letovanja jevrejske omladine, horovi i najzad list „Kadima”.

Zasad u Jugoslaviji postoje omladinski jevrejski klubovi i sekcije pri opštinama u šest većih gradova i to: Beogradu, Zagrebu, Sarajevu, Novom Sadu, Subotici i Osijeku. Uglavnom to nisu po broju veliki skupovi omladine, a u pogledu intenziteta i kvaliteta svoje dosadašnje delatnosti se prilično razlikuju. Prvi od njih se pojavio u Zagrebu, 1954 godine, takoreći spontano, kao nastavak zajedničke delatnosti grupe jevrejskih studenata koja je letovala te godine na Cresu. Někako neposredno posle toga formiran je klub i pri Jevrejskoj opštini u Beogradu. Kako u početku, tako uglavnom još i danas ovi klubovi okupljaju oko sebe samo po nekoliko desetina redovnih učesnika, koji predstavljaju između 30—40% od ukupnog broja jevrejskih mladih ljudi u tim gradovima.

Slično ovom, formiran je kasnije, 1955 godine, i klub u Sarajevu na osnovu iskustava ranije stečenih u Zagrebu i Beogradu, kao i iz želje da se neguju i dalje međusobna prijateljstva učesnika prvog masovnijeg letovanja jevrejske omladine održanog te godine u Rovinju.

Znatno kasnije, tokom 1956 godine, osnovan je klub u Novom Sadu, a krajem 1957 i početkom 1958 u Subotici i Osijeku.

Svi oni obuhvataju ukupno oko 200 više ili manje aktivnih članova. Ti isti omladinci čine takođe i jezgro učesnika letovanja koja su dosad redovno održavana počev od 1954 godine.

Letovanja nesumnjivo predstavljaju osnov delatnosti sa omladinom, jer su njen najdirektniji, najcelishodniji i najefikasniji vid. Kao naročito pogodan organizacioni oblik ona su uvek dosada predstavljala najsadržajnije skupove koji su ostavljali trajne uspomene i utiske kod učesnika. Retko se inače ima prilike da sakupi na jednom mestu i u isto vreme toliki broj jevrejske omladine, koja bi na jedan ili drugi način, sa više ili manje volje, uzimala aktivnog učešća na delu stvaranja tzv. „Jevrejske atmosfere”. Rezimirajući danas petogodišnje iskustvo organizovanog letovanja možemo sa pravom da konstatujemo da je učinjeno prilično na ovom polju. Iako su počeci bili skromni, poslednja letovanja obuhvataju redovno po stotinak i više omladinaca, tako da je u toku pet godina kroz naša letovališta prošlo 428 učesnika između 17 i 25 godina. I ne samo to. Organizovana u vidu niza kraćih informativnih predavanja, letovanja su dobila i seminarski karakter. Na njima je bilo prilike da se čuje dosad više desetina predavanja pretežno iz oblasti judaistike, istoriskog, ekonomskog, sociološkog, psihološkog i drugog karaktera. Evo neka od njih: 1) Da li su Jevreji nacija; 2) Kratak prikaz isto-

rijata Jevreja u jugoslovenskim zemljama; 3) Jevrejstvo u svetu danas; 4) O antisemitizmu; 5) Otpor Jevreja protiv fašizma; 6) „Zlatno doba” u Španiji i t. sl. Redala su se predavanja, menjali predavači. I ono što je najpozitivnije u ovom periodu je činjenica da je postepeno ostvareno skoro potpuno da kulturno-vaspitni program sprovede omladina samostalno. Tako je ove, 1958 godine, program letovanja bio nošen praktično na leđima samih učesnika. To je nesumnjivo pozitivan proces koji će paralelno da dovede do poboljšanja sadržine rada po klubovima. Već smo u toku ove godine bili svedoci jednog postepenog poboljšanja i proširenja klupskog života. Tako npr. u toku 1957 godine, a delimično i 1958 omladinski klub pri Jevrejskoj opštini u Zagrebu nije se sastao a da na dnevnom redu nije imao neko predavanje iz oblasti jevrejskih nauka ili neki opšti prikaz iz života Jevreja u svetu. Sličan je slučaj i u Beogradu, a delom i u Sarajevu. Nije to od malog značaja ako se uzme u obzir da su klubovi potpuno samostalni u svakom pogledu, a naročito u smislu organizovanja i izvođenja svojih programa. Ako se uzmu u obzir još i veličina naše zajednice, duži prekid u jevrejskom vaspitanju u ratnim i poratnim godinama, kao i drugi objektivni otežavajući uslovi, ovi rezultati ne mogu da se zanemare i nisu za potcenjivanje. Postoje danas u Evropi i drugde neuporedljivo veće jevrejske zajednice čiji su uslovi u svakom pogledu pogodovali više od naših, u kojima, proporcionalno,

Omladinski klub u Beogradu

omladinski jevrejski život zaostaje od našeg po intenzitetu. Ne želimo ovde da se upuštamo u diskusiju o ovom problemu, već bismo samo hteli ovim da naglasimo da veličina zajednice ne mora uvek da bude odlučujući faktor u cilju razvijanja aktivnosti omladine na planu jevrejskog vaspitanja.

Naravno, nisu predavanja jedini oblik aktivnosti ovih klubova. Naprimera klub u Novom Sadu je preuzeo na sebe okupljanje i rad sa mlađom decom kod koje se putem pesama i igara razvija prvo osećanje i saznanje o Jevrejstvu uopšte. Ili, pevački hor Zagrebačke opštine praktično je sastavljen samo od članova kluba. Posle gotovo pet godina od svog osnivanja on broji već oko 40 članova. U svojoj dosadašnjoj plodnoj i uspešnoj aktivnosti negovao je naročito jevrejsku horsku muziku sa kojom je zadobio vidna priznanja kako u Zagrebu i uopšte u našoj jugoslovenskoj jevrejskoj zajednici, tako i na svojim turnejama po evropskim zemljama.

Osim sastajanja unutar klubova, povremeno je dolazilo i do međusobnih poseta omladine iz klubova različitih gradova. Ovi sastanci održavani su povodom državnih praznika, na pr. 29 novembra ili povodom Nove Godine, kao i povodom Hanuka zabava i sl. Naravno, iako relativno redak, i ovaj vid međusobne saradnje doprineo je oživljavanju rada pojedinih omladinskih grupa.

I najzad „Kadima”. To je nesumnjivo jedan od izuzetnih uspeha. U svega nekoliko brojeva uspeo je da preraste od glasila beogradskog kluba u organ jevrejske omladine Jugoslavije. To je dokaz da je stekao širok krug čitalaca, da odražava njihove želje, kao i da je okupio oko sebe širok krug saradnika. Kada danas prelistavamo tek njegov šesti broj, svesni smo da je prerano da očekujemo definitivnu fizionomiju i apsolutni kvalitet. Ali korak koji je on napravio dosad više je nego odlučan i nagoveštava nesumnjivo njegov brz dalji uspon. Međutim, već i sama činjenica da je moguće postojanje ovakvog lista među omladinom ukazuje na rastući interes koji omladina pokazuje za život jevrejske zajednice i za opšte probleme Jevrejstva.

Povezivanje jevrejske omladine i njeno angažovanje u radu, izazvalo je razumljivo i njeno veće interesovanje za opšte probleme opština, te danas nije više uopšte retkost da se u pojedinim opštinskim forumima, odborima, sekcijama i sl. viđa u aktivnom radu izvestan broj omladine. I to naročito u onim gradovima u kojima su omladinski klubovi najaktivniji. Danas po opštinskim odborima radi desetak omladinaca i ova činjenica ukazuje da postepeno raste interes za svakidašnje probleme jevrejske zajednice. Tome može da se doda da ima niz primera da omladinski klubovi traže više saradnje sa drugim opštinskim sekcijama pa čak prihvataju i izvesne obaveze van svog okvira.

Da bi se uskladila ovako mnogostruka aktivnost omladine i potstakao njen dalji razvoj, formiran je nedavno pri Izvršnom odboru Saveza jevrejskih opština koordinacioni odbor sastavljen od predstavnika svih jevrejskih omladinskih klubova u zemlji. Pored niza

drugih poslova odbor je preuzeo uspostavljanje prilično širokih veza sa nekim nacionalnim i međunarodnim organizacijama. Tako su 1958 godine uspostavljeni tesni odnosi sa Svetskom unijom jevrejskih studenata, na čijem seminaru u Švajcarskoj i XII Kongresu u Izraelu su učestvovali i naši pretstavnici. Pored toga, uspostavljen je i niz veza u cilju razmene omladinaca na letovanju sa više zemalja. Kao rezultat toga na ovogodišnjem letovanju u Splitu boravili su 1 Englez, 2 Šveđanina i 3 Izraelca, dok su četiri naša druga boravila u kampovima u Italiji i Švajcarskoj kao i na radu u kibucu Šar Haamekim u Izraelu. Iako nova, ova praksa je pokazala niz pozitivnih rezultata, zbog čega će se nastojati da se te veze što više prošire. To se pre svega odnosi na stvaranje međunarodne jevrejske solidarnosti, upoznavanje i razumevanje problema pojedinih jevrejskih zajednica kao i sredina u kojima one žive.

Iako koordinirana, aktivnost jevrejskih omladinskih klubova pri nekim gradskim opštinama ni u kom slučaju nije sputana niti okrnjena u svojoj samostalnosti. To pre svega zato što ničija želja nije da preraste u oblik centralizovane organizacije. Okupljanje jevrejske omladine nema za cilj da je odvoji od ostalog dela jugoslovenske omladine čiji je ona sastavni deo, već samo da doprinese, kako je već rečeno, formiranju definitivnog lika mladog Jevrejina.

Dakle, u tome je suština današnjeg okupljanja jevrejske omladine. Koliko su oblici i metodi dobri, koliko se u svim tim nastojanjima uspelo i hoće li se uopšte uspeti na takav način, sigurno može da bude predmet diskusije. Zato bi svakako bio pozdravljen svaki napor da se tom problemu pride znatno šire, i uz učešće što većeg broja ljudi.

PRETHODNI REZULTATI POPISA JEVREJA U JUGOSLAVIJI

U toku 1957 god. izvršile su sve jevrejske opštine u zemlji popis Jevreja čije je stalno boravište na području Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Inicijativu za ovaj popis dao je Savez jevrejskih opština Jugoslavije sa ciljem da se što tačnije utvrdi broj i struktura Jevreja, kako sumarno za celu zemlju, tako i po mestima, odnosno jevrejskim opštinama (matičnim i lokalnim). Popis je vršen na bazi jedinstvene metodologije i uz korišćenje određenih formula, ali on svakako ne može da pretenduje da je obuhvatio 100% Jevreja u Jugoslaviji.

Statističko sređivanje i analitička obrada popisnog materijala vrši se već od početka ove godine centralno u Savezu. I pored intenzivnog rada na ovom poslu, još se ne raspolaže proverenim detaljnijim rezultatima popisa, tim pre što se još vrše neke nužne dopune i korekture prvobitno dobivenih podataka.

Međutim, već je sada izvesno da je popis potpuno uspeo i da popisni materijal pretstavlja ne samo solidnu osnovu za utvrđivanje broja i demografske strukture Jevreja Jugoslavije već i veoma dragocen izvor podataka za statističke analize i sociološke studije.

Na osnovu tog istog materijala Savez, za svoje i za potrebe opština, izrađuje kartoteke po jednoobraznom sistemu, koje omogućavaju da se u celoj zemlji zavede tekuća evidencija kretanja Jevreja po opštinama i praćenje promena njihovih najbitnijih ličnih podataka.

Mađa u ovom času ceo sistem evidencije i analiza prikupljenih podataka još nisu u celosti završeni, Savez je u mogućnosti da već sada objavi sledeće prethodne rezultate popisa koji ukazuju na to da našu zajednicu karakterišu veoma osobena strukturna obeležja koja su najvećim delom posledica stradanja Jevreja od nacističkih progona neposredno pre i za vreme prošlog rata.

Ukupan broj Jevreja u Jugoslaviji

Prema popisu koji je izvršen u prošloj godini, na području Federativne Narodne Republike Jugoslavije živeo je 6.691 Jevrejin u 3.299 domaćinstava. Međutim, ovom broju treba dodati još približno neko-

liko stotina duša, jer popis, kao što smo rekli, nije mogao da obuhvati sve Jevreje u zemlji.

Sastav Jevreja po domaćinstvima u celoj zemlji i po narodnim republikama bio je ovakav:

Jevreja	Jugoslavija	Srbija	Hrvatska	BiH	Slovenija	Makedonija
Lica	6.691	2.871	2.178	1.424	119	99
Domaćinstava	3.299	1.428	1.217	573	46	35
Prosečno lica na 1 domaćinstvo	2,03	2,01	1,79	2,49	2,59	2,83

Veoma nizak prosek od jedva nešto preko 2 lica na 1 jevrejsko domaćinstvo značajno odstupa od jugoslovenskog proseka koji, prema popisu stanovništva od 31 marta 1953 god., iznosi 4,29 lica na 1 domaćinstvo. Tako malobrojni sastav Jevreja po domaćinstvima proizlazi, kako popis pokazuje, iz neproporcionalno visokog učešća domaćinstava čiji sastav čine starije generacije supružnika, ili, još češće, udovice, razvedene ili neudate žene sa prosečno veoma malim brojem dece.

Struktura Jevreja po polu:

Od ukupno 6.691 Jevreja, koliko ih je popisano na dan 31 marta 1958 god., bilo je 2.822 muških i 3.869 ženskih. Po narodnim republikama broj muških i ženskih kretao se ovako:

Jevreja	Jugoslavija	Srbija	Hrvatska	BiH	Slovenija	Makedonija
Ukupno:	6.691	2.871	2.178	1.424	119	99
Muških:	2.822	1.174	905	643	55	45
Ženskih:	3.869	1.697	1.273	781	64	54
Broj ženskih na 100 muških	137	144	141	122	116	120

Istaknuti broj ženskih prema muškim naročito karakteriše disproporcionalnost demografskog sastava Jevreja Jugoslavije. To najbolje ilustruje upoređenje brojnog odnosa ženskih i muških celog

stanovništva Jugoslavije (prema popisu od 31. III. 1953 g.) i Jevreja Jugoslavije:

Broj ženskih na 100 muških	Jugoslavija	Srbija	Hrvatska	BiH	Slovenija	Makedonija
Stanovništvo Jugoslavije:	106	105	111	111	106	98
Jevreji Jugoslavije:	137	144	141	122	116	120

Ovako visoko učešće žena među Jevrejima Jugoslavije može se objasniti nižim stepenom smrtnosti kod žena uopšte, a posebno i zbog toga što se za vreme rata veći broj Jevrejki iz mešovitih brakova održao u životu za razliku od Jevreja koji nisu u istoj meri bili pošteđeni od nacističkih progona odnosno uništenja. Dalja analiza raspoloživih podataka ima da dade detaljniju strukturu, naročito ženskih, po bračnosti, uzrastu, broju dece itd.

Struktura po uzrastu:

Još se ne raspolože statistikom Jevreja po starosti odnosno po godinama rođenja. Međutim, i iz upoređenja odraslih članova zajednice prema nedoraslim (do navršene 18 godine starosti) može se zaključiti da je sastav Jevreja Jugoslavije po uzrastu veoma nepovoljan, jer u njemu neproporcionalno visoko učestvuju generacije odraslih (preko navršene 18 godine života):

Jevreji po uzrastu:	Jugoslavija	Srbija	Hrvatska	BiH	Slovenija	Makedonija
Starijih od 18 g.:	5.346	2.306	1.842	1.056	77	65
Mlađih od 18 g.:	1.345	565	336	368	42	34
Broj mlađih na 100 starijih:						
a) — Jevreji Jugoslavije:	25,1	24,5	18,2	34,8	54,5	52,3
b) — Ukupno stanovništvo Jugoslavije:	38,7	36,5	34,8	47,7	34,7	43,8

Dok se broj mlađih na 100 starijih kod Jevreja Jugoslavije u proseku kreće oko 25, u Jugoslaviji, prema državnom popisu stanovništva od 31. III. 1953 god., bilo je 38,7 mlađih na 100 starijih. Iz ovoga se može lako zaključiti da je prosečno učešće mlađih generacija u strukturi jugoslovenskog stanovništva za oko 50% više nego u strukturi jugoslovenskih Jevreja. Detaljnija analiza popisnog materijala će pokazati da priraštaja u periodu 1938—1945 god. u našoj zajednici gotovo nije ni bilo i da joj nedostatak ovih generacija daje bitno obeležje višeg nivoa prosečne starosti.

Pripadnost jevrejskim opštinama:

Od ukupno 6.691 Jevreja, koliko je popisano u 1957 god., na dan 31. III. 1958 u jevrejskim opštinama Jugoslavije bilo je začlanjeno 6.021 lice odnosno 90% svih popisanih Jevreja Jugoslavije.

Svi ovi članovi opština žive u 3.189 domaćinstava, iz čega sledi da je brojnost domaćinstava kod učlanjenih Jevreja još i niža (1,9) nego u proseku kod Jevreja Jugoslavije (2,03). To je nesumnjivo posledica manjeg stepena učlanjavanja u jevrejske opštine dece i omladine iz mešovitih, pa i iz manjeg broja jevrejskih brakova.

Po narodnim republikama broj članova opština i njihov procentualni odnos prema ukupnom broju popisanih Jevreja bio je na dan 31. III. 1958 god. sledeći:

Jevreji:	Jugoslavija	Srbija	Hrvatska	B i H	Slovenija	Makedonija
Broj popisanih:	6.691	2.871	2.178	1.424	119	99
Broj učlanjenih:	6.021	2.531	2.014	1.285	96	95
%	90%	88%	92%	90%	81%	96%

Na dan 31. III. 1958 god. bio je registrovan u pojedinim većim matičnim opštinama Jugoslavije sledeći broj članova (bez obzira na uzrast) opština:

Matične opštine	O d t o g a			% od ukupnog broja Jevreja u Jugoslaviji		
	UKUPNO	Muških	Ženskih	UKUPNO	Muških	Ženskih
1 — Zagreb	1.340	576	764	22,3	22,8	21,9
2 — Beograd	1.338	508	830	22,2	22,7	23,8
3 — Sarajevo	1.018	451	567	16,9	17,8	16,2
4 — Subotica	450	194	256	7,5	7,7	7,3
5 — Novi Sad	349	165	184	5,8	6,5	5,3
6 — Osijek	253	105	148	4,2	4,2	4,2
7 — Rijeka	156	59	97	2,6	2,3	2,8
8 — Split	135	51	84	2,2	2,0	2,4
9 — Skoplje	95	44	51	1,6	1,7	1,5
10 — Ljubljana	89	39	50	1,5	1,5	1,4
Ukupno u 10 opština	5.223	2.192	3.031	86,7	86,6	86,8
U ostalim manjim opštinama	798	339	459	13,3	13,4	13,2
	6.021	2.531	3.490	100,0	100,0	100,0

Od ukupno 6.021 članova (pripadnika) opština oko 58% je ženskih, a samo 42% muških. Nesumnjivo da je takav sastav jevrejskih opština Jugoslavije pretežno posledica brojnog odnosa ženskih prema muškim među jugoslovenskim Jevrejima, ali izvesnim delom potiče i iz manje obuhvatnosti pri učlanjavanju odraslih muških u nekim većim jevrejskim opštinama Jugoslavije.

**„ŠUMA MUČENIKA” — SPOMENIK JEVREJIMA PALIM
BORCIMA I ŽRTVAMA FAŠIZMA**

Rezultati akcije u Jugoslaviji

Želeći da izraze svoje sećanje i zahvalnost borcima i žrtvama fašizma, Jevreji Jugoslavije su, pored spomenika koje su podigli jugoslovenski narodi za sve borce i žrtve ove herojske zemlje, podigli posle Oslobođenja 26 spomenika. Iako se dug prema junačkim i mučeničkim žrtvama ne može iskupiti samo spomenicima, oni ipak imaju svoj značaj jer simbolično pretstavljaju neznane grobove svih onih koji su stradali po fašističkim logorima smrti i drugim masovnim gubilištima, na bojnim poljima i u ilegalnoj borbi. Ali ti spomenici nisu samo mesta pošte i tugovanja, nego i simboli koji nas obavezuju da ostanemo verni idealima za koje su oni pali. Oni nas potsećaju na užas koji se desio, opominju i čine odgovornim pred budućim generacijama, i zahtevaju da se borimo i ne dozvolimo da zle sile opet uzmu maha te da se tako nešto ponovi.

Monumentalni spomenik na jevrejskom groblju u Beogradu, spomenik sa kipom Mojsija na jevrejskom groblju u Zagrebu — rad našeg velikog majstora-vajara Augustinčića — mramorni stećak na starom jevrejskom groblju u Sarajevu, spomenik sa urnom, u kojoj se nalaze imena žrtava, na jevrejskom groblju u Đakovu, veliki i dostojni spomenici u Subotici, Novom Sadu, Somboru, Kanjiži, Bačkoj Palanci, Zrenjaninu, Opatiji, Molu i drugim mestima, spomen-ploča na zgradi Jevrejske opštine u Skoplju, — to su rezultati skromnih mogućnosti jevrejske zajednice Jugoslavije i njene težnje da se i time oduži senima palih.

Svi ti spomenici koji su podignuti uz učešće i podršku jugoslovenskih vlasti i široke javnosti, u nekim slučajevima i znatnom pomoći same države, kao i spomen-ploča u Jajincima, spomenik na ostrvu Rabu gde su po logorima stradali mnogi Slovenci, Hrvati i Jevreji, spomen-ploča na fabrici duvana u Skoplju, kao i mnogi drugi spomenici i spomen-ploče, ubedljivo govore da su Jevreji koji su pali u borbi ili stradali kao nevine žrtve fašizma nerazdvojni deo žrtava jugoslovenskih naroda.

Ogromni spomenik od švedskog kamena u Varšavskom getu, u večitu slavu i čast heroja ustanika Varšavskog geta, veliki spomenik u znak sećanja na šest miliona Jevreja poginulih u Drugom svetskom ratu — spomenik Nepoznatom jevrejskom mučeniku u istoriskom centru Pariza, za koji je maršal Tito darovao jugoslovenski granit, kao i mnogi drugi spomenici, spomen-ploče i muzeji u raznim gradovima i zemljama, u ranijim logorima uništenja i na mestima gde su bila masovna gubilišta, jesu ono što slobodoljubivo i progresivno čovečanstvo polaže kao obol svoje pošte i opomene na strašne dane.

*

Težnja Jevreja u Dijaspori da se na dostojanstven način oda pošta i sačuva trajna uspomena na pale borce i žrtve fašizma, počela je, stvaranjem države Izrael 1948 godine, da obuzima Jevreje u Izraelu i van njega, ali sada za podizanje jednog opšteg spomenika na tlu nove države.

I sasvim je prirodno da su Jevreji koji žive u Izraelu, zemlji gde je takoreći usled velike deficitarnosti šuma drvo postalo simbol, gde se od davnina sa pravom kaže „da je drvo čovečiji život”, smatrali da će uspomena najbolje biti sačuvana u živom drveću koje će se posaditi u staroj postojbini.

Keren Kajemet Leisrael (Jevrejski nacionalni fond) odlučio je da ostvari ovu težnju i da zasadi na narodnom zemljištu „ŠUMU MUČENIKA” (Jaar hakedošim) kao trajni spomenik narodnoj katastrofi i ličnoj žalosti. Tako bi i jedan neobični, ogromni živi spomenik trebalo da ovekoveči borbu i stradanje jevrejskog naroda i da svojim životom svedoči budućim pokolenjima da večito žive ideali za koje su se junački borili i stradali milioni nevinih. Taj spomenik od šest miliona stabala četinara — za svakog borca i za svaku žrtvu po jedno stablo — to će biti „Šuma mučenika” na golim judejskim brdima nedaleko od Jerusalima.

Šuma martira, kada bude potpuno zasađena, prostiraće se na 30.000 dunuma i obuhvatiće pored drveća i spomen-paviljone, aleje, puteve, cvećnjake i parkove.

U njoj će biti osamnaest parcela po zemljama koje će u spomen na svoje žrtve saditi stabla. Usred svake parcele podići će se paviljon u kome će goreti večni plamen u spomen palih žrtava. U naročitoj knjizi biće upisana imena pokojnika, kojima će se sačuvati uspomena sađenjem stabala, i imena prilagača.

*

Savez jevrejskih opština Jugoslavije, želeći da aktivno učestvuje i u podizanju ovog opšteg spomenika u Izraelu, uzeo je da razmatra ovu ideju da bi trajno sačuvao i na ovaj način uspomenu na 60.000 Jevreja Jugoslavije, koji su poginuli u borbi ili stradali kao nevine žrtve fašizma za vreme Drugog svetskog rata.

Prilikom boravka jedne delegacije jevrejske zajednice Jugoslavije u Izraelu maja 1951 godine na proslavi treće godišnjice nezavisnosti Izraela, iskorišćena je prilika da se ova ideja prođiskutuje na jednoj zajedničkoj konferenciji u Jerusalimu između predstavnika Udruženja jugoslovenskih Jevreja u Izraelu, Udruženja jugoslovenskih Jevreja u SAD i predstavnika Saveza jevrejskih opština Jugoslavije. Posle referata o značaju podizanja jednog takvog spomenika, doneta je zajednička odluka da se u načelu prihvati da preživeli jugoslovenski Jevreji, od kojih sada najveći broj živi u Jugoslaviji, Izraelu i SAD, srazmerno prema svome broju prikupe u svojim zajednicama i zemljama potrebna sredstva i tako zasađe stabla za sve poginule Jevreje i žrtve fašizma iz Jugoslavije. Jugoslovenski pojas „Šume mučenika“ imao bi 60.000 stabala na uspomenu 60.000 poginulih i stradalih jugoslovenskih Jevreja i jedan gaj u kome bi bila zasađena stabla za uspomenu na Jevreje koji su pali u borbi za oslobođenje Jugoslavije kao pripadnici partizanskih odreda i Narodnooslobodilačke vojske.

Na šestoj posleratnoj konferenciji jevrejskih opština Jugoslavije, koja je održana 7 i 8 septembra 1952 godine u Beogradu u prisustvu 35 delegata jevrejskih opština iz Jugoslavije, jednoglasno je rešeno da se prihvati načelna odluka jerusalimske konferencije, te je usvojena i sledeća rezolucija:

„Da se za uspomenu izginulih 60.000 Jevreja, palih boraca i žrtava fašizma od 1941—1945 godine, zasađi 60.000 drveća u „Šumi mučenika“ koja se podiže u Izraelu u spomen šest miliona poginulih Jevreja koji su stradali kao žrtve fašizma.

Jevreji koji danas žive u Jugoslaviji postavljaju sebi kao cilj da u toj akciji učestvuju u srazmeri svoga broja prema ukupnom broju preživelih jugoslovenskih Jevreja, te da će nastojati da u jugoslovenskom delu „Šume mučenika” zasade odgovarajući broj stabala. Ova akcija sprovedeće se pod rukovodstvom Glavnog i Izvršnog odbora Saveza i to što pre, a ima da otpočne najkasnije do kraja 1952 godine.”

*

Izvršavajući ovu odluku, Izvršni odbor Saveza obrazovao je jedno posebno telo od svojih članova koje je imalo da se stara o sprovođenju u život ove rezolucije u celoj zemlji. Krajem 1952 godine Odbor je uputio cirkularno pismo svim opštinama sa pozivom da počnu sa sprovođenjem akcije, apelujući pri tom na opštine da imaju u vidu da mnogi izginuli nemaju žive srodnike, poznanike ili prijatelje, te da bi se trebalo postarati da se i na njihova imena upiše po jedno stablo.

Početak 1953 godine otpočela je skoro u svim opštinama akcija za prikupljanje priloga. Održane su mnoge konferencije, mitinzi, sastanci, sednice i sl. na kojima su rukovodioci opština ili pojedini aktivisti govorili o značaju podizanja jednog ovakvog spomenika i o potrebi da se što veći broj, po mogućstvu stoprocentno, pripadnika naše zajednice odazove ovom pozivu.

Daleko bi nas odvelo kada bismo na ovom mestu i ovom prilikom naveli sve one brojne sastanke, konferencije, sednice i sl. i svu aktivnost Izvršnog odbora i njegovog posebnog tela, odbora pojedinih opština i samih opština, naših aktivista i mnogih pojedinaca koji nisu žalili truda ni vremena da bi se postigao što bolji rezultat. Ipak, da spomenemo da je 5 aprila 1953 godine održan miting u Subotici; 19 aprila 1953 godine miting u Beogradu, kome je pored ostalih prisustvovao i tadašnji izraelski poslanik u Jugoslaviji g. dr Ezra Joran; 1 aprila iste godine posebni Odbor građana pri Jevrejskoj opštini u Zagrebu organizovao je skup građana, i na kraju da pomenemo da je 7 aprila organizovana u tom cilju tradicionalna priredba „Hamec sjelo” Jevrejske opštine u Sarajevu. Na svim ovim priredbama bilo je govora o „Šumi mučenika” i njenom značaju.

Dovoljno će biti ako navedemo da je akcija za prikupljanje priloga za „Šumu mučenika” bila u to vreme stalna briga aktivista i rukovodilaca opština i da se koristila svaka prilika i svako mesto da se u grupi ili pojedinačno za nju agituje. Nisu izostali ni pismeni apeli svim članovima zajednice. Bilo je divnih primera da su pojedini istaknuti jevrejski javni radnici uzimali spiskove članova zajednice i lično ih obilazili i tako sprovodili akciju u delo. I, naravno, posle solidne pripreme i zalaganja pojedinaca, nisu izostali ni rezultati.

*

Sama akcija imala je dve faze: prva od početka 1953 do početka 1954 godine, kada je uglavnom bila upravljena na Jevreje i

jevrejske ustanove i opštine, i druga, od početka pa do kraja 1954 godine, kada je akcija proširena i na ne-Jevreje, na narodne skupštine i narodne odbore, političke i društvene organizacije, stručna udruženja i privredne organizacije.

Zbog toga je sasvim razumljivo da porast broja upisanih stabala nema ravnomeran tok, nego da se njegova linija od početka akcije pa do početka 1954 godine blago penje, da bi se od proleća 1954 godine, pošto je akcija proširena, počela sve življe da penje, tako da na kraju porast bude sasvim nagao. To se najbolje vidi iz nekoliko primera u pogledu rezultata u pojedinim mesecima i godinama:

april	1953 godine	upisano	1.150	stabala
juni	"	"	2.554	"
avgust	"	"	2.768	"
oktobar	"	"	3.370	"
decembar	"	"	4.724	"
februar	1954 godine	"	4.973	"
april	"	"	oko 10.000	"
juli	"	"	" 13.500	"
septembar	"	"	" 17.000	"
oktobar	"	"	" 19.000	"
novembar	"	"	" 30.000	"
decembar	"	"	" 45.000	"
završetak akcije	"	"	51.735	"

Pored većeg broja cirkularnih pisama opštinama sa detaljnim uputstvima, Savez je poslao i mnoga pisma pojedincima, ustanovama i preduzećima, tako da su akcijom iz centra bili obuhvaćeni mnogi pojedinci i više mesta u kojima su pre rata živeli Jevreji i u kojima su postojale jevrejske opštine. Takođe je i Bilten Saveza permanentno pratio i potsticao akciju donoseći skoro u svakom svom broju njene rezultate i neke slučajeve koji su služili kao primer i potstrek za druge.

Priličnu pažnju posvetila je akciji i jugoslovenska štampa. Tako su veće dopise o sađenju „Šume mučenika“ doneli „Borba“, zagrebački „Vjesnik“ i „Slobodna Dalmacija“ koja izlazi u Splitu. Zatim je o ovoj temi pisala lokalna štampa u Bjelovaru. List „Sloboda“, koji izlazi u Mostaru, u svom broju od 13 maja 1954 godine doneo je opširni članak Lavoslava Brodmana: „Šuma mučenika jugoslovenskih Jevreja u Izraelu“, a „Panonija“, koja izlazi u Osijeku, u dva maha donela je vesti o samoj akciji. Interesantno je da obe ove vesti, naročito prva, pretstavljaju ustvari apel građanstvu i preduzećima da se odazovu akciji. O sađenju ove šume pisali su i „Narodni list“ u Zagrebu i „Nova Makedonija“ u Skoplju.

Zanimljiv je dopis iz Bitolja koji je objavljen u „Politici“ od 18 juna 1954 godine:

„Savez jevrejskih opština Jugoslavije uputio je Socijalističkom savezu Bitolja pismo s molbom za sakupljanje priloga radi podizanja Šume mučenika u Izraelu. Šuma treba da bude

podignuta u spomen jugoslovenskih Jevreja poginulih za vreme okupacije u našoj zemlji. Sreski odbor SSRNJ osnovao je odbor koji će sprovesti akciju za sakupljanje priloga. Upućen je apel svim političkim i društvenim organizacijama.”

*

Rezultati same akcije najbolje pokazuju učešće šire jugoslovenske javnosti u njoj. Mnoge ustanove, privredne organizacije, stručna udruženja i pojedinci odazvali su se pozivu. Ali, pozitivan stav i pomoć jugoslovenske javnosti i zvaničnih krugova nisu se ogledali samo u znatnom materijalnom doprinosu i pisanju štampe, nego i u raznim drugim oblicima pomoći, naročito od strane političkih i društvenih organizacija. Tako je, kao što se iz pisanja „Politike” vidi, Sreski odbor Socijalističkog saveza radnog naroda u Bitolju osnovao odbor koji je sprovodio akciju pa je uputio i apel svim političkim i društvenim organizacijama. Sreski komitet Saveza komunista Jugoslavije u Đakovu uzeo je na sebe da sprovede akciju i da upiše po jedno stablo za svakog poginulog Jevrejina iz Đakova.

Mnogobrojna pisma sa izrazima solidarnosti i razumevanja za jednu ovakvu akciju, koja je uputila ogromna većina priložnika, dalji su dokaz, pored pisanja štampe i navedene pomoći i podrške akciji, da je široka jugoslovenska javnost sa simpatijama i razumevanjem prihvatila apel da se ovakav spomenik podigne njenim sugrađanima koji su pali u borbi za oslobođenje zemlje ili stradali kao nevine žrtve fašizma. Time je Jugoslavija još jednom potvrdila pred celim svetom da ne pravi razliku među svojim građanima i da poginule Jevreje i jevrejske žrtve fašizma u Drugom svetskom ratu smatra nerazdvojnim delom žrtava ostalih jugoslovenskih naroda.

Vredno je u tom pogledu navesti pismo Sreskog i Gradskog odbora SSRNJ u Mostaru:

„Cijeneći doprinos Jevreja Jugoslavije u zajedničkoj borbi naroda naše zemlje tokom Narodno-oslobodilačkog rata, odlučili smo da svojim skromnim prilogom od 10.000 dinara pomognemo podizanju spomenika „Šume mučenika” u državi Izrael.

Spomenik Jevrejima Jugoslavije poginulim u NOB-i kao i onima koji su masakrirani od krvavog fašizma rečito će govoriti budućim naraštajima o velikom i krvavom danku naših sugrađana Jevreja, datom za ostvarenje socijalističke Jugoslavije, a istovremeno će bdjeti nad savješću čovječanstva opominjući ga na opasnost koju pretstavlja fašizam bez obzira gde i u kakvom se vidu javljao.

Smrt fašizmu — sloboda narodu!

(MP)

Za sreski i gradski odbor
SSRNJ — Mostar.

M. Grebo, s. r.” *

Obrtne radionice — Daruvar u pismu 29 oktobra 1954 godine između ostalog pišu:

„Za svaku je pohvalu akcija Naslova, pa stoga članovi našeg radnog kolektiva žele što bolji uspjeh u nastojanju da se žrtvama fašističkog terora, a posebno Jevrejima, ovom plemenitom akcijom postavi u znak sjećanja i saučešća u njihovim patnjama i stradanjima veliki spomenik: Šuma mučenika u Izraelu.

Smrt fašizmu — sloboda narodu!

Direktor
Lehotkai Jani, s. r.”

Direkcija jugoslovenskih železnica, Novi Sad, u pismu br. 516/54 od 9. XII. 1954 godine između ostalog piše:

„Želimo da Vaša sabirna akcija u potpunosti uspe i da ona zbilja bude opomena protiv ponavljanja sličnih zločina u budućnosti kao i odraz bratstva i jedinstva građana naše socijalističke Jugoslavije.

(MP)

Direktor
Direkcije jugoslovenskih
železnica
Dimitrije Lauš, s. r.”

Savez prevodilaca Jugoslavije, Beograd, u pismu od 14 oktobra 1954 godine navodi:

„Ceneći zaslugu koju su naši sugrađani — Jevreji stekli u podizanju naše kulture i poštujući teške žrtve koje su dali u poslednjem ratu, naš savez je rešio...

Smrt fašizmu — sloboda narodu!

Predsednik
Živojin Simić, s. r.”

*

Razumljivo je onda da je posle takvog stava široke jugoslovenske javnosti i svesrdnog zalaganja mnogih pojedinaca došlo do veličanstvenog uspeha.

Krajnji rezultat premašio je sva očekivanja i najvećih optimista. Iako u moralnoj obavezi da prikupi sredstva za nešto oko 20.000 stabala, jevrejska zajednica u Jugoslaviji daleko je premašila ovaj prvobitni cilj. Krajnji rezultat je 51.735 stabala tj. uzimajući u obzir po 300 dinara za svako stablo dinara 15,520.500.

Po apsolutnom iznosu na prvom mestu je Jevrejska opština u Zagrebu sa 4,174.750, zatim Sarajevo sa 3,006.200, Beograd sa 2,172.300, Novi Sad sa 561.200, Bjelovar 560.400 itd.

Međutim, samo apsolutni iznosi prikupljenih sredstava od strane pojedinih opština ne daju pravu sliku zalaganja i mogućnosti pojedinih opština. Jer, razumljivo je da su veće opštine, u kojima

pored toga što živi veći broj Jevreja i koje imaju bolji aparat, više aktivista, ima i veće objektivne mogućnosti, a naročito što se nalaze u glavnim gradovima republika sa jako razvijenim političkim, društvenim, kulturnim i privrednim životom, bile u preimućtvu da pokažu bolje rezultate. Stoga kod ocene pitanja koje su opštine pokazale najbolje rezultate treba uzeti u obzir, pored apsolutnog iznosa prikupljenog u akciji, i ostale okolnosti, a naročito zalaganje pojedina u malim i manjim opštinama i rezultat, način i brzinu rada, da li su i koliko predstavljali stimulaciju i primer za ostale, naročito broj članova opštine, pa tek ceneći sve ove momente dati i ocenu najboljih opština.

Tako je Glavni odbor Saveza na svojoj četvrtoj redovnoj sednici maja 1955 godine, imajući baš sve to u vidu, doneo odluku da se kao najbolja opština u akciji proglasi Jevrejska opština u Bjelovaru (din. 560.400), zatim u Zagrebu (din. 4,174.750), Križevcima (din. 328.050), Sarajevu (din. 3,006.200), Kruševcu (din. 146.800), Splitu (din. 436.300) i u Šibeniku (din. 108.400), koje su opštine pohvaljene od Glavnog odbora Saveza. Ako se istakne da u Kruševcu, Križevcima i Šibeniku živi samo nekoliko Jevreja, onda je postignuti uspeh još uočljiviji. Naravno da je još mnogo mesta takođe sa veoma malim brojem Jevreja dalo odlične rezultate. Baš stoga je Glavni odbor Saveza naročito naglasio da je rezultat akcije odličan i da smatra da su gornje opštine istaknute kao najbolje između mnogo odličnih i požrtvovanih opština koje su takođe dale veoma pozitivne rezultate.

Zanimljivo je ovde napomenuti da su u Bjelovaru najveći deo ove priložene sume dali organi vlasti, ustanove i preduzeća i mnogi ne-Jevreji, među kojima se nalaze najistaknutiji politički radnici, rukovodioci narodne vlasti, kulturni i javni radnici, lekari, advokati, inženjeri, učitelji itd. Ova opština izradila je i lepu spomen-knjigu za trajnu uspomenu na tragično izginule Jevreje grada i kotara Bjelovar, sa tekstom: „Na trajnu uspomenu tragično izginulih Jevreja grada i kotara Bjelovar narodne vlasti i ustanove, masovne i društvene organizacije, privredna poduzeća i građani upisom stabala u „Šumu mučenika“ u Izraelu podižu živi spomenik jevrejskim žrtvama fašizma svoga mjesta.”

Ukupno je u celoj akciji bilo 2.957 priložnika, te bi prosečno na svakog priložnika otpalo po dinara 5.248 (15,520.500: 2.957 = 5.248). Međutim, jasno je da je veliki broj priložnika dao znatne sume, jer bi prosek od 5.248 dinara predstavljao za pojedince prilični iznos. Tako je Savez jevrejskih opština Jugoslavije priložio dinara 450.000; Izvršno veće i Narodna skupština Bosne i Hercegovine, Gradski narodni odbor Beograda i Zagreba po 300.000 dinara, Narodni odbor za grad Sarajevo 200.000 dinara, Narodni odbor grada Osijeka 210.000, Centralni odbor Jugoslovenskog crvenog krsta, Glavni odbor Saveza ratnih vojnih invalida, Glavni odbor Saveza boraca, Sarajevo, NO kotara Pakrac, NO gradske opštine Priština i dr. po 100.000 dinara, NO kotara Glina, NO kotara Drniš, tvornica „Rade Končar“, Zagreb, i dr. po 50.000 dinara itd.

Pored ovih velikih darodavaca, bilo je još mnogih koji su priložili znatne sume, a naročito među narodnim odborima, preduzećima, političkim i društvenim organizacijama i stručnim udruženjima. Međutim, bilo je dosta slučajeva da su priloge u većim iznosima dali i narodni odbori manjih mesta, manja preduzeća i sl.

Navodimo da su među darodavcima, pored ostalih, bili i Savez književnika Jugoslavije, Patrijaršija srpske pravoslavne crkve, Udruženje pravoslavnih sveštenika, Medicinski fakultet u Skoplju, Udruženje likovnih umetnika Srbije, Rektorat Sarajevskog univerziteta, Evangelistička crkvena opština u Sarajevu itd.

Pojedina stručna udruženja, pojedine ustanove i dr. upisivali su po jedno stablo na ime onih nastradalih Jevreja koji su ranije bili članovi udruženja, stanovnici jednog mesta ili grada i sl. Tako je Advokatska komora u Beogradu upisala po jedno stablo za svakog nastradalog advokata i advokatskog pripravnika — za njih 35; sarajevski lekari za sve svoje poginule drugove iz Sarajeva, građevinsko preduzeće „Asfalt“ iz Rijeke po jedno stablo za 13 streljanih Jevreja Sušaka, NO sreza Aleksinac za jednog zubnog lekara i za jednog profesora učiteljske škole u Aleksincu, koji su živeli u Aleksincu a poginuli za vreme rata; NO sreza Visoko za 48 Jevreja koji su u tom srezu stradali; Zavod za zaštitu autorskih prava — poslovnica za NR Srbiju za grupu od 33 autora Jevreja iz Srbije koji su poginuli ili stradali kao nevine žrtve fašizma; Predionica pamuka u Mostaru za 50 ubijenih mostarskih Jevreja itd.

Pored toga i istaknuti jugoslovenski državnici, kulturni i javni radnici takođe su se odazvali akciji, kao Moša Pijade, predsednik Savezne narodne skupštine, dr Leo Geršković, sekretar Sekretarijata za zakonodavstvo i organizaciju Saveznog izvršnog veća, Anton Bilimović, profesor univerziteta i akademik, za uspomenu na pok. Ignjata Šlanga, rabina iz Beograda, i njegovog sina, sa kojima je bio u istoj ćeliji u zatvoru 1941 godine, Stevan Hristić, kompozitor, Desanka Maksimović, književnik, dr Oskar Danon, direktor Beogradske opere, Nikola Cvejić, operni pevač, za uspomenu na muzikologa dr Pavla Markovca, Radomir Ploović, prvak Narodnog pozorišta u Beogradu, itd.

Evo kako izgleda broj priložnika po pojedinim kategorijama:

Jevreji pojedinci	1.510
ne-Jevreji — pojedinci	397
privredne organizacije	631
skupštine, gradski, sreski i mesni odbori	222
društvene i političke organizacije	78
strukovna udruženja	119

Svega 2.957

Od ukupno upisanih 51.735 stabala upisano je na pojedina imena žrtava samo 5.912. Taj broj je malen s obzirom na broj žrtava, ali ipak dragocen podatak za upotpunjavanje spiskova žrtava.

U 47 slučajeva upisana su stabla na pojedine grupe žrtava, na primer Jevreje iz jednog mesta ili udruženja i sl., a 43.026 stabala upisano je uglavnom od strane skupština, odbora, ustanova, preduzeća, organizacija i udruženja na bezimene žrtve — Jevreje pale borce i žrtve fašizma. No s obzirom na broj upisanih stabala može se uzeti da su simbolično upisana stabla na sve Jevreje pale borce i žrtve fašizma.

Ovde treba istaknuti i to da su neke naše opštine upisale veći broj stabala u spomen nekih naših istaknutih jevrejskih javnih radnika Jugoslavije zbog njihovih zasluga za zajednicu. Tako je Jevrejska opština u Beogradu upisala po 100 stabala za sađenje posebnih gajeva u „Šumi mučenika“ za uspomenu na pok. Isaka Mašijaha, člana Izvršnog odbora Saveza i dugogodišnjeg člana predsedništva Jevrejske opštine u Beograda, i Jelene Demajo, poznate jevrejske javne radnice Beograda.

*

Uporedo sa akcijom u Jugoslaviji, vodile su se akcije za prikupljanje sredstava za jugoslovensku parcelu „Šume mučenika“ i među jugoslovenskim Jevrejima koji žive u SAD i Izraelu. Naravno da su akciju sprovodila udruženja jugoslovenskih Jevreja u ovim zemljama. Prema podacima kojima raspolažemo upisano je u Izraelu ukupno 8.600 stabala, a u SAD 1.000.*) Međutim, naročito je zanimljivo napomenuti da je Udruženje jugoslovenskih Jevreja u SAD pokrenulo akciju za upis 1000 stabala u spomen pok. Aleksandra Lihta i za sađenje gajeva na ime Saloma Finci i dr Hinka Gotliba.

No, s obzirom da se sama „Šuma mučenika“ nalazi na tlu Izraela, Udruženje jugoslovenskih Jevreja u Izraelu imalo je, pored same akcije za prikupljanje priloga, da organizuje i učestvuje u raznim svečanostima i komemoracijama u šumi.

Pored toga, bivši članovi Jevrejske opštine u Zemunu koji žive u Izraelu zasadili su u „Šumi mučenika“ jedan gaj od 134 stabla za uspomenu na žrtve Jevrejske opštine u Zemunu.

Ovo je verovatno prvi slučaj da je jedna grupa bivših pripadnika jedne Jevrejske opštine iz Jugoslavije organizovano i zajednički odala poštu svojim opštinarima koji su stradali za vreme fašističke okupacije. To je i dokaz duboke povezanosti iseljenika sa starom domovinom i zajednicom kojoj su nekad pripadali.

Nema sumnje da je sađenje šume zajednička stvar svih jugoslovenskih Jevreja bez obzira gde oni sada žive. Mnogi događaji u vezi sa šumom i razne svečanosti i komemoracije u njoj odražavaju simpatije i solidarnost prema ovom velikom spomeniku, naš odnos prema njemu.

Nalazimo da će biti zanimljivo da se ovde spomenu neki takvi događaji, a naročito oni na kojima je učestvovao pretstavnik Jugoslavije ili naše Jevrejske zajednice.

*) Ovo su rezultati iz poč. 1954 godine.

23 aprila 1953 godine svečano je počelo sađenje stabala u jugoslovenskom delu „Šume mučenika”. Tom prilikom je jugoslovenski poslanik u Izraelu drug dr Dušan Bratić, koji je bio ujedno i jedan od prvih priložnika u Izraelu za jugoslovenski deo šume, zasadio prva drveća u gaju koji je posvećen Jevrejima palim borcima u partizanskim odredima i Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije. Tada je i predstavnik Saveza jevrejskih opština Jugoslavije književnik dr Isak Samokovlija pročitao poslanicu Saveza, u kojoj se na kraju doslovce kaže:

„... Šaljemo u jugoslovenski deo „Šume mučenika” i vrećicu zemlje sakupljene iz svih krajeva Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Neka ovi grumeni jugoslovenske zemlje, položeni u tle Izraela budu istovremeno i znak trajnog prijateljstva između socijalističke Jugoslavije i demokratske države Izrael, između jugoslovenskih naroda i jevrejskog naroda, znak miroljubive saradnje među narodima uopšte — u njihovom zajedničkom stremljenju ka jednom boljem i pravednijem svetu, u kome će se najzad ostvariti velika vizija antičkih jevrejskih proroka o prekivanju bojnih mačeva rata u radne plugove mira.”

U vezi sa ovom tužnom svečanošću donosimo na ovom mestu i nekoliko stavova iz reportaže Davida A. Alkalaja, koja je objavljena u Biltenu Udruženja Jugoslovenskih Jevreja u Izraelu, u br. 5 za maj 1953 godinu:

„... Negde daleko na vrhu jednog od mnogobrojnih judejskih brda, lepršala se velika petokraka trobojka Jugoslavije. A dekor je bio sjajan: između dva brda, onog na čijem smo vrhu stajali i drugog pokraj nas, veličanstvena panorama doseže do ivice dalekog horizonta, koji se stopio s morem. Daleko u dolini pukla ravnica, široka, plodna, zelena u mnogobrojnim varijacijama, nepregledna, velika bašta izraelska, ogroman ćilim koji je izatkala vredna ruka jevrejskog radnika i seljaka. Uistinu lep prizor. Proleće je bilo svuda. Iza nas, daleko na drugom brdu, selo Akšama, naselje koje su podigli francuski Jevreji, borci u Pokretu otpora protiv okupatora.”

„Govor jugoslovenskog poslanika, druga Bratića, ostavio je duboki utisak. Tu na brdu judejskom odjekivao je snažni glas pretstavnika jugoslovenskog zavičaja, toplinom, srdačnošću, tonom prijateljstva, naglaskom razumevanja i dubokog saučešća i izrazom uverenja o nepomućenom prijateljstvu između naroda Jugoslavije i jevrejskog naroda, kao i između dve zemlje, Izraela i Jugoslavije.”

„I onda je došao duboko dirljiv trenutak kad se pet stotina ljudi rasturilo po padini, s mladicama u rukama, i s osećanjem dubokog pijeteta zarivali ih u zemlju, udarajući temelj budućoj šumi, koja će jednom pokriti ravni teren na vrhu, padine

sa strane i uvale u dolinama, gustim redovima bezbrojnih stabala, da ovekoveče u jevrejskoj zemlji tragediju jugoslovenskog jevrejstva u izrazu novog života i novog stremljenja. Maks Bretler je grumene jugoslovenske zemlje združio s tvrdom zemljom Izraela. Jugoslovenski ministar je posadio prve sadnice u Gaju palih jevrejskih boraca u borbi za oslobođenje Jugoslavije. Bio je duboko impresivan prizor, u kome se teško skrivalo uzbuđenje.

Završilo se jevrejskom himnom. Na povetarcu su se lepršale dve velike zastave, jedna kraj druge: jugoslovenska trobojka s petokrakom zvezdom i izraelska, belo-plava sa Solomonovim slovom na sredini."

Krajem 1954 godine, novi jugoslovenski poslanik u Izraelu Jovan Vukmanović sa suprugom i sekretarom Poslanstva, Zlatanom Sažunićem, posetio je takođe jugoslovensko odeljenje „Šume mučenika”.

Na mestu gde je 22 aprila 1953 god. posvećena „Šuma mučenika”, ministar Vukmanović je rekao da ove mladice na tlu Izraela potsećaju ne samo nas, nego ceo svet na ono što se dogodilo i zaželeo da one budu potstrekom svim narodima sveta da žive u miru i spokojstvu.

10 maja 1955 godine Hitahdut Olej Jugoslavija priredio je svečanu komemoraciju na prostoru koji je određen za jugoslovensku parcelu „Šume mučenika”, za sve pale borce u Oslobođilačkim ratovima i za sve žrtve fašizma. U prisustvu pretstavnika države Izrael, Keren Kajemeta, celokupnog osoblja Poslanstva FNRJ u Izraelu na čelu sa opunomoćenim ministrom drugom Jovanom Vukmanovićem i njegovom suprugom, pretstavnika Saveza jevrejskih opština Jugoslavije i preko 500 iseljenika iz Jugoslavije, otpočela je tužna svečanost dirljivim rečima pretstavnika Keren Kajemeta, dr Šaloma Levi-a. On je odao priznanje Savezu jevrejskih opština Jugoslavije za njegov rad na sprovođenju akcije za „Šumu mučenika” u Jugoslaviji. U ime Hitahdut Olej Jugoslavija Mihailo Levi je evocirao uspomenu na pale borce i žrtve. Poslanik FNRJ u Izraelu Jovan Vukmanović istakao je da su narodi Jugoslavije velikim brojem žrtava doprineli da se uništi mračnjaštvo radi boljeg života čoveka u svetu. Posebno se poslanik Vukmanović osvrnuo na to da su svi u Jugoslaviji sa punim razumevanjem i simpatijama učestvovali u akciji za podizanje tog veličanstvenog spomenika — „Šume mučenika”, na ovim lepim brdima.

Posle završetka komemoracije pristupilo se sađenju mladica. Mladice su posadili i ministar Jugoslavije u Izraelu i njegova supruga.

25 marta 1958 godine posetio je direkciju Centralnog ureda Keren Kajemet LejIsraela naš poslanik u Izraelu Dragoje Đurić sa suprugom. Gosti su posetili i jugoslovensku parcelu „Šume mučenika”.

Tako je ponovo došlo do izraza simpatija i razumevanja Jugoslavije za podizanje ovog spomenika i do odavanja pošte palim borcima i žrtvama fašizma.

*

Na završetku akcije podeljene su diplome svim darodavcima. Jevrejski narodni fond je za one darodavce koji su učestvovali u akciji sa velikim iznosima poslao posebne diplome koje su bile izrađene u Izraelu na specijalnoj hartiji sa tekstom na ivritu i srpsko-hrvatskom jeziku, a za nekoliko opština koje su se naročito istakle u sabirnoj akciji poslao knjige sa posvetom na ime nagrada.

Rezultat akcije u Jugoslaviji, valjda jedinstven u svetu po učešću nejevrejske javnosti, naišao je na visoko priznanje u merodavnim krugovima Jevrejskog narodnog fonda u Izraelu i uopšte u jevrejskoj javnosti i štampi u svetu.

Ovde citiramo jedan stav pisma Keren Kajemet LejIsraela od 16 maja 1955 godine upućenog Savezu:

„Ovom prilikom želim da izrazim duboko poštovanje za požrtvovan rad Vaše organizacije koja je sakupila znatan iznos za sađenje jugoslovenske šume, a u kojoj su uzeli učešće Jevreji i ne-Jevreji Jugoslavije. Ovaj plemeniti gest je ostavio ne samo snažan utisak na naš institut nego i na javnost u Izraelu i drugim zemljama.

S poštovanjem
Dr S. Levi.”

Akcija je pored velikog materijalnog i moralnog uspeha pokazala da se primernom organizacijom i aktivnošću mogu postići dobri rezultati i da se pripadnici naše zajednice mogu mobilisati za ovakve i slične ciljeve. Akcija je takođe dala i dragocene podatke o imenima žrtava tako da će se taj vredni materijal naknadno obraditi. I na kraju moramo još jednom da istaknemo da je akcija za prikupljanje sredstava za jugoslovensko odeljenje „Šume mučenika” u Izraelu postigla tako sjajan rezultat zbog velikog zalaganja pojedinaca koji su akcijom rukovodili u Savezu i po opštinama i zbog odziva i razumevanja široke jugoslovenske javnosti i merodavnih krugova Jugoslavije. Taj odziv je posledica njene naklonosti prema uzvišenom i plemenitom cilju akcije i dubokog poštovanja prema žrtvama, ali i odraz bratstva i jedinstva njenih naroda. Tako je ova akcija u Jugoslaviji doživela, pored ogromnog materijalnog, i veliki moralni uspeh zahvaljujući istaknutim činjenicama. I nije onda čudo što u jevrejskom svetu i u mnogim naprednim krugovima u inostranstvu u nizu primera pravilnog i naprednog stava Jugoslavije po nacionalnom pitanju, odnosu prema manjinama i veroispovestima, i stav Jugoslavije oko podizanja ovog spomenika nailazi na zasluženo priznanje i odobravanje.

IZRAEL NA PRAGU DRUGOG DECENIJA

Hoćemo li da steknemo pravu perspektivu prema revolucionarnom događaju jevrejske historije — obnovi države Izrael — moramo da se u posmatranju prenesemo i u prošlost i u budućnost, a da se pri tome ne udaljimo od sadašnjice kako se oblikovala u prvom deceniju obnovljene državne suverenosti.

I

S propašću druge jevrejske države nije nestalo Jevrejstva kao narodno-vjerske zajednice koja je — uglavnom na tlu Palestine — izgradila svoju „ličnost“. Kao stranci bili su Jevreji pozvani da vrše zvanja koja domaći nisu izvršavali. Time im je omogućeno da održe svoju narodno-vjersku individualnost. Gdje god su „izvršili misiju“, tamo su i „doigrali ulogu“. Ili su morali da uzmu putnički štap u ruke, ili su ginuli u ognju i krvi. Samo pojedincima pomoglo je mijenjanje vjere. Gdje god su pokušali u masama da se spasu potpunim ili prividnim odricanjem Jevrejstva, prenijeli su njihovi privredni konkurenti i mržnju i argumentaciju i borbene mjere s Jevreja na — „bivše Jevreje.“

Kad su Jevreji izgubili svoju naročitu privredno-društvenu funkciju, nestalo je baze za nastavak razvitka narodno-vjerske individualnosti. Ali i otkako Jevreji više nisu vršili specifična „jevrejska“ zvanja, jer su ta zvanja sada vršili i drugi, nisu mogli da prođu iz svojih, uglavnom posredničkih, zvanja u primarnu produkciju. I ukoliko su uspjeli da pređu u produkciju, bilo je to u njenim završnim fazama. Stoga su nagrnuli u intelektualna zvanja, slobodne profesije — ili su se gušili u porama narodnih privreda koje su se zatvarale pred njima. Jevrejska individualnost u Dijaspori bila je osuđena na životarenje između života i smrti, na stagnaciju i degeneraciju.

Prije 80 godina počinje najnoviji period jevrejske historije. Godina 1878, godina Berlinskog kongresa, označuje ne samo nov period

balkanskih naroda, ona označuje i nov period u historiji Bliskog Istoka, arapskih naroda, pa i Jevrejstva. Te godine polaže se temelj Petah Tikvi, prvoj zemljoradničkoj koloniji u Palestini, kojom počinje historija novog jišuva. Jevrejski nacionalni pokret i jevrejski socijalistički pokret počinju da zahvataju jevrejske mase na sjeveroistoku Evrope. Analiza jevrejske situacije u svijetu, na prelomu stoljeća, dovodi do spoznaje da u Dijaspori ne može da bude jevrejskog života, jer se promijenila struktura svijeta, a time je nestalo društvene baze na kojoj se održavala i razvijala jevrejska narodno-vjerska zajednica. U rasulu prijeti Jevrejima fizička opasnost, eko-

Moderni deo Jerusalima

nomska propast ili — u najmanju ruku i u najboljem slučaju — tragična ili tragikomična, a svagda groteskna egzistencija polutana koji treba da bude „čovjek spolja, Jevrejin iznutra” i koji neprestano lebdi ni na nebu ni na zemlji, jer ne može da bude gospodar mješavine, nego je rob svoga dvojstva.

Tako se rodio cionistički pokret koji je ispisao na svoj barjak spoznaju: Jevreji koji neće ili ne mogu da se asimiluju sredini, mogu da nađu privredno-društveno ozdravljenje i duhovno smirenje samo

okupljanjem na narodnom ognjištu, na kojemu će Jevreji izvršavati sva zvanja i time stvoriti bazu za normalan narodni i društveni život.

Ovu su osnovnu tezu napadali spolja i iznutra, s lijeva i s desna. Ona je prodirala sporo u svijest Jevreja, a još sporije u spoznaju nejevrejskog svijeta, jer su i jedni i drugi — i u građansko-liberalnom i u proletersko-socijalističkom taboru — vidjeli u asimilaciji najjednostavnije i najprirodnije rješenje jevrejskog pitanja. Šest milijuna jevrejskih žrtava nacizma platilo je glavom iluziju asimilacije i dokazalo da je cionistička prognoza budućnosti Dijaspore bila još ispravnija nego što su sami cionisti bili toga svjesni.

Ali pogibija šest milijuna jevrejskih života i reakcija, upravo manjak reakcije, kršćanskog, kulturnog, naprednog čovječanstva za vrijeme pogibije i poslije nje dokazala je još i više.

Jevreji su bili stavljeni van zakona. Moglo ih se progoniti, zlostavljati, mučiti, iskorišćavati za „znanstvene” pokuse, ubijati pojedinačno i u masama, i sve to bez ikakvog drugog razloga i obrazloženja nego to da su Jevreji. Nacizam je izgubio borbu za osvojenje svijeta, ali je — za Jevreje još više nego za druge — pretvorio Evropu u veliko groblje. Na čelu kulturnog čovječanstva gorio je Kajinov žig, ali to nije bila nikakva utjeha Jevrejima, ma gdje se nalazili. Pod njima se poljuljalo tlo, pred njihovim se nogama otvorio ponor. U Dijaspori se više nisu mogli da osjećaju sigurni, bez obzira na to kakva je bila sudbina njih lično i njihove svojte, i bez obzira na to kako se vladala prema njima i prema nacizmu njihova bliža sredina.

Treba li mnogo fantazije da zamislimo što bi bilo, da nije odmah po završetku rata zaoštrena borba za proširenje imigracije u Palestinu i potom za stvaranje nezavisne jevrejske države? Bilo je u jevrejskoj historiji perioda sličnih (samo sličnih!) onome u kome smo se našli 1945. Da nije bilo cionističkog pokreta, pokreta vraćanja u staru domovinu i obnove narodno-društvenog života i državne suverenosti, pred Jevrejima svijeta otvorila bi se alternativa koja se za najveći broj njih može da označi riječima: vraćanje ukrućenim kalupima vjerske ortodoksije ili potpuni nihilizam do samoubistva. Svako drugo rješenje moglo je biti pojedinačni izuzetak, koji bi tek potvrdio pravilo.

Odluka Ujedinjenih Nacija od 29 novembra 1947 i obrazovanje države Izrael 5 ijara 5708, 14 maja 1948, omogućili su Jevrejima da iznova dišu u svijetu koji je dotle bio za njih pun otrovnih gasova, mada više nije bilo gasnih komora.

Dogodilo se čudo, koje će tek budući historici moći pravo da ocijene. Narod, rasijan po svijetu kroz skoro dvije hiljade godina, vraća se u staru domovinu i obnavlja državu. Čudo je utoliko veće što taj narod jedni optužuju da suviše njeguje međusobnu solidarnost i da svagdje stvara svoje zatvorene zajednice, odjeljujući se od sredine, a drugi — da nema smisla za udruživanje, kolektivni rad i društvenu disciplinu. I jedni i drugi se slažu u tome da Jevreji

naginju sektaštvu, teoretiziranju, cjepidlačenju, povlačenju konsekvencija sve do apsurda. I eto, taj narod stvara državu, pošto je dokazao nevjerovatnu mjeru i konstruktivne sposobnosti u izgrađivanju zametaka državnog života još za vrijeme turske vladavine i britanskog mandata; pošto je našao kakav-takav kompromis između najprotivnijih socijalnih i političkih, religioznih i kulturnih strujanja i programa; pošto je svladao goleme političke i druge spoljne zapreke — i uspio da za obnovu jevrejske državnosti pridobije tako različite faktore kao što su Sjedinjene Države Amerike i Sovjetski Savez.

I biva čudo u čudu, upravo dva čuda u osnovnom čudu.

Omladina na poljoprivrednim radovima

Što nije uspjelo u šest-sedam decenija precionističkog i cionističkog pokreta, to uspijeva samim stvaranjem države: beskonačne diskusije o opravdanosti ili neopravdanosti jevrejskog nacionalizma, o ispravnosti ili neispravnosti cionističkog rješenja jevrejskog pitanja — postaju jednim mahom neaktuelne i neinteresantne. Jevrejska je država postala stvarnost, umisana u političku mapu svijeta, urezana u svijest čovječanstva i jevrejstva. Kao Kolumbovo jaje postaje preko noći jasna činjenica pred kojom niko ne može da zatvori oči.

A ta činjenica od prvoga časa dokazuje da se ne da izbrisati. Mlada država Izrael iznenađuje svijet, pa možda i samu sebe, a prije svega Englesku i arapske države: iz haosa, u kojemu su Englezi hotimice ostavili zemlju, niče državni aparat koji uporedo organizuje administraciju, privredu, promet, školstvo i zdravstvo; prima stotine hiljada novih useljenika koji su željno čekali dan obrazovanja države u logorima na Kipru i u različitim zemljama Evrope; odbija napad arapskih armija koje su pohrlile sa svih strana da mladu državu utope u krvi i da Jevreje bace u more.

Zato nas ne može iznenaditi što je obnova jevrejske države probudila u velikim dijelovima jevrejskog naroda osjećanje da smo se primakli mesijanskim danima. Borba koja je pratila stvaranje države Izrael, žrtve u krvi, materijalna stradanja i moralni napon bili su u očima religioznih masa muke koje po starim proročanstvima nagovještavaju dolazak Mesije. Stotine hiljada Jevreja čule su glas mesijanske trube, uzele štap u ruke i pošle u Izrael, da bi zauvijek odbacile putnički štap i došle do smirenja u svojoj državi. Milijuni Jevreja, koji ne mogu ili ne žele da ostave zemlje u kojima žive, osjetili su da su i oni dionici čuda koje se zove Izrael: Jevreji imaju svoju državu, koja je primljena u Organizaciju Ujedinjenih Nacija i priznata (do danas) od 63 države svijeta; upravo po snazi državne suverenosti Jevreji su prvi put u svojoj dugačkoj i bolnoj historiji doživljeli da se progonitelj osjeća nagnat da prizna svoje strahovite zločine i da dade za njih bar materijalnu zadovoljštinu. Sama ta činjenica promijenila je odnos Jevrejina prema samome sebi i prema svijetu, i odnos sredine prema Jevrejinu. Vječni litalica ima svoju državu! Mada većina Jevreja živi izvan granica Izraela, prestao je otada jevrejski narod u očima Jevreja i ne-Jevreja da bude Ahasver.

Na pragu drugog decenija dobila je i stara diskusija o misiji Jevrejstva novi vid. Odavno smo odbacili apologetsku tezu da je misija Jevrejstva u svijetu širenje etike i morala među narodima. Ostvarenjem države i njenom konsolidacijom mijenja se i smisao diskusije o svrsi cionističkog pokreta, o karakteru države Izrael i o njenoj misiji: Jesmo li mi aziski narod koji se vraća u porodicu aziskih naroda ili smo nosioci evropskog svetozrenja? Jesmo li mi most između kontinenata, naroda i rasa, ili smo strani klin koji je zabijen u jednu od najosjetljivijih tačaka zemljine kugle? Moramo li da opravdamo stvaranje i opstanak države misijom koju ona ima u svijetu ili na Bliskom Istoku, ili ona malazi dovoljno opravdanja sama u sebi i u tome što su u njoj i po njoj riješili milijuni Jevreja svoje jevrejsko pitanje?

Mlada jevrejska generacija, koja raste u Izraelu, ne odriče se ni svojih narodnih veza s Jevrejima ma gdje se oni nalazili, ni evropske baštine koja se prije svega očituje u težnji za napretkom na svim životnim područjima, ali ni svoga mjesta u krugu azisko-afričkih naroda s kojima želi da sarađuje u ostvarenju društvenog napretka. Omladina mnogih zemalja gleda danas sa skepsom u sutrašnjicu, nagrizana sumnjom u sve što joj starija generacija želi da nametne

a bez vjere u svoju sposobnost da nađe nove ideale i da ih ostvari. To više iznenađuje izraelska mladež svakog objektivnog posmatrača. Ona se odlikuje neobičnom sintezom duhovne staloženosti i plamenog zanosa; ona odbija svaku šuplju frazeologiju i svagda je gotova na djelo; puna je duboke samosvijesti, koja izvire iz osjećanja lične sigurnosti i slobode, i samozatajne požrtvovanosti, koja se zasniva na povezanosti sa zajednicom; nema razumijevanja za metafizičke probleme i za mistične obrede, a prožeta je dubokom vjerom u smisao i ljepotu života. Alko je težnja za progresom jedna od tekovina Evrope, vjera u njeno ostvarenje i spremnost na čin jeste jedna od baština vjekovne jevrejske mesijanske čežnje.

II

Prvi decenij države Izrael nadovezuje se na sedam decenija pokreta obnove u Dijaspori i jevrejske kolonizacije u Palestini koji su prethodili obrazovanju države i koji su je pripremili i omogu-

Jedno novo poljoprivredno naselje

ćili. Tih osam decenija dokazuju da je Izrael rezultat jevrejske historije i političke potrebe svijeta, i danas više nego kad je izrečena važi izreka Teodora Herzla, da je jevrejska država historijska potreba i da će se zato ostvariti. A jer je država Izrael i aktuelna potreba i ukorijenjena u historiji, ona ima sve preduslove da se održi i pored protivljenja arapskih naroda koji je okružuju.

Samim tim što će se održati, država Izrael postaće organski dio zemalja Bliskog Istoka u kojemu su arapski narodi nalik na hrptenjaču koja veže sve te zemlje u cijelinu. Među arapskim državama ima danas velikih protivnosti, koje se zasnivaju na geografskim uslovima, na takmičenju različitih dinastija, na razlici u društvenom i materijalnom razvitku, a prije svega na uticajima spoljnih snaga koje se isprepliću na ovom području, oduvijek jednom od žarišta svjetskog prometa i imperijalnih interesnih sukoba. Ako ima nešto što vezuje većinu arapskih država, to je stav prema državi Izrael. Ali nema sumnje da je on danas drukčiji nego što je bio prije deset godina, pa još i prije dvije godine. Iza kulisa arapske politike napreduje, makar i sporo, tendencija sporazumijevanja s Izraelom. Ako se održi mir u svijetu i na Bliskom Istoku, nije suviše smiono proroči da će ujedinjavanje arapskih naroda napredovati sve bržim koracima, da će ono prerasti fazu nacionalizma i ući u stadij socijalnih reformi koje su tako potrebne. Čim arapske države krenu tim putem, neće moći i neće trebati da mimoiđu državu Izrael, jer im ona donosi baštinu stare kulture — kojoj su i oni u velikoj mjeri dionici — uvećanu dugotrajnim evropskim školovanjem, a već prokušanu na djelu u specifičnim uslovima Bliskog Istoka.

Pokušamo li da skinemo velo s lica budućnosti i da zamislimo državu Izrael na kraju kojega od slijedećih decenija, ukazuje nam se ona kao nezavisna narodno-kulturna jedinica, a u isti mah kao organski dio u sklopu zemalja Bliskog Istoka s kojim je historija povezala sudbinu jevrejskog naroda i države Izrael. Ne znamo kakva će biti socijalna i politička struktura države Izrael, ali se usuđujemo proroči da će ona ostati vjerna socijalnim idealima (koje su oblikovali ljudi jevrejskog roda od Jezaje do Marksa, da će biti dostojna kulturnog prinosa koje je Jevrejstvo dalo na različitim područjima, a naročito u znanostima, o čemu svjedoči ime Alberta Einsteina, i da će se koristiti tehničkim i organizatorskim iskustvom dvadesetog stoljeća, toliko potrebnim upravo zaostalim zemljama Bliskog Istoka.

III

Visoka su, dakle, mjerila kojima mjerimo rezultate Izraela na kraju prvog decenija državne samostalnosti. Što je postignuto, što je propušteno i što još treba da se učini?

Država Izrael nalazi i svoje opravdanje i preduslov svoga održanja i napretka u okupljanju Jevreja iz Dijaspore, u njihovom privredno-društvenom preobražaju i u kulturnoj integraciji, tako da se može razvijati kao zdrava privredna zajednica u kojoj se sva „plemena“ Dijaspore pretapaju u jedinstvenu naciju.

U maju 1948 živjelo je na području države Izrael 650.000 Jevreja i 160.000 pripadnika narodnih manjina. U aprilu 1958 prešao je broj stanovnika Izraela brojku od dva milijuna, od toga 215.000 pripadnika narodnih manjina. Oko 70% prirasta donijela je imigracija, po odbitku emigracije, 30% prirodni prirast.

U prvih deset godina primila je država Izrael 925.000 useljenika, dok se u 70 godina prije osnivanja države doselilo u Palestinu svega 545.000 Jevreja. Oko polovine novih useljenika došlo je iz zemalja Srednjeg Istoka i Sjeverne Afrike, nešto više od 40% iz Istočne i Srednje Evrope, a ostatak iz drugih dijelova svijeta. Reemigracije bilo je 8—9%, dosada najniži procenat u zemljama imigracije (USA 1908-1924: 34⁰/₀, Argentina 1857-1924: 47⁰/₀, Australija 1906-1924: 70%). Ima tome nekoliko razloga, ali je svakako glavni u tome što je kod pomenutih migracija primarni faktor bila emigracija, ostavljanje ranijeg zavičaja, s eventualnom namjerom povratka, dok je u našem slučaju — čak i kad je neposredni uzrok bio u negativnom

Radovi u Negevu

držanju sredine prema Jevrejima — ipak odlučan momenat imigracije, vraćanja Jevreja u domovinu. Neto imigracija bilo je okruglo 850.000 u prvom deceniju, dok je prirodni prirast Jevreja iznosio oko 285.000.

Što je učinjeno za apsorpciju imigranata?

U deset godina izgrađeno je 203.000 definitivnih stanbenih jedinica pomoću vlade, Jevrejske agencije i drugih javnih institucija.

Privatna inicijativa izgradila je 50.000 stanbenih jedinica. Oko 30.000 porodica nastanilo se u napuštenim arapskim kućama.

Najveći dio useljenika došao je bez ikakvih sredstava. Manje od 2% bavilo se ranije zemljoradnjom; golema većina došla je iz zaostalih zemalja, bez ikakve stručne spreme. Izraelska vlada, Jevrejska agencija i Opšta radnička organizacija Histadrut dale su im finansijsku pomoć, nastanbu i stručnu izobrazbu, 100.000 ljudi prešlo je u tih deset godina stručne kurseve, a još ih se više izobrazilo na praktičnom radu. Na koncu prvog decenija bilo je 15% privredno-aktivnih ljudi uposleno u zemljoradnji (12,6% u 1947), više od 40% u industriji, rudarstvu, gradnji i transportu.

Podignuto je oko 450 sela, dok je u prošlih 70 godina podignuto svega 277 naselja. U novim selima i u ranijim naseljima prešlo je oko 45.000 porodica na zemljoradnju. 1949 obrađeno je 165.000 hektara, od toga je 29.000 hektara navodnjavano. 1957/58 obrađeno je 380.000 ha, a navodnjavano je 116.000 ha. Zemljoradnička produkcija porasla je u to vrijeme za 240%, a produktivnost rada u poljoprivredi za 65%. Izraelska zemljoradnja pokriva po novčanoj vrijednosti 70% potrošnje hrane, i pokrivaće naskoro svu potrošnju pamuka, šećera i uljarica, dok su citrusovi plodovi važan eksportni artikal, tako da izvoz zemljoradničkih produkata ustvari pokriva sav uvoz hrane.

Nije manji napredak industrije. Realna vrijednost industrijske proizvodnje porasla je u prvom deceniju za 320%. Od 1950 do 1956 porasla je u industriji prosječna produkcija po zaposlenom radniku za 40—50 posto, a produktivnost rada po radnom satu porasla je u to vrijeme svake godine u prosjeku za 4,4%. Kao indikator razvitka industrije može da nam posluži i potrošnja električne struje u industrijske svrhe — od 97 milijuna kilovatčasova u 1949 na 340 milijuna u 1956. Ukupna potrošnja električne struje (ona je važna naročito u najrazličitijim pogonima za opskrbu vodom i navodnjavanje) porasla je od 325 milijuna kilovatčasova u 1959 na 1350 milijuna u 1956.

Svake godine osnivaju se nova industrijska preduzeća, pri čemu se opaža prodiranje iz lake u tešku industriju i prelaz s preradivanja polufabrikata i sastavljanja uvezenih dijelova na osnovnu produkciju. Samo nekoliko primjera: Izrael je počeo da izvozi sastavne automobilske dijelove u USA; izraelske šperploče nailaze na dobro tržište u svijetu; predionice pamuka i vune proširuju se iz godine u godinu; kemijska se proizvodnja zasniva na nusproduktima hajfanske rafinerije nafte i na neiscrpnom bogatstvu Mrtvog Mora; u blizini Aka već rade prva preduzeća čelikograda koji će koristiti domaća nalazišta željezne rude i staro gvožđe; neprestano se usavršava i proširuje industrija koja prerađuje domaće zemljoradničke proizvode — od citrusovih plodova do konzervi povrća i voća, od uljara do šećerana, od čistionica pamuka i ljuštiona riže do sušionica duhana i tvornica cigareta.

Velik je napredak postignut u iskorišćavanju domaćih sirovina, ali je jasno da je to samo početak. Koncem 1957 pokrivalo je petro-

lejsko polje Hefec 5% izraelske potrošnje. Međutim su otkriveni novi izvori nafte, a sedam društava nastavljaju da traže naftu u različitim dijelovima zemlje. Među ostalim prirodnim bogatstvima, koja se uglavnom već iskorišćuju, treba spomenuti potaš kaustik-sodu, magnezij i brom u Mrtvom Moru; fosfate, keramičku glinu, pijesak za produkciju stakla, feldspat, mika, mangan, bakar, željezo itd.

Pored svega napretka domaće proizvodnje nije čudo što spoljna trgovina Izraela kroz sve te godine nosi biljeg deficita. Taj je deficit prirodan u zemlji koja je primila skoro 100 hiljada useljenika svake godine i koja se izgrađuje grozničavim tempom, a pri tome ulaže golemu sredstva u odbrambene svrhe. Ipak se u spoljnoj trgovini Izraela pokazuje pozitivna tendencija koja je plod osnovnih privrednih investicija i porasta produktivnosti rada. Godišnji deficit trgovinskog bilansa porastao je od 224,5 milijuna dolara u 1949 na 273,6 milijuna u 1957, ali je u isto vrijeme porastao izvoz od 28,6 milijuna dolara na 139,6 milijuna. (Uvoz je porastao od 253,1 milijun na 403,2 milijuna.) Dok je 1949 izvoz pokrio 11,7% uvoza, pokrio je 1957 izvoz 34,6% uvoza. Drugim riječima, dok je uvoz po glavi pao s 243 dolara u 1949 na 73 dolara u 1957, dotle je izvoz po glavi porastao od 28 dolara u 1949 na 73 dolara u 1957. Pozitivna je i tendencija opadanja u uvozu potrošnih dobara (32% od ukupnog uvoza u 1949, 15% u 1957).

Negativni trgovinski bilans ostaje, ipak, glavna briga Izraela na pragu drugog decenija. Vladina privredna politika usmjerena je uvećanju izvoza i smanjenju uvoza, kako bi se što prije postigla privredna nezavisnost od spoljne pomoći. Pri tome igra značajnu ulogu i „nevidljivi izvoz“, prihod od turizma, parobrodarstva i avijacije.

Izrael privlači iz godine u godinu sve veći broj turista, a upravo proslava desetogodišnjice državne samostalnosti treba da posluži i kao poluga za vidno — i trajno! — uvećanje izraelskog turizma. Hotelska mreža se neprestano izgrađuje, tako da može da zadovolji najrazličitije zahtjeve. Historijska mjesta se uređuju, što je uostalom važno ne samo za turiste nego možda još i više za stanovnike Izraela, kod kojih je arheologija postala narodnom strašću kao da njome žele da nadomjeste religiozne vrednote koje su izbljedile, i da prodube vezu mlade izraelske generacije sa svim historijskim i prehistorijskim periodima staro-nove domovine.

Iz navedenih razloga razumljiva je važnost koja se pridaje razvijanju prometnih sredstava, izgrađivanju unutarnje mreže i veza s inostranstvom. U prvom deceniju udvostručena je dužina prvo-razrednih automobilskih cesta (izgradnjom 1706 km), među njima nova cesta Berševa — Elat, dugačka 250 km, predana prometu u januaru 1958. Željeznička pruga iznosi 630 km prema 225 km u 1948. Željeznica je modernizovana i dizelizovana. Parobrodarstvo se razvilo od 10 zastarjelih brodova s oko 14.00 tona u 1948 do 34 teretna i putnička broda s oko 200.000 tona početkom 1958. Izraelsko brodarstvo jedno je od najmodernijih u svijetu, jer je 21 brod izgrađen iza 1950. Trećina robnog prometa i tri četvrtine putničkog

prometa s izraelskim lukama vrše se izraelskim lađama. Pored proširenja luka u Hajfi, Tel Avivu-Jafi i Elatu, izvršene su predradnje za izgradnju moderne luke Ašdod Jam na jugu. Aerodrom u Lodu (Lydda) vezuje Izrael sa svijetom, dok aerodromi u Hajfi, Tel Avivu i Elatu služe uglavnom unutarnjem prometu. Izraelska linija El Al, koja saobraća na relaciji Izrael—Evropa i Sjeverna Amerika, nabavila je tri najmodernija Bristol-Brittania aviona i stekla modru vrpcu za najbrži komercijalni lijet New York — London.

Samo se po sebi razumije da se sve to ne bi moglo postići, da nije bilo priliva kapitala. Od maja 1948 do marta 1957 ušlo je u Izrael 2551 milijun dolara. 232 milijuna dolara iznosile su 31 marta 1957 neamortizovane obveznice državnog zajma, 133 milijuna neotplaćeni dio dugoročnih i kratkoročnih zajmova. Ostali su izvori bili (u milijunima dolara): jevrejski narodni fondovi 656, privatne investicije i transferi 495, njemačke reparacije 304, američka pomoć 298, likvidacija blokiranih sterling-računa i inostranih vrijednosnih papira 150, različito (darovi, inventar itd.) 283.

Nažalost, od tog priliva kapitala bio je znatan dio odvojen za narodnu odbranu i za neposrednu potrošnju novih useljenika još prije nego što se moglo pomisliti na njihovo privredno ukorjenjivanje. Treba imati u vidu i to da su arapski bojkot i blokada otežavali promet s Izraelom i poskupljivali uvoz. Za razvitak i konstruktivnu apsorpciju masovne imigracije stajala je na raspolaganju — od uvezenog kapitala i od domaće radinosti — suma od 1,5 do 1,75 milijarde dolara.

Oko 35% svih raspoloživih sredstava uloženo je u izgradnju stanova i razvijanje novih gradova i gradskih kvartova; oko 20% u zemljoradničku kolonizaciju, 25% u električna postrojenja, industriju i rudarstvo, 10% u prometna sredstva, 10% u javne zgrade, znanstvene institute, školstvo, zdravstvo i hotele. Sveukupna nacionalna bruto investicija u tom deceniju procjenjena je (po dosta inflacioniranim cijenama iz 1956) na oko 5 milijardi izraelskih funti. (Zvanični kurs: 1 američki dolar = 1,8 izraelske funte.)

Privredni razvitak zemlje i apsorpcija novih useljenika čine bazu za njihovo društveno ukorjenjivanje i za kulturnu integraciju. I pored masovnog priliva ljudi koji nisu znali hebrejski i koji su ponijeli sa sobom najrazličitije običaje i poglede na život i svijet, uznapredovala je hebraizacija snažnim koracima. Više od 250.000 odraslih imigranata učilo je hebrejski i steklo osnove jevrejske kulture u mreži kurseva koja je obuhvatila sve od najvećih gradova do najmanjih naselja. Djeca i omladina ukorjenjuju se polazeći redovne škole, a ne može se previdjeti ni značajna uloga koju igra vojska u društvenoj i kulturnoj integraciji useljenika iz 79 zemalja i u stvaranju jedinstvene nacije.

Zakonom od 1949 uvedeno je opšte, obavezno i besplatno školovanje u uzrastu od 5 do 14 godina. Broj učenika uvećao se u toku decenija gotovo pet puta, dok se stanovništvo jedva utrostručilo. Godine 1947/48 bilo je svega 99.437 učenika, 1957/58 bilo ih je

493.100. Biće od interesa uporediti broj učenika na početku i na svršetku decenija prema vrstama škola: dječji vrtovi 15.695 — 78.800, osmorazredne osnovne škole 67.464 — 347.300, škole za učenike u privredi 0 — 11.500, srednje škole 11.470 — 27.150, stručne tehničke i poljoprivredne škole 1.829 — 12.400, učiteljski seminari 1.255 — 5.050, univerze i druge visoke škole 1.704 — 9.400. Pored toga bilo je posljednje godine još oko 20.000 učenika u talmudskim (ješivot), misionarskim školama i različitim vaspitnim zavodima.

Budući da su zgrade Hebrejske univerze na brdu Skopusu odrezane od jevrejskog dijela Jerusalema, počelo je još potkraj prvog decenija izgrađivanje nove univerze na prostoru od pedesetak hektara. Prve zgrade već su u upotrebi. Hajfanska tehnika toliko se proširila, da je morala da izgradi novo sjedište kraj Hajfe. 1955/56 otvorena je religiozna univerza Bar-Ilan u Bne Braku, a u Tel Avivu je obrazovana gradska univerza ujedinjavanjem ranijih visokih škola.

Napredak izraelske znanosti i na teorijskim područjima i u praktičnoj primjeni naišao je na međunarodno priznanje. Ono nalazi vidnog izražaja u činjenici da se sve češće održavaju u Izraelu međunarodni znanstveni kongresi, i pored bojkota kojima su oni zbog toga izloženi sa strane arapskih država i njihovih saveznika. Izraelski učenjaci redovno učestvuju na međunarodnim kongresima i često imaju prilike da referišu o svojim naučnim uspjesima. Oni izazivaju interes i priznanje, ne samo što toliko otkraču u poređenju s rezultatima drugih zemalja Bliskog Istoka, nego jer su značajni i kad se mjere internacionalnim mjerilima.

Prema statistici koju je objavio UNESCO 1956, Izrael zauzima drugo mjesto u svijetu po broju izdanih knjiga u poređenju sa stanovništvom: 65 naslova u godini na 100.000 stanovnika. I u uvozu inostranih knjiga nalazi se Izrael na drugom mjestu u svijetu. Od 1200 knjiga izdanih u godišnjem prosjeku bilo je oko tri četvrtine originala, a ostatak su prevodi.

U muzici, teatru, a u posljednje vrijeme i u plesu, slikarstvu i umjetničkom obrtu izraelski je prinos zapažen u svijetu i nema sumnje da daleko prevazilazi sve što druge zemlje sa sličnim brojem stanovnika mogu da prezentiraju. Još je važnije što je na svim tim područjima odziv izraelske publike vanredno snažan i aktivan. Koncerti su prepuni, teatri daju godišnje oko 2000 predstava kojima prisustvuje oko 1¹/₂ milijuna gledalaca. Stotine amaterskih orkestara, horova, teatarskih i plesnih grupa, hiljade učenika glazbe, slikarstva i drugih grana umjetnosti stvaraju onu široku bazu aktivnih izvršilaca-amatera na kojoj se onda mogu da izdignu veliki kreativni i reproduktivni umjetnici.

Hebrejska se književnost nalazi na prelomu. Pisci starije generacije, koji potiču iz zemalja Dijaspore, obrađuju uglavnom još uvijek teme vezane sa sredinom iz koje su nikli i u kojoj su proživjeli djetinjstvo i mladost. Mlada generacija pjesnika, pripovjedača i dramaturga započela je još u pred-državnom periodu svoj put revoltom protiv dijasportske baštine, u osjećanju da s obnovom jevrejskog ži-

vota u Palestini i s nastupom te nove generacije na pozornici hebrejske literature počinje nov period koji nema ništa zajedničko sa prošlošću u Dijaspori. Ali s vremenom osjetili su najbolji među mladima da njihovo stvaranje ostaje suviše plitko i bez dimenzija dokle god pokušavaju da izraze život oko sebe bez historijske perspektive. Ljudska obnova novih useljenika i njihovo snalaženje u novim prilikama i novim zvanjima; problemi kibuca kao najviše dosad postignute forme u ostvarivanju idealnog komunizma zasnovanog samo na slobodnoj volji članova; period oslobodilačke borbe, odnosi između Arapa i Jevreja, život u pograničnim naseljima; problemi integracije ljudskog konglomerata koji se okupio u Izraelu ponijevši sa sobom jedva izlječive rane koje je zadalo ratno i poslijeratno stradanje — to je sadržaj mlade hebrejske literature. Ali u sve većoj mjeri njeni prvaci traže produbljenje prodirući u prošlost svoga naroda, redovno dabome u njenom palestinskom periodu. Ta literatura svjedoči o traženju duhovnih vrednota i dokazuje da se izraelski mladi naraštaj — i pored svoje vedre samosvijesti i životnog optimizma — nije zaglibio u plitkom pragmatizmu, nego teži najvišim postignućima koja će dati životu smisla i sadržine.

Na zdravstvenom i socijalnom području primila je država na sebe težak zadatak masovnom imigracijom, koja je oborila visoki zdravstveni standard palestinskog Jevrejstva i dovela u zemlju velik procenat socijalnih slučajeva. Mnogo je već učinjeno u tom pogledu, ali još mnogo treba da se učini. Još 1953 dobila je zakonsku potvrdu prva etapa sveobuhvatnog plana narodnog osiguranja, koja pokriva nezgode u radu, pomoć roditelja, penziju u starosti, udovištvu i siročadi. Bolesničko osiguranje je dobrovoljno, ali je značajno da se Kupat Holim, bolesnička blagajna Histadruta, brine o zdravlju 1,200.000 glava i podržaje 900 ambulanata i 14 bolnica. Vlada smatra jednim od hitnih zadataka uvođenje obaveznog opšteg bolesničkog osiguranja, ali se nastoji da se ono ostvari u saradnji s postojećim blagajnama, a ne u vidu njihove likvidacije i prevođenja u državnu režiju.

Sav taj razvitak, koji smo mogli da nabacimo tek u najgrubljim crtama, vrši se u okviru parlamentarne demokratije. Izraelska je vlada odgovorna zakonodavnom tijelu, Knesetu, u kojemu ima 120 poslanika, biranih na osnovi tajnog, jednakog, izravnog, proporcionalnog prava glasa. Taj izborni sistem olakšava stvaranje i održavanje velikog broja partija koji, uostalom, odgovara mediteranskom karakteru jevrejskog naroda i sektaškim sklonostima kojima se odlikovao i u davnoj prošlosti. U parlamentarnoj demokratiji pogoduje taj sistem male stranke, jer su one „jezičak na vazi” i ucjenjuju velike stranke koje ne mogu bez pomoći malih da postignu parlamentarnu većinu. U Izraelu, taj izborni sistem stvarno omogućuje religioznom bloku da utiče na radni program svake koalicione vlade daleko više nego što bi odgovaralo broju njegovih poslanika.

Zato je najveća izraelska stranka, Radnička partija (Mapaj), predložila promjenu izbornog sistema koja bi nagnala manje stran-

ke da se ujedine u izborne blokove i koja bi u konačnoj liniji dovela do stvaranja dvije ili najviše tri-četiri stranke. Ujedinjenim snagama svih malih stranaka, i opozicionih i članova vladine koalicije, odbijen je taj predlog. Kneset je prihvatila u februaru 1958 „osnovni zakon” (dio izraelske konstitucije koja će se postepeno izgraditi donošenjem „osnovnih zakona” o svim konstitucionim pitanjima) o sastavu i funkcijama Kneseta. Taj zakon potvrđuje postojeći izborni sistem i otežava njegovu promjenu u budućnosti.

U prvom deceniju bilo je tri izbora za Kneset, 1949, 1951, 1955. Slijedeći izbori treba da budu ljeti 1959. Broj birača porastao je od 440.000 u godini 1949 na 876.000 na izborima 1955. I pored priliva imigranata s tako različitim kulturnim i političkim tradicijama, nije se sastav Kneseta u suštini izmijenio, tako da je vlada — i pored povremenih kriza — mogla da se oslanja na parlamentarnu koaliciju koja se proširivala jednom više nadesno, drugiput više nalijevo, ali joj je stožer u svim tim kombinacijama sačinjavala Mapaj.

Relativna stabilnost u sastavu Kneseta svjedoči o visokom stepenu socijalno-političke integracije toliko heterogenih imigranata. Ona dokazuje koliko je u svijesti izraelskog stanovništva demokratija priznata kao ona forma koja najviše odgovara zemlji imigracije, čija egzistencija i budućnost zavise i od priliva ljudi, i od priliva kapitala, i od aktivnih simpatija najrazličitijih snaga u svijetu.

Dosljedno provedena parlamentarna demokratija, zasnovana na neograničenoj slobodi organizovanja političkih partija i izbornih listina, svakako je i korelat privrednog sistema, zasnovanog na slobodnoj utakmici. Što Izrael ipak ne zapada u privrednu anarhiju, ima da zahvali u jednu ruku svome radničkom pokretu, a u drugu ruku suštinski planskom karakteru kolonizacije koji se zasniva na prilivu javnih sredstava i time na mogućnosti da se novi useljenici diriguju u one krajeve i one privredne grane koje treba razviti po kolonizacionom planu.

Državni budžet sastavljen je iz dva dijela: a) redovni budžet koji se pokriva porezima, carinama itd., a služi tekućim potrebama, b) investicioni budžet koji se pokriva uglavnom prilivom sredstava iz inostranstva, a služi razvitku zemlje i treba da djeluje inicijativno svagdje gdje privatni kapital ili radnička kooperacija neće ili ne mogu sami da budu inicijatori. A inicijativu u novim područjima investicioni budžet pomaže dugoročnim kreditima, do 80% investicija, pored svih drugih pogodnosti koje se daju novim preduzećima, važnima za izgradnju, u prvom redu onima koja pomažu uvećanje izvoza i smanjenje uvoza.

Država je vlasnik željeznica, luka, društva kojemu pripadaju električne centrale, svih rudokopa i osnovnih kemijskih industrija. U različitim preduzećima — od brodarskih društava, avionske linije, do društva Mekorot, kojemu pripada najveći dio arteških bunara i vodovod Jarkon-Negev i koje gradi vodovod Jordan-Negev — država je suvlasnik s Jevrejskom agencijom i Histadrutom.

60% izraelske privrede, po uloženom kapitalu, broju zaposlenih i po vrijednosti proizvoda ili prometu, pripada različitim dijelovima javnog sektora, dok svega 40% pripada privatnom sektoru. Oko 20% svih industrijskih preduzeća pripada Histadrutu ili od Histadruta kontroliranoj radničkoj kooperaciji. 70% svih zemljoradničkih artikala — izuzevši citrusove plodove — proizvode kooperativna i kolektivna naselja okupljena u Histadrutu. Sav autobuski gradski i međugradski promet, najveći dio kamiona i velik dio taksija u rukama je histadrutskih šoferskih kooperativa. Članstvo Histadruta poraslo je u deset godina od 175.000 na 615.000. Sa članovima porodica to je više nego polovina izraelskog stanovništva.

Mada se uloga Histadruta vidno promijenila obrazovanjem države, ona je ostala glavna pokretna snaga u Izraelu. Njen se uticaj osjeća svagdje, i nije pretjerano reći da se Izrael dosad razvijao i da će se razvijati i u budućnosti pod odlučnim uticajem radničkog pokreta. Histadrut je prenio i prenosi neke funkcije iz svojih ruku u ruke države ili mjesnih vlasti, ali time samo jača njegov neposredni i posredni uticaj na sva životna područja. Neokrnjena ostaju dva njegova osnovna zadatka:

1) sindikalna organizacija sa svim što je povezano s njenim radom na području brige o radnim i socijalnim uslovima, radnoj higijeni, povećanju produktivnosti rada, obrazovanju širokih radnih masa i mladih kadrova, kulturnoj djelatnosti, itd. itd.

2) koordinaciona i kontrolna centrala za privrednu i društvenu djelatnost svih preduzeća socijalističkog sektora, bilo da su ona u izravnoj svojini Histadruta, bilo da su to zemljoradnička kolektivna i kooperativna naselja, proizvođačka, uslužna i potrošačka kooperacija u gradu i na selu, bilo da su to preduzeća povezana s Histadrutom u ma kojem drugom pokretu.

Uporedo s pokretom za uvećanje produktivnosti rada, koji je u toku godina doveo do osnivanja zajedničkih proizvodnih savjeta u stotinama preduzeća svih sektora, razvio se pokret za ostvarenje principa o učestvovanju radnika u upravi preduzeća. Društvo za elektriku prvo je sprovelo taj princip, koji je već u prvoj godini donio zadovoljavajuće rezultate. Histadrut je 1956 odlučio da ostvari princip radničkog učešća u upravi svojih preduzeća gdje god radnici budu spremni na to. Na pragu drugog decenija države ostvarena je ta odluka u prvom preduzeću. To je jedan od puteva do sinteze između društvene svojine, koju pretstavlja Histadrut, i lične odgovornosti i saradnje radnika, koja je značajna crta kolektiva i kooperacije.

U pogledu rezultata prvog decenija države Izrael ne možemo a da ne spomenemo i ono područje na kojemu su postignuti možda najsenzacionalniji uspjesi. I pored priznatih ratničkih kvaliteta o kojima svjedoči davna prošlost, Jevreji su u novije doba u očima svijeta, pa i u svojim očima, bili prototip neborbenog naroda. Na palestinskom tlu, na kojemu su naučili da rade sve poslove, naučili su i da budu vojnici. Iz nelegalnih odbranbenih snaga, koje su se

razvijale u toku decenija, izrasla je 1948 narodna vojska koja je odbila napade arapskih država, mada su one bile po broju i po opremi daleko nadmoćne.

U prvom deceniju izraelska je vojska napredovala u svakom pogledu. Ma kakva bila politička ocjena izraelske politike i vojnih akcija, koje je država preduzimala u tih deset godina, ne može biti različitih stručno-vojničkih ocjena o sposobnosti izraelske vojske. Ona je i najbolja škola narodnog jedinstva; ona vrši važnu ulogu u integraciji novih useljenika; ona je prožeta zanosnim uvjerenjem da služi vrhovnim interesima naroda i da je — poput sudova i poput ureda za državnu kontrolu koji uživaju neograničeno povjerenje svih krugova — izvan i iznad svih partiskih sukoba i sektorskih interesa.

IV

Država Izrael ostvarena je u težnji da se riješi jevrejsko pitanje. No njeno ostvarenje stvorilo je u Izraelu manjinsko, ili, tačnije, arapsko pitanje. Od 215.000 ne-Jevreja u Izraelu, uglavnom Arapa, ima oko 150.000 muslimana, oko 45.000 kršćana različitih crkava i sekta i oko 20.000 Druza. To su oni koji u proleću 1948 nisu ostavili svoje kuće i Palestinu. Ipak se ne može reći da su odnosi između države Izrael i arapske manjine normalni. Svi u Izraelu voljeli bi da u izraelskim Arapima vide most za sklapanje mira s arapskim državama. Ali neki vide u njima potencijalnu petu kolonu u svakom sukobu sa susjednim državama.

Arapci su izjednačeni s Jevrejima pred zakonom. Arapski je jedini službeni jezik pored hebrejskog. Izrael je bila prva zemlja u kojoj je arapska žena dobila pravo glasa bez ograničenja. U Knesetu ima osam poslanika narodnih manjina. Pripadnici narodnih manjina koji otsluže vojsku (kao dobrovoljci, jer vojna dužnost obavezuje samo Jevreje oba pola) imaju prava na državnu pomoć u nastanbi i zemljoradničkom naseljenju, i oprošteni su ograničenja kretanja koje važi za stanovnike pograničnih područja u kojima vlada vojni režim. Dok su sindikalni ogranci Histadruta otvoreni svim radnicima bez razlike narodnosti, vjere i spola, mogu pripadnici narodnih manjina koji otsluže vojsku da postanu i punopravni članovi Histadruta pa da se koriste svim njegovim službama. U Izraelu je provedeno načelo jednake plaće za jednaki rad, koje je bilo nepoznato za vrijeme mandata. Time je nestalo tarifnih razlika između jevrejskih i arapskih radnika koji rade zajedno. Stručne škole i kursevi omogućili su Arapima, koji su ponajviše bili manuelni nestručni radnici, da steknu stručnu spremu i da povise prosječnu nadnicu.

Većina Arapa bavi se zemljoradnjom. Arapsko selo doživjelo je pravu tehničku i duhovnu revoluciju. Vladinim zajmovima omogućen je prelaz na intenzivnu zemljoradnju navodnjavanjem (1948 navodnjavali su Arapci 200 ha, 1957—3000 ha), mehanizacijom (u ta-

kozvanom „malom trokutu“ bilo je 15 traktora u 1948, a 175 u 1957), raznolikošću poljoprivrednih grana (površina duhana uvećala se od 1000 ha u 1949 na 4000 u 1957, broj goveda porastao je od 20.000 u 1952 na 36.000 u 1957) itd. Do 1957 izgrađeno je više od 60 vodovoda u arapskim selima u kojima su kroz stoljeća felaške žene i kćeri vukle vodu s mjesnog bunara ili izvora. Više od 80% arapskih seljaka obrađuje vlastitu zemlju. Taj procenat individualne svojine zemljišta viši je nego u ijednoj drugoj zemlji Bliskog Istoka.

I procenat djece u školskom uzrastu koja posjećuju školu viši je u izraelskih Arapa nego igdje drugdje na Bliskom Istoku. 80% djece posjećuje škole, s arapskim nastavnim jezikom, prema 48% u posljednjem periodu britanskog mandata. Zdravstvene su se prilike vidno popravile. Malarija, trahom i sušica energično su iskorijenjene. Smrtnost dojenčadi pala je s 121 na hiljadu porođaja u 1944 (u mjestima udaljenim od jevrejskih centara bila je čak 300 na hiljadu porođaja) na 61,6 u 1956 (u Egiptu — 128,6). Medicinska njega, osiguranje materinstva s besplatnom hospitalizacijom i prilogom za opremu dojenčeta, zajedno s dizanjem općeg zdravstvenog standarda, doveli su do te značajne promjene.

Privredna i društvena integracija manjina još je daleko od cilja, kao što, uostalom, još nije dovršena ni integracija Jevreja koji su ušli u Izrael u prvom deceniju. Čim se koliko-toliko poprave odnosi s arapskim susjedima, a možda još i prije toga, kao jedan od priloga za popravljjanje tih odnosa, Izrael će pristupiti definitivnom ukidanju vojnog režima u pograničnim oblastima. Taj je režim u posljednjim godinama postepeno ublaživan, ali sve više sazrijeva spoznaja da Izrael mora da preuzme na sebe riziko koji će biti povezan s brisanjem unutarnjih granica u Izraelu i ukidanjem ograničenja kretanja za stanovnike tih oblasti.

Biće to završetak prve faze u integraciji narodnih manjina u život države Izrael, početak novog perioda u kojemu će morati da se okuša politička mudrost, socijalna savjest i privredna umješnost mlade države, njenih vođa i njenih naroda.

NOSTALGIJE EVROPLJANINA

Uz desetogodišnjicu smrti Aleksandra Lichta

20 sivan 5718 — 8 jun 1958

Aprila 1934 godine štampao je zagrebački „Židov” prilog posvećen Aleksandru Lichtu. Bio je to jedinstven slučaj u 24 godine njegovog izlaženja da je taj nedeljni list domio u jednom broju tako opsežan prikaz žive ličnosti, pa bila ona i vodeća, Lichtova. Među inim štampani su tom prilikom Gottliebova pjema „Suri oro” i Politeov članak posvećen prijatelju. Bio je to značajan dokument hrvatske inteligencije, odraz humanog duha, nepokolebivo vjeruju u bližnjega, i pored fašističke aveći koja je već tada stala dizati glavu u Jugoslaviji.

Jubilarac mogao je biti zadovoljan s tim iskazima poštovanja. Bio je tada, s pedeset godina, u naponu stvaralačke snage, jedan od značajnih graditelja zdanja koje se zvalo jugoslovensko Jevrejstvo. Izniklo iz heterogenih dijelova koje je historija rasparčala a ponekad i otuđila i suprotstavila jedan drugome, Licht ga nije formirao suverenim svojim poznavanjem jevrejskih vrednota i temeljitim poznavanjem folkloru, jezika, običaja i umjetnosti svog naroda, nego

Dr Aleksandar Licht

snagom svoje ličnosti, riječi i perom svojim. Nije bio narodski čovjek, popularan, ali uvažavan i cijenjen kao niko do njega, autoritet. I bio je, bez ordena, nezvaničan predstavnik svoje zajednice.

Pored izbora za člana Akcionog komiteta Svjetske cionističke organizacije nije primao drugih odlikovanja. Kod kuće, u Savezu cionista, bio je i onako prvi među prvima. Druge ga počasti ne zanimahu. Ne znači to da nije imao smisla za bivanje u mjesnim autonomnim institucijama, općinama ili Savezu opština. Sve to zanimalo ga je pod vidom cionističkih postulata i interesa. Bilo je i to mnogo za protivnike u Zagrebu i Beogradu, asimilante ili ljude „zlatne sredine“, kojima je bio zazoran cionistički radikalizam njegove „zagrebačke škole“. U čemu je bio taj radikalizam? U primatu palestinskih interesa i potreba slabog jišuva. Koje li sreće da je taj palestinocentrizam bio uspješniji! Vjerovatno bi bile uštedene mnoge žrtve jevrejskom narodu. Nažalost — a ima u tome žaoka gorke sudbine — sam je Licht podlegao u sukobu između ideala za obnovu jevrejske domaje i nostalgijama za humanom Evropom koja, tako mu je izgledalo u pustoj osamljenosti emigracije, propade za navijek.

Ali u godinama tik pred Drugi svjetski rat, bio je Šandor Licht vodeća ličnost o čijem su mišljenju većina jevrejskih javnih radnika u Jugoslaviji i te kako vodili računa. U svim krupnijim pitanjima zajednice, načelnim i ličnim, njegovo je gledanje bilo odlučno. Logika njegovih izvoda bila je čelična, snagom svoje dikcije razoružavao je okorjele protivnike. Na taj način prihvatane su njegove „odluke“ u većini slučajeva bez protivljenja, s poštovanjem.

Započeo je svojim javnim radom i na kulturnom polju veoma rano, još krajem stoljeća u zagrebačkim „Literarnim sastancima“, s devetnaest godina, 1903, preveo „Pjesme geta“ Morisa Rosenfelda koje su 1906 štampane kod Mile Maravića u Zagrebu. Danas nakon pola stoljeća ne možemo pravo rekonstruisati dojam koji su izazvale njegove Hanuka-svijećice iz te zbirke. Bio je to čist izražaj romantike, nostalgije za herojskom prošlošću uoči — dvije godine nakon pogroma u Kišinjevu — jadne sadašnjosti. — Novembra te godine, dakle s nepune dvadeset i tri godine, izabran je redaktorom prvog cionističkog časopisa na slovenskom jugu „Židovska smotra“. U jednom svom pismu navodi Licht da je kao veoma mlad čovjek preveo „Šir Hasirim Ašer Lišlomo“ — „Pjesmu nad pjesmama“ i da ju je štampao nakon Prvog svjetskog rata u „Obzoru“. Pokušaj je zanimljiv, iako prevodilac tada nije vladao jezikom Biblije. Ali bio je ponosan pobornik kulture svoga naroda. Prevodio je s tog područja na srpskohrvatski sve što ga je u mladenačkom poletu oduševljavalo: sumorne sjene geta i žarke boje, liriku stare domaje.

Ali u godinama jubileja izbljedila su sjećanja na te pokušaje. I sam pjesnički nadahnut kao svaki vrstan govornik velikog formata, prepustio je umjetnost prevođenja nadarenim pjesnicima, Gottliebu i Šmuelu Romanu. On sam posvetio se je posvema borbi protiv hitle-rovštine koja je na moment zastala pred kapijama Jugoslavije. Ne

na dugo. Kule mlade jugoslovenske demokratije nisu mogle da se odupru opasnosti. Vihor je već stao provejavati mnogim pukotinama u zidinama. Bedemi popustiše. Sudbina Jugoslavije bila je ozbiljno ugrožena a s njome i budućnost njenog Jevrejstva.

To je razdoblje bilo Lichtovo herojsko doba. Uvjeran da će ga svijet razumjeti, stavio se odvažno na branik svog Jevrejstva. Borio se, gord, svojim oružjem — riječju i perom. Obraćao bi se na ljude dobre volje, na njihove sentimente čovječnosti, šibajući nesmiljeno i svom oštrinom zločinačke podvige rasista. Nije bio sam. S Hinkom Gottliebom ustao je u „Židovu“ protiv novovjekog Amaleka. I on i Gottlieb bili su junaci na najistaknutijem dijelu fronta. Gottlieb je, dodatno tome, izgradio i zagrebački mjesečnik za jevrejsku kulturu „Omanut“ (zaista omanut) u kulu protiv hitlerovštine. I da Licht i Gottlieb nisu dali jevrejskoj zajednici drugo do svoje borbe protiv nacističke kuge, dostajalo bi i to da im zahvalna zajednica ovjekovječi uspomenu među najboljim svojim sinovima.

Tačno je da odnosi između ta dva borca nisu uvijek bili jednostavni. Njihovi su intelekti bili suviše samostalni i različiti, a da bi se mogli odreći svojih naročitosti. Ali osjećanje poštovanja prevladalo je uvijek među njima.

Mnogo kasnije, već u Izraelu, spremao se Gottlieb da napiše biografski roman o Lichtu. Nažalost, smrt ga je pretekla u izvođenju tog plana.

Posljednjih godina života pisao je Licht iz osame u Švicarskoj mnogim svojim prijateljima. Međutim, pisma Tamari najvjernije odražuju njegovo duševno raspoloženje iz tog vremena. Pored toga osvijetliće izvodi iz tih pisama, još i danas, deset godina nakon smrti njihova autora, odnos Lichta prema najbližoj mu okolini. Evo što piše iz Ženeve aprila 1947 o Gottliebu:

„...Zar je potrebno da ti kažem kako je iz tvojih redaka preda mnom oživnuo, samo još bolom oplemenjen, onaj istinski Gottlieb koji je meni bio toliko blizak, pa si uspjela da izazoveš u meni nešto od one potresenosti koju si osjetila našavši se s njime. Učinila si mi radost, što si ga posjetila. Pisao mi još nije, i imam osjećaj da ću još dugo imati da čekam, ako uopće budem dočekao da mi piše... Koliko li dobro shvaćam njega kad kaže da je u njemu nešto presahlo...“

I ranije, odmah nakon pedesetogodišnjice, odnosi se zaoštriše s mladim drugovima, učenicima koji krenuše za tadašnju Palestinu. Zvuči nevjerovatno da se protivio njihovom odlasku. Prema njegovu shvatanju, a vjerovatno i iz „očinskog svog egoizma“, bilo je to doba koje je tražilo punu koncentraciju snaga na jevrejskom frontu u Jugoslaviji za odbijanje fašističke opasnosti. Nije on prestao da uvažava lično, ali je nevjerovatno da je osnivač nekompromisne i palestinocentrične „zagrebačke škole“ jugoslovenskog cionizma stao da svrstava olim iz Jugoslavije, svoje nekadašnje mlade saradnike, u dezertere. Kapetani ne napuštaju lađe koje tonu, ponavljao bi zlokobnu krilaticu katastrofe. A bilo je još vremena da se mnogi spasu, da uštede sebi i svojim porodicama neizrecive patnje, živote...

Tada, u godinama pred 1941, mnogi od tih novih olim morali su se boriti za osnov novog svog doma u staroj domaji. Većini je bilo teško. A kad bi se obraćali Lichtu, njegov je stav ostao gord, kao da im je u osjećanju nadmoćnosti prebacivao: „Pa ko te je silio da napustiš sigurnu egzistenciju i da odeš u neizvjesno?” — Jao, koje li gorke sudbine! Ne zvuči li to kao onaj dijalog, samo u izmjenjenim ulogama, među predstavnikom narodnih institucija i skršenog Lichta, nakon par godina, u Švicarskoj? Kasnije, biće i taj dokument ovdje naveden u Lichtovoj formulaciji.

Međutim, iako je čitavog svog vijeka propovijedao cionističko rješenje jevrejskog pitanja u duhu prosvjećenog Evropljanina Teodora Herzla, — povratak Jevrejstvu pred povratak u historisku domaju, — Licht je u najplemenitijem smislu ostao Evropljanin, dijete evropske civilizacije i kulture. Pored svojih jevrejskih prijatelja, bio je intimno povezan s mnogim svojim kolegama, Hrvatima i Srbima, iz srednje škole, s univerze, sa suda, advokatske komore i dr. Bio je i lično povezan s mnogim intelektualcima Zagreba, umjetnicima, i piscima svojega vremena. Evo nekih imena: Čurčin, dr Ivo Politeo, Tartaglia, Avgust Cesarec, Manes Sperber i drugi, a ne u poslednjem redu Ivan Meštrović, „najdragocjeniji mu čovjek” kako piše marta 1946 iz Ženeve i veli:

„Najviše priželjkujemo Meštra; treba mi čovjek kao on, čija sama prisutnost može da mi olakša očajno vrijeme usamljenosti.”

Ili, aprila te godine:

„... Bilo bi mi olakšanje kad bi me ma u čemu bio razočarao taj moj najbolji i najtopliji prijatelj ovih poslednjih godina, pa da ga lakše prebolim.”

Ranije, u „dobrim” godinama, vezivahu ga naročite veze s Benom Steinom, poznatim zagrebačkim liječnikom, dvadesetih godina stoljeća pretsjednikom Saveza židovskih omladinskih udruženja, a kasnije pročelnikom Radnog odbora Saveza cionista, jednim od osnivača lože Bnej-Brit u Zagrebu, individualpsihologom i, ne najzad, aktivnim komunistom u podzemlju, u vrijeme kad je već bilo jasno da će hitlerovština „pregaziti” Jugoslaviju i uništiti njezino Jevrejstvo. Zanimljivo je da je Beno Stein našao načina da posjeti tadašnju Palestinu. Pisao je prijateljima da će je posjetiti ponova, za par godina. Licht je nikad nije vidio, iako nije bilo stvarnih zapreka za to. Ali, kao da se bojava njezine stvarnosti u kojoj neće moći biti prvi među najboljima. Evo što piše o tome februara 1946:

„... Moj glas? ... Njegov doseg, njegova rezonancija, njegov odjek je bio više do srдца i u srcima jedne intimne omeđene sredine, komorna a ne orkestralna muzika. Tu je on mogao instrumentom duše da budi i da zanosi. Nije to kompleks manje vrijednosti, ako ja to retrospektivno jasno gledam. Sjećaš li se još onog za me toliko uzbudljivog momenta u Box-u, kad mi se dalo znati da treba da kažem što ću govoriti, pa da se onda odluči da li ću govoriti?”

Ili dalje:

„... Ali mladi, i oni koji me po čuvenju znaju, koji su bez prelaza jedne ‚Lichtove periode‘ u Jugoslaviji uskoknuli u erecku stvarnost? Jače možda no drugi ja osjećam za se, da ima jedan genius loci, jedna atmosfera za me, — a ta je nepovratna, nepovratna i neobnovljiva za me, da se dobro razumijemo i da me dobro razumiješ, sa svim mojim slabostima koje su u ovoj atmosferi bile u stvari moja jakost, moja ‚nestvarna stvarnost‘.”

Intelektom bili su Licht i Stein bliski, iako su vanjski izražaji njihova karaktera bili različiti. Jedan je bio snažan orator a drugi je mucao. Jedan je izricao autoritativne izjave i presude, drugi je tepajući izgovarao svoje mišljenje, i ako se nije podudaralo s interpretacijom vođe. Licht je to prijateljski cijenio, a kuća mu je bila otvorena za Benu u svako doba dana i noći. Kad je Licht, začudo, bio na istoj liniji s ‚Gottliebom u pozitivnoj ocjeni bečkog pokrštenog Židova ‚Fackel‘-Krausa, Beno nije prešutio svoj protivni odnos. Osjećanja tih intelektualata, iako u mnogome različita, ostadoše uvijek nepatvorena i čista. U tome Licht nije poznavao kompromisa. Evo što misli Licht o toj svojoj osebini, u nastavku gornjeg pisma:

„... Bio sam čist i svojom čistoćom dezinficirao sam. Imao sam svoje vizije — neki su ih dobroćudnom porugom zvali pjesničkim. Gledao sam kroz njihovu prizmu da ne bih morao rezignirati ispred ljudi kakvi su bili i kakvi su sebe zatamnjivali, strahujući više od mene no idući mojim stopama...”

A ljudi, njegovi slijedbenici, u tim godinama kao da su zaista strahovali pred njim. I pored razvitka partiskoga života u cionističkom taboru, branio bi svoj „sintetski” cionizam, usko povezan s radništvom, protiv napadaja s desna i lijeva. Jednim zamahom ugušio bi svaku neplodnu i nestvarnu kritiku. Svakom je zemaljskom vijeću cionista određivao smjer unaprijed. Biće da je zbog toga po koji samostalniji pristalica razočaran otpao. Tek kad ga šećerna bolest primora da posveti više pažnje liječničkim propisima, stade tražiti zamjenika među mladima, nasljednika u vođstvu pokreta. Već ga je imao u vidu, ali ga, najzad, ne prihvati. Nije koračao, reče, u cijelosti njegovim stopama. I tako, na vrhuncu svoje „moći”, Licht se rezignirano zamisli u stare dane. Avgusta 1946 piše on o tome:

„... Misao mi se vraća na dane kad je Gustav knjižar iz Prijedora, vjerran i jedan od najčišćih ljudi moje sredine i moje prošlosti, danas zaboravljen i neznan, uz golemo samoodricanje dao svega sebe našim idealima, i kako smo, kad bi dolazio na naša savezna vijeća i sjednice saveznog odbora, intimno provodili čiste časove u razgovoru. Da... ali koliko je takvih bilo koji su usrećivali samim tim što ih je bilo; najbolja imena u jugoslovenskom cionizmu: on, stari Landau, privatni učitelj u Bijeljini, pa nezaboravni Johanan Thau, nezaboravljeni zaboravljeni; i niko više ne polazi njihove grobove. Da li ko još ima od stare garde, da bi zastao u sjećanju na moga divnoga brata Hermana, na Adolfa, na majku moju, sve skromni ljudi u skromnim počecima, ali gradionci početaka iz kojih je proizišao jedan čist i jak pokret.”

*

Nakon nekoliko mjeseci istrage kod Gestapoa u Gracu, oronuo je tjelesno zbog svirepe svoje bolesti koju nije mogao liječiti u

zatvoru. Doduše, intelekt u tom bolesnom tijelu *pobijedio* je svojom čistoćom grubu silu u najtamnije doba njezinog bjesnila, u danima kad se je razularena soldateska opajala, 1941 godine, svojim vojničkim uspjesima. Da, nadvladao je taj ološ s dna života, iako je krišom morao bježati, kao i kasnije za Švicarsku, preko granice. Doduše i drugi su vraćeni iz Graca. Ali u Ljubljani bilo je još uvijek opasno da ih Talijani ne prebace na ustaški teritorij. Licht se srećom nije zadržao u gradu. Pomogla mu je Delaseme, to talijansko izdanje američkog Jointa, da se snađe. Krenuo je sa svojima u emigraciju, sve dalje i dalje od zavičaja. Evo, sumarno, par stanica s tog teškog puta: Lesno Brdo kraj Ljubljane, confino libero u Nonantoli, provincija Modena, a nakon pada Musolinija, 1943, boravak od dva mjeseca u švajcarskom izbjegličkom logoru Ringlikon kraj Ciriha. 1944 proveli su u Šlirenu kraj Ciriha i Sezjeru kraj Vilara. Rat je bijesnio s onkraj granica Švicarske, i Licht se još uvijek morao stalno, u određeno vrijeme, prijavljivati kod policije.

U Vilaru ljetovao je Meštrović, emigrant po slobodnoj volji, koji se nije vratio u ustašku Hrvatsku. Kroz tri mjeseca povezaše se katolički umjetnik i jevrejski vožd razgovorima o politici, umjetnosti, filozofiji i religiji. Licht, iako slobodnjak po naziranju i naprednjak, bio je duboko religiozan. Neobično je volio da čita produhovljenog Danca, Kirkegarda, i njegove izvode o hrišćanstvu, kako ga je shvatio. Biće da ga je filozofija Kirkegarda približila duhovnom svijetu Meštrovića. Meštar — tako su općenito zvali Meštrovića — svojom je likovnom umjetnošću, a još više svojom naoko teškom ličnošću, snažno djelovao na Lichta. I Meštar je mnogo cijenio tog svog židovskog prijatelja i čovjeka. Potvrđuju to mnogobrojna pisma koja mu je uputio tih godina. Znali su se još iz Zagreba, ali poznanstvo se razvilo u priso prijateljstvo tek u Švicarskoj. Plod je tog prijateljstva bio Lichtov prijevod Meštrovićeve knjige, hrišćanske njegove filozofije koja je izašla kod Rašera u Cirihiu pod naslovom „Und doch moecht ich hoffen...”

Tri su momenta mogla biti odlučna za taj Lichtov prijevod: predispozicija izazvana Kirkegardovim spisima o povratku iskonskom hrišćanstvu, njegova lična povezanost s velikim kiparom i, ne najзад, želja za prevođenjem, uposlenjem za kojim je toliko čeznuo u duševnoj osamljenosti emigracije.

K poglavlju prevođenja treba još istaći da je Licht prevodio, pored novinarskih radova, i zamašnija razmatranja filozofske sadržine. Tako je početkom 1946 preveo „Filozofiju iskustva” američkog filozofa William James-a i, s francuskog, „Slavopojku budalaštini” Erazma Roterdamskoga. Licht se vratio, nakon prekida od gotovo četiri decenije, umjetnosti prevođenja. Samo što je ranije, u poletu mladosti, lirika jevrejske sadržine bila predmet njegova interesa. Sada, u „otmjenoj izolaciji” emigracije, privlačile su ga teške misli američkog filozofa i satira roterdamskog govornika. Ima u tim djelima, izgleda, više Lichtove intelektualne oporuke, putokaz budućim

pokoljenjima, nego u prijevodu Mešterove knjige koja nije nadomjestila izvode Velikog Inkvizitora u „Braći Karamazov” Dostojevskoga.

Posljednje stanice bile su Lozana i Ženeva, od 1945 do 1948. Bile su to godine kolebanja. Trebalo je dati odgovor na pitanje: Kuda? Zvali su ih u Zagreb, Meštar u Ameriku, Tamar u Erec-Izrael. Čovjek koji je ranije svojim autoritetom savjetovao drugima i odlučivao suvereno u krupnim pitanjima svoje familije i zajednice, nije nasmogao snage da se odrva neodlučnosti od 1945, godine u kojoj ga je Tamar, polazeći za Palestinu, za navijek ostavila. Njegova prepiska iz tog vremena s mnogim prijateljima i znancima zauzela je, za privatno lice, goleme razmjere. Trebalo je da nadoknadi osjećanje usamljenosti čovjeka koji je nekad bio u centru zbiivanja svoje zajednice. Evo par primjera za to:

Oktoobra 1945 piše iz Lozane mladome K. koji mu je bio politički i inače bliz:

„... Biće, čini mi se, S... još i više. Kao naši asimilatorski i buržujski predi, ni oni se, u svojoj bezumnoj kratkovidosti jednog suštog individualističkog egoizma, neće trgnuti ni osvrnuti na izumiranje rođenog roda svoga, već živjeti iz dana u dan, dok njih ne tresnu po glavi. Da se o njima samo radi, ni po jada; ali zbog njih i drugi će stradati.”

Licht posvećuje očinska pisma svojoj kćeri. Evo izvoda iz te prepiske:

- Lozana
16. 10. 45 „... Još se borim sa sobom. Hvala im na dobrim namjerama, ali ne stoji u njihovoj moći da mijenjaju... U suštini lome se na mojim ličnim nedostacima u relaciji prema erec-izraelskoj stvarnosti. Što ni tu mogu kad, k svemu tome, ja nisam partijski čovjek, a dinamika i želja za jačanjem svojih pozicija prirodno navodi partije da svoje ljude stave na položaje. Inače, ja sam skroman, bez pretenzija; ne pozivam se na neke zasluge, ali — da bih mogao nositi i podnositi da mi se dodijeli uloga zaslužnog veterana, koji je stekao pravo da se pusti da ubire zasluženu penziju ili penziju, a na to se — kad se izdvoji iz svega, što mi pišu, suština — na to se in ultima analysi svodi stvar sa mnom...”
16. 12. 45 „... iz zdravlja i zdravog zanosa svoje zdrave mladosti upućuješ mi zov u zemlju, rekao bih praviš propagandu kod tatka tvoga, nekad i samog propagandiste...”
18. 1. 46 „... poučavam sad gđu... u hebrejskom; počinje sasvim s početka i ne ide joj, zasad, olako od ruke.”
2. 2. 46 „... a danas sam ja sam, jedva podnošljivo sam.
... bila mi je potreba da se intimno s tobom porazgovorim!”
22. 4. 46 „... misli da treba da učinim vizite los mjerodavnima i njihovim bolšim polovicama: da se afirmiram i tako negiram sebe. Valjda ću ga poslušati, jer valja slušati pametnije od sebe. Kako mi je sve ovo strano i nevoljko!”
23. 6. 46 „... a mene zapalo ređenje stana, suda. Sve to kod mene traje dugo, ispada nespretno s mojim drhtavim rukama, štošta se i razbije, a daleko je od savršenosti.”

16. 6. 46 „.... U danima uzbuđivanja zbog neočekivane smrti Drage Rozenberga, koja me teže pogađa no što sam se priblojavao. Patim od nje teško.“
16. 7. 46 „.... Pošao sam u Cirihi, pozvan da održim 14. o. mj. spomengovor na Herzlov dan smrti. Pošao sam nesiguran u se, ne toliko zbog duže pauze otkako sam posljednji put govorio, mislim pred godinu i po u Lozani, koliko od zamora što se staložiše u meni. Pripravljao sam se koliko se nikad do sad nisam pripravljao, prikupljao materijal, ispunjao cedulju za ceduljom podacima o kojima sam smatrao da treba nešto reći, a što mi je ranije dolazilo na usta u toku samog govora, bez priprema. Sinoć oko ponoći vratio sam se umoran, klonuo. — Velika sala u Lavaterstrasse 33 bila je dosta dobro napunjena... Priredba je trajala dugo... Publika je stala gubiti strpljenje, a ja sam, kažu, govorio više od jednog sata. Bio sam, lično, razočaran u se; prvi put osjetio sam božajan od debakla. Ali dok sam ja bio posve nezadovoljan, nesrećan od tog govora, uvjerali su me ne samo prijatelji... da sam bio na visini...“
3. 8. 46 „Još me više uzbunilo ono što mi piše... Bio je tamo... jedan život dostojan mene, u punoj nezavisnosti, materijalnoj i duševnoj, od svega ponizavajućeg čega se plašim...“
9. 10. 46 „.... Pišu mi mnogi iz Njujorka, iz Zagreba i inače. Traže od mene dugačke elaborate, historijske prikaze o Židovima u Jugoslaviji i drugo. Otkud da dam historiju, kad mi nedostaje svaka dokumentacija, a pri tome bih morao govoriti i o sebi, što nikad nisam radio u toj vezi...“
28. 11. 46 „.... Koliko se sa mnom izmijenilo, i danas, i svakim danom sve više mi se gube snage. U stvari, biće kako sam ti, ne varam li se, već kazao: što me je potsticalo na aktivnost i na akciju, to su bili naročiti uslovi i specifično animiranje koje mi je dolazilo iz sredine u kojoj sam bio više nagonjen da djelujem nego što sam spontano, iz svoje pobude, bio potaknut na to. U tom smislu ti specifični, ti einmalig uslovi ne mogu da se ma gdje ponova stvore...“
4. 1. 47 „.... kaže da se ne može riješiti pitanje moga uposljenja odnosno smještavanja, dok ne dođem u Erec. Navodio mi je slučajeve iz svog neposrednog znanja, kako su se pojedinci slučajno namjerili na nekoga kod koga se, ili sa čijom se pomoći našlo za njih uposljenje. Što se mene tiče, spominjao je kao jednu mogućnost bavljenja književnim radom — a ja u stvari nikad nisam književnik bio, i danas bih pogotovo bio nepodesan da se tek oprobam na tome polju, a tu je još nevladanje jezicima. Spominjao je i eventualnost (možda čak sugeriranu od mojih jugoslovenskih prijatelja?), da budem pretsjednik Hitahdut Olej Jugoslavija. Iz svega je jasno proizašlo da se ne pomišlja na zaposljenje u okviru nacionalnih ustanova... A kad sam mu poslije svega govorio o tome, nije li onda preporučljivo da se vratim u Jugoslaviju gdje smo ostavili nešto kmetka, on mi je samo kazao da i iz Erecu idu lađe u Jugoslaviju, na što sam primjetio, čemu okolnim putem vratiti se onamo, kad je odavde prostije... Ali sam vidio da se njemu ne postavlja pitanje psihološke repenkusije ovakve mogućnosti, možda mozgovno s pravom, jer mi izgleda da je jugoslovensko židovstvo jedna otpisana stavka u knjigovodstvu Cionističke organizacije...“
28. 2. 47 „.... Ruže, konji, kola... Prenijelo me to u moje djetinjstvo na selu, Budinjašćini. Otac mi je zasađivao stablo divljih ruža, i svi su kalam: procvijetali. Do kuće štala, u njoj konji i kočija, i krave, i guske, i perad. Vozao sam se, sretan kad sam od kočijaša smio da uzmem dizgine u ruke, potjerati konje cestom u kasu; pa čak kad sam se pored majke droncao kvrgavim šumskim putem na Ivanšćici, kad je ona nedeljom išla da izdaje životne namirnice šumskim radnicima... Pa zatim Podrate, pa Vončinina ulica...“

28. 4. 47 „Čekati na nove certifikate.. Nisu nas ni pitali da li reflektiramo ovaj puta na njih, a porazdijelili svih 13 među druge...”
24. 5. 47 „.... Žudimo neizrecivo za tobom, zemlja sama suzila se u ovom priželjkivanju na te. Ali naročito ja, nevitale, bespomoćan, trebaću tvoju ljubav — ja tvoju, ne ti moju podršku — da me ne obori moja nemoćnost. Nismo odlagali aliju — to ne! Bez našeg učešća desilo se tako da ostajemo još. Trebalo je, možda, da smo se vratili u Zagreb, i da ondje sačekamo dok nam bude omogućena alija, da ondje pokušam biti koristan, da spasem ostatke imovine, da sebi obezbijedim kakvu takvu nezavisnost u Erecu, da se osjetim slobodnijim — i da mi se ne lomi ponos.”
3. 7. 47 „.... Kad sam pročitao tvoje retke o možda skorom polasku na hitjašvut, malo mi se steglo očinsko srce koje nehajrojski reagira kad si ti u pitanju. I samo je dobro što ti drukčije, s mirnom odvažnošću, primaš ovaj put u pustinju... Znam, tako treba da bude, a drukčije ne može da bude.”
27. 7. 47 „.... Tiho je; ali dani nemaju više za mene svaki svoju fizionomiju kao nekad. Kao nekad, kad smo zajedno sjedili u Samoborcu, u nedjelju, da se provedemo u široke svjetove naših zajedničkih radosti, toliko prostranih u onoj uzanosti.”
9. 9. 47 „.... Gdje ste mi, gdje ste, drugovi umrli, s kojima mi duša i danas komunicira?”
6. 10. 47 „Što se nas tiče, možda ćemo srazmjerno prije moći da dođemo do tebe, nego što se to do nedavna činilo.”
8. 12. 47 „.... Približava se vrijeme kad ćemo, nadam se, do tebe. Kakvog ćeš me sresti...?”

To su odlomci iz izabranih pisama Evropljanina Lichta. Većinom su napisana u lijepoj, ali stranoj i hladnoj zemlji, takoreći iz svojevolske emigracije. I doći će vrijeme kad neće biti zapreka da se ona objelodane u potpunosti. A dotle, i ako se izdvoje iz njih dijelovi koji se odnose na dnevne događaje — a čiji opisi očaravaju čitaoca još i danas plastičnim svojim slikama, — ostaće oni i ovako ljudski dokument prvoga reda. Ima u njima duboke tragike, nezadovoljene čežnje nesretnog oca, nostalgije za svjetovima kojima, izgleda, nema više vaskrsenja i, ne najzad, oporuka Lichtova duševnosti poznijim pokoljenjima.

Biće najbliže njegovu duhu, ako završimo taj prikaz s par riječi Kirkegarda kojega je Licht toliko cijenio:

„Ljubav kojom negujemo uspomenu na dragog nam čovjeka, a koji je završio zemaljsku svoju stazu, sjajan je primjer najčistije naklonosti prema bližnjemu, odane i nesebične. Poštuj uspomenu dragog pokojnika, da bi nasmogao, mjereno i bez trunke egoizma, punu ljubav za one koji ostadoše u životu.”

DVA CARA I JEDNA KRALJICA

Jedna Hagada iz Kladova — sećanja na Aliju „B”

I priča ova ima svoj nastavak...

Bio je mutan dan, kada su dva cara i jedna kraljica stigli do krajnje tačke putovanja. Tamo negde, u blizini Bezdana, na otvorenom Dunavu. Ni reči o nekom „plavom” Dunavu, čiju je slavu proneo širom sveta veliki kompozitor. Sipila je sitna kiša, koja kvasi do srži. Duvao je oštar i hladan vetar, kao što to obično biva krajem oktobra. Bilo je to 1939.

Mala flotila, sastavljena od tri putnička broda — „Car Dušan”, „Car Nikola” i „Kraljica Marija” bili su spremni da u svoje utrobe prime oko 1000 duša, ljudi, žena i dece, koji su na gostoljubivim brodovima Jugoslavije, na teritoriji Jugoslavije, trebalo da osete, posle teških hitlerovskih progona, da su ponovo ljudi, koje neko voli, ceni; da se neko za njih brine, da su slobodni od straha i progona, i zverstava, koje su poslednjih godina preživeli.

Sem brodskog osoblja i pretstavnika policije, nikoga više nije bilo na tim brodovima.

Pretstavnik Saveza, koji je došao sa brodovima iz Beograda, spremio je sve da prijem bude bratski topao i srdačan. Poslanica Saveza, na nemačkom jeziku, pozdravljala je dobrodošlicom njihov dolazak. Sve je bilo spremno: tople stvari, odeća i obuća, toplo jelo, rezervna hrana, spremna ambulanta sa najnužnijim instrumentima, za dugo morsko putovanje, koje je moglo da traje oko tri meseca. — Kao i kod drugih stvari u životu, trebalo je i ovde malo sreće.

Ali, i ova priča ima svoj nastavak...

Flotila je bila spremna i mirno čekala na otvorenom Dunavu, ali je njena posada bila nervozna, uznemirena. Ugovoreni čas sastanka je prošao. „Saturnus” je trebalo da stigne oko dva posle podne, a sad je već šest. Ogromno zakašnjenje, neuobičajeno. Da nema teškoća? Da nije, u poslednjem momentu, sve propalo, i izjalovile se nade mnogih njegovih putnika? Počeo je i mrak da se spušta. Ovaj jesenji dan sa svojom hladnoćom, vetrom i kišom, — a sada i mrakom — uvlačio je brigu, zebnju, pa čak i strah, da se prebaci-

vanje ljudi iz broda u brod, na otvorenom Dunavu, kao što je bilo dogovoreno, neće moći sprovesti u redu. — Sve je trebalo biti preduzeto, kako bi se „Saturnus” još iste noći, a najkasnije zorom, vratio u Austriju. Časovi su prolazili monotono i sporo.

Flotila je već bila spremna da se vrati na bezdansko pristanište i pokuša da iz Beograda dobije potrebna obaveštenja, — kad sa komandantskog mosta osmatrač javi da se na vidiku pojavila svetlost. Svetlost! Nije bilo više sumnje da je to „Saturnus”. Redovni brodovi, po ovakvom vremenu, ne produžuju put preko granice...

Uobičajene brodske formalnosti izvršene su brzo. Počelo se sa prebacivanjem ljudi. U savršenom redu, prvo je „Kraljica Marija” primila oko 400 mladića i devojaka iz hehaluca. Svi su oni već bili prošli dvogodišnju hahšaru. Vođa puta bio je Jukl Dorfman, mladić od 22 godine, čija su braća već bila u Palestini. — „Car Dušan” je primio oko 350 ljudi, žena i dece, većinom mladih bračnih parova. Joži Šehter, vođa puta na „Caru Dušanu”, imao je dosta „muka” da u malobrojnim kabinama i salonima smesti svoje šticienike. — „Car Nikola” je bio namenjen pobožnima, koji su zahtevali košer kuhinju. Smeštaj na „Caru Nikoli” nije zadavao gotovo nikakve brige njegovom vođi Emilu Šehteru.

Sa osvitkom zore, praćen gromkom Hatikvom, „Saturnus” se okrenuo „na levo krug”, i brzo se izgubio, uzvodno, preko granice.

Naša mala flotila, sastavljena od dva cara i jedne kraljice, sa oko 1000 ljudi, nastavila je put niz Dunav. Određeni pravac je bio Sulina, na delti Dunava u Crno More. U ovom momentu niko nije mogao ni pomisliti da će se ovo putovanje pretvoriti u tragičnu odiseju...

Jesenje vreme nije obećavalo prijatan put. Kiša i vetar nisu dopustili da se iskoristi sav prostor broda. Paluba je bila prazna. Zbijeni u „salonima” broda, posle oporavka od prethodnih teških dana i toplih obroka, počeo je novi život. Flotila je punom parom „grabila” prema jugu. Trebalo je što pre stići u Sulinu. Morski brod je već trebalo da bude na mestu. Nije se smelo ništa izgubiti u vremenu, ni s obzirom na vremenske prilike, a još više zbog političke situacije u ovom delu sveta. Nemci su već bili u Rumuniji. Susretali smo ih na Dunavu. To je bilo vreme kada su prebacivali svoje građane iz Besarabije, koja je bila okupirana od strane Sovjetskog Saveza.

Osim dva kratka zastanka, u Vukovaru i Beogradu, da bi se „fasovao” ugalj i voda, putovalo se i danju i noću. Trebalo je proći i Đerdap, koji svojom izvanrednom lepotom privlači mnoge turiste. Mnogi su znali i željno očekivali „Gvozdena vrata”, — ali rdave vremenske prilike nisu dopustile da se uživa u izvanrednoj panorami.

U Vukovaru i u Beogradu predati su prvi džakovi pošte. Na hiljade pisama i karata, poslati u široki svet, rođacima i prijateljima, nosili su poruku da je 1000 ljudi, žena i dece, iščupano iz Hitlerovih kandži, na putu za novu domovinu. Poštanski pečat je govorio o tome da se oni nalaze u slobodnoj Jugoslaviji, kao slobodni ljudi, koji su mogli slobodno da pišu sve što im je ležalo na srcu. — Srdačni,

kratki prijemi i pozdravi, Saveza i opština, u Vukovaru i Beogradu, davali su sigurnost da se neko brine o transportu i potrebama ljudi u njemu; da ima neko u Jugoslaviji, i u drugom velikom jevrejskom svetu, koji pruža garanciju da sve ovo nije san, nego stvarnost, koja ih vodi određenom cilju.

Svi ti Jevreji iz Nemačke, Austrije, Čehoslovačke i slobodne teritorije Danciga, koje je Hehaluc organizovao u Beču, gledali su u Dunavu, toj međunarodnoj reci, blagoslov i blagodet prirode, koja daje vedru perspektivu za jedan novi život, za jedan početak iz početka. Trebalo je baciti u zaborav sve iluzije prošlosti: zaboraviti komforne stanove, sa mnogo soba, velike i male kancelarije i ordinacije, kao i tehničke biroe, velike i male radnje i radionice, kao i velike i male fabrike, i početi se uljuljkivati u lepi ali teški život u budućoj otadžbini, gde će, kao slobodni ljudi, početi nov slobodan život, pun sunca i vedrine, pun zelenila i zadovoljstva...

U tim mislima prolazili su dani bez briga za svakidašnji život. Brodsko osoblje, od kapetana do matroza, brinuli su se za nesmetano funkcionisanje brodske opreme, kuvari za dobru hranu, a lekari i sanitetsko osoblje za zdravstveno stanje putnika. Mirne prilike su omogućile da se, pomalo, misli i na sebe. Na putu je bilo i venčanja, i rađanja, kao što je bilo i razvoda! Sve je to bilo prirodno. Bio je to jedan ploveći grad, sa 1000 stanovnika, podeljen u tri kvarta: dva cara i jedna kraljica. —

Ni kulturni život nije usahnuo. Bilo je krasnih pozorišnih prikaza, kao i šaljivih i muzičkih večeri. Sve je bilo u duhu ideje koja ih je okupila na ovakav zajednički put.

Poslednja tačka u Jugoslaviji trebalo je da bude izlazna stanica na Dunavu — Donji Milanovac. Tu su kapetani brodova imali da prime putničke isprave i nalog za izlazak preko granice Jugoslavije. — Po ugovoru, koji je Savez sklopio sa Rečnom plovidbom, uslov je bio sa jugoslovenske strane da će brodovi napustiti teritoriju Jugoslavije, kad se dobije telegrafska potvrda kapetanije u Sulini da je tamo spreman brod da primi putnike. — Telegram je imao biti upućen na kapetaniju u Donjem Milanovcu.

I priča ova ima svoj nastavak...

Za našu malu flotilu, i sve njene stanovnike, vest da nije stigao željeni telegram delovao je kao bomba. Munjevitom brzinom je prošla, kao jeza, obavest vođstva puta da kapetanija čak ne zna ni za naš dolazak. Stavljjen je u „pogon” telefon. Pretstavnik Saveza, pod pritiskom putnika, tražio je „hitno” Beograd. Kapetani brodova su tražili Rečnu plovidbu. To nije bilo samo izraz iznenađenja i nestrpljenja. Radilo se o nečem gorem i težem.

Zima je već bila na pragu. Brodovi sa Donjeg Dunava već su se počeli upućivati u zimovnike. Saobraćaj tek što nije obustavljen. Sve ove činjenice govorele su o groznoj neizvesnosti. Šta će biti dalje? — bilo je pitanje na koje niko nije mogao da odgovori. Svaki dan, pa i svaki čas, bio je dragocen. Ne bude li se brzo našlo rešenje, postoji bojazan da brodovi neće nastaviti put. Razloga je bilo mnogo. Bilo

da će zbog navale leda biti objektivno nemoguće nastaviti put, bilo da vlasti, po ugovoru, neće pustiti brodove u inostranstvo. Postojala je bojazan, zbog zimskog vremena, da se brodovi neće moći vratiti, a i zbog teške političke situacije. Već je bio počeo prelaz Nemaca iz Rumunije u Bugarsku.

Kao grom iz vedra neba prostrujalo je obaveštenje iz Beograda da se mora čekati. — Koliko? — glasilo je pitanje iz hiljadu grla, očiju i izraza lica. Daleko od toga da je vladalo panično raspoloženje, a još dalje je od ljudi bila apatija, — ali činjenice su tvrdoglave. One govore same za sebe. Sve diskusije i savetovanja su ostali bez rezultata, bez izlaznog rešenja.

Sve je bilo mirno u okolini. Kroz zamagljene i zamrznute prozore naše flotile mogle su se samo nazirati konture kapetanijske zgrade. Naselje je malo, i nešto udaljeno od obale. Potmulo udaranje talasa o utrobu broda opominjalo je ljude da se nalaze usred bure života, čiji ishod niko nije mogao da dokuči iz ove sure perspektive na obali Dunava.

Tiho i potajno približavao se novembar svome kraju. Nikada Donji Milanovac nije primio toliko pošte, noseći širom celog sveta, u svih pet kontinenata, tragičnu vest da je nastavak puta prekinut. Mnoge čežnjive nade na skori sastanak dece sa roditeljima, roditelja sa decom, žene sa mužem, ili muža sa ženom, počele su da blede, da nestaju.

Svakog dana su podnošeni kratki telefonski izveštaji i primana obaveštenja iz Beograda. Tako iz dana u dan.

Led se već počeo da hvata ne samo na površini Dunava nego i u srcima ljudi. Uzaludna je bila sva briga za svakodnevni život putnika. Želelo se napred, iako je već bilo jasno da su otpale sve objektivne mogućnosti za nastavak puta...

I priča ova ima svoj nastavak...

Došao je decembar. Izenada je mala flotila, sastavljena od dva cara i jedne kraljice, okrenula „na levo krug”. — To je bio prvi rdav znak. Kao što su se putnici radovali „Saturnovu” „na levo krug”, kada je „grabio” prema severu, tako je „na levo krug” flotile iskrivio lica i najvećih optimista.

Razlog je bio jednostavan: moralo se ići na „fasovanje” uglja u Prahovo. Iako je to značilo korak unazad, još je postojao tračak nade, pošto je i odlazak za Prahovo govorio da flotila ostaje „na drumu”.

Imajući odličnu železničku vezu preko Niša, Zaječara i Negotina, gotovo jednovremeno sa prispećem flotile u Prahovo, stigao je, sav utučen i tužan, a i umoran od dugog zimskog puta, Šime Spicer, generalni sekretar Saveza. Njegove reči su, donekle, uspele da umire flotilu i da ponovo ožive nade na dalji nastavak puta, — ali je velika doza skepticizma ostala u vazduhu.

Prvi sneg je već bio pao, sitan i vodnjikav, kada je iznenadno, pod najdramatičnijim okolnostima, kroz maglu, bez ikakvog prethodnog obaveštenja, stigao iz Turn-Severina jedan ogroman prekooke-

anski šlep, vučen jednim malim remorkerom. Jednovremeno sa njegovim dolaskom, primljeni su telefonski nalози iz Beograda, da se šlep ima u roku od 48 sati da osposobi za prijem putnika. Angažovati sve stolare u Negotinu — glasilo je uputstvo — koji će u četiri velika magacina montirati 6-7 spratova ležišta, uvesti dovoljan broj peći i sve potrebno za nastavak puta. — Ponovo, iznenada, jedna velika nada, koja će se istog dana izjaloviti. Zajedno sa već dovezenim građevinskim materijalom i oko 30 radnika i majstora, još isto posle podne, kapetanu rumunskog remorkera prispeo je telegrafski nalog za povratak u Rumuniju. — Kakva neumitna i tragična vest!

Vesti iz Beograda su svakodnevno javljale da su propala sva nastojanja jevrejskih organizacija u svetu za obezbeđenje broda za nastavak transporta. Unapred čartovani panamski brod, koji je već trebalo da bude u Sulini, doživeo je havariju na putu od Istanbula za Sulinu. Turske je brodove angažovala Engleska. Gotovo celokupna crnomorska rumunska flota okupirana je od strane Nemačke. Svi raniji ugovori i obaveze su poništeni. Nigde spasa!...

Zimovnik u Kladovu je već bio primio oko stotinu remorkera i šlepova sa Donjeg Dunava, kada je flotila, čudna i neobična po svome sastavu, stigla na određeno mesto. To je bio ozbiljan znak da se flotila mora spremiti za jednu zimu, dugu i monotonu, u „zimovnik“, koji se nalazio na tri kilometra severno od Kladova. Mnogštvo ljudi na flotili odavalo

je vidan i čudan kontrast mirnom i jednoličnom životu na susednim remorkerima i šlepovima. Na njima jedva da su se videli ljudi. Dežno osoblje u zimovniku pažljivo je pratilo kretanje leda, i velikim čakljama ga razbijalo. Sem flotile, samo je „Kajmakčalan“ — najveći i najjači tadani derdapski brod, oko 1.500 konjskih snaga — bio pod parom. On je bio na čelu zimovnika. Svojim ogromnim gvozdanim lopatama vršio je sitna pomeranja u mestu, da led ne pritisne brodove. Nešto slično, kao kad deca skaču u mestu, preko konopca. „Kajmakčalan“ i njegov uvek veseli i simpatični 28-godišnji kapetan, Stanko Petej, „stari“, oprobani dunavski vuk, učiniće veliki herojski podvig, kada će mesec dana docnije, po snegu, ledu i vejavici, u okolnostima da se ni prst ispred nosa nije mogao videti, —

Grupa vođa puta, sa autorom

morati da preduzmu vratolomni put do Prahova, da za dva cara i jednu kraljicu dovezu šlep uglja! (Ali, o tome, možda, drugi put!)

Šime Spicer je ponovo prevalio železnicom isti put. Razlika je bila samo u tome što je od Negotina do Kladova, oko 100 kilometara (za odlazak i povratak) seoskog puta imao da prevale u saonicama. U prostim, otvorenim, seoskim saonicama. To je bio natčovečanski podvig, koji se ne preduzima ni u najtežim prilikama. Reči utehe ni ovoga puta nisu mnogo izmenile situaciju. Gruba stvarnost, koja je uvek tako neumoljiva, vraćala je svakog pojedinca na redovan rad. Kulturni život nije bio prekinut. Rad u kvucama*) se nastavljao svom intenzivnošću!

Priredbe su svom oštrinom i nemilosrdno karikirale opšte stanje u flotili. Sa čežnjom se očekivalo lepo proleće. Približavala se svome kraju 1939 godina, koja je obećavala nove nade!...

Ulazak flotile u Kladovo razvio se pod vrlo uzbudljivim okolnostima. Zima je bila u jeku... Mesno stanovništvo, koje je brojalo oko 3000 ljudi, izražavalo je bojazan zbog dolaska tako velikog broja novih, nepoznatih, njima stranih ljudi. Traženje sreskog lekara da se proglašuje karantin, usled navodnog oboljenja od tifusa, brzo je i energično odbijeno, molbom Sreskom načelstvu da obrazuje sanitetsku komisiju, koja će pregledati brodove. Izvanredna lekarska služba, koju su vodili sjajni lekari sa svojim osobljem, brzo je uklonila sve prepreke. Odmah je uspostavljen kontakt sa gradom radi organizovanja ishrane, kao i veza sa Beogradom.

Svakog dana su podnošeni izveštaji i primana uputstva. Svakog dana je iz grada dovoženo na hiljade pisama, karata, novčanih uputnica i paketa, iz celog sveta. Kao preko noći, Kladovo i Jugoslavija su postali poznati u celom svetu, gotovo na svih pet kontinenata. Jedno malo mesto u Jugoslaviji postalo je centar briga jevrejskih organizacija u Ženevi, Njujorku, Jerusalimu i Beogradu. 1000 ljudi, žena i dece, na santama leda, na otvorenom Dunavu, na flotili, sastavljenoj od dva cara i jedne kraljice, provode jednu tešku i neizvesnu zimu, sa nadom u bolju budućnost.

Odnosi i veza sa mesnim vlastima su bili korektni, ljudski. Kada su nastale potrebe da se izvestan broj ljudi, zbog hirurških intervencija prebaci običnim ribarskim čamcima u Turn-Severin, naden je put da se svi problemi prelaza, lečenja i izdržavanja reše povoljno i na najveće zadovoljstvo. — Nije bilo nijednog smrtnog slučaja.

Pretstavnik Joint-a, gđa Džekopson, koja je isto tako prebačena običnim ribarskim čamcem iz Turn-Severina, nije mogla da veruje da je jedina veza flotile sa ostalim svetom — telefon! Usamljenu i otsečenu od sveta, našla je jednu ornu grupu ljudi, željnu da nastavi svoju odiseju, i pod najtežim okolnostima. Jedine žalbe su bile da se jedna grupa intelektualaca iz Berlina, na čelu sa dr Birnbaumom, nije mogla da pomiri sa sudbinom, a da ne naglasi da je teško živeti u ovim i ovako skućenim i skromnim okolnostima,

*) Hebrejski: grupama.

pominjući, možda naivno, raskošne i mnogosobne stanove, velike ordinacije i kancelarije, koje su ostavili u Hitlerovoj Nemačkoj. Žalosna sudbina i neumitna posledica svake emigracije!...

Pojačano nadiranje Nemaca u Rumuniju i njihov prelaz u Bugarsku onemogućili su dalji ostanak flotile u Kladovu. Brodovi su morali da se oslobode za pretstojeću redovnu službu. Ljudi su prešli, ne bez vidnog pasivnog otpora, u šlepove. Iako su oni bili uređeni, taj prelaz je i u psihološkom pogledu doneo nelagodnosti, koje su bile shvatljive i razumljive. — Samo za pričinjenu štetu na brodovima, od dugog stanovanja, Savez je platio Rečnoj plovidbi oko 2 miliona dinara.

U leto 1940, krajem avgusta, cela ova flotila, sada sastavljena od tri šlepa, vučena remorkerom, imala je da prevali dugačak put od 1800 kilometara, unazad, uzvodno. Ponovo još jedan „na levo krug"! Umesto Suline, cilj flotile bio je Šabac, u čijoj će neposrednoj blizini, u selu Zasavici, zajedno sa oko 50 Jevreja iz Šapca, naći tragičnu smrt oko 700 ljudi, žena i dece, odmah neposredno posle okupacije Jugoslavije od strane Hitlerove Nemačke.

Jedan seljak iz Zasavice otkrio je istinu komisiji za ispitivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača u Šapcu. Po nalogu Nemaca, svi Jevreji u Šapcu bili su sakupljeni u logor, onda prebačeni preko Save, i kraj velikih, zajedničkih raka streljani, u odelu. Posle rata su otvorene te zajedničke grobnice, u prisustvu predstavnika Saveza Avrama Mevoraha i Morica Abinuna, i na osnovu pasoša i drugih dokumenata koji su nađeni kod svakog pojedinca, sačinjen je spisak žrtava. To je tragedija Zasavice, i Jevreja u Šapcu.

Vredno je, makar i jednom reči napomenuti da su jugoslovenske mesne vlasti, i u najtežim danima, bile na visini. Verovatno je da je, pred sam ulazak Nemaca u Šabac, Sresko načelstvo izdalo svakom licu njegov pasoš, koji je inače bio deponovan kolektivno, od samog dolaska u Šabac. Veoma zanimljiv momenat, koji treba naročito naglasiti. To jasno pokazuje težnju vlasti da emigrantima pomogne u rešavanju ličnih problema. Ima pojedinih slučajeva da je bekstvo uspelo. Zajedničke grobnice u Zasavici, sa skromnom tablom, rečito govore o zverstvima Hitlerove Nemačke, tih „kulturregera" XX veka.

Tu bi moglo da prestane naše pričanje, iako ono ima nastavak. Moraju se ostaviti po strani mnogi slučajevi, i tragični i veseli, i mnoga uzbudljiva sećanja i reminiscencije.

A šta je sa „Kladovskom hagadom"? Gde je ona ostala? Nju još nisam našao u Izraelu. Možda se nalazi na domaku ruke, u arhivi ili biblioteci Sohnuta, a možda se nalazi na Skopusu, u nacionalnoj biblioteci, među stotinama hiljada vrednosnih knjiga, koje spakovane u sanducima čekaju na videlo dana, na svoje oslobođenje i ponovnu upotrebu. Kao i „Sarajevska hagada" — daleko od pomisli na sadržajno i umetničko upoređenje — možda će i ona, kroz mekoliko stotina godina, pričati istoričaru i naučnom istraživaocu o stradanjima i uništenju ogromnog dela evropskog Jevrejstva od strane

faraona XX veka. Jer ona je to: napisana na pergamentu, ukrašena mnogim izvanrednim crtežima i slikama u boji, ukoričena u skupocenoj koži, njeni su pisci, Joži Šeher, pisac i kompozitor, i Rihard Reberger, napisali Hagadu u Kladovu, koja na narativnom nemačkom jeziku priča o tragediji nemačkog Jevrejstva, o odiseji ovog transporta, o životu ljudi, tragičnim i veselim doživljajima njihovim, sve u duhu i u stilu tradicionalne Hagade. Nisu izostavljeni ni uobičajeni napevi sa harmonizacijom, u sjajnim, lakim stihovima. Gotovo svako slovo, svaki stav, pretstavlja jedno izvanredno ukrašavanje „ala raši“, sa svima detaljima koje ovakvo pisanje zahteva. Svaka čast izvanredno čistom pesničkom nadahnuću.

Vrlo je čudnovat put kako je ova „Hagada iz Kladova“ stigla u tadanju Palestinu i predata namenjeniku.

Još nije bio istekao ni „medeni mesec“, u septembru 1940, odmah po povratku u Beograd, posle skoro jednogodišnje odiseje, trebalo je „žurno“ putovati u Kuršumlijsku Banju, da se ispitaju mogućnosti za smeštaj 600 izbeglica. Već su uveliko postojali „sabitni logori“ u Brčkom i Bijeljini, u Sremskoj Mitrovici i Rumi. — Tragedija „burgenlandskih Jevreja“, koji su dugo vremena u najnepovoljnijim vremenskim prilikama proveli na „ničijoj zemlji“, već je bila našla svoje rešenje u Podravskoj Slatini. 24-časovna vratolomna automobilska trka sa Moše Abravanelom, između Beograda i Niša i natrag, zbog slučaja „Djekenješ“ — propust tranzitni za 800 Jevreja — i „lovljenje“ Dragiše Cvetkovića, tadanjeg predsednika Vlade, već je prošla dozvolom za ukrcavanje na Sušaku. Zbog havarije na brodu, ljudstvo je docnije moralo da se prekrcava na otvorenom moru!

I priča ova ima svoj nastavak...

Početak februara 1941 stigla je obavest Savezu da je odobreno oko 250 certifikata, u okviru „alijat hamoar“, i još oko 50 individualnih certifikata za odrasle. Zadatak je bio obezbediti tranzitne vize preko Bugarske i Turske, kako bi useljenici železnicom stigli u tadanju Palestinu, preko Sirije i Libanona. Druge mogućnosti nije bilo. Bugari su, jednostavno, odbili da izdaju tranzitne vize, pošto su već duboko bili zagrizli u savez sa Nemačkom. Ostala je još samo Grčka. Nije bilo mnogo vremena za razmišljanje, a ni druge mogućnosti. Međunarodna situacija je iz dana u dan rasla u tragičnim akcentima. Trebalo je mnogo srčanosti i odgovornosti za odluku preko Grčke. Prema redu vožnje, koji je prostudiran sa „Putnikom“, grupa je morala prenoćiti u zatvorenom plombiranom vagonu, u Solunu. Rat je već uveliko besneo između Grčke i Albanije. Gotovo svake noći su bila bombardovanja u Solunu. Šansa se nije mogla ni smela propustiti. Certifikati su morali biti iskorišćeni ili vraćeni. Pala je sudbonosna odluka: putovati!

Stari, iskusni, malo nervozni konzul Grčke, ne malo je bio iznenađen, kada je tražen tranzit. Gotovo da je bio zaprepaščen od čuda. konzula. Ovakvu molbu on nije primio za sve vreme njegove dugosti. Šta traži ovaj golobradi žutokljunac od njega, starog i iskusnog

konzula? Ovakvu molbu on nije primio za sve vreme njegove dugogodišnje konzulske karijere. Tranzit ljudi kroz zemlju koja je u ratu, prenoćiti u vagonu, i to plombiranom, na otvorenoj stanici koja se svake večeri bombarduje. Ne! To je van ljudskog domašaja!

Dobro, čovečansko srce staroga konzula je popustilo. Ugovoreno je da će dati odgovor za nekoliko dana. — Ne gubeći ni sekund vremena, tražena su potrebna dokumenta za putovanje od Sreskog načelstva u Šapcu!

Telefonski izveštaj konzula Grčke Savezu bio je pozitivan. Molba je u Atini primljena i odobrena. Ostvarenje plana je bilo prosto: grupa od 50 dece, u pratnji voćstva puta, u zatvorenom pulmanovom vagonu biće priključena brzom vozu za Solun. Nakon provedene noći, grupa će nastaviti put iz Soluna, Donjom Trakijom, vozom koji vezuje Grčku sa Turskom. Kod prelaza grčko-turske granice, vođa puta će predati, na grčkom jeziku, unapred pripremljeni telegram, na adresu konzulata u Beogradu, kao dokaz da je grupa napustila grčku teritoriju.

Za oko 250 dece iz „Alijat hanoar“*) zemaljski „Wizo“ u Zagrebu spremio je kompletnu opremu, koje dete treba za boravak u kibucu ili mosadu, za najmanje dve godine. Svako je dete dobilo kofler, ranac i denjak. Rublja, odela i obuće po meri i posteljinu. Troškovi opreme iznosili su oko 500.000 dinara. Svaki komad je bio označen imenom i prezimenom deteta kome pripada. To je bila jedna od najuspelijih akcija cionističkih žena Jugoslavije.

Neobičnu živost u Savezu je izazvao svaki poziv konzula Grčke. To je bio najbolji znak da je transport srećno prešao grčko-tursku granicu.

Poslednja grupa ovih srećnika napustila je beogradsku železničku stanicu, tačno nedelju dana pre tragičnog 6 aprila 1941, kada su prve Hitlerove zlikovačke bombe pale na slobodoljubivi Beograd.

Sa prvom grupom mlađih useljenika, iz flotile dva cara i jedne kraljice, stigla je u tadanju mandatorsku Palestinu i „Hagada iz Kladova.“

I priča ova ima svoj nastavak...

*) Omladinska alija

HRAMOVİ NAUKE U IZRAELU

Ako ima nešto čime se malena i mlada — svega deset godina stara — jevrejska država može da diči i ponosi i da se meri sa najnaprednijim narodima sveta, onda su to ustanove visokoškolskoga ranga i instituti za naučna ispitivanja. Ne samo po svestranosti i visokom nivou nastave i ne samo po grozničavom radu na naučnom istraživanju u mnogim naučnim oblastima, no i po čitavom štabu naučnih kadrova i univerzitetskih nastavnika, od kojih mnogi uživaju svetsku reputaciju. Da pomenemo samo nekoliko imena: *Bernhard Zanders*, *Hugo Bergman*, *Ernst Simon*, *Martin Buber*, *Joseph Klausner*, *Geršon Šolem* i dr. Ne manje pak po veličanstvenosti, grandioznosti i po arhitekturi mnogobrojnih novopodignutih zgrada za univerzitetsku nastavu i znanstveni rad: teoretski i za praktičnu primenu. Tu je u prvome redu Hebrejski univerzitet u Jerusalimu; zatim Weizmannov institut za naučna istraživanja u Rehovotu; pa tehnički fakultet u Hajfi. Pomenute tri ustanove su najviše naučne ustanove u Izraelu. Njima su posvećeni ovi redovi u najskućenijem obimu, koliko je to moguće u okviru jednoga napisa. Međutim treba naglasiti da pored toga postoji još nekoliko ustanova visokoškolskoga ranga u Izraelu i to: večernji univerzitet u Tel Avivu, zasad sa ekonomskim i pravnim otkomom. On je u stadiju razvitka i proširenja. Zatim Bar-Ilan univerzitet u Ramat Ganu. Valja ovde pomenuti još medicinski centar koji se izgrađuje u Ejn Karemu pored Jerusalima, zatim agromski fakultet u Rehovotu te institut za naučna ispitivanja južnoga — pustinjškog dela Negeva u Berševi. Sve tri pomenute ustanove su ustvari fakulteti i instituti Hebrejskog univerziteta u Jerusalimu.

Hebrejski univerzitet u Jerusalimu

Osnivanje ove ustanove pada još u doba engleskoga mandata nad Palestinom pre 33 godine. Na istorijskoj ceremoniji, u prisustvu Lorda Balfoura, univerzitet je zvanično osvećen i udaren kamen temeljac na jednom od brda koja okružuju Jerusalim, poznatog po imenu Skopus. Ovaj je sa svim zgradama izgrađenim tokom 23 godine (među njima i medicinski centar Hadase) ostao otsečen od jevrejskog dela Jerusalima po osnivanju države Izrael. Tako je jerusalimski Hebrejski uni-

verzitet od osnivanja jevrejske države naovamo bio raštrkan po Jerusalimu u 50 zgrada. Sa tih razloga je izraelska vlada bila odlučila da pristupi izgradnji i koncentraciji zgrada i instituta na jednome terenu. Izabrani teren nalazi se u zapadnom delu Jerusalima, odmah na ulazu u grad, a zove se Givat Ram. Tako je juna meseca 1954 godine udaren kamen temeljac prve zgrade u Univerzitetkom gradu (hebr.: Kirjat hauniversita), a maja meseca 1958 zvanično otvoren velikom svečanošću. Univerzitetki grad u kome se nalaze zgrade Hebrejskog univerziteta u Jerusalimu nalazi se na prostoru od 668 dunuma (oko 167 jutara), koji je pre uređenja pretstavljao kamenit, uzvišen, neravan teren. Danas je on već prilično doteran, a doteruje se još jednako; sastoji se od velikog broja aleja, puteva, parkova i bulevara, zasadenih cvećem i ukrašenih malim bazenima. Dosada su izgrađene 24 zgrade, visoke i najmodernije, za razne fakultete, laboratorije i institute, za upravu i administraciju, za studentske stanove, u kojima stanuje već danas oko dve i po hiljade studenata, amfiteatar i stadion te sinagoga i jevrejska nacionalna i univerzitetka biblioteka. Nešto malo dalje od univerzitetkog grada, u Ejn Karemu, još se gradi veliki i moderan medicinski centar, koji je ustvari sastavni deo Hebrejskog univerziteta u Jerusalimu, a koji će biti po planu završen početkom 1960 godine.

Administrativni centar novog univerziteta

Hebrejski univerzitet se danas sastoji od šest fakulteta i to:

1) *Filozofski fakultet* (za duhovne i istoriske nauke)

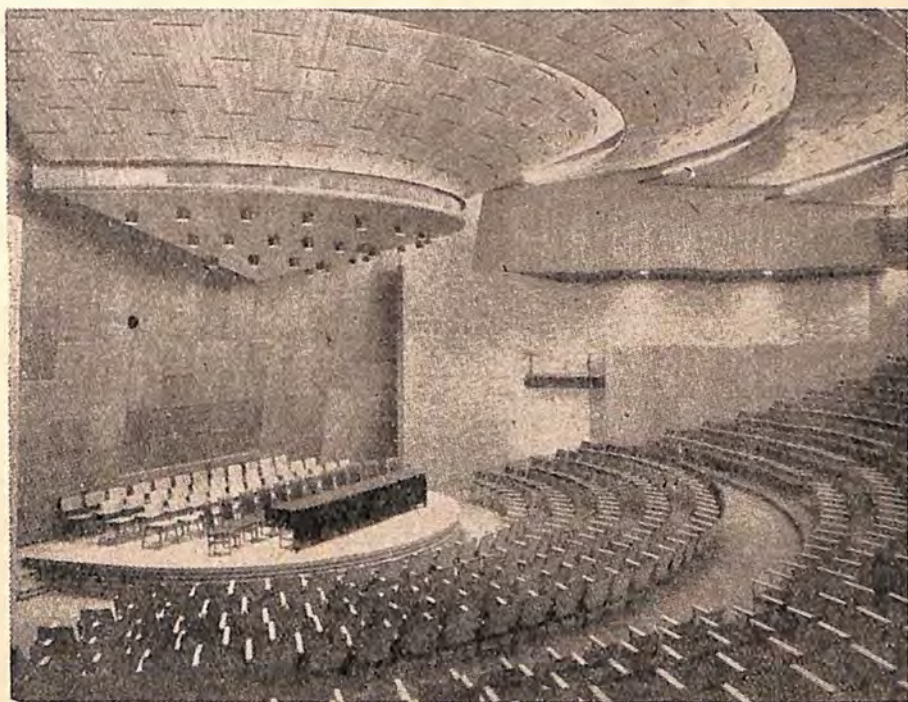
sa tri oteka:

a — *Otsek za jevrejske studije*: Biblija, Talmud, hebrejski jezik i književnost, jevrejska filozofija i mistika (Kabala), jevrejska istorija i helenizam, jidiš jezik i književnost;

b — *Otsek za orijentalne studije: muslimanske studije; Bliski Istok u islamskom periodu, Bliski Istok našeg doba, arapski jezik i književnost, i egiptologija;*

c — *Otsek za opšte duhovne i klasične nauke: filozofija, komparativna teologija, opšta istorija, arheologija, geografija, klasika (starogrčki i latinski jezik i književnost i istorija), engleski i francuski jezik i književnost, te psihologija.*

2) *Fakultet za ekonomske i društvene, državno-političke nauke (nazvan po Eliezeru Kaplanu) sa sledećim osecima: za privredu, statistiku, sociologiju, državno-političke nauke, javnu i poslovnu administraciju, te otek za međunarodne odnose.*

Veliki auditorium novog univerziteta

3) *Fakultet za prirodne i egzaktne nauke sa otkom za teoretiku, primenjenu i eksperimentalnu matematiku i fiziku, kao i za nuklearnu fiziku, hemiju, biologiju (botaniku i zoologiju), geologiju i opštu geografiju.*

4) *Pravni fakultet;*

5) *Agronomski fakultet;*

6) *Medicinski fakultet: ovo je zajednička ustanova Hebrejskog univerziteta i Hadase, Udruženja cionističkih žena Amerike. Najveći otek je lekarSKI otek; sastavni deo ovoga fakulteta predstavljaju oteci za zubno lekarstvo i za apotekarstvo.*

Studije traju već prema struci i fakultetu. Na filozofskom fakultetu posle tri godine dobija se titula B. A. (Bachelor of arts), posle još dve godine M. A. (Master of arts), a posle još naknadnih dveju godina uz znanstveni i istraživački rad i tezu Ph. D. (doktor filozofije). Iste titule se stiču i na fakultetima za ekonomske i društvene nauke, kao i za egzaktne i prirodne nauke. Na pravnom fakultetu posle 4 godine studija stiče se titula M. jur. (Master of juris), a posle naknadnih dveju godina uz tezu Dr. Jur. (doktor juris). Na medicinskom fakultetu za lekara se studira 6 godina, a sedma godina je obavezni staž, te se potom stiče titula M.D. (doktor medicine). Na zubno-lekarskom fakultetu se studira 6 godina i stiče titula D. M. D. (doktor zubnog lekarstva), dok se farmacija studira 4 godine i 1 godinu praktično radi u jednoj priznatoj apoteci te stiče titula M. Ph. (Master of pharmacia).

Svršeni učenici pojedinih fakulteta koji su se istakli talentom u znanstvenom istraživačkom radu, mogu se posvetiti toj vrsti rada. Studije traju najmanje dve godine, s tim da na kraju podnesu svoju tezu i naučni rad. Uspeh na tom polju donosi titule Ph. D. (doktor filozofije) i Dr. jur. (doktor juris). Pored toga postoji i jednogodišnji kurs za stručne bibliotekare. Za ove se traži da su svršeni studenti jednog od fakulteta na kojem se stiče titula B. A., a uz to i dovoljno znanje engleskog i još jednog stranog jezika.

Kako je pomenuto, među zgradama u Univerzitetkom gradu nalazi se takođe i *Jevrejska nacionalna i univerzitetska biblioteka* kao zajednička ustanova. Njen je zadatak trostruki: ona je pre svega nacionalna biblioteka svekolikog jevrejskog naroda, zatim univerzitetska biblioteka i najzad glavna biblioteka države Izrael.

Tako, s obzirom na celu strukturu, znanstveni nivo, veličinu i uslove za studije, Hebrejski univerzitet u Jerusalimu s pravom može reflektirati na to da postane vremenom centar i za mnoge inostrane jevrejske studente širom sveta.

*

Broj studenata na Hebrejskom univerzitetu u Jerusalimu povećavao se tokom godina usled stalnog useljenja. Dok je on pri osnivanju države iznosio svega 900, dotle danas u njemu studira oko 4500 slušalaca. Zanimljivo je zabeležiti da se najveći broj studenata posvećuje duhovnim i privredno-socijalnim naukama, potom po broju dolaze studenti egzaktnih i prirodnih nauka; za ovima studenti medicine, zubnog lekarstva i farmacije, i najzad tek studenti agronomskog fakulteta. Dabome, ova statistika ne obuhvata studente tehničkog fakulteta u Hajfi kojih je velik broj, o čemu pišemo posebno. Nastavni kadar sastojao se 1957 godine od 641 nastavnika različitog ranga.

*

Hebrejski univerzitet u Jerusalimu nema za cilj samo stvaranje stručnih kadrova visokoškolskoga ranga, već je to istovremeno

najviša naučna i istraživačka institucija koja, uz Weizmannov institut i tehnički fakultet u Hajfi, služi i privredi ove zemlje u svim njenim domenima. No pored toga, Hebrejski univerzitet u Jerusalimu uz Bar-Ilan univerzitet u Ramat Ganu su stvarno univerziteti jevrejske nauke. Smatrajući univerzitet takvim, u njegovom finansiranju učestvuje i Jevrejska agencija. U izgradnju pomenutih zgrada uloženo je do kraja 1957 godine oko 12 miliona funti, od čega je izraelska vlada dala 2 miliona, a ostalih 10 miliona doprineli su jevrejski darodavci, najvećim delom iz SAD i Kanade, a zatim iz Latinske Amerike, Engleske, Švajcarske, Belgije, Južne Afrike i Australije. U pomenute sume ne ulaze ogromni doprinosi za zidanje medicinskog centra, koji će biti jedan od najvećih i najmodernijih u ovom kraju sveta.

*

S obzirom na velike zasluge za omogućenje ostvarenja tako značajnih ustanova, treba popularisati imena darodavaca, kako ustanova tako i pojedinaca; to oni zaslužuju. Njihova imena mogu se pročitati na skromnim bronzanim tablicama u pojedinim zgradama i na pojedinim objektima. Tako među darodavcima nalazimo Udruženje cionističkih žena Kanade, Udruženja prijatelja Hebrejskog univerziteta mnogih gradova SAD i Engleske, Argentine, zatim dolaze prijatelji Izraela u SAD, Australiji i Belgiji, Ženska liga u Njujorku, Unija jevrejskih žena Južnoafričke Unije i argentinskog Jevrejstva. Od velikih darodavaca pojedinaca valja pomenuti ova imena: Rose Annie Lauterman (Kanada), porodicu Glosser, David i Pnina Pearl Golumb, Rose Statnigros (London), Samuel Rothberg i dr.

*

Posetilac ostaje zadivljen veličanstvenošću dela koje je stvoreno u toj oblasti i na pomenutom terenu. U tome stilu i takvom radinošću izgrađuje se na mnogim domenima ova mala, mlada i napredna jevrejska država, u što se može uveriti svaki objektivni posetilac i turista. I to ne samo jevrejski turisti, koji su vezani izvesnom dozom sentimenta za ovu zemlju, već i nejevrejski posetioци.

Weizmannov naučni institut u Rehovotu

Prof. dr Haim Weizmann, ranije pretsednik Svetske cionističke organizacije i Jevrejske agencije i prvi pretsednik države Izrael, bio je istovremeno i naučnik svetskog glasa. Hemičar po struci, on je imao i svoje pronalaskе, kojima je doprineo pobjedi savezničkog oružja za vreme Prvog svetskog rata. Po njemu je ovaj institut dobio svoje ime. Njegova je želja bila da se još u tadašnjoj Palestini stvori jedna ustanova za naučna ispitivanja. Tako je još 1935 godine osnovan u Rehovotu institut koji je tada bio dobio ime „Daniel Sieff“. Dugo godina se on razvijao pod stručnim rukovodstvom

prof. Weizmanna. Međutim su njegovi mnogobrojni prijatelji i poštovaoci u SAD povodom njegovog 70-godišnjeg rođendana došli na ideju da svojim darovima omoguće osnivanje jednog velikog instituta za naučna istraživanja, pored postojećeg. Tako je 1946 godine udaren kamen temeljac novom institutu, koji je dobio ime po profesoru Weizmannu. Institut je bio osvećen 1949 godine povodom 75 godišnjice života prof. Weizmanna. Posle njegove smrti odlučile su vlada Izraela i Jevrejska agencija da skupu svih zgrada za naučna istraživanja u Rehovotu, oko 25 na broju, daju ime *Jad Haim Weizmann* (spomen-delo u čast Haima Weizmanna). U tom sklopu nalaze se Daniel Sieff-institut, Weizmannov institut, pokusna zemljoradnička stanica, kao i privatna vila pokojnog velikana Weizmanna.

Tako je ova ustanova visokoga ranga Izraela poznata danas u naučnim krugovima celoga sveta. Njen organizatorski rukovodilac je *Meir Weissgals*. U njemu je održano već nekoliko svetskih naučnih kongresa za atomsku energiju, kojima su između ostalih prisustvovali ovi naučnici svetskoga glasa: Niels Bohr iz Kopenhagena, M. S. Blacket iz Londona, R. Robinson iz Oxforda i E. Chain iz Rima.

Danas se ovaj institut sastoji od deset oteka i to:

1) *Oteka za nuklearnu fiziku*, koji poseduje Van den Graffov aparat za ubrzano kretanje u jačini od tri miliona volti.

2) *Elektronski oteka*: ovaj ima elektronski mikroskop koji uveličava do dvadeset hiljada puta.

3) *Oteka za primenjenu matematiku*, koji se bavi izučavanjem i tumačenjem odnosa i prilika u višim slojevima atmosfere, na podlozi izučavanja brzine kretanja meteora i dalekometnih projektila.

4) *Optički oteka* sa sekcijama za fotohemiju i spektroskopiju.

5) *Oteka za eksperimentalnu biologiju* sa laboratorijama za istraživanje bolesti raka.

6) *Oteka za ispitivanje izotopa*.

7) *Oteka za istraživanje polimera* za praktičnu primenu.

8) *Oteka za biofiziku* istražuje protoplazmu živih bića i razvatak novih antibiotskih sredstava.

9) *Oteka za organsku hemiju* sa 5 laboratorija, i najzad

10) *Oteka za biohemiju i mikrobiologiju* sa sekcijom za mikroanalize.

To je u najkraćim crtama ono što je na ovako skućenom prostoru moglo da se kaže o ovome žarištu duha i nauke u Izraelu.

Tehnički fakultet (Tehnon) u Hajfi

Svoje poreklo ova ustanova najvišega ranga te vrste vodi od Prvog svetskog rata. Njene prve zgrade u duhu klasičnog cionističkog građevinskog stila počele su da se podižu u srcu divnoga primorskog grada Hajfe, na obroncima brda Karmela. Još mnogo vremena pre osnivanja države Izrael rukovodio je ovom ustanovom So-

lomon Kaplanski, a po osnivanju države *general Dori*, prvi šef generalštaba mlade izraelske vojske. Pored obrazovanja stručnih kadrova visokoškolskog ranga i visokoškolske nastave, ona ima još dva zadatka: jedan je od tih naučni istraživački rad na polju tehnike u svim njenim oblastima, a drugi da vrši testove (probe) u raznim pravcima, kao što su na pr. ispitivanje pogodnosti terena za građenje, hemijska ispitivanja, hidraulične probe, ispitivanje zemljoradničkih mašina, materija za praktičnu industriju i sva pitanja u vezi sa izgradnjom zemlje. Zatim ispitivanja iz oblasti aeronautike i avionskih motora, čak nekih i po nalogu američke vojske u vezi pronalaska fizičara tehničara, profesora Markusa Reinerja, čija se centripetalna vazдушna pumpa dosada smatrala neizvodljivom i nemogućnom. On je konstruisao kompresor, koji je od značaja za izgradnju dalekometnih projektila. Fizičar Nathan Robinson konstruisao je aparat za zagrevanje vode pomoću sunčevih zrakova i radi uopšte na polju iskorišćavanja sunčeve energije. U jednom otketu radi se na mogućnosti otklanjanja slanoće morske vode te na jakom rashlađivanju na veoma niskoj temperaturi pod dejstvom sunčevih zrakova.

Tehnički fakultet u Hajfi ima danas deset oteka s mnogo podotseka i laboratorija, od kojih pominjemo: građevinsku tehniku, arhitekturu, hidrotehniku, mašinsku tehniku, elektro-mehaniku, metalurgiju, hemiju, naučnu tehnologiju, aeronautiku i dr. Vremenom se tehnički fakultet izgradio i toliko proširio da se ukazala potreba za izgradnjom modernog grada tehničara. On se gradi već nekoliko godina na samom Karmelu, na zemljištu koje je vlada Izraela stavila na raspoloženje. Od oko 3000 studenata, koliko ih danas studira na fakultetu uopšte (iako bi ih bilo i triput više da ima mogućnosti da se primi toliki broj), polovina već uči u novim zgradama, a jedan manji broj i stanuje tamo. U toku izgradnje nalazi se veliki auditorijum za 600 studenata, a koji je dobio ime po Winstonu Churchillu.

Dosada je na tehničkom fakultetu diplomiralo oko 1700 studenata raznih specijalnosti, čime je zemlja obogaćena čitavim kadrom mladih i sposobnih inženjera raznih specijalnosti i tehnologa, koji rade na izgradnji ove mlade i napredne države u ovom kraju sveta.

*

Tako ova malena država daje svoj doprinos nauci uopšte mnogo više no što bi to odgovaralo njenoj veličini. I to je jedan od razloga što se njome ponosimo.

*

Ovih dana je osvećen vrlo svečano i predat upotrebi Institut za nuklearnu fiziku. Ova veoma značajna ustanova današnjeg atomskog doba smeštena je u jednoj velelepnoj, arhitektonski modernoj, velikoj dvospratnici, čije je građenje stajalo 4 miliona funti, dar dvaju darodavaca, američkih Jevreja. Ova zgrada se sastoji od dva oteka,

sa kulom u sredini, u kojoj je smešten akcelerator po Van den Graffu na prostoru od 9000 m². U zgradi ima 71 laboratorija, 61 učionica i kancelarija, dve zgrade za predavanja, čitaonica, sala za odmor i bife. Zatim tri sobe za goste iz inostranstva, posebne prostorije za automobile, radionice, magacini, i niz tunela u kojima su smešteni čitavi redovi cevi za snabdevanje zgrade vodom, vazduhom, kiseonikom, gasom, osvetljenjem. Na jednom spratu je otsek za izotope, a na drugom kancelarije. Osim laboratorija za fiziku i hemiju u otsecima za nuklearnu fiziku i izotope, nalazi se i otsek za elektroniku. U podzemnim spratovima nalazi se laboratorija za infra-crvenu spektroskopiju, a na drugom mestu laboratorija za nuklearnu rezonanciju i zatim radioaktivne laboratorije.

Svečanosti osvećenja prisustvovali su naučnici svetskog glasa i dobitnici Nobelove nagrade profesori Robert Oppenheimer (SAD), Niels Bohr (Danska), Christian Eingold (London), Viktor Weisskopf (Manchester) i dr., sve sami divovi današnjeg vremena. Evo samo po koju rečenicu iz govora:

Prof. R. Oppenheimer: „U prostranom svetu država Izrael ne pretstavlja samo simbol hrabrosti, već i simbol vere i sigurnosti u čovečji intelekt, simbol budućnosti čovečanstva i simbol vere i nade, koja nedostaje danas u onim delovima sveta koji su nekada bili kolevka čovečanstva.”

Prof. Bohr: „Država Izrael ima naučnike koji su zaslužili da rade u ovom visokom naučnom institutu, koja činjenica svedoči o uspesima mladoga Izraela i koja treba da posluži kao primer ostalim narodima.”

KNJIŽEVNI DEO

NEKI ELEMENTI DUHOVNE I ESTETSKE STRUKTURE PRIPOVEDAKA ISAKA SAMOKOVLJE

Odlomci iz veće studije

„Živio je za dvije tri radosti, obične i male. I te su mu kadikad navraćale, nekoliko puta u dugim godinama. A drugo se sve nizalo kako je htjelo da dođe.“ (I. Samokovlija: „Od proljeća do proljeća“.)

Protagonisti Samokovlijinog umjetničkog svijeta su „Jevreji bez novaca“: limari, obučari, nosači, pralje, „božjaci“, — gotovo najčešće svijet na društvenom dnu, degenerisan umno i fizički. Proleterska sirotinja i vanklasni lumpenproletarijat. Samokovliju najviše interesuje ranjavo, morbidno tkivo društvenog organizma: padavičari, grbavi, sipljivi, ospičavi, sumanuti, impotentni — degenerici raznih vrsta, svi oni koje je sudbina gurnula „čoškasto u rebra“. Oni čine daleko najveći broj Samokovlijinih likova. Socijalne i biološke i mentalne koordinate njihovog svijeta određuju ga kao „pomjeren“ van normalnih relacija. Samokovlija ima i svoju umjetničku evoluciju, koja pokazuje i piščevu sklonost ka normalnijim oblicima života, stupanje na čvršće i tipičnije socijalno tlo, ali je on po svom osnovnom interesu analizator morbidnog psihološkog, mentalnog i socijalnog kompleksa potencirane ljudske patnje. Deformacije na tijelu i duši čovjeka u socijalnoj i naslijeđenoj uslovljenosti, koje su istaknute u prvi plan, kriju u sebi opasnost za pisca da pođe linijom ostvarenja jednog grotesknog, u literaturi manje vrijednog vida sagledanja života. Ali to se humanisti i poznavaoce ljudske duše, Samokovliji, nije dogodilo. Samokovlijino književno djelo najljepša je ilustracija Vidmarove misli da se u jednom djelu novije socijalne literature svijet „bosjaka“, ljudi deklasiranih i pregaženih životom, javlja kao „nosilac više čovječnosti“. Smisao ove pojave je, kaže Vidmar, „diskretna opomena literature, njen protest“. Mogli bismo dodati uz ovo i jedan momenat koji govori o njenoj uslovljenosti i njenom izvoru — to je patnja koja pročišćava, koja zrači jednom višom čovječnošću. Ovaj drugi momenat ima, s obzirom na Samokovliju, naročit značaj.

Mučne, olovno teške su slike života koje je Samokovlija umjetnički transponovao. Slab i nemoćan je Samokovlijin čovjek da bi smogao snage da se razmahne, odupre, rastereti. Prikovan nuždom i bijedom povija se kao crv u kalu života, koji je daleko od pravog života — njegovo mučeničko, mizerno dno. Bijeda tog svijeta je kao hladna, pusta i zagonetna katakombas sa bezbroj sve crnijih i težih opasnosti, sve mračnijih hodnika i stravičnijih provalija, koje odvede sve dublje i beznadnije one koji idu po njenom putu; sazreva u njoj neminovno njihovo propadanje — trpljenje koje zatupljuje, pasivizira, smrt kao jedino rješenje životne drame, koja oslobada muka i ne ostavlja iza sebe gotovo ništa, nikakvog rezultata do beskrajnog lanca patnje. Takav je Samokovlijin svijet, uglavnom — svi ti siromašni stradalnici i „božjaci” od „Rafine avlije” do „Simhe”. On čini uzaludne napore da olakša svoj položaj, da nađe smisao svog postojanja, ponesen stalnom čežnjom za „maličkom sreće”, za svjetlom. Rijetkim i kratkotrajnim radostima predaje se svim srcem. Čitavo to kretanje jednog patničkog svijeta pričinjava nam se zapravo kao oživotvorenje starozavjetnog mita. Kao „izabrani narod”, ali bez svoga Mojsija, kroz užarenu i neprijateljsku pustinju sa kratkotrajnim predasima na rijetkim oazama sa oskudnim zelenilom, izranavljen i izmrcvaren, mučno se probija kroz urvine i strmine, zasipan nedaćama kao vrelim pustinjskim pjeskom, ponesen vjerom i žudnjom, sve slabijom i beznadnijom, ka vječnom „obećanom Hananu”, u koji nikad ne stiže. U svom kratkom postojanju i bitisanju darivan je oreolom mučeništva i vrline. Gdje je izlaz iz ovog lavirinta? Kakav je njegov smisao?

No, divan je taj ranjavi Samokovlijin čovjek u snazi, u veličini svog, iako pasivnog otpora, u svojoj vitalnosti i humanosti, u svojoj čežnji za srećom. Divan u svojoj ljudskoj vrlini, a beskrajno izmučen i satrven životnim uslovima i svojom sudbinom.

Karakteristika i posebni značaj Samokovlijinog ugla sagledanja života i čovjeka i njegove životne filozofije — u granicama koje mu dopuštaju tematski i motivski okviri — u tome je što je ovaj pomjereni, morbidni svijet humanizovan na jedan sugestivan, životno ubjedljiv samokovliski način. Samokovlija nije ni ovdje čovjeka lišio radosti koje izražavaju njegov „neodoljivi nagon za životom”. Cvjetaju one kao krhki i rijetki cvjetovi na pljesnivoj podlozi čemera njihovih života. Tu bolnu radost doživljava i vešarica Hanuča u času grozne smrti i mala Rika, Jevrejka s Drine, u ustaškom mučilištu nekoliko trenutaka prije nego što će ljudske spodobе iskaliti na njoj svoju patološku strast ubijanja. „Radosti su rasijane svuda kao kamenje” (Samokovlija). Radosti, te slabe svjetiljke i rijetke oaze u Samokovlijinom svijetu, daju čovjeku snage da živi i da se odupire — to su izvori i putokazi života. One su jedan otvor nade i svjetla iz jednog svijeta koji je usljed mnogostrukih faktora zazidan, zatvoren u sebe, učauren u jednom statičnom i morbidnom obliku života.

Samokovlijin trezveni pogled prodire u najtamnije dubine psihe i duše „otuđenog” čovjeka, izvlačeći otuda dragocjena zrnca njegove ljudskosti, onog što nikakva patnja ne može da uništi, već se čak, u Samokovlijinom tretmanu, pokazuje čistije, prekaljenije i više.

Ima nekih elemenata estetike bola impliciranih u Samokovlijinoj prozi, mada oni daju samo specifičnu boju Samokovlijinoj viziji čovjeka, onako kako su oživotvoreni u njegovim likovima, ali nam nikako ne daju za pravo da ih proglasimo „estetikom bola”. Vrijednost i intenzivnost radosti je, prema tome, izražena patnjom. Kao da se jače raduje i jače osjeća ljepotu života ovaj svijet koji se mnogo pati. Bol i radost izgledaju nam dati često u jednoj srazmjernoj ravnoteži. Na njihove radosti pada sjenka bola već zbog samog osjećanja njihove privremenosti i asocijativnih sjećanja na doživljene patnje, kao i bolova koji su osvijetljeni čudnim sjajem ljepote i radosti. Bol i radost života u svojim najvišim manifestacijama stapaju se u jedno neraščlanljivo osjećanje, lijepo i tragično. Ne govori nam samo o tome Samokovlijina simbolična „Drina” koja ima u osnovi panteistički karakter i smisao. Klindže, radosni samoubica i „glorifikator prirode”, svakako je najizrazitiji primjer. A zar u sličnom smislu u pripovijeci „Gavrijel Gaon” ne otkriva „istinu” o groznoj sirotinjskoj smrti tajanstveni mudrac Šabetaj Alhalel da vešarica Tija Hanuča di Parde nije stradala u mukama. Ovo je tek jedan od vidova Samokovlijinog ugla posmatranja, ali nije i jedini, impliciran u njegovom djelu, koji treba istaći, ali ga ne treba precijeniti.

Kako je kritika već istakla, značajnu ulogu kod Samokovlije imaju fatalističke i mistične primjese. Ali osnovni momenat u Samokovlijinom nazoru na svijet je drugačiji, determinističkog, u osnovi materijalističkog karaktera. O ovome ćemo progovoriti u daljem izlaganju. Na gotovo paralelnoj liniji je njegovo emocionalno doživljavanje svijeta i života oličeno u njegovim likovima.

Površnijem pogledu se nameće Samokovlijin „optimizam”. Samokovlijine ličnosti se predaju uživanju i radostima, koliko god im je to moguće, intenzivno doživljavaju poeziju i draži malih, sitnih stvari i događaja, i najčešće zaljubljenih i otvorenih očiju prilaze životu. „Ne živimo mi u strahu od života” (Samokovlija). Taj čovjek predajući se zanosima otupljuje, u izvjesnom smislu, oštricu patnje kojom je bolno pogođen. Male stvari, sitna zadovoljstva odvođe ga izvjesno od turobne stvarnosti u kojoj živi, u velikoj mjeri ga zaočupljaju, te bi se otuda moglo zaključiti o „optimizmu” Samokovlijinom. Pošto je takvo osvjetljenje istaknuto gotovo kod svih likova (na svakoj stranici Samokovlijinog proznog teksta „toči se radost” iz žudnih očiju), naravno da nam to ubjedljivo govori o duhovnom liku autora, o jednom potencijalnom optimizmu kao primarnoj osnovi njegovog osjećanja života. Ali optimizam ima uzan i ograničen smisao. Valja se u čistom obliku nigdje ne pojavljuje. To je jednostrana, plitka filozofija koja lebdi nad stvarnim životom,

naivnih ili ograničenih ili samozadovoljnih bezosjećajnih egoista. A Samokovlija, ozbiljno zamišljen nad dramom malog pregaženog čovjeka, nije bio optimist. Pesimizam je isto tako uska i lažna filozofija razočaranih, zbuđenih ili pregaženih životom ili mrzovoljnih i tužnih koji nikad nisu osjetili ljepotu života. On nije bio ni jedno ni drugo, već trezven, ali ne hladan duh obdaren sposobnošću da duboko prodre u tajne života, u njine svijetle i tamne strane, da ih duboko osjeti, doživi i shvati. Mada je lično naginjao radosnom, optimističkom poimanju života i prenosio na svoje likove izvjesnu njegovu nijansu u sjenčenju svjetlijim bojama, on je time samo dao jedan vid jače izražene čovječnosti i nikako nije iznevjerio životnu istinu, koja je, u njegovom domenu užeg obima obuhvatanja života, zaista bila mračna i tužna. Ako se složimo sa jednom Nedićevom postavkom da je cilj svakog kritičkog ispitivanja književnog djela „sinteza čovjeka koji je u knjizi”, a ne čovjeka koji je van knjige, onda bi svako dalje ispitivanje ili raščlanjavanje u smislu utvrđivanja Samokovlijinog „optimizma” ili „pesimizma”, određivanja jednog pola njegovog osjećanja života bilo gotovo potpuno bespredmetno. Teško bismo mogli dalje doprijeti od konstatacije o „osjećanju istine” ili „osjećanju životne stvarnosti”. Ova globalna formula govori nam samo o tome da je Samokovlija bio od one vrste umjetnika koji širokim reflektorskim snopom osvjetljavaju životne pojave sa širokim rasponom senzibilitnosti. Izražavaju makar jedan vid totaliteta života, ne „šileriziraju”, već „šekspriziraju”.

*

Karakteristično je za Samokovliju da gotovo ne možemo govoriti o direktno pretrpljenim uticajima na njegovo djelo. On u svom književnom razvoju nije imao da se oslobađa nečijeg uticaja, niti je vidno inspirisan nečijim književnim primjerom. Kod njega, u najboljem slučaju, možemo govoriti o analogijama i vršiti književna poređenja koja nam mogu približiti njegov književni lik obaveznim isticanjem razlika.

Mogle bi se, tako, pronaći izvjesne analogije sa bosansko-hercegovačkim pripovjedačima. Na primjer, sa Borivojem Jeftićem. Ali, izgleda nam da je zanimljivije poređenje sa Ivom Andrićem. Srodnosti postoje na prvom mjestu po izrazitom zahvatanju individualne psihologije i po sklonosti za davanje znatnog udjela atavizmima u čovjeku. Samokovlija ne daje, kao Andrić, istoriske panorame kao ambijent djelovanja svojih junaka. On, kako sasvim ispravno zaključuje Predrag Palavestra, „gleda čovjeka kroz istoriju, a ne istoriju kroz čovjeka”. Ali, da napomenemo, Palavestra nema pravo kad tvrdi da „njegovi junaci nisu ničim čvršćim povezani za ono vreme u kome ih je prikazivao”. Ustvari, istorija je u njima data u svojim posljedicama, u rezultatu i uslovljenosti ljudske psihe i složenim i mnogostrukim faktorima njenog djelovanja na čovjeka. A realističko-dokumentarna vrijednost Samokovlijina, pisca koji je „svoje portrete radio po živim modelima” i dočaravao u svojim pričama ne

samo šaroliki i živi folklorni kolorit poluorijentalne jevrejske društvene sredine, već je, takoreći, satkao svoje priče iz same stvarnosti, produbljujući je, osmišljavajući je i kondenzujući je u čvrst pripovjedački izraz.

Kad smo kod književnih analogija i poređenja, samo po sebi se nameće poređenje sa Borom Stankovićem. Naravno, ne radi se o istraživanju uticaja, mada ovaj nije isključen, već o izvjesnoj duhovnoj, estetskoj, pa i motivskoj srodnosti. Jer Samokovlija, paradoksalno zvuči, liči samo na Samokovliju. Zaista, njegova poetska fizionomija je toliko izrazita da ne možemo pronaći bliža poređenja. No možda nisu isključeni izvjesni uticaji infiltrirani sporadički u obliku nekih detalja. Nameće se, naprimjer, gotovo identičnost u izvjesnim dijelovima opisa voza u njegovoj priči „Kolutovi na vodi” i Zolinog opisa u romanu „Čovjek zvijer”, pa ko zna da li je ovaj detalj slučajan, ili simptomatičan za izvjesne uticaje. Trebalo bi podrobnije ispitati, možda, eventualni uticaj Gorkog na Samokovliju. Ne kaže li nam ništa poznati aforizam Gorkoga uzet kao moto Samokovlijine zbirke „Nosac Samuel”? Mi stojimo pod dojmom, zasa da nedovoljno provjerenim, da je veliki proleterski pisac, naročito iz ranog doba stvaranja, uticao u izvjesnoj mjeri na Samokovliju. Samokovlijina „Drina” u simbolizovanju veličanstvene i stravične prirode omogućava izvjesne analogije sa romantikom mladog Gorkog u himničkim i simbolskim poemama. Pa, gorkijevska ljubav i srođenost sa „bosjacima”! Samokovlija je stvarno nosio u sebi potencijalno ove osobine, ali ipak... Ili odnos Samokovlijine „Hanke” i „Makar Čudre” (premda je Samokovlija imao gotov motiv iz života) kao da još rječitije govori o mogućnosti uticaja. Za ovaj posljednji primjer skrećemo pažnju na završetak jedne i druge pripovjetke, gdje gorde ženske individualnosti, iako pobuđene različitim motivima, reaguju gotovo na istovjetan način.

Na izvjesne sličnosti sa prozom Bore Stankovića u plastici i sugestivnosti pejzaža i Luninim zanosima upozorio je Boško Novaković u prikazu Samokovlijinih „Izabраниh pripovijedaka” (Letopis Matice srpske, 1950). Mislimo da bi se mogla izvršiti šira poređenja sa prozom Bore Stankovića. Po motivima, po atmosferi, lirskoj sugestivnosti, srodnosti inspiracije, po kod oba pisca tri vrlo značajna i osnovna motiva — po isticanju problema ljudske sreće, po interesovanju za morbidno, ranjavo, tj. svijet božjaka i beskućnika, i po isticanju atavizma „nečiste krvi”. I po stilu čak. Ima i kod Samokovlije nešto od stankovićevske jednostavnosti formalne pripovjedačke strukture, često sasvim slične stilizacije, pa neuglačanosti i nedorađenosti. Najvidnije, možda, u vezanosti za, u osnovi sličnu, patrijarhalnu sredinu i ličnoj dubokoj srođenosti s njom. Po ličnoj obojenosti i snu o djetinjstvu duboko zapretanom u njima i velikom udjelu impresija i reminiscencija iz djetinjstva. Samo je daleko zamišljeniji, bolniji, nekako i turobniji Bora, da ne zalazimo u stvaralački domet jer je razlika u njihovim mogućnostima, u kreaciji, očigledna i znatna. Ali drugačiji je Stankovićev bol. Teži jad je pao

na njegovu dušu. To je bolni vapaj nad izgubljenim djetinjstvom i mladošću u kojemu ima i psihološke opterećenosti, — opterećenosti, čudno, zagonetno, na prvom mjestu, usljed izvanrednog senzibiliteta, usljed osjećanja, pomalo već i bolesnog, prolaznosti čarobne poezije mladosti. Analogije se nameću u onoj posebnoj atmosferi poluorijentalnog života, u zatvorenim avlijama i domovima, njihove topline i poezije, u štimunzima svećanih raspoloženja i senzualizma (ako u razgaranju senzualne strasti kod Stankovića najvažniju ulogu ima mjesečina koja „greje i pali“, kod Samokovlije su to mirisi: rute, šeboja i crvenih đurđina) obično stišanijeg kod Samokovlije, svakako, ali u „Hanki“ ima erotske snage Borinih ličnosti. U jednoj drugačijoj, odmjerenoj, stišanoj, iznutra manje impulzivnoj, radosnoj i vedrijoj poetizaciji, Samokovlijin lirski talenat zaista je po mnogim komponentama najbliži Stankovićevom. Opravdano respektujući veliki značaj i vrijednost u našoj literaturi i neodoljivu privlačnu snagu Stankovićevog realizma, možemo bez pretjerivanja tvrditi da se Samokovlijine najuspelije pripovjetke i likovi mogu i mjeriti do izvjesne mjere, ili pak biti blizu Stankovićevom dometu, a, naravno, stoje po strani Stankovićeve drame i romani koji kod Samokovlije nemaju ekvivalenta. Ipak ostaje u Stankovićevim pričama jedan znatno izrazitiji poetski kvalitet — zagušljivo opojne poezije, kojoj rijetko možemo suprotstaviti odgovarajuće domete kod Samokovlije, koji ponekad prelazi i u dosta plitki sentimentalni manir. Ali poređenje sa Borom Stankovićem, koje ne podrazumijeva i uticaj, može samo da služi na čast umjetničkom djelu Isaka Samokovlije.

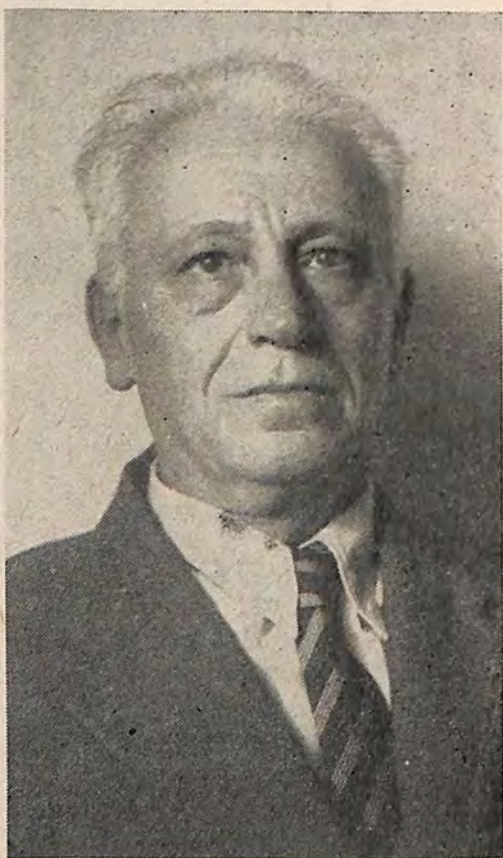
Samokovlija ima izvjesne duhovne srodnosti i sa Ivanom Cankarom; najzgodnije ih je porediti u pripovjetkama. Analogije bismo mogli navoditi ne samo u umjetničkom postupku, u ispreplitanju epskog i lirskog, u sklonosti ka simbolskom izražavanju i drugim osobinama. Po tome, na primjer, što se kod njih izdvaja jedna zajednička književna oblast gdje se oba ova pisca blisko dodiruju — to je oblast dječjeg svijeta, žrtava socijalnih odnosa. Zaista niko u našoj književnosti nije kao oni zavirio tako toplo i prisno u dječju psihu nagriženu patnjom. Likovi Samokovlijinog Rafaela, Mirjame, Mike, ne zaostaju u svojoj plastici iza toplo oživljenih Cankarovih dječjih likova u „Domu majke božje pomoćnice“, „Pod križem“ i drugim Cankarovim pričama iz dječjeg života. I po tome što reminiscencije i impresije iz dječjeg života imaju velik značaj — kod Cankara veći, dublji i teži. Naravno, bilo bi nepromišljeno ići kakvom linijom izjednačavanja i nivelisanja vrijednosti ova dva pisca. Veliki pisac slovenačke „moderne“, humanista, politički i socijalistički tribun i strasni borac u književnosti i u životu, vrlo plodni pjesnik, pripovjedač i dramatičar, stoji znatno više — kao i čežnjivi, čarobni Bora Stanković — iznad Samokovlije. Ali ako se, gledano u cjelini, Samokovlija po umjetničkom dometu, i naročito ne po značenju u našoj literaturi, ne može izjednačavati sa ovom dvojicom velikana pera, on im je u duhovnom pogledu najbliži srodnik. To je jedan

trougao u našoj književnosti. Nesumnjivo bliski, a tako mnogo različiti. Mi nismo navodili ove analogije sa ciljem da utvrđujemo i mjerimo književne vrijednosti, jer su one satkane od tako fine i nemjerljive materije. Ali u našem slučaju stvar je jasna po sebi. Nismo to radili ni u cilju ispitivanja tobožnjih uticaja, pošto bi nam stvarno stanje stvari davalo malo prava za to. Jer kad se izvode ovakve analogije, koje su nužno samo opšte, one nam mogu samo pomoći da jasnije istaknemo Samokovlijin književni lik, utvrđivanjem srodnosti i razlika sa poznatim književnim pojavama i likovima. A razlike su, ako su u pitanju pravi stvaraoci, mnogobrojnije i suštinskije, jer upravo one određuju umjetničku individualnost.

Samokovlija nije u sjenci „velikih”. On, onakav kakav je, ima izrazitu umjetničku fizionomiju, skladnu, simpatičnu, duboko humanu i vrijednu, koja se ne može osporiti. Valjda nam najljepše pokazuje da imamo posla s pravim umjetnikom to što je za njega gotovo nemoguće istraživati uticaje, kao što ne možemo govoriti ni o njegovom početništvu u književnosti. Pravi, rođeni, umjetnik svakako skromnijih razmjera, ali neponovljiv, svoj.

HINKO GOTTLIEB U EREC JISRAELU

Uz desetogodišnjicu smrti

Hinko Gottlieb

Kad su dr Hinko i Ruža Gottlieb stigli u Palestinu, 25 marta 1945, nije ime Hinka Gottlieba bilo sasvim nepoznato hebrejskoj čitalačkoj publici. Doduše, prva njegova stvar koja je izašla 21. 11. 1939 na hebrejskom jeziku — antinacistički feljton *Štuka s orasima, na židovski način* — nije mogla u početku ratnog vihora da pobudi veću pažnju. Ali njegova priča, u suštini oštra satira na Hitlerov „novi red“, *Metuzalemov konac*, štampana u književnom prilogu „Davar“ 8. 12. 1944, izazvala je malu književnu senzaciju. Mnogi su se zanimali za sudbinu pisca koji se odlikovao tonom neobičnim u hebrejskoj literaturi. Dolazak Hinka Gottlieba popratio je „Davar“ u svom podnevnom izdanju 26. 3. 1945 riječima pozdrava i prevodom njegove satiričke priče *Pravednik*, a 14. 6. 1945 donio je u jutarnjem izdanju opširan književni prikaz o njemu.

Nije to značilo da je književni put Hinka bio utrt i da mu je bila obezbijeđena kakva takva egzistencija. U onoj grupi imigra-

nata, koja je stigla iz Italije tri dana prije Pesaha 5705, bili su Hinko i Ruža samo dvoje između devet stotina ljudi koji su najprije morali da prođu kroz logor u Atlitu. Logor je bio odvojen od svijeta bodljikavom žicom, pod kontrolom britanske mandatarne vlasti, engleske vojske i palestinske policije. Ali brigu o useljenicima vodilo je imigraciono odjeljenje Jevrejske agencije. Zbog većeg broja Jevreja iz Jugoslavije dozvoljeno je i pretstavniku Hitahdut ole Jugoslavija da se daje zatvoriti u logor i da provede s novim useljenicima nekoliko dana i noći, među njima i sedersko večer. Njegov je zadatak bio da daje ljudima savjete kako da se smjeste i kamo da uprave svoje prve korake. To nije bilo lako, ali nije bilo lakše ni poniranje u bezdan patnji koje su se sručile na te ljude otkako se nacistička neman bacila na Jugoslaviju.

*

U pohabanim, poluvojničkim mondurama, izgledali su Hinko i Ruža još stariji nego što su bili. A u dušama su bili još slomljeniji i nesrećniji nego što su izgledali. Neki od njihovih saputnika-sapatnika umjeli su da pričaju koliko je njih dvoje davalo snage drugovima u logorima i koliko su se zauzimali za žrtve nacizma iza kapitulacije Italije. Hinkov *Psalam*, čitan svake subote u logoru u Kraljevici u 1942/43, bio je izvor vjere i bodrenja. Njegov igrokaz *Sanduk iz Persije* izveden je u logoru na Purim i davao je malaksalima nade u budućnost. Njegov neumorni i požrtvovani rad u Južnoj Italiji ostao je mnogima nezaboravan.

U sirotinjskim zavežljajima, u kojima su Gottliebovi preneli svoje „kućanstvo” iz Barija, svakako su najvredniji dio sačinjavali njegovi književni radovi, koje je uspio da spase sa sobom iz logora u Kraljevici i na Rabu, kroz sva stradanja partizanije. Propalo je, dakako, sve što je ostalo u ladicama pisaćeg stola njegovog zagrebačkog stana, u Tomašićevoj ulici br. 10, i velik dio onoga što je napisao u logoru i partizaniji i što je izgubljeno prilikom različitih povlačenja.

Postojala je osnovna razlika između Gottliebovih i mnogih drugih koji su došli s njima. Drugi su bili glasni i tražili od svakoga da čuje njihove jade i žalbe, njihove zahtjeve i zamjerke. Niko nije toliko pretrpio kao oni, niko nema većega prava na priznanje i na materijalnu pomoć od njih, nikome se ne čine već na prvom koraku tolike nepravde kao njima. Zato su svaki čas udarali u plač i u prijetnje. Gottliebovi su se ovili plaštem šutnje, — kao da se presušio izvor i suza i riječi. U njihovu društvu imao si sigurno osjećanje da oni po nekom nepisanom zakonu ne govore o svojoj ličnoj nesreći — čak ni jedno s drugim, kad su bili sami među sobom. Dođuše, Ruža je u svojoj impulzivnosti znala da se oda u najintimnijem društvu i da iskali svoju nesreću. Možda je čak u duši sumnjivala Hinka da je usmrtio svoj bol i da se ogradio od njega — jer ga je toliko duboko zakopao u sebi da si ga mogao nazreti tek u njegovom književnom stvaranju.

*

I tako su Gottliebovi počeli život novih useljenika. Najprije su stanovali osam mjeseci u prizemlju vile u Giveat Rambamu, u malom stanu, koji im je stavila na raspolaganje bogata i razgranjena familija Tajber, preporukom njenih poslovnih prijatelja podrijetlom iz Jugoslavije.

Za svih mjeseci u Giveat Rambamu bio je Hinko Gottlieb uglavnom zaposlen pisanjem aktovke *Izgorjela šuma* i izbrušivanjem priče *Ključ od velikih vratiju*.

Za Gottliebovo duševno stanje pri dolasku u zemlju izvanredno je značajna aktovka *Izgorjela šuma*. U njoj je obrađen problem bračnog para, koji je u ratu izgubio životnu uzdanicu, genijalnog sina, koji ne može da se snađe u poslijeratnom svijetu. Na površini to je sukob malograđanske porodice s novim režimima, ali ispod te spoljašnosti izbija suština tragedije — vječna ljudska problematika oca i majke, ostarjelih, premorenih, utučenih, koji ne vide smisla ni svrhe života i zato biraju smrt, ponijevši sa sobom i genijalno otkriće koje je učinio njihov pokojni sin.

Nema sumnje da su se u Hinka, ma i potsvijesno, javljale misli na samoubistvo, naročito otkako je izgubio i drugog sina Vladu, pri saobraćajnoj nesreći 10. 9. 1944 u Južnoj Italiji. Ali i pored tjelesne slomljenosti i duševnih stradanja Hinko se nije dao. Tom je aktovkom dao izražaja tragičnoj sudbini koja je bila tipična za one dane i koja je morala da potrese svijet. Koncem 1945 priredila je telavivska literarna agencija „Moadim“ čitanje, kojemu su prisustvovali pisci i kritici, i aktovka je izazvala vanredan interes. Ipak se pokazalo da ni u Palestini ni izvan nje nije uspjelo pridobiti nijednu trupu da je prikaže. Za jedne je pri tome bila odlučna njena naoko anarhistička tendencija, za druge njen bezdani i beznadežni pesimizam. U *Izgorjeloj šumi* Gottlieb je „odreagirao“ i sagorio svoje samoubilačke namisli, i time je ova aktovka svakako izvršila važnu misiju. Ali i pored svoje umjetničke dubine ona je ostala mrtvo slovo u ladici. Poslije je Gottlieb od agencije zatražio povrat rukopisa, jer je namjeravao da stvar očisti od poratnih aktuelnosti i da izvede na površinu njeno dublje općeljudsko značenje, a da pri tome izradi komad koji će „ispunjavati veće“. Ali tu svoju namjeru nije nikad ostvario.

*

Ključ od velikih vratiju nastao je u emigraciji u Kraljevici potkraj 1942 i dospio s autorom i u talijanski koncentracioni logor na Rabu. Poslije kapitulacije Italije, kad su se Gottliebovi pridružili Titovim partizanima, nosio je rukopis sa sobom. Kad je štamparski kolektiv, čiji je član bio, opkoljen za vrijeme šeste njemačke ofanzive na Liku u maju 1944 i morao da se probije kroz neprijateljski obruč, pohranjen je sav suvišni prtljag u špilji podno Plješevice. Tu je bio rukopis *Ključa*. Nijemci su otkrili špilju i uništili sve što su u njoj našli. Kad je Gottlieb potom bio poslan u Južnu

Italiju da organizuje pomoć Židovima u Topuskom i evakuaciju onih Židova koji su bili nesposobni za borbu ili rad, rekonstruisao je u Bariju propali rukopis. Nije nam poznato kada je dao glavnome junaku *Ključa* ime Tarnopolski, ali se u njegovim papirima iz Barija nalazi zabilješka: *Tarnopolsky Juda 10/V 1895 — Oestr. Staatsf. Czernowitz, Tarnopolsky Beno, Haifa, Hadar hakarmel, Pewsnerstr.* 18. Došavši u Palestinu Gottlieb je *Ključu* dao konačni oblik dovršivši taj posao oko Nove godine 1946. No po tragičnoj pozadini i po jetkom humoru ova je priča odraz ranijih doživljaja; ona prikazuje tri čudesna dana, u kojima je zagonetni poljski Židov Tarnopolski unio nevjerovatnih promjena u jednolični život što ga je Gottlieb provodio godine 1941 u ćeliji zatvora bečke policije, s jednim bečkim advokatom i sa solunskim vrhovnim rabinom.

Najveću nadu polagao je Gottlieb upravo u *Ključ od velikih vratiju*. Izdavačko preduzeće „Am oved” odmah je izjavilo gotovost da izda hebrejski prevod. „Am oved” preuzeo je rukopis koncem 1945, platio predujam i potpisao ugovor početkom 1946. U isto vrijeme poslao je Gottlieb hrvatski original prijateljima u Zürich i u New York, ne bi li ondje pokušali da nadu izdavače. Kratku sinopsu *Ključa* predao je Ladislav Teltsch, nećak Davida Spitzera, izdavačkom poduzeću „Libro Libre” („Slobodna knjiga”) u Meksiku, premda je bilo vrlo nevjerovatno da će ono moći da izda djelo. Dotle je izdalo svega dvadesetak knjiga, a primilo je na izdavanje oko trista i pedeset rukopisa. U ime izdavača pisao je Hinku Egon Erwin Kisch pismo u kojemu razlaže da u Meksiku nema nikakvih mogućnosti za objavu te knjige, što on neizrecivo žali, jer je „zamisao savršeno nova i neobično zanimljiva, i nema sumnje da će knjiga u budućoj Evropi izazvati pažnju i naići na priznanje”.

Međutim je Gottlieb preveo *Ključ* na njemački i poslao posredstvom „Moadim” u New York, kao i u Buenos Aires. Argentinski agent javio je da je knjigu plasirao i čak je najavio predujam, ali je poslije stvar utihnula i nije bilo ni predujma ni knjige.

Povoljnije su bile vijesti iz New Yorka. 5. 7. 1946 javlja agent Max Pfeffer „Moadim”-u:

„Imate pravo, nije loša stvar. Ali nešto smeta: volio bih da su figure i milje izvan vremena. I da su izvan određenog mjesta, da se ukloni veza s Hitlerom o kojoj niko više neće da čuje. Ali bez obzira na tu grešku, koja bi se možda dala popraviti, stvar je pisana originalno i dobro, mada se prosječni čitalac neće lako snaći. Ne znaš da li da shvatiš događaje realno, znanstveno ili kao fantaziju. Bilo bi dobro kad bi g. Gottlieb napisao kao neki uvod, upravo *ključ knjizi*, da se čovjek mogne razaznati. U tom uvodu trebalo bi da se pozove na djela ili rezultate poznatih fizičara, da bi opravdao svoja tvrđenja i zbivanja. Ali ako je knjiga zamišljena samo kao fantazija, onda je moj predlog, dakako, neumjestan. Svakako treba da znam što da kažem izdavačima. Kako bilo, mislim da ste mi iza godinâ poslali prvi put materijal koji se izdiže iznad konvencionalnih i zbog toga neupotrebljivih književnih djela.”

I zaista, naskoro je Max Pfeffer javio da je ugledni izdavački zavod Simon and Schuster, Inc. spreman da izda knjigu. Izdavači su platili 750 dolara u ime predujma na honorar. Time počinje dugačka korespondencija oko prevoda, ispravaka prevoda, korektura, ilustracija i opreme knjige. U januaru 1947 vjeruje se da će knjiga izaći u proljeću, ali ona izlazi tek 25 septembra te godine.

Mada Gottlieb nije pristao na uklanjanje momenata koji su vezani za vrijeme i sredinu, izazvala je knjiga nepodijeljeno odobravanje literarne kritike u vodećim novinama i časopisima. Ali široka publika nije se zagrijala za *Ključ*. Max Pfeffer je pravilno ocijenio ukus američke publike u ono vrijeme. Teško je reći da li je knjiga izašla prekasno ili prerano. Izdavači su zategli objavu knjige svega za oko pola godine više nego što je trebalo za prevođenje, štampanje itd., pa je jasno da nije to zakašnjenje bilo presudno, kad je već u julu 1946 literarni agent tvrdio da američka publika neće da čita o hitlerizmu. Ali je možda *Ključ* izašao prerano, jer je poslije nekoliko godina donekle prebrođena averzija protiv beletristike koja oživljava nacističku epohu.

Svakako su vijesti iz New Yorka bile sve rjeđe i nepovoljnije. Prvo izdanje nije pokrilo ni troškove štampanja, a iza njega nije uslijedilo drugo. Konačni je izvještaj, koji je stigao 4. 8. 1948, bio negativniji nego što su mogla da predvide i najpesimističnija, ionako splasnuta predviđanja: predujam, koji je izdavač platio pri prijemu rukopisa, bio je veći nego honorar u definitivnom obračunu. Gottlieb bilježi u dnevniku: *Moram pokopati sve nade koje sam imao u vezi s tom knjigom. Što imam još da pokopam?*

„Am oved” je namijenio rukopis novoj biblioteci, ali je njeno ostvarenje odgađano od mjeseca do mjeseca. Kad izdavač nije mogao ni u februaru 1947 da odgovori kada će izaći djelo, koje je po prvotnom dogovoru trebalo da izađe prvih mjeseci 1946, vratio je autor predujam i zatražio povrat rukopisa. Iza nekog vremena našao se nov izdavač koji je bio spreman da izda knjigu, ali dok su još prethodne pripreme oko izdavanja bile u toku, dolazi 29 novembar 1947, izbijaju nemiri, pa se opet odgađa izdanje. *Ključ* je na hebrejskom jeziku izašao tek iza Gottliebove smrti, u književnom prilogu mapajskih novina „Hador” (od 28. I. do 22. 4. 1949). Tek iza toga ostvario je „Am oved” seriju koju je zamislio još 1945 i kao jedno od prvih djela u toj biblioteci izlazi *Ključ od velikih vratiju* godine 1950.

*

Ali da se vratimo s Gottliebovima na onu tačku na kojoj je Hinko završio u Giveat Rambamu dva svoja najvažnija djela poslijeratne epohe i počeo borbu za njihov plasman.

Koncem 1945 preselili su se Gottliebovi u stan u četvrt za nove useljenike u Holonu koja se upravo gradila. U preseljenju iz bogataške vile i lijepe okolice u novi, sasvim jednostavni useljenički šikun vidjeli su uspon, jer su sada postajali od gostiju pravi stanovnici zemlje, kako je Hinko rekao Tajberovima pri oproštaju. A kaka je bila ta nova stanbena četvrt?

Usred pješčane pustinje dignuto je nekoliko nizova kuća, što prizemnih, što jednokatnica. Trebalo je „protekcije”, da dvoje ljudi bez djece dobiju jedan čitav stan u prizemnici, od sobe i još s nuz-prostorijama. Inače su takve stanove davali samo porodicama s djecom. Ostali su se morali smjestiti po dvije porodice u dvosobni stan, i prošlo je podosta godina dok su se raselili u novije šikune, tako da je u svakom stanu ostala samo po jedna porodica.

U toj ulici, punoj bijede, problema, svađa i dječje vike, u kojoj su novi useljenici iz različitih evropskih i orijentalnih zemalja trebalo da se srode u jednu sredinu, Hinko i Ruža hrabro su primili na sebe teret novog početka. A početak je bio itekako težak.

*

Doduše, Hinku je ukazana čast kao piscu i cionističkom intelektualcu iz Jugoslavije, koja je iz mnogo razloga uživala i dobar glas i izvanredne simpatije u židovskom jišuvu Palestine. Nekoliko nedjelja iza dolaska u zemlju, 4 maja, imala je telavivska publika prilike da ga pozdravi u velikoj i dupke punoj dvorani Muğrabi, u okviru „Živih novina” Novinarskog udruženja. Tamo je pročitana njegova priča *Metuzalemov konac*, a on je održao kratak govor u kojemu je opisao kako je od Titovih partizana naučio: gdje ne pomaže hladni razum, tamo treba glavom kroza zid. U okviru „Živih novina” pozdravljeni su i igrači splitskog „Hajduka”, koji su onda gostovali u Tel Avivu, pa se to veče razvilo u oduševljenu manifestaciju simpatija za Jugoslaviju koja se još nalazila u borbi.

Novine su registrovale pojavu Hinka Gottlieba i izrazile nadu da će se ukorijeniti u židovskom jišuvu Palestine i doprinijeti njegovu kulturnom i književnom razvitku. Već 11 maja objavljen je u književnom prilogu „Davara” Gottliebov klasični *Kadiš u šumi*, koji je poslije izašao nekoliko puta i u hrvatskom originalu i u prevodima na različite jezike, pa je čak ušao, kao jedini predstavnik jugoslovenskog židovskog književnog stvaranja, u antologiju koja je objavljena pedesetih godina na španskom u Meksiku. Još prije *Kadiša* izašla je u mapamskim novinama „Mišmar” njegova noveleta iz partizanskog života *Jeste li siti, drugovi*. U julu je objavljen kratak odlomak iz još nedovršenog *Ključa od velikih vratiju*.

Iza ovog početka, koji je mnogo obećavao, počinju da se gomilaju teškoće.

U toku 1945 bio je Hinko, kako smo vidjeli, zaposlen uglavnom aktovkom *Izgorjela šuma* i pričom *Ključ od velikih vratiju*. Kako je dovršavao odlomke, tako je dovršavan i hebrejski prevod *Ključa*. Nije bilo vremena da se prevedu ranije priče i pokuša njihovo plasiranje. Tek 1946 izlaze prevodi Hinkovih ranijih i novih djela u različitim novinama i časopisima, a najviše u književnom prilogu „Davara”. Veliko je zadovoljstvo pričinjavalo i piscu i prevodiocu, što su Hinkove priče redovno objavljivane na najodličnijem mjestu, na čelu književnog priloga „Davara”, dok su ga s lijeva i desna pratili prilozi najpriznatijih hebrejskih pisaca, Jakova Fichmana,

H. Hazaza, G. Šofmana i sličnih, a ispod njegove priče štampane su pjesme poznatih pjesnika različitih škola.

1946 godine izašli su, pored drugog odlomka iz *Ključa*, prevodi novela, objavljenih ranije u zagrebačkom „Omanutu“: *Dozvola boravka*, *Legenda*, *Hromi davao u Berlinu*, te u nekoliko nastavaka njegova humoreska iz telavivskog miljea *Pet funti, gospodine*. Slijedeće godine objavljeni su prevodi *Sat izbija ponoć*, *Gospodin Pipek* (izašao tridesetih godina u „Politici“ s potpisom Tihomir Jarebica). Iste godine izlazi u jednoj antologiji ratnih novela, pored *Kadiša u šumi*, još jedna priča iz partizanskog života *Par cipela*, a u drugom zborniku izlaze članci o partizanskim finansijama i o kulturnom životu u partizanima.

*

Dovršivši svoja dva glavna djela Hinko je počeo da razvija književnu djelatnost u različitim pravcima. Na narudžbu je pisao skečeve za izbornu kampanju u telavivskoj gradskoj općini i feljtone. Ali to mu je išlo teško od ruke, i vidjelo se kako trpi od te naručene rabote. Zato mu taj posao i nije uspijevao. Nije mu uspijevao ni rad na ratnim motivima — kao da je iscrpao taj izvor u *Ključu*. U rukopisu je ostalo nekoliko priča koje je ili tek započeo ili ih je dovršio, ali nije bio njima zadovoljan.

Sasvim su drukčiji bili rezultati kad se zanio u prošlost, bilo u daleku historiju židovskog naroda bilo u život posljednjih generacija. 1946 nastaju i izlaze na hebrejskom *Legenda o zimskom kaputu* (objavljena i u „Jevrejskom almanahu“ za god. 1955/56), i *Jalta*, snažna priča iz doba gaonata. 1947 nastaju i izlaze na hebrejskom *Morenu Mešulam* i *Tragom djeda Eliezera*, u kojima se najfantastičniji motivi isprepliću s autobiografskom građom.

Različite je sreće bio u obradi materijala iz sadašnjice. *Švicarski sat*, napisan u prva tri dana mjeseca marta 1948, objavljen na hebrejskom 2. 4. 1948, duboka je studija židovskog čovjeka koji živi na dva plana, od kojih je „gornji“, idealni svijet, čist i nedotaknut od prljavština njegovog materijalnog bitka. Ali taj židovski čovjek ne mora da živi baš u Tel Avivu, on može da živi ma gdje, te je u neku ruku nastavak novele *Šimon izumilac*, koja također prikazuje židovskog čovjeka koji živi na dva plana — u svijetu fantazije, u kojemu je ostvario svoje velike izume i kreće se po bogataškim ulicama Londona, i u realnosti srednjoevropske predratne kafane, gdje ostaje dužan konobaru za skromnu crnu kafu koju pije sanjareći o svom umišljenom svijetu. Zbog dužine, ova novela, i pored sve vrijednosti, nije mogla biti objavljena. I kad se radnja smjesti u Tel Aviv, ne mora ona da nosi autentični biljeg onoga što je u suštini značajno za novu židovsku sredinu.

Kad je Gottlieb posegnuo za materijalom iz svoje najbliže okoline, kad je oblikovao sudbine šikunskih ljudi (*Rodio nam se sin*) ili kad je izvajao maloga siromašnog dječaka, i njegov nezasluženi sukob s razredom i učiteljicom (*Dobro djelo*), onda priče dišu atmo-

sferom nove sredine, koja se rađa iz vrtloga svih tih sudbina koje su svaka roman za sebe, a pri tome imaju opće ljudsko značenje.

*

Hinko Gottlieb nije nikad bio „marljiv“ pisac. „Rađao“ je u mukama. Kad je „prodro“ pa smo vjerovali da bi mogao plasirati po jednu kratku priču svake nedjelje, zapisao je 3. I. 1948: *Kako si to dobri Cvi zamišlja — da ću ja svaki tjedan napisati priču. A u svoje najbolje vrijeme nisam bio kadar napisati više od deset na godinu, što smatram poštenim rezultatom. Mrzi me čitati vlastitu stvar koju sam za dva dana napisao.*

Za svaku se priču spremao i predano pribirao građu, ako je priča bila zasnovana na historiji ili na znanstvenim idejama. U njegovim zapisima ima opširnih i znalačkih studija s medicinskog područja za priču o nacističkim „znanstvenim“ pokusima, točnih geografskih bilježaka za jednu robinzonijadu, itd. itd.

Pa kako nije mogao neprestano da „stvara“, Gottlieb se 1947, obodren nadama u uspjeh američke edicije *Ključa*, latio da sastavi zbirku svojih ranijih i novih novela na njemačkom jeziku. Koncem augusta predao je zbirku agenciji „Moadim“, da je pokuša plasirati u različitim zemljama. Zbog nekih nesporazuma s tom agencijom obratio se poslije i izravno Maxu Pfefferu u New Yorku, ali je rezultat bio negativan. Interes za priče te vrste je minimalan, javlja agent. Poznati časopis „Aufbau“ počeo je da objavljuje novele, ali je to prestao da čini — zbog pomanjkanja interesa od strane čitalaca.

Hinko je hrabro snosio sve te teškoće. Bilo mu je krivo što je kao pisac bez imena i ranga osuđen na „prisilni rad“, ali je nastojao da se tome prilagodi. Vodio je računa i o teškoćama koje su povezane sa samom činjenicom da se svaka stvar morala prevesti i da se tu nije radilo o lakše prevodivim člancima, nego o beletristici. Hinko je pisao gdjekad hrvatski, pa prevodio sam na njemački, da bi omogućio eventualni plasman u drugim zemljama, a gdjekad je odmah pisao njemački bilo da bi „skratio postupak“ bilo što je stvar zamislio od iskona na njemačkome kojim je suvereno vladao. I u jednom i u drugom slučaju morao je da se trudi da bi olakšao posao prevodiocu ili prevodiocima. Tužio se da je teško stvarati kad čovjek piše na jeziku od čijih je izvora otsječen. A što se tiče hebrejskog prevoda, unapred je računao s time da će se mnoga nijansa izgubiti. Prema onome što je upoznao od modernog hebrejskog duhovnog života — doduše samo kroz ogradu prevoda — došao je do zaključka da su *Židovi u Palestini zapali iznova u primitivnost mišljenja zbog toga što hebrejski jezik nije dovoljno adaptiran za suvremene potrebe.*

*

Koliko zbog doba i zdravstvenog stanja, toliko zbog književnih uspjeha u prošlosti, bilo je prirodno da se Gottlieb u Palestini lati književnosti kao zanimanja. Ali još prije nego što su iskrsele sve

pomenute teškoće i zadavale udarac za udarcem njegovim nadama, bilo je jasno da se u sitnim prilikama malene židovske zajednice, koja se nalazila u gigantskoj borbi za slobodu useljenja, pa poslije za ostvarenje židovske države, jedva može živjeti od pera — ako čovjek nema nikakvog izgleda za uhljeblje u stalnom namještenju. Kroz čitavu godinu 1945 Gottlieb je dobio svega nekoliko honorara za svoje objavljene radove koncentrirajući sve svoje napore u izradu *Izgorjele šume* i *Ključa od velikih vratiju*. Pa i kad je na razmeđu 1946/1947 dobio honorar iz New Yorka, nije to bilo dovoljno za dugo vremena. Sve u svemu, honorari za književna djela, koji su, uostalom, pritali sasvim neredovito i nepouzdana, bili su vrlo daleko od toga da podmire i onaj i više nego skromni budžet izdataka kojim su Hinko i Ruža zadovoljavali svoje na minimum skresane potrebe. Nisu primali nikakve pomoći. Štaviše, savjesno su otplaćivali pozajmicu Jevrejske agencije, koju su dobili kao svaki useljenik prilikom dolaska u zemlju, i revnosno plaćali poreze i prinose narodnim fondovima. A ko god je došao njima, mogao je biti siguran da će biti počašćen voćem, kafom i kolačima.

Jer potrebe koje nisu mogli da podmire Hinkovi književni honorari, morao je da pokrije Ružin poslastičarski rad. Dobivši dozvolu da peče kolače u stanu, i alokacije različenog materijala, u godinama kad je bilo teško dobiti brašna i šećera, masti i mandula itd., Ruža je — nije to nikakva hiperbola nego sušta stvarnost — zasukala rukave i radila od ranoga jutra do kasne večeri. Počela je time još u Giveat Rambamu, a proširila posao u Holonu. Morala je da nabavlja materijal, i mušterije, da se ravna po njihovom ukusu i zahtjevima, i da peče, uglavnom bez ikakve pomoći. Ruža je bila prva, ili jedna od prvih, između useljenica iz Jugoslavije koja je počela da se obrtimize bavi kućnim poslastičarstvom. Ona je utrla put kojim su poslije krenule druge naše žene otkrivši u poslastičarstvu zanimanje koje ih je činilo produktivnim članovima zajednice i nezavisnim od socijalne pomoći.

Hinko je pomagao u obračunavanju, pisanju računa, evidenciji, pa i u otpremi. On je i u taj posao umio da unese svoju književničku dušu, čak i kad mu je moralo biti jasno da beskorisno rasipa svoj talenat. Česti prekidi električne struje 1946 pričinjali su Ruži veliku štetu, utoliko težu što je uopće bilo teško nabaviti materijal i naknaditi ono što se pokvarilo.

*

Hinko je imao i „svoje“ korespondencije. 10. 8. 1947 upozorava — dakako pismom na hebrejskom — holonsku mjesnu općinu da psi bez gospodara, koji se šunjaju ulicama, ometaju noćni mir. Ne zadovoljava se iznošenjem stanja, nego daje savjete kako da se riješi to pitanje. Više od pasa trpio je od dječurlije, jer ga je kod nje smetala ne samo bučnost nego i izlivi divljaštva, pa i prave okrutnosti. Nije mu bila utjeha da holonska djeca, koja provode velik dio dana na ulici dok im roditelji idu za kruhom, nisu ništa

gora od druge takve djece. U njima je vidio mladu generaciju koja će poslije odrediti ton židovskom jišuvu.

A ona pješčana pustinja, u koju ga je udes bacio, izazivala je u njemu miješana osjećanja. Gdjekad bi ukazivao na to da se u tom pijesku osjeća kod kuće, jer je rođen (5 maja 1886) u pjeskovitom Đurdevcu u kojemu je probavio prvo djetinjstvo. Ali kako njegove uspomene iz 'djetinjstva nipošto nisu bile vedre — što dokazuju i njegova književna djela, u kojima se djetinjstvo odražuje u sumornim bojama — ne može nas čuditi što ga je holonsko pješčano more samo nekoliko puta inspiriralo na književno stvaranje (naprimjer, duhovita i vedra dječja priča *Odakle Holonu pijesak*; pa *Izlet u irealno*, fantazije jedne šetnje kroz pijesak). Ta je pustinja očito budila u njegovoj duši strah koji se odražuje u početku jedne nedovršene priče: *Na kraju šikuna, gdje cementna cesta najednom prestaje kao odsječena, stoji mala nedovršena kuća. Osamljenost njezina uvećaje ne samo susjedstvo golog pješčanog pruda nego i praznina velikog broja gradilišta. Bezizlaznost: teška mora: biti posljednji osamljen i zaboravljen, u opasnosti da te proguta taj nezasitni pijesak, kako je već progutao sav nastavak cementne ceste...*

Ako su spoljašnji i unutarjni uslovi života bili i suviše teški, a ono su se Gottliebovi svojski trudili da niko ne nasluti kako oni podnose taj teški život i naporni rad i kako to sve tjelesno i duševno utiče na Hinka. Ali u dnevniku zapisao je 8. 3. 1948:

Kako je brzo i lako sav naš krug znanaca, koji žive u dobrim građanskim prilikama, uzeo na znanje naš privredni i socijalni (sic!) silaz. Da nas dvoje starih, istrošenih i strahovito umornih ljudi moramo s pravom mukom, u blatu i nedostojnoj sredini, da privredimo ono malo groša koliko stoji naš siromaški život i da pri tome vršimo posao, koji prelazi naše tjelesne (i duhovne) snage, jer traje še-snaest sati na dan. Bilježe s mnogo simpatija, da ne padamo nikome na teret i hrabre nas, neka lijepo ustrajemo na tom putu.

Ne, mi ne padamo nikome na teret. Ali meni su premnogi ljudi dojadili. Uvijek mi iznova pada na um Heineova pjesma: „Geben mir Rat und gute Lehren“.

Mada je taj zapisak iz proljeća 1948, dakle tri godine iza dolaska, nema sumnje da je on vjeran odjek situacije u kojoj su Gottliebovi živjeli kroz čitavo vrijeme. Bili su okruženi prijateljstvom, ali se ono nije odrazilo u djelima koja bi mogla iz osnova da promijene njihovo stanje. Njihovi znanci i prijatelji, koji su ranije stigli u Palestinu, živjeli su sređenim građanskim životom. Mnogi od novih useljenika, koji su stigli u Palestinu zajedno s Gottliebovima, uspjeli su ko brže ko sporije da se kako-tako skrase. Gottliebovi su snosili hrabro svoju materijalnu mizeriju, ali je ona izgrizala Hinkovu dušu utoliko više što se velike nade u književni uspjeh, koji se već činio na domaku, nikako nisu ostvarivale onim tempom koji bi bio potreban da obodri tjelesno slomljenog i tolikim ličnim i općim nesrećama pogođenog pisca i da mu obnovi vjeru u sebe i u svijet.

Ali to ne znači da Gottlieb nije imao i uspjeha, i časova kad bi bio srećan, da nije bilo očajničkog bola koji je nosio u sebi, i da mu nije podmukla bolest podgrizala životno korijenje.

Ako su se Gottliebove priče na hebrejskom štampale rijetko, a gdje kad dugo posle predaje prevoda redakcijama, bilo je to redovno samo zbog toga što ograničeni obim dnevnih novina i književnih časopisa nije nikako mogao da apsorbira ni maleni dio hebrejske literarne produkcije koja je bila vrlo obilata. Priznati pisci, koji su ugovorima bili povezani s redakcijama, imali su prednost pred „autsajderima”. Ali „autsajder” Hinko Gottlieb bio je primljen srdačno od redakcija i od publike, i kao što je već gore natuknuto, bilo je vremena kada se mogla bez teškoća smjestiti i po jedna kratka priča svake nedjelje. Poznati i nepoznati govorili su o dubokom utisku koji su na njih učinile Gottliebove priče. Njemu su bila draga ta priznanja, kao što su draga svakom piscu kao dokaz da ne stvara u zrakopraznom prostoru. Ali ga nikakva priznanja više nisu mogla učiniti srećnim.

U posljednjoj godini života još je napisao nekoliko priča koje se mogu mjeriti s njegovim najboljim djelima iz ranijih godina. U toj je godini počeo da vodi i dnevnik. To je bilježnica u crnim koricama u kojoj je ispisao 118 strana svojim sitnim, šiljastim, jasnim rukopisom. Prvi datirani zapis, na šestoj strani, nosi datum 20. 12. 47. Na prvih pet strana prepisao je s raznih papirića i notesa misli i slike, i nekoliko citata iz Spinozine „Etike”. Sve je to htio da sačuva da se ne bi izgubilo u moru papira. Prvi zapis u bilježnici na njemačkom je jeziku, a u prevodu glasi: *Što ti samo doleti, to su pitome misli. Divlje moraš da uhvatiš*. Drugi je jednako značajan za Gottlieba: *Hipoteka na kulu u oblacima*. Poslije je nadopisao prvoj misli, i opet na njemačkom: *Silom trpajući smione i buntovničke misli u pitomu sintaksu*.

Prešlo bi okvir ovog prethodnog prikaza kad bismo pokušali da bar i u najkraćim crtama donesemo sadržinu dnevnika. U njemu se isprepliću najličniji zapisi s refleksijama na burne peripetije historijske godine 1947/48, književni nacrti s političkim mislima, sudovi o knjigama i piscima s oštromunim zapažanjima o herojskim, ali i o trivijalnim, a vazda karakterističnim popratnim događajima velikih dana.

Holon je i sam bio front kroz mnogo mjeseci. Dvapat je pušćano tane pogodilo u Gottliebov stan. Da se jedanput nagnuo samo malo više ustranu, bilo bi ga tane pogodilo u glavu. Zamračenje stanova, koje je savjesno vršeno kroz čitavo to vrijeme, onemogućilo je književni rad, pa i zapisivanje u dnevnik po večerima, jer se zbog vrućine moralo otvarati prozore i vrata, pa makar se zbog toga i moralo trnuti svjetlo.

U toj godini Gottlieb je napisao nekoliko vrlo uspješnih dječjih priča koje su objavljene u vodećem hebrejskom dječjem časopisu „Davar lijeladim” i izazvale pravo oduševljenje. Za jednu od njih

zapisuje Gottlieb (11. 1. 1948): *Priča „Odakle u Holonu pijesak” sviđa se i Ruži i Cviju i Cili. I ja sam donekle zadovoljan. Među njegovim papirima nalazi se desetak započetih priča, svaka s velikim početnim zamahom, ali prekinuta prije nego što je stigao do zapleta, a kamoli da se može nazreti rasplet. 30. 12. 47 piše u dnevniku: Danas završio priču „Dobro djelo”. Htio sam napisati priču za djecu, ali pod perom je izišlo nešto drugo. Sve što pišem, trebalo bi kao mutni mošt pustiti da odavre i da se izbistri. Drugi dan nadopisuje: Konac u priči „Dobro djelo” treba popraviti. Uostalom, priča je izašla u književnom prilogu „Davara” (13. 2. 1948) bez ikakvog „popravka”, pa je prenijeta i u arapski tjednik Histadruta. Naskoro iza toga došao je u redakciju srednjoškolski učitelj, koji je želio da izrazi oduševljenje svoje i svoja dva školska razreda s kojima je čitao *Dobro djelo*. Kad su to pričali Hinku, on zapisuje u svoj dnevnik (27. 3. 1948): *Hvala tome nepoznatom čitaocu. Ne vjerujem da mi je ikad ikoje priznanje bilo prijatnije. Priča može da bude dobra ili loša, ili tek osrednja, to nije bitno, kad je samo uspjela da izgradi most između mene i čitaoca kojemu je bila izvorom zadovoljavajućeg doživljaja. — Ali na kraju mojih dana — kako će to biti?, dodaje sumorno.**

Bilo je to iza što je zapisao u dnevnik da poslije šest godina oskudice, siromaštva, patnje i nesreće počinje i starost da tišti (14. 1. 1948); da proživljava stadij depresije (8. 2) koji mu priječi da dovrši sasvim laku, neproblemsku feljtonsku priču, tako da ni poslije tjedan dana (15. 2.) nije napredovao, jer ne može da svlada nevoljkost kojoj je izvor u lošem tjelesnom stanju. 18. 2. piše: *Ne vidim ništa pred sobom. Idem u maglu. Različni nacrti priča ostaju neostvareni, drugi se ostvaruju, ali je rezultat jalov. 27. 1. 48 svršio je pripovijest Biće da se drukčije zvao. U dnevnik zapisuje: Efemerna stvarčica bez naročitih pretenzija, ali možda će se svidjeti. Pisana za goli hljebac. Redaktorima se nije svidjela i nije štampana.*

Iza uspjele priče *Švicarski sat* opet neuspjeh. 10. 4. zapisuje u dnevnik: *Radim na tendencioznoj pripovijesti. Džepokradica diže novčarku jednom lihvaru. Mogućnosti koje se time daju prelaze okvir mojega sadašnjeg umjeća. Nemam ni za šta volje. Opet sam jednoć na dnu. Dva dana docnije dodaje: Svršetak pripovijesti o džepokradici sa svim pojedinostima imam u glavi gotov, a ne nasmažem snage da prebrodim mrtvu točku na koju sam stigao. Koliko takvih dana, koje sada rasipam u besposlici, imam još pred sobom? A kad je dovršio stvar, nije se svidjela i ostala je u rukopisu.*

*

Nadasve je tragičan nedovršeni pokušaj Gottliebov da napiše monografiju o dr Aleksandru Lichtu. Ljeti 1948, kad je Hinko i pored bolesti — ili možda upravo zbog nje — počeo da sistematski uči hebrejski, jer nije znao što da počne sa sobom, kako konstatira u dnevniku, zapisuje 20. 6.: *Neprestano mi kruže misli oko Šandora Lichta. Trebalo bi konačno da mu se javim. Poslije desetak dana stiže*

vijest da je dr Licht umro u Ženevi 27. 6. Gottlieb predlaže da se napiše monografija o Lichtu, a Hitahdut ole Jugoslavija poveri njemu taj posao. Kad prolaze dani, a da Gottlieb ne dobiva nikakvu pismenu zamolbu niti odbor Hitahduta stupa s njime direktno u kontakt, on je duboko povrijeđen. Premda zna da je *on jedini od jugoslovenskih Židova koji bi mogao na dostojan i doličan način izvršiti taj zadatak da ne ispadne na kraju banalna krparija* — ipak odlučuje da će čekati još nekoliko dana i onda otkloniti. Razlog zapisuje 24. 7.: *Iz načina kako su moji prijatelji prišli toj stvari, dobivam impresiju kao da su meni htjeli učiniti uslugu.*

I pored te napetosti i s najbližim prijateljima, Gottlieb marljivo skuplja materijal za monografiju. Piše nekrolog, koji je trebalo da izide u dnevnim novinama, ali je objavljen u zborniku Keren Kajemet Lejisraela 1951, u kojemu su skupljeni prikazi prvoboraca povodom pedesetogodišnjice Jevrejskog narodnog fonda. 31. 8. zapisuje Gottlieb: *Pitanje monografije dovedeno je u red. Ali za mene nastaje pitanje, hoću li moći da je dovršim. Prekjuče imao sam jak napadaj, ne znam ni sam čega. Odonnda se osjećam loše. Danas sam bio kod liječnika. Tlak krvi jako hypotoničan. I srce ne radi dobro.*

Još je dospio da napiše uvodnu glavu monografije *Ovako je počelo*, ali dalje nije stigao. On, koji je bio pozvaniji nego iko da napiše monografiju o Aleksandru Lichtu i o jugoslovenskom cionizmu, kojega je nestalo s historijske pozornice zajedno s Lichtom, — rušio se sve više pod napadima bolesti koje je, koliko je god mogao, krio i pred najbližom okolinom. Neumoljivi svršetak bio je sve bliži...

*

Hinko Gottlieb još je kao petnaestogodišnji gimnazijalac u krugu svojih drugova bio poznat i uvažen autor mnogobrojnih patriotskih, prigodnih i ljubavnih pjesama i desetaka priča. U „Židovskoj smotri“, prije Prvog svjetskog rata, objavio je rukovjet pjesama u kojima se već ispoljuju dvije značajke koje ostaju dominantne i u cijelom njegovom kasnijem književnom stvaranju: patos, kojim se odnosio prema tematici, i satirički oblik u kojemu je izrazio taj patos. Između dva svjetska rata šibao je lijevo i desno svojim glosama u stihovima koje su objavljivane u „Židovu“. Pored toga saradivao je u „Gideonu“, „Hanoaru“, „Haavivu“ — i u „Politici“. Uređivao je „Omanut“ u kojemu je objavljivao priče, pjesme, eseje, polemike, prevode iz židovske i hebrejske literature, i još u martu 1941 objavio je u posljednjem broju izrazitu antihitlerovsku *Pretproljetnu pjesmu*. Učestvovao je u prevođenju „Antologije hebrejske književnosti“. Povodom osamdesetogodišnjice Heineove smrti objavio je u izdanju „Omanuta“ zbirku prevoda njegove lirike, koje je kritika u novoj Jugoslaviji ocijenila kao jedne od najboljih u srpskohrvatskoj književnosti. Pisao je aktovke i komedije od kojih su dvije izvedene s uspjehom. U Zagrebu još je dovršio prvi, u sebi

zaokruženi dio romanske trilogije iz zagrebačkog židovskog života *Tri kćeri Geierove*, ali je rukopis propao u Tomašićevoj ulici broj 10. Iza ratnog kataklizma još je nasmogao snage da nastavi s književnim stvaranjem i da zatvori krug svoje tematike koji bi se mogao opisati riječima *od potopa do potopa* — od općeg potopa Noahovih dana do potopa krvi i suza u kojemu je nacizam utopio svijet. I pored starosti, iznemoglosti i bolesti još je uspio i dospio u posljednje tri i po godine u Erec Jisraelu da u svojim djelima dade izražaja ne samo onome što je doživio u daljoj ili neposrednoj prošlosti, i što je nestalo u nepovrat, nego i onome što je trajno i djelotvorno u čitavoj židovskoj historiji, pa i onome što se obnavlja i rađa u podmlađenoj židovskoj zajednici Erec Jisraela.

*

Lik Gottlieba književnika i stvaraoca, koji je u dubini duše bio pjesnik dalek od stvarnosti, ostavio je tragova u historiji jugoslovenskog židovstva, u razvitku jugoslovenske književnosti i u kulturnom životu obnovljenog Jisraela. Ali otkako je Hinko Gottlieb ušao u vječnost, ne treba više književnik da prekriva nezaboravni lik čovjeka koji nam se urezao u dušu. I zato neka nam bude dozvoljeno da iz njegovih dnevnika prenesemo posljednje stranice na kojima zabilježbe bivaju sve ređe, ali i sve dramatičnije i potresnije. Skinućemo veo, kojim je on kroz sve te godine ljubomorno čuvao svoje najdublje i najtragičnije tajne ne samo pred strancima nego i pred prijateljima, pa i pred Ružom koja mu je, otkako su se upoznali, bila i najvjerniji životni drug, i prvi čitalac i kritičar svega što je napisao, i najustrajniji potstrekač na stvaranje, i majka sinova koje su izgubili.

Historijska istina traži da prenesemo i što je u te dane zabilježio o mladoj izraelskoj državi o kojoj se u dnevniku nalazi mnogo ranijih zabilježbi pisanih s oduševljenjem ili razočaranjem, s ponosom ili ogorčenjem, sa strahom ili samopouzdanjem, ali svagda s ljubavlju i s vjerom u njenu budućnost. U tome što je Hinko Gottlieb tada zabilježio, skupljen je sukus njegova svetozrenja, upravo njegova oporuka. Ono upotpunjuje lik čovjeka koji će pod vidom vječnosti da se slije s likom pjesnika.

1. 9. (1948) *Danas je Ružin rođendan. Među nama postoji neizrečena konvencija da prelazimo šutke preko naših rođendana. Svaki dan u septembru sadrži uostalom spomen na nešto bolno, neizrecivo bolno.*

A koji dan nije za nas ispunjen bolnim uspomenama?

U decembru sam predao priču „Rabi Jeruhamov mačak“ (u Cvi-jevom prijevodu se drukčije zove), a juče pisao mi je redaktor srdajčno i oduševljeno da će je štampati. Ali tri četvrt godine pustiše me u neizvjesnosti. Odakle da čovjek uzme potstreka za rad?

2. 9. Danas se za sitnicu osjećam bolje. Znači dakle da mi je stalo do života, pa i do ovog bijednog, nedostojnog i kukavnog života!

6. 9. Sa malo dobra sluha čovjek upravo može slušati kako se gomila nezadovoljstvo u svim redovima i slojevima pučanstva. U nepuna 4 mjeseca uspjela je naša vlada ozlovoljiti svakoga.

Temeljna je pogriješka — po mojem mišljenju — da se u našoj državi previše vlada. Ako je najbolja vlada ona koja se najmanje osjeća, onda je naša vlada doista loša. Nju naime osjećamo sada na svakom koraku i čini se da je po njenom shvatanju građanin objekt, kojim treba danju i noću bez pauze, bez odmora i bez milosti vladati. Princip rabinizma, koji reguliše svaki korak Židova od njegova začeca do njegova preuzeća po anđelu smrti, prenesen je i na civilnu upravu.

Veliki broj svojih odredaba vlada opravdava ratom. Stvarno međutim rata nemamo, a sa Arapima ga predvidivo i neće biti, ako ne dođe do opće konflagracije. Trajno držanje 70—80 hiljada ljudi pod oružjem nepodnosivo je opterećenje, pod kojim se prije ili kasnije cijela naša državna konstrukcija mora slomiti. Zašto vlada ništa ne čini za rasterećivanje jišuva u tom pogledu?

Veliki broj vladinih odredaba tako je reakcionarne i despotske naravi, da sa sramom u srcu moramo pitati: Je li moguće da to Židovi čine sa Židovima?

Usljed trulih kompromisa po kojima pojedine političke partije podijeliše između sebe vlast, izdaju se naredbe, odredbe, ukazi i zakoni koji mogu da izazovu grohot u svakoga tko ima i najmutniju predodžbu o demokratiji. Počam od Ben Guriona do posljednjeg državnog sekretara ljudi su gladni i žedni moći i ne mogu se dosta zasititi. I za volju moći — lične i partijske — političari od zanata upropaštavaju slobodu. I kad više nemaju kud, onda se hvataju nekih teorija o novom pojmu demokratije, koja tobože nema ništa zajedničko sa starim olinjalim i dotrajalim liberalizmom, kojemu nema više mjesta. Država iznad svega! Ali država u kojoj zakoni, vlast, oružana sila i nauka nisu lih instrumenti za odbranu i čuvanje čovjekove slobode, postaje zatvor.

7. 9. Jedna znanica naša, gđa R., posjeduje u Nahariji pansion. Ona je udovica, dva sina su joj u vojsci borci, jedan od njih već dvaput ranjen.

Naharija je bila evakuirana i naša židovska vojska držala ju je sve vrijeme zaposjednutu. Nikad ni na jednu minutu Arapi nisu bili u Nahariji, ali nitko drugi također, osim vojnih lica.

Nedavno je gđa R. pošla u Nahariju da prigleda svoju kuću. Pri tom je morala konstatovati da je sva kuća prosto ispražnjena i opljačkana, kao da je neprijatelj u njoj gospodario. Sav namještaj, sva posteljina, sve stolno rublje, sve suđe i pribor, sve slike, lusteri

i sagovi nestadoše. Židovski vojnici opljačkāše židovsku kuću, koja je bila njihovoj obrani povjerena!

Kad se budu pravile legende o našoj hrabroj vojsci, neka se ne zaboravi ni ovaj detalj.

A uostalom: hrabar može biti samo čovjek. Što se pak vojske tiče, stajaće na najvišem stepenu ona u kojoj će u najvećoj mjeri uspjeti suzbiti instinkte gomile.

10. 9. Smrtni dan moga nesrećnog Vlade. Izgubismo ga, kad smo već vjerovali i bili stalni da smo ga sačuvali. O nesrećo naša nepodnosiva!

Ponosio sam se njime i trebalo je da u životu postigne sve ono što ja nisam mogao doseći. Od poroda njegova bdio sam nad njime i strahovao za njega, jer sam negdje u dubini srca svoga slutio da mi zao udes vreba djecu. Vlado moj, rano moja nezacjeliva!

3. X. Otkad sam posljednji puta zapisivao ovdje, trajno sam bolestan i bolest se moja ne popravlja.

Napisao sam dvije sitne stvari, „Kraljev sud” i „Krava”.

Ali sad mi uopće nedostaje i volje i snage da još nešto pišem. Mislim da sam gotov.

Sutra je rođendan moga Danka. Ja bih volio da sam sutra mrtav.

19. X. 48. U mojoj svjetiljci nema više ulja...

Nedugo iza toga Hinko je prevezen u bolnicu „Asuta”, a odande desetak dana docnije u bolnicu Bejlinson u kojoj je umro u ponedjeljak, 22 novembra, u dva sata noću (20 hešvana 5609). Dan iza toga položen je na vječni počinak u počasnom redu književnika i publicista na groblju u Nahalat Jichaku. Iza deset godina svijetli njegov plemeniti, osjećajni, gospodski, i nadasve tragični lik neumanjenim svjetlom svima koji su imali sreće da dođu u kontakt s njegovom toplom i duševnom ličnošću, ili makar da ga upoznaju samo kroz njegova književna djela.

HANA I MALKA

I

Jednog vedrog i vrlo hladnog jutra u mjesecu februaru 1944 pristupila je magazinskom činovniku u Chopinovoj ulici u Lublinu neka žena u trošnom jesenjem ogrtaču tamnosive boje i teškim, ponešto prevelikim cipelama. Došla je sa praznim laganim koferom, koji je bez vidljiva razloga vrlo oprezno stavila pred sebe na pod. Žena je bila visoka i koštunjava, izgledala umorna i mrzovoljna. Na reveru ogrtača imala je prikopčanu izbljedjelu i zgužvanu kiticu umjetnih ljubica.

— Heil Hitler!

Činovnik podigne načas svoju uglatu masivnu glavu. Pritom mu se na glatko izbrijanoj šiji nabraše tri debela popriječna nabora. Ne uzvativši joj pozdrav, spusti opet glavu nad spisak i nastavi zbrajati duge kolone brojaka. Jedanput je nasred kolone prekinuo i počeo iznova. Da bi se bolje koncentrisao, izračunavao je poluglasno: „... i devet su sedamdeset i pet i četiri su sedamdeset i devet...”

Prostorija u kojoj je činovnik sjedio bila je predvorje nekadašnjeg kina. Za raznim je stolovima sjedjelo još desetak drugih činovnika i činovnica, ali osim ove žene nije bilo drugih stranaka. Bilo je još vrlo rano izjutra, tek što je uredovanje počelo.

Svršivši s računanjem, činovnik ustane i pride improviziranom pultu, pred kojim je žena stajala. Bio je kratkonog, debeo i astmatičan. Nosna kost je bila uleknuta, a donja vilica kao u buldoga isturena.

— Heil Hitler! Što biste vi?

Žena mu pruži parče papira. — Imam ovo pismo za vas.

Pismo nije bilo kuvertirano a imalo je svega tri retka: „Izručite uz potvrdu gospođi Ilse Lehmann iz Berlina, sada u Lublinu, jedan kostim, dvije bluze, dva para donjeg rublja, dva para svile-

nih čarapa i jedan par dječjih cipela." Potpisan je bio komandant SS-policije u Lublinu.

Činovnik se bez riječi vrati svojem pisaćem stolu, izvadi blok, premjesti indigo-papir i prepíše doznaku. — Koliko je staro dijete? — upita.

— Šest godina.

— Muško?

— Ne. Žensko.

— Ime?

— Grete.

— Potpišite ovdje!

Žena potpisa.

— Na desna vrata. Četrnaesto odjeljenje.

Tri nove stranke, dvije žene i jedan muškarac udoše ogledavajući se bojažljivo.

Ilse Lehmann iz Berlina, sada u Lublinu, pođe na desna vrata i uđe. Ušla je u gledalište kina.

Prvo što je razabrala bio je miris starih jutelih vreća. Ogromno i, uprkos električnoj rasvjeti, polumračno gledalište bilo je adaptirano kao skladište. Primitivni boksovi od jelovih dasaka, poredani uz zidove, krcati su sortiranom robom: muškim i ženskim odijelima, rubljem i obućom. Uz jedan su zid do vrha prve galerije naslagane u više redova hiljade vreća napunjenih odjevnim predmetima. Na podu leže veliki drveni sanduci. U jednom su džepni noževi, u drugom četke, u trećem aparati za brijanje, u četvrtom dječje igračke. U svakom sanduku predmeti svoje vrste, od džepnog ogledalca do podvezica za čarape. Nekoliko tuceta ljudi, uniformiranih i u civilnim odijelima, zabavljeno je sortiranjem, zamotavanjem i prenošenjem stvari. I na galerijama je živo; čuje se smještanje i premještanje sanduka, zabijanje čavala, dozivanje i komandovanje, ali vidjeti nije nikoga.

*

Nisam siguran, zna li prijazni čitalac kamo je ušao, prateći u razvoju ove pripovijesti gospodu Lehmann iz predvorja u gledalište nekadašnjeg kina u Chopinovoj ulici u Lublinu. Ako mislite da je to neka robna kuća, neki kooperativ ili neko javno skladište, onda ste dakako u teškoj zabludi. Ništa se tu nije ni kupovalo ni prodavalo, nego je to bila neka ustanova svoje vrste, koju nećete razumjeti, ako vam je ne objasnimo.

U ono je vrijeme Njemačka još bila jaka, moćna i dobro organizovana sila. Još je imala mnogo stotina divizija, još je imala i ratnih brodova i podmornica, i topova i tenkova, i još je vladala stotinama miliona zarobljenih naroda. Još je bila i strašna i opasna, nasrtljiva i krvožedna, ali — u ono je vrijeme crv neimaštine dobro već bio nabušio deblo njemačkog hrasta. U ono vrijeme Hinze i Kunze, Schulz i Schmitt, a s njima i milioni drugih Nijemaca, nisu više imali ni dobrih cipela, ni cijelih gaća, ni dovoljnog odijela, a

žene njihove isto tako. Nekad, u Wotanovo doba, bilo je Nijemcu lakše. Kad bi mu ustrebala zimska kabanica, ili kad bi morao da se pobrine za garderobu svoje žene ili svojih kćeri, onda bi Dahlke ili Piefke pošao u teutoburšku šumu ili u močvare donjeg toka Labe i tu bi ubio vuka i risa, vidru i dabra, skinuo bi im krzno, i problem bi za njega bio riješen. Ali, u teutoburškoj šumi danas nema više krznaša, a ris i dabar izumriješe gotovo svuda u svijetu, i tako su Dahlke i Piefke, u kojih stari lovački instinkti još nisu sasvim bili izumrli, počeli loviti Židove.

Ipak — stvar ne smijete shvatiti sasvim doslovno. Ne smijete sebi taj lov zamisliti kao da je Dahlke ili Piefke negdje u zasjedi s puškom dočeka nekog Katza ili Schapira, ispalio mu tri metka i trbuh i potom mu skinuo cipele, pantalone i kaput. To nipošto! Pucati na čovjeka, na kome je još kaput od engleskog Crombya, koji ti želiš obući, ne može biti racionalno i ne može se, u državi u kojoj vlada red, ni tražiti ni dopustiti da si svaki Piefke sam lovi svoga Židova. Tako se veliki ekonomski problemi ne rješavaju. Zato je Njemačka, naoružavši nekoliko miliona Piefkea, organizovala trajnu hajku na Židove loveći ih u masama svuda u Evropi, dokle god je sezala njihova vlast i sila. Ovako ulovljene Židove otpremali su u Majdanek, Oswiecym, Kalugu i dvadesetak drugih logora. Tu bi ih najprije do gola svukli, a onda tek u svojim, za to naročito sagrađenim, fabrikama smrti ubijali a lješine im spalili.

Da, židovske su lješine spalili. To, strogo uzevši, ne spada u ovu pripovijest; to samo konstatujemo u čast Nijemcima, da nam se ne kaže da o njima iznosimo samo rdave stvari. Nije, naime, istina da su Nijemci od ubijenih Židova pravili sapun. To su izmislili nespretni i neuki reporteri, koji nikad nisu vidjeli do kože i kostiju omršavljele Židove u njemačkim logorima i koji ne znaju da se sapun pravi od masti. Takove laži ne treba ni o krvnom svojem neprijatelju prenositi.

Istina je, naprotiv, da su Nijemci židovskim lješinama, prije nego što bi ih bacili u peći za spaljivanje, vadili iz ustiju zlatne plombe, mostove i proteze. Nije toga doduše mnogo, što pojedinac ima zlata u ustima, ali je Njemačka u dvije godine ovog intenzivnog eksploataisanja židovskih lješina ipak sabrala više zlata negoli ga je Engleska Imperija u isto vrijeme dobila iz svojih južnoafrikanskih zlatnih rudnika. I ovo ne spada u našu pripovijest, ali smo ipak usput zabilježili, da bi budućim historičarima bilo lakše vremenski tačno i pouzdano odrediti „zlatni vijek” njemačke povijesti.

Što tu, dakle, vidite, u tom gledalištu kina u Chopinovoj ulici u Lublinu, to je ostavina ulovljenih, ubijenih i spaljenih Židova, sabrana, sortirana i proknjižena njemačkom marljivošću i njemačkim smislom za red. Pa kad će Schulze u Hamburgu ili Fritze u Nürnbergu trebati cipele ili hlače, a žene njihove čarape, košulje ili steznike, odrezaće iz svojih potrošačkih iskaznica dvadeset, pedeset ili sto tačkica i dobiće na određenom mjestu, uz snižene cijene, cipele, hlače, čarape, košulje, steznike i sve drugo, „dok zaliha

traje". Sve što je Židov još ponio sa sobom na put u smrt, samljeveno je na taj način u tačkice, pri čemu je, dašto, sam život Židova u tom njemačkom sistemu vrijedio manje negoli jedna jedina od onih tačkica što ih ljeti muhe prave na prozorskim staklima.

*

Na četrnaestom je odjeljenju izdavao robu na malo uniformirani činovnik četrdesetih godina. Imao je dug tanak vrat sa krupnom grlenom jabučicom, a zbog zapušena nosa stalno je pravio thn-thn. Preuzevši doznaku i bacivši jedan pogled na ženu, dao se na traženje. Izvlačio je iz pojedinih pretinaca robu i opet je vraćao, a pri tom je pokušavao zapodjeti razgovor sa ženom.

— Već dugo ste u Lublinu?

— Pet dana.

— Tako. Thn. Dosadno je ovdje.

Ilse Lehmann ne odgovori.

— Roba nije više najbolja. Ranije smo bolju imali.

— Kako to? — upita Lehmannica ravnodušno.

— Hja! Znete, kako je. Thn! Oni s boljom garderobom, oni su već svi... — činovnik napravi kratku gestu rukom. — Ovo, što sada likvidiraju, jedva da pokrije režiju. Evo!

Na daski je pred ženom ležao kup robe, a ona stade razgledati. Kostim joj je odgovarao. Sukno je bilo dobro i daće se prepraviti. Ipak je još razgledala dva druga i ostala pri prvom.

— Ova je bluza krpljena, — prigovori žena i izdvoji bluzu iz kupa.

— Šta ćete, krpljena je, — reče činovnik i vrati bluzu na kup.

Dvije crvene pjege iskočiše ženi na obraze, ali ne reče ništa. Počela je pregledati čarape. Bile su slabog kvaliteta, jedan par od njih na mnogo mjesta pamučnim koncem popravljen.

— Ne bih li mogla dobiti bolje, barem jedan par boljih?

Pogledala je činovnika i nasmješila mu se bojažljivo.

— Bolje čarape — pogledaćemo. Thn. — Našao je bolje i dao joj.

Donje rublje bilo je sasvim slabo, iznošeno i mnogo popravljano. Žena ga neodlučno premetala iz ruke u ruku, otvarala i presavijala. Zatim ga metne na kup i dohvati cipele. Bile su trošne, otrcanih kapica i iskrivljenih potpetica. — Premalene su, — reče.

Činovnik uze tražiti druge. — Imate li udoban stan? — upita tražeći.

— Tako, tako. Sobicu i kuhinju na mansardi.

Činovnik metne drugi par cipelica pred nju, skoro nove, krznom obrubljene i toplo postavljene od smeđe, kao rukavica podatne kože. — Ovo bi bilo nešto za malu — kako ono rekoste da se zove?

— Grete.

— Jest, Grete. Djecu mnogo volim, vjerojatno i vi. Kako ne bi? — Potom dohvati cipelice i nagne se prema ženi. — Možemo li se vidjeti večeras? — Grlena mu se jabučica nervozno dizala i spuštala duž tankog vrata.

Žena trgne glavom natrag. Čovjek je gnusno zaudarao iz ustiju.
— Kako to mislite? — upita bojažljivo, a blijedi joj se osmjeh opet vrati na lice.

— Samo tako, — reče činovnik promatrajući potplate cipelica.
Žena uze opet pregledati donje rublje. — Ovo ne vrijedi skoro ništa. Raspašće se u prvom pranju.

— Zaista, ne vrijedi mnogo, — potvrdi činovnik ravnodušno. Žena mu se nije mnogo sviđala. Bila je mršava, a on je volio prsate i gojazne. Znao je, međutim, da je na slaboj cijeni u žena i da ne smije biti izbirljiv. Iz jednog pretinca dohvati garnituru donjeg rublja, položi je preda se i stane da je, tobože zaposlen, preslaguje. — Ovo je, dakako, bolja roba, — reče potom razgledajući sitan švicarski vez na blijedoružičastoj svili.

— Kad biste mi htjeli... — Žena ne doreče. U zraku je još lebdjelo pitanje „možemo li se vidjeti večeras” i tražilo odgovor. Pogladila je požudnim prstima svilu i pogledala vez s lijeve strane. — Ti su znali živjeti, ti da! — reče zatim ne prestajući gladiti svilu.

— Sve je ovo ukradeno, — reče činovnik, — sve što tu vidite. I još mnogo više.

Žena se lecne. — Što to govorite!

— Mislim — Židovi su ukrali. Mi samo vraćamo pravom vlasniku, radnom narodu.

Rekao je to bez emfaze, bez trunke patetičnosti, poslovno i doktrinarno. — To smo mi stvorili. To je naše — thn.

— Tako je, — potvrdi žena mlako. — Vi mnogo razmišljate, vi ste zacijelo mnogo sami?

— Kako znate? — upita činovnik.

— To se osjeća. I ja sam osamljena. Kad padne noć i kad spremim dijete u krevet, prosto ne znam što da radim.

— Volite li piti čaj? — Činovnik joj se opet približi svojim zadahom.

— Mnogo, — reče žena, — ali ga nemam, a šećera imam jedva za dijete.

— Donijeću večeras čaja i šećera, — reče činovnik. — Dajte mi vašu adresu.

— Sobjeskova 82 na četvrtom spratu, piše vam na doznaci. Nego — pogledajte: ovo bi trebalo da mi izmijenite. — I opet mu pokaza zakrpljenu garnituru donjeg rublja.

— Večeras, — reče činovnik, — strpite se do večeri. Donijeću i lutkicu za malu. Ja se zovem Schmalzgruber. August Schmalzgruber.

Žena poslaže robu u kofar. — Doviđenja, — reče i ode.

Polu sata kasnije ušla je u svoj rekvirirani stan. Kao svakiput kad bi ulazila ili izlazila, tako joj i sada pade u oči mezusa na do vratniku. „Mora da je neki termometar ili električni osigurač”, pomisli. U sćušnom pretsoblju nije bilo ničega osim jednog praznog drvenog sanduka bez poklopca. Staklena vrata koja su vodila u sobu bila su otvorena. U sobi je bilo ledeno hladno.

— Dugo te nema, — odazove se tanak bojažljiv glas iz dječjeg kreveta. Dijete je u njemu ležalo, pokriveno do vrata perinom, a velike je oči upiljilo u kofer što ga je mati još uvijek držala u ruci.

— Kupila sam ti cipele, — reče žena. — Sad ću skuhati doručak, a kad bude u kuhinji toplo, ustaćeš i obući ih.

— Sa kopicama cipele? — upita dijete.

— Vidjećeš, — reče mati i ode u kuhinju. Odnos između matere i djeteta nije bio dobar. Dijete je bilo plod propisane jednogodišnje radne službe, koju je Ilse Lehmann provela negdje u Mecklenburgu. Od četrdeset do pedeset mladih ljudi iz susjednog muškog radnog logora s kojima je u to vrijeme došla u ljubavne veze, jedva da je ikoga i po imenu zapamtila i nije ni slutila s kime je zatrudnjela. Ovo dijete je ni s kim nije povezivalo i ni na koga sjećalo. Nije ga nikad željela imati, a sad, kad je upalo u njezin život, osjećala ga je kao teret i smetnju. Primala je, doduše, od države naknadu za troškove njegova uzdržavanja, ali to joj ga je još i više otuđivalo. Smatrala je da više pripada državi negoli njoj.

Pa dok je mati u kuhinji potpirivala vatru i priređivala doručak, dijete je mirno ležalo u svom gvozdenom dječjem krevetu zagledavši se u slike starog bradatog Židova i stare Židovke nad bračnim krevetima. Slike su bile uokvirene uskim nejednakim drvenim okvirima, a staklo na slici bradatog Židova bilo je puknuto. Prelom je tekao u luku oko gornjeg lijevog kuta slike i pogodio pritom starčevo oko. Uslijed toga je izgledalo da starac škilji.

II

Nećemo se zaustavljati pripovijedajući stvari za koje će svaki čitalac i sam pogoditi kako su tekle i kako su se dalje razvijale. Treba li reći da je gospodin Schmalzgruber uveče došao gospođi Lehmann u posjetu? Naravno da je došao i naravno da je donio ne samo svileno rublje, čaj i šećer, nego i svoju vlastitu pidžamu. I naravno da je prenoćio ne samo ove nego i mnogo slijedećih noći kod gospođe Lehmann. I lutku je donio. Imala je prave plave kose i staklene oči u porculanskoj glavi. Bila je odjevena u plavu cvjetastu haljinicu sa crvenom pregačom, a o vratu je imala niz koralja. Ne treba isticati da je za trajanja ove idile Ilse Lehmann iz Berlina, sada u Lublinu, u velikoj mjeri upotpunila svoju garderobu. I nikoga neće iznenaditi što je jednog dana, kad je gospođa Ilse već bila otupjela za loš zadah iz njegovih ustiju, a dijete se već priučilo da mu govori striko, Schmalzgruber odjednom izostao. Prijazni čitalac i sam pogađa razlog: namjerio se na drugu Ilsu, za glavu višu od njega i nadarenu od majčice prirode tolikim obiljem nabujalih formi da su i najsmionija njegova očekivanja i najrazbludniji njegovi snovi u zbilji i stvarnosti daleko prevršeni bili.

Ne, nećemo se duže zaustavljati pri sporednim licima i sporednim stvarima i vrijeme je da poklonimo svu našu pažnju glavnom

licu ove pripovijesti. Glavno je lice lutka koju je Schmalzgruber donio maloj Greti, a ta se lutka zove Hana.

U malom jednosobnom stanu u Sobjeskovoj ulici broj 82, u kojem sada u ovom času u bračnim krevetima spavaju mirnim i zadovoljnim snom Ilse Lehmann i August Schmalzgruber, a u gvozdenu dječjem krevetu mala Greta s lutkom u naručju, stanovala su prije toga četiri druga lica: otac i mati, Malka i Hana. I samo se lutka Hana, nakon više od tri mjeseca, vratila u svoj stan.

Ako vas zadovoljava, uzmite to kao puki slučaj da je Schmalzgruber, posegnuвши onoga dana u veliki sanduk s dječjim igračkama od nekoliko stotina lutaka, dohvatio baš ovu. Gdje god je zbivanje u svijetu povezano uzročnom vezom tanjom od broskog užeta, čovjek se priučio da to zbivanje pripiše djelovanju toga slijepog i bezličnog, neodgovornog i svemoćnog slučaja. Ali mi znamo da to nije bio slučaj, i kad to ne bismo pouzdano znali, ne bi nam ni vrijedilo ispričati vam ovu pripovijest.

Površni ljudi misle da su lutke mrtve stvari kao što je mrtva stvar stolica na kojoj sjede, krevet u kome spavaju, ili auto u kome se žure da svoju nestrpljivost prenesu s jedne tačke na drugu. Oni ne znaju da je dječja duša od svog stvoritelja dobila na put djelić njegove stvaralačke moći, kojom ona oživljuje i oduhovljuje sav onaj mrtvi svijet kojim okružujemo ne samo sebe nego i svoju djecu, čim stupe u život. Površni ljudi ne znaju da male djevojčice vode duge razgovore sa svojim lutkama, prave pravcate razgovore ispunjene pitanjima i odgovorima, smijehom i plačem, ukorima i pohvalama, svadama i izmirenjima. Šta mi znamo o toj vreloj i još neistrošenoj dječjoj duši! Mi se sav svoj vijek trudimo da napunimo glavu dvostrukim knjigovodstvom, rimskim zakonima, grčkom filozofijom i kozmogoniskim teorijama, stvarima vrlo korisnim i za našu ličnu sreću neophodno potrebnim. I kad smo se izvještačili u svim vještinama i naduli se svim postižljivim znanjem, onda nam duša, taj dječji naš organ koji smo dobili u zaštitu našeg djetinjstva, postaje nepotrebna i suvišna da bi najzad u nama odrvenjela kao stara usahnula rotkva bez soka i ukusa. Pa odakle da shvatimo onda da u dodiru s tom dječjom dušom drveni konjići i porculanske lutke, vojnici od olova i medvjedi od pliša žive pozajmljenim, doduše, ali pravim životom? I da im taj pozajmljeni život još i onda ostaje kad su već izišli iz magičnog dosega te dječje duše, kao što neki dragulji još i noću zrače svjetlo što ga, danju obasjani, primiše od sunca. Jest, tako je to i zato vam se ne treba čuditi, i nemojte odmah pozivati slučaj u pomoć da vam objasni stvari koje ne umijete svrstati u prirodni red. I Schmalzgruber je, prije negoli je postao Nijemac, imao dječju dušu. I premda mu je od te duše pod troskama i pepelom njegova nijemstva preostala samo još jedna jedina sitna iskrica, ipak je još i ta posljednja iskrica, u posljednjem trenutku prije no što je i ona utrnula, imala dovoljno moći da mu upravi ruku prema lutki Hani koja je, čuvši onoga dana o čemu se radi, jasno i razgovijetno izrekla: Uzmi mene, ja sam iz Sobje-

skove 82. Međutim — ako vam se sve ovo čini odviše komplicirano i nerazumljivo, odviše nastrano i premalo vjerojatno, vi možete, kako već rekosmo, prizvati i puki slučaj u pomoć, što je svakako udobnije i što vas ni na što ne obvezuje.

Bilo je oko ponoći, kad se je pun mjesec najzad uspio toliko ispeti nad gradske krovove da je mogao ubaciti kosi trak svoga svijetla u sobu. Studen se od jutra još pojačala. Na prozoru je manjkalo jedno staklo, a na otvor je, iako je bio oblijepljen komadom novinskog papira, strujao leden zrak unutra. Od časa do časa zapucketala bi neka daska u ormaru, ili u podu, i ništa drugo nije prekidalo tišinu.

U sobi je sve spavalo mirnim i zadovoljnim snom, osim dakako Hane, jer lutke nikad ne spavaju, pa ni one koje uvraćaju svoje staklene oči, kad ih polegnete. Hana je ležala u naručju male Grete i pokušavala da sredi svoje misli, što joj je samo teško polazilo za rukom. Njezina je glava bila ispunjena pilovinom, a misliti čak ni čovjeku, koji za taj posao ima kakav-takav mozak, nije lak posao.

Hana se vratila u svoj svijet, ali se nikako nije snalazila u njemu. Nešto se izmijenilo, ali šta? Ne zaboravite da lutke nemaju svojih ćutila kojima bi se u zbivanju i prostoru snalazile. Ne dajte se zavesti time što su lutke napravljene na ljudsku priliku, pa imaju i oči i uši, nos i usta. Kad bi im to nešto vrijedilo, onda bi samo bogataške lutke živjele. A što bi onda bilo od sirotinjskih lutaka? Od lutaka napravljenih od jednog krumpirića zavezanog u krpicu šarenog sukna, pa morate napregnuti svu svoju maštu da biste u njima naslutili nešto ljudskog lika. Ovakve bi lutke onda bile unaprijed osuđene na vječno mrtvilo. A ipak su i to lutke kao sve druge i mnoga je od njih svoj kratkotrajni vijek proživjela u većem kraljevskom sjaju i raskoši negoli najsavršenija fabrička tvorevina.

— Bako, čuješ li me, bako? — ogłosi se najzad Hana, kad nije umjela dalje. — Što se je dogodilo ovdje?

Baka se prene u svom drvenom okviru. Umorne njene i malo drhtave staračke ruke bespomoćno su joj ležale skrštene u krilu. Ukočena i namještена sjedjela je u svojoj fotelji plaho se smješajući. Ali i taj osmjeh bijaše namješten. Oči su joj ostale pritom ozbiljne i pune žalosnog životnog saznanja.

— O čemu govoriš, Hano? — zapita baka.

Stari bradati Židov prisloni ruku iza uha i naže se prema svojoj ženi: — O čemu je riječ? — Bio je nagluh a vrlo znatiželjan.

— Hana se vratila, — odgovori baka. — Hajde da čujemo što će reći.

Dvije se tanke sjenke, kao od najtanje magle satkane, skinuše iz svojih okvira. Djed i baka nagnuše se nad gvozdeni dječji krevet promatrajući strano dijete sa lutkom u naručju.

Sa bakina je vrata o crnoj baršunastoj vrpici visio zlatni medaljon. Možda i nije bio baš od pravog zlata i možda je Malka malo i uveličala, pričajući Hani o čudesima njegovim. Dao se rasklopiti, a unutra je, pod staklom, bio pohranjen pisani amulet, koji je baku branio od svega zla.

Drhtavi bakini prsti kliznuše preko lica djeteta.

— Hano, — reče strogo, — ovo nije naša Malka!

— Nije Malka? — opetova Hana. — A gdje je? Zar se još nije vratila?

— Nitko se nije vratio, — reče bradati Židov mršteći obrve. — Ovo su ovdje sve sami strani ljudi. Ja ih ne poznajem.

— Gdje si ostavila Malku? — zapita baka. — I šta je sa Ciporom? — Cipora je bila bakina kći, Malkina mati.

— A za Davida ne pitaš? — začudi se bradati Židov.

Baka odmahne rukom. Koliko puta da mu još ponovi da se David neće vratiti? Da je David pao. Ne razumije li? Pao je! Tako se kaže kad se neko ne vraća. Odmah upočetku, negdje kod Čenstohove. Sve zaboravlja starac!

— Gdje sam ostavila Malku? I šta je sa Ciporom? — ponavljaše Hana zamišljeno. „Nitko se nije vratio”, veli djed i: „ovo su ovdje sve sami strani ljudi”. Kako da to sredi u svojoj siromašnoj glavi?

Hana pamti događaje, ali ne razabire suvislosti među njima. Treba s bakom govoriti. Njezine su žalosne oči toliko toga vidjele, da će i sada znati prodrijeti u tajni smisao nepovezanih slika što se Hani vraćaju u sjećanje. Slike slične rasutim koraljima kad pukne nit na kojoj su bili nanizani. Baka zna svašta, jer je u nje medaljon, a u medaljonu pismo, a u pismu blagoslov ili nešto slično tome.

Ali baka pamti samo onu noć kad su strani neki ljudi u crnim uniformama došli po Ciporu. Ispreturali su sav stan, vikali i smijali se. Cipora se pred njima morala obući i probuditi Malku. Iz ormara je uzela nešto robe i stavila u zavežljaj. Potom je uzela Malku, koja je opet zaspala, na ruku i poslala s onim ljudima. Na stubama se Malka probudila i tražila Hanu. Plakala je i vikala za Hanom, pa se Cipora morala vratiti po lutku. To je sve što baka zna.

Hana, međutim, zna više od toga.

Pred kućom je čekao veliki kamion, pun ljudi. Bilo je tamno u njemu i nitko nije govorio. Samo je jedno dijete plakalo, ali to nije bila Malka. To je bilo posve malo dijete, još na prsima. Kamion je krenuo u noć.

Kad je počelo svitati, kamion se još vozio. Bio je natkrit i nitko nije znao kojim se pravcem vozi, ni koje je to mjesto, kad je kamion konačno stao. Sve je nagnulo prema izlazu, ali nitko nije smio izići. Jedna je stara žena, zgrčena i savijena, ležala na podu, a netko se sagnuo nad njome i rekao: blago njoj!

Kamion stoji i stoji.

Jedna je žena provirila kroz platneni pokrov iz njega i tražila vode.

— Evo ti vode, — reče vani visoki neki glas, pa kad je žena trgnula glavom unutra, tekla joj je krv iz nosa i ustiju.

Ljudi su u kamionu prestrašeno šaputali, a neki su starci mrljali molitve. Onda je uniformirani neki dugonja razgrnuo platno na ulazu i zavirio unutra. Gledao je od čovjeka do čovjeka i brojio.

— Četrdeset i četiri, — reče potom nekome, koga nije bilo vidjeti. Ženu na podu nije brojio.

Kamion stoji i stoji...

Malka je sjedjela materi u krilu. Skinula je Hami pregaču i izglačala je među dlanovima. Onda odjednom primakne usta materinom uhu i reče sasvim istih, jer se sramila pred tolikim svijetom: — Mamiši, ja bih pipi... — Pritom je bila blizu da zaplače od srama.

Cipora se preplašeno ogleda u kolima. Šta da radi? Najzad se odvaži i izviri napolje. Kamion je stajao pred ulazom u neko dvorište ograđeno bodljikavom žicom. Pred ulazom je stajala mlada, visoka i krupna plavokosa žena u kožnatom kaputu, sa vojničkom kapom na glavi. — Molim vas... — reče joj Cipora.

Ali u tom se času kamion stavi polaganō u gibanje vozeći se natraške u dvorište. Malka je zaboravila što je htjela, a Cipori odlane.

Kamion je stao pred dugačkom sivom zgradom. Pred zgradom je čekalo nekoliko vojnika, a jedan, i to baš onaj isti dugonja koji je ranije brojao ljude u kamionu, zapovjedi da svi iziđu. — Treba da se okupate i dezinficirate, — reče. — Stvari ostavite u kamionu.

Ljudi iziđoše. Dugonja pogleda u kola. — Šta je s ovom ženom? Dvojica neka joj pomognu izići!

— Umrta je u kolima, — reče neki grbavi starčić.

Dugonja se popne u kola i gurne lješinu nogom. Videći da se ne miče, iziđe i naloži šoferu da krene dalje.

Četrdeset i četiri Židova uđoše u prazno pretsoblje zgrade. Ovdje ih razvrstaše: muški na jednu, žene na drugu stranu. Onaj grbavi starčić izvadi iz džepa drvenu kutijicu i iz nje pažljivo izabere jednu cigaretu. Onda je zapali i zapuši. Jedan stražar, ugojen, crvena lica i klempavih ušiju, poviče na njega: — Utrni! Ovdje je zabranjeno pušiti.

Starčić se nije dao smesti. — Meni više nema nitko ništa zabranjivati: ni ti, ni tvoj Führer! — Smješkajući se potegne još dva duboka dima. Stražar pokuša učiniti strogo lice i, položivši ruku na pištolj, koji mu je visio o truhu, zakorači prema starčiću. Ovome se međutim ukoči pogled i on zatetura. Pogledavši staklenim očima svojeg susjeda i hvatajući mu se za rukav, reče zapinjući:

— Doviđenja, reb Jona, ja idem...

I složi se potom na pod. Cigaretu mu je ispala iz prstiju, a stražar stane na nju.

Dvije uniformirane žene, jedna od njih podmazanih očiju i jako našminkana, uđoše na vrata nad kojima je pisalo: Žene. — Žene i djeca ovamo, — reče ona podmazana i pokaže na vrata na koja je unišla.

Povorka od trideset žena i djece stavila se u pokret. Uđoše u dugačak i svjetao hodnik. Svijetlo je u nj upadalo na velike, gvozdanim rešetkama obijene prozore s lijeve strane. S desne strane, cijelom dužinom hodnika, stoje vrata do vrata, svaka pod svojim brojem. Ispod stropa teku gvozdene cijevi sa odvodima u pojedina odjeljenja.

Podmazana žena u uniformi otvori vrata broj 9. Povorka uđe u malo pretsoblje koje nije imalo prozora i bilo je samo jednom žaruljom osvijetljeno. Uzduž zidova bile su namještene klupe od jelovih dasaka, a nad klupama drvene vješalice.

— Svucite se!

Iz ovoga pretsoblja vodila su druga vrata u kupatilo. Vrata su bila gvozdена, sivom uljanom bojom obojena. U vratima prozorčić od debela stakla. Kraj vratiju prolaze cijevi sa ventilima od žute mjedi. Jedan manometar, jedan termometar i dva kontakta za električnu struju smještена su također tamo.

U pretsoblju je pod od cementa; bilo je hladno u njemu i žene su drhtale od zime. Dojenče, koje je bilo zaspalo, probudilo se i počelo je plakati. Mati, mlada oniska žena široka pjegava lica, htjede mu dati sisu, ali dijete ne prihvati, nego se i dalje grčilo u plaču.

Žene jedna po jedna prolaze kroz gvozdена vrata.

Kad je Cipora došla na red, istrže joj se Malka iz ruke i vrisnu:

— Neću! Neću! Neću! — Lutku je grčevito pritisnula na prsa i širokim se prestravljenim očima zagledala u gvozdена vrata.

Što je to odjednom dijete spopalo i preko kakovih je nevidljivih i neistraženih putova naslutilo opasnost, to ne umijemo protumačiti. Za to bi trebalo bolje poznavati dječju dušu. Pa ni onda nismo sigurni, bi li to bilo dovoljno da probijemo duboko racionalističko nepovjerenje kojim se u preuzetnosti svojoj ograđujemo protiv svega što leži ispod treće decimalne psiholoških suptilnosti.

Malkin vrisak dobio je odjeka. Žene se uzbuniše, kroz tupu poslušnost gomile izbi na površinu svijesti zov ugrožena života. Ima očito ticala u tom ljudskom životu, od kojih do ljudskog saznanja vode zaboravljeni, doduše, ali još intaktni vodovi. Žene stadoše kao ukopane, a one, koje su već ušle u kupatilo, opet se vratiše u prostor pred njime.

Uniformirana Nijemica pogleda na svoj ručni sat. Njezine su minute bile odbrojene. Kabina broj 9 ima da bude do 8.30 očišćена, a sada je deset minuta do osam. Nagnula se nad Malku i razvukla usta u leden i usiljen osmjeh.

— Zašto nećeš da se kupaš? Male se djevojčice moraju kupati!

Malka je nije razumjela. Nijemica je mljela jezikom i govorila dijalektom berlinskih predgrađa. Stisnuvši se uz mater i vjerujući da će je mati obraniti, Malka nastavi vikati:

— Neću!... Neću!...

Strpljivost Nijemice nije bila dugog vijeka. Opazivši lutku u ruci djeteta ona posegne za njom.

— Tko se neće kupati, neće dobiti lutku, — reče i htjede djetetu istrgnuti lutku iz ruku.

Ali Malka je branila svoju lutku. Otimajući se s Nijemicom za nju i osjetivši da joj izmiče iz prstiju, ona spusti glavu nad veliku bijelu mesnatu ruku s lakovanim noktima i ugrize je za prst.

Nijemica trgne rukom i videći da je do krvi ugrizena, udari Malku dvaput po ustima.

Cipora raskrili mršave nemoćne ruke nad djetetom i privine ga k sebi. Dijete je prestalo plakati trzajući se u grčevitom nečujnom jecanju. Žene ušutješe i prignuše glave.

Nijemica ode do ventila i pusti vodu. Iz kupatila se začu rominjanje tuševa, a oblak tople pare dopre u pretsoblje. — Stanite tamo pod vodu, — reče, — unutra je toplo.

A žene, koje se toplom vodom svakamo mogu namamiti, udoše u kupatilo. Teška se gvozdena vrata zatvoriše za njima škljocnuvši metalno i neopozivo svojom bravom da bi tako, jasno i nedvoumno, postavila granicu između života i smrti.

Točno deset minuta tekla je topla voda iz tuševa, a onda odjednom presahnuše. Kad se para razišla, vidjelo se da ni kupatilo nema prozora, nego samo umjetnu rasvjetu.

Žene su čekale da se otvore vrata i da se obrišu. Vjerovale su da će im dati u tu svrhu ručnike. Sada, kad je voda prestala teći, postalo im je, ovako mokrima, još hladnije. Jedna od njih učtivo pokuca prstom na prozorčić.

Nijemica, stojeći do svojih ventila, nije se obazirala na kucanje. Pažljivo promatrajući kazalo manometra otvori ventil za gas. Velika bijela mesnata ruka njezina sa lakovanim noktima i svježim tragom dječjeg ugriza nije krzmala, nije zadrhtala, nije se trgla, kad je u hermetički zatvoreno kupatilo pustila bezbojnu i bezmirisnu, nevidljivu i nečujnu trideseterostruku smrt. Ne trepnuvši okom, pratila je kazalo manometra, dok nije došlo do određene brojke. Tu je prestala otvarati ventil i tu je pogledala na sat. Deset minuta ima kazalo ostati na ovome mjestu, onda mora opet zatvoriti ventil. Iza daljih deset minuta ima da stavi električni ekshaustor u pogon. Taj će opet poslušnu i kontrolovanu, cijevima, ventilima, manometrima i pipcima zauzdanu i reguliranu njemačku smrt istjerati iz kupatila. Tome ne treba više od pet minuta. Sve je to ustvari jednostavno, pregledno i pouzdano, i kad je uniformirana Nijemica nakon tih pet minuta otvorila gvozdena vrata, ležalo je na betonskom podu trideset pomodrijelih lješeva.

Jedan od njih, lješ male Malke, držao je u grčevitom zagrljaju lutku Hanu. Urednoj, naličkanj uniformiranoj ženi nije bilo do lutaka. Ali vidjevši ovu, sjeti se da ju je zapravo trebalo oduzeti djetetu, jer se u kupatilo ništa ne smije unijeti. Takav je propis. Zato se sagne da popravi što je propustila. Ali mrtvo dijete tako je grčevito držalo svoju lutku, da mu je glava dvaput udarila o beton prije no što je žena uspjela da je istrgne iz mrtvog zagrljaja. S osjećanjem do kraja ispunjene dužnosti žena baci lutku u pretsoblje.

Ova je pripovijest lutke Hane ispričovijedana, razumije se, našim rječnikom i našim gledanjem na stvari. Ona sama, ne znajući ništa ni o životu, ni o smrti, vjerovala je da je Malku ostavila spatvati. Vjerovala je dapače u neiskusnosti svojoj da će, kad se vrati

u svoj stan, opet naći Malku u njemu. Ali baka, koja je imala zlatni medaljon o vratu, znala je više i razabrala više iz njena pripovijedanja. Iz njenih žalosnih očiju, u kojima je još zaostao slabašan otsjev svega saznanja što ga čovjek skuplja za života, čak je i nagluvi djed pročitao da se nitko više neće vratiti: ni David, ni Cipora, ni Malka.

— Hano, — reče baka, — Malka se neće probuditi.

— Dobro, — odgovori Hana. — Čekaću.

— Nećeš dočekati. Ona se nikada neće probuditi. Ne razumiješ li što to znači: nikada?

Hana nije razumjela. Izmirila se sa svim, ali što se iza ove prazne i nečuvene riječi krije, to nije shvatala.

— To ti je tako, Hano, — htjede baka još jednom da joj objasni, ali odustade.

— Kako? — zapita Hana. — Kako to misliš: nikada?

— Drugi put, — reče baka. — Laku noć! — pa se potom okrene djedu. Oboje se vratilo na svoja mjesta. Nisu bili ni potreseni, ni uzbuđeni. U njihovim drvenim okvirima za ova osjećanja nije bilo mjesta.

A Hana nije prestala razmišljati, pa ni onda kad se djevojčica u dječjem krevetu naglo okrenula i, zalamatavši u snu rukama, izbacila Hanu iz kreveta. Ležeći na daskama poda, Hana je razmišljala: šta znači nikada?

Kad je počelo svitati, Schmalzgruber je ustao, oprao se u kuhinji i obukao. U sedam je sati trebalo biti u službi.

Odlazeći iz sobe, koja je sva još bila zastrta noćnim koprenama, stao je teškom potkovanom čizmom lutki na glavu. Drobeći se pod čizmom i tonući u mrak, ona je ipak još dospjela da se javi:

— Bako, sad sam razumjela. Malka se neće vratiti. Nikada!

UMIRANJE

Odlomak romana „Golem se nije probudio“

Mek, raskvašen put mljaska pod nogama kolone.

Obuća čas upada u žitke kaljuže, čas se čupa iz zagrljaja ljep-
ljive ilovače, čas pljuska kroz lokve žute prljave vode.

Alakanje i tupi udari prate posrtanje ljudi.

Negdje za njima prodorno vrišti i frkće lokomotiva, a klopot i treskanje praznih vagona zamiru u vici i stokratnom tapkanju povorke.

Lake krpice snijega zasipaju polje, a voda i glib gutaju njihovu
bjelinu. Čista treperava zavjesa mokrih pahuljica poigrava nad rav-
nicom.

A put izlokkan, umazan, gnjecav...

Zbijeno ljudsko stado isteglo se u nedogled, pa kleca i tetura,
čupa se iz blata, pada i opet diže. Udarci pljušte sa psovka. Tiho,
bez fijuka, po leđima udaraju kundaci. I samo muklo odjeknu...

Nisim se vuče kao pjan. U glavi mu kao da mlije vodenički
točak i svijest je bez misli, omamljena, sleđena užasom. Oštro žeže
zderana koža. Tup bol opasao je slabine po kojima je gruvala cijev,
a pleća, izubijana kundakom, bride i pale kao otvorena rana... Sada
glavinja i povija se s kolonom, a misli su otupjele i zamrle. Tek neki
nagon gura ga naprijed, pa ne da tijelu da padne. Srlja za nečijim
leđima i hvata nečiji korak. Ne dopušta da izmaknu, a da nije ni
svjestan zašto. I od hitaca, što ponekad prasnu, ne trzaju mu se
živci. Ni od povika nad samim raskrvavljenim uhom. Smisao svega
što gleda i čuje ne dopire do njega. Pod točkom što tutnji u glavi
sve se mrvu u besmisao...

Ruben dahće i kleca, a oči ga vuču naprijed. Tamo, preko tih
povijenih leđa i oborenih glava, negdje se pognuo i Nisim. Gro-
zničavim pogledom ga traži. Nigdje ga nema. Pred očima sama ra-
mena. Tijela bez glava. A zna: tamo je negdje i on. Hoće da ga
stigne, a leđa se ispriječila pred njim, gusto zbijena, prirasla jedna uz
druga, ni broja im nema. A mora da ga stigne, da ga bar pod ruku
uzme. Onako ga krvnički tukli, jer je htio k njemu, k ocu. Mentine

šake pritegle da ne pode da brani sina. I još nečije. Ni mrdnuti nije mogao. A sina su tukli, sluh ga nije varao. U ušima je dobovalo kao bubanj, a srce je ispuštalo jauke. Njegovog Nisima su tukli! Krici su zamirali u grlu. Samo suze. Od njih se zamaglio vid i tek su u povorci presahle. Povorci pognutih leđa... I ranac je ispustio iz ruke...

Mora da ga stigne! Noge se lijepe o put, ukopavaju u gusto blato. U zemlju i vodu! Iz njih je nikao Golem...

Probiće se kroz povijena leđa i stići će ga. Pod ruku će ga voditi otac i ljubiti njegove rane. I tješće ga dok ne zacijele. U srcu mu nešto govori: Golem će se probuditi...

Divljaju povici oko njih. Bubnja drvo o kosti i meso muklo odjekuje svud nasipom puta.

Leđa pred njim bježe, blato mu pršće u lice. Kako da ih pređe, kad ih ni stići ne može. Cipele se ukopale u glib i sve dublje tonu. Izdale staračke noge. A ipak ih, krute, izvlači. Neko mu urliče kraj uha i jasno razabire šta:

— Trkom! Trkom! — dere se pobjesnio glas. — „Kud li se njemu žuri?”

Noge su opet poslušne. Cipele mljaskaju lokvom i pristižu odbjegla leđa. Samo grudi sputale dah i srce bije u grlu. Negdje je prasnula puška; odjeknula kao grom. Sad će razdvojiti ramena...

Noga o nešto zape, o nečiju cipelu. Šatan čovjek skvrčio se u blatu. Lice mu čisto i vlažno, izvrnute oči bulje u snijeg pod oblacima. Mrtvi Binko broji bijele pahuljice. Mrtav jer se ne miče, a noge gaze po njegovoj grbi. „Mrtav jer ubijaju!”

„Ubijaju!” I opet pucanj u uzvitlanoj povorci pred njim. A tamo je negdje i Nisim. „Ubijaju!”

Dah zastaje u grlu. Sva krv se slila u noge, pa otežale kao olovo. Sve dublje zadiru u glib... Sve teže ih izvlači. Ruke vise niz bijelo, opuštene, nemoćne. Cekići biju u očima, zjenice će da prsnu pod njima. I vid se muti. Leđa se miješaju i kovitlaju pred njim.

„Gdje mi je Nisim?”

„Ubijaju, ubijaju, zašto nas ubijaju?”

I opet gruvaju puške, a neko zavija i ječi. Slapovi šume u ušima, sve jače i mahnitije, i huka se pretapa u urlik. Urlaju gonići, kundaci, cijevi... I ranjena povorka, prestravljena, očajna, nemoćna...

„Urlaju divlje zvijeri, Golem će se probuditi... I svemoćni čuje urlike. Mora da ih čuje...”

„Golem će se probuditi... Div od praha i vode, oživljen dahom Jehove... Pravedni Golem...”

Noge se ukopale u blato, optočio ih olovan glib. Uzalud se upinje. Snaga se istočila.

Ruben stoji, čini mu se da je uspravan kao stablo, a vidi samo stopala. Stopala što odmiču. Neko ga gurnu u leđa i topot ga zaoobilazi.

Kraj uha urlik bijesa. „Jest, to su zvijeri!” govori i uzvikuje starac, sve se u njemu ori od vlastitog glasa, a usne se jedva miču. Okreće glavu da vidi. A ono — lice čovjeka... Mlado i lijepo kao Davidovo, tek satanski osmijeh na njemu. A kundak je već u zraku...

Grom, pun bijele svjetlosti, grunu u leđa.

...„Zvijeri urlaju”... Prsti se grče u blatu. Prsti će izvajati Golema, od ove vode i zemlje. A bog će mu udahnuti dušu...

Dlanovi gniječe glib, a on, muljav i žitak, cijedi se među prstima. „Ono je bilo tvrde,” šapću starčeve usne...

Nešto mrzlo i britko dotiče mu sljepoočnicu, pa opet okreće lice. Šupalj željezni štap poigrava oko oka, a satanski osmijeh nad njim... Lijep i mlad kao David... A nešto škljoca...

I drugo lice je tu, tvrdo i grubo kao kamen. Široka šaka obuhvatila je cijev i odmiče je s oka.

— Ne! — izgovara kameno lice. — Ne tako!

Željezni štap skrenuo je na drugu stranu. U ruci drugoga potkov izglačana kundaka diže se k oblacima...

„No-o-no!” — tepala je Mirjamica...

...A onda, s visine, jurnu kroz krpice bijelih pahuljica, ususret nijemim, zapanjenim očima...

Sutonom se rasprostrla magla.

U njeno suro tkanje utonule su logorske drvenjare i ljudske aveti koje se klatarahu oko njih. Prilike bez mesa. Tek kosti, koža i krpe slične odjeći. Samo pokoje oči, sulude od gladi, bojažljivo zijahu prema toru.

Sada je sve u magli. I bodljikava žica što okružuje logor u logoru. Samo se direci naziru: nekoliko sa svake strane, za lakat viši od glava, suhi i tanki kao stari zatočenici.

Pristiglo ljudsko stado zebe na čistini i sve se više rijedi. Žičana vrata širom su otvorena i nekoliko naoružanih ljudi izvlače jedno po jedno, izudarana, prozebla, od straha uzeta bića. Uz psovke i udarce tjeraju ih da se u brzini svlače, a onda im, polugolim, vežu ruke žicom za ledima. Kad se nakupi gomila, svrstavaju ih u dvo-red, pa tjeraju nekud u maglu...

Više niko ne izmiče. Oni kraj ulaza tupo bulje i čekaju na red, ukočeni, smoždeni, izgubljeni. Do noći će i tako da isprazne tor....

Nisim je u grupi svučenih, trećoj po redu. Žica se urezala u meso, zasjekla mu zglobove, pa žeže kao usijana. A šake odrvenile, zamrle. Hladnoća nabrala kožu, mišići podrhtavaju tijelom i zubi cvokoću. Mraz stegao ravnice i zavukao se u svaku poru. A magla, kao da prodire i kroz te upale oči, ispunila glavu i mozak, pa truje cijeli krvotok. I kola kroz samo srce, mutna, tupa, zagušljiva.

Na mahove kao da ona odjednom ishlapi, pa žilama i mozgom prostruji čista rumena ljudska krv. Saznanje bljesne i odmah ustukne pred užasom, tim nakaznim crnim polipom s kracima ljigave jeze. Pa samo guta i upija maglu, dok opet ne otupe misli i ne utjulu se zatrovana krv.

Oči su pune slika što ne zarezuju omamljenu svijest.

...Svećenik, sijed i suvonjav, drhturi kraj njega, svučen do košulje i gaća. Tužno promatra šešir što leži na blatnjavu tlu...

...Kratkovidne oči profesora napregnuto bulje u maglu. Na tankom, šiljastom nosu udubio se ožiljak od naočara. A one razmrskane, u glibu, kraj samih nogu...

...Nepoznato lice, izduženo i usko, trza se pepeljastim sjajem. Jabučica igra pod grlom, a usne se tresu, tanke i pomodrjele...

...Mordine oči suzne, poluzatvorene. I dah mu dršće. Mlohavo, opuštено lice žuto je kao vosak. Nešto nečujno šapuće...

...Plavokos mladić nepomično stoji do njega. Oči mu mutne, užarene, i pogled otsutan, dalek...

...Čovječuljak, sitan i mršav, prikovao zastrašen pogled za plećatu grdosiju u uniformi. Nesvjesno tapka po blatu, pa bulji čas u goleme šake, čas u puščanu cijev, čas u kaniju od kame...

Muk strave lebdi nad gomilom...

Samo na izlazu vika. Glasovi se miješaju i izlijeću u maglu, praskavi, obijesni, prijeteći... A brzi, mljaskavi topoti po blatu pridružuju se začelju gomile.

Odjednom nad zamor i muk izdiže se povik ljudeskare:

— Dosta! Tjeraj!

Muklo dobuju razgolićena pleća. Kundaci poravnavaju red.

— Kreći!

Dvored srlja u maglu. Za njim se gubi tor i povioi: „Skidaj to! Brzo! Trkom!” I jedna psovka pogana majčina mlijeka.

Na glavnoj logorskoj kapiji odnekud iskrсну grupa naoružanih ljudi. Opkoliše povorku svezanih i s njom krenuše u maglu...

Pod nogama glib, lokve, kaljuže...

I goniči se primirili. U zadimljenu, sivu ravnicu zavukao se muk. Samo topot i tapkanje narušavaju tišinu. I šum nadošle Save...

Hladnoća mu bridi tijelom, a žica cvrlji zglobove. Misli polako nadolaze, zbijaju se i zgušnjavaju, a kičmom gamiže jeza.

Niotkud ne čuje pucnja, niti ga je već zadugo čuo...

A mora da put ipak vodi u smrt; nepoznatu, hladnu, bez sijeва i praska iz cijevi. „Možda smrt od kame, što pokosi i onu osmoricu pred glavnom kapijom.”

„Otac je mrtav, on nije ni stigao u tor.” I sama misao pali žešće od svakog otrova. A ipak bolje da je tako. Poštedjeli ga dugih sati patnje i strave u iščekivanju neizbježnoga. Brza smrt kao utjeha, kao osmijeh sreće, kao milost i dar neba starosti. „Jadni, dobri tata”...

Nad ravnicom je polegao muk smrti. Leden je užas saznanja, užas nemoćne svijesti pred neminovnim.

Tapka kolona smrti...

„Umiranje!” Ono je konačni rastanak zauvijek i od svega što je toplo i blisko raslo s čovjekom, što mu je značilo život. A njegovo je srce još puno ljubavi, punije nego ikad. Praznom srcu, mislima koje ne žari bar daleka toplina, umiranje je kratkotrajan bol tijela. Tek vreo hitac ili britak sijev kame i vatra što rastače tijelo, tren, dva,

ili najduže dok ne isteče ta ispaćena krv. A onda zagospodari smrt, nijema i neosjetljiva, bez misli, bez čežnje i želja, prazna i ravnodušna prema svemu. Ravnodušna kao magla kroz koju gaca kolona, kao zalazak sunca nad oblacima, kao treperave zvijezde, skrivene nad tom sivom koprenom, i u njoj raskvašena ravnica sa sjemenom budućeg roda, nadošla pjenušava rijeka i daleka osniježena brda. Ravnodušna, hladna i bešćutna prema sudbini ljudi kao i ljigava kaljuža u kojoj zamire topot smrti.

...Čovjek je stvoren da nestane zaboravljen; siitni, mali čovjek obdaren osjećanjima i razumom, a sputan slabošću i nemoći...

Najednom je kolona stala. Odněkud, s čela, dopre žamor, a onda jasan, dubok glas:

— Ne nabijaj! Guraj jednog po jednog...

Časak zavlada muk; zatim se izdvoji topot i zaglušan, očajnički vrisak zapara maglu.

Kolona se prestravljeno zanjiha. Vrhovi bajoneta načiniše kratke lukove i ustremiše se razgolićenim slabinama.

Stonoge jeze gmižu tijelom i crvi užasa uvlače se u svaku vijugu mozga. A tamo negdje grohoće smrt, mljaskavim topotom nogu, izbezumljenim krikom, urlikom strave, davljenim kletvama. I muklim, zagonetnim treskom...

Kolona se pretapa u red po jedan i stalno pomiče naprijed. Korak po korak...

„Zašto se zgražam pred smrću? Ona nema sjetila, ona ne poznaje bol, ona je zaborav. Tek mukli, zagonetni tresak što bljeskom umrtvi svijest... Svaki čovjek mora umrijeti, prije ili kasnije.”

...Prodoran vrisak i tup, pihtijast udar... Još jedan korak naprijed...

Prošlost visi u magli.

...Bolnički ulaz i u njem krupne Hanine oči. „Nisime, sunce, evo ti donosim kćer...” U naručju sitan život... „Srećni, srećni nam budite, djeco, vi i vaše čedo!...”

Smiju se zvjezdane oči i pružaju sićušne ruke. „Tata ti je donio medvjedića!”

„Sve će proći, Nisime. Sve. Jednom ćemo opet biti srećni.”

„Vratiću vam se, obećajem...”

Toplo bole misli u ledenoj magli...

Mukli tresak, prepolovljen jauk i tup, mljaskav pad...

Još jedan korak naprijed.

I sadašnjost titra u sivoj zavjesi ravnice...

...U ovom se času krijese djetinje oči. Hana ga privija k srcu i vlaži suzama, a utjeha i nada u njoj pređu svoju nit. „Sve će proći, i opet ćemo imati naš mali topli dom. Vratiće nam se tata, Mirjamice, ti drago, malo stvorenje, srećno jer ništa ne shvataš. Vratiće nam se i nono, da ti ljubi te tvoje radoznale očice i da te miluje starićkim rukama...” I zabrinuta, nesrećna majka: „Da se ne prehladi moj Nisim, da mi Rubena ne tjeraju na rad!”... David bez žute ozna-

ke, daleko od kuće, u drugom gradu. Čeka da savije dječaćka pleća i na sebe primi teret porodice. I strahuje za oca i brata.. U ovom času, možda...

...A neko plače i cvili otegnuto i kroz nos. Biće na redu Mordo. Izbezumljen krik i opet strahotan muk.

Kolona se miče za korak.

...Magle će se razići, sunce će opet zasijati nad ravnicom i zvijezde iskriti nad ulicama rodnoga grada. U sjenama će šaputati mladost i ljubav, i vjetrić šuškat i rascvjetalim krošnjama voćaka, koje je zasadio otac. Mjesečev krug brojaće nove mijene, a grudi će udisati slobodu. U očima će iskriti životna radost... „U mojim očima, nikad!”

— Prokleti! — uzviknu nečiji glas pun nemoći, jada i groze. I udar tupo odjeknu.

Još jedan korak naprijed.

Šutnja, niotkuđ glasa. Iskri žižak u ustima čovjeka s puškom. Mukli tresak i tek načet jauk.

Stopala otapkaše još korak.

..Mirjamičine oči će dočekati. Jednom će poći u školu i biće dijete bez oca. Da li će ikad shvatiti koliko je ljubavi za nju ponio sobom u blatnjavu raku. Možda, jednom, kad i ona imadne dijete... Još samo jedan zagrljaj, topliji od sunčevih zraka! Još jedan ljudski oproštaj...

Već nazire ljude nad jamom i zamah teškoga malja na mečije prignuto tjeme. I pad opuštenu, mlitavu tijela, što nestaje pod ras-kvašenim tlom.

Još jedan korak naprijed, pa zadrhta kao prut. Nad muk se izdiže nečiji snažan, drhtav glas:

— Jitgadal vejitkadaš šeme raba...

To drugi pred njim, svećenik, izgovara posmrtnu molitvu. Glas ječi, kao nekad među zidovima hrama, i kosti nabija stravom.

— ...bealma di vera hirute...

Nečije čizme mu prilaze i zvonak smijeh hihoće. Tek časak to traje, pa iznenada zakrklja svećenikov glas, a tijelo se opusti u blato.

Sa bijelog sječiva kame cijede se rumene kapi...

Opet tapkanje za korak. Kraj nogu se trza starčevo tijelo...

...Jednom, u jednom času, ljudi će pozaboravljati sve... Zemlja će se i dalje okretati...

Jeza je ukliještila srce...

„Ima nas mnogo, nisam sâm”...

Uho mu upi tresak željezna malja o krhku kost lubanje.

„Krvnici!” — šapnu bez glasa.

„Zašto ne branimo živote, zašto ih ne iskupimo?”

Žica se usjekla u zglobove, slabost se zavukla u žile, strava i studen sledili moždinu.

„Kasno... kasno...”

A nekad su ruke bile slobodne, dvije šake pune snage i krvi!

„Zašto nisam pesnicama udarao, noktima kopao oči, zubima trgao grkljane? Zašto?”

„Niko nema prava da mi oduzme život! Niko!”

Još su samo dvojica pred njim. Snažna ljudeskara raskrečila se na ivici jame. Pod zasukanim rukavima poigravaju nabrekli mišići, a oči krvare mržnjom.

„Pogani zločinci!”

Huk iz grla poprati zamah malja. Lubanja tupo prsnu, a tijelo se zgrči i posrnu.

U jami vidi gomilu tjelesa, tek malo poprskanih krvlju i sivkastom, ljigavom masom.

Mišići se napeše i šake trgnuše. Žica se bolno još dublje zarezala.

„Kasno je... kasno...”

„Ipak su još noge i zubi slobodni!”

Posljednji korak naprijed bio je skok.

Zubi zagrizoše snažno. Gola podlaktica se otimala od čeljusti, koje kao da je stegnuo grč. Ustima se razli sladunjav ukus krvi.

„Pogana krv ubice!”

Neko mu je urlao kraj uha.

„Pogana, pogana krv!”

Munja mu razdera pleća i maglu navuče na oči...

*

Kada je najzad ponovo krenuo voz, u rešetkasto prozorče teretnog vagona bilo se već uvuklo treće sivo svitanje.

Zvižduk lokomotive i lančani trzaji, što se postepeno pretapaju u laki klopot točkova, učiniše im se kao konačno ispunjena želja, kao topli osmijeh milosti.

Hladnoća im je ukočila udove i poput ledenih iglica dalje bockala tijelo; mraz je štipao nosnice i stezao grudi. U praznom uglu, tek dva koraka od neke ispijene žene, zapahnjavao je kužan kiselkast zadah sa gomile sleđena izmeta.

Pedesetak ubrađenih prilika stisnule su se jedna uz drugu, nepomične i nijeme. Samo tiho stenjanje, hrapav kašalj i muklo ječanje u drugom uglu narušavali su muk. Hana ni to nije čula. Svakim svojim živcem osluškivala je i upijala dahtavo disanje i jedva čujno krkljanje djeteta, čija je glavica pritiskivala njene grudi, kraj samoga srca. Hladnoća iz poda i drvenih strana vagona provlačila se kroz pređu vunene čebadi, kojim je omotala sebe i Mirjamicu, i strujala uz promrzle noge kroz svaku šupljinu i sastav odjeće.

Dvije duge, slijepe noći i dva kratka olovna dana, leden vjetar šibao je voz bačen na sporedni kolosjek.

U daljini se naziralo selo, mirno, pitomo, s kosim crvenkastim krovovima, obavijenim talasastim maglicama dima, i s vitkim zvonikom crkvice. A voz, kao da se ukotvio, nije se više micao. I lokomotiva ga je bila napustila. Jedino su koraci stražara ostali na pruzi. Pokatkad bi ih popunili glasovi smjene, pa ubrzo opet utihli; vagoni bi opet obilazio samo topot potkovića po tvrdu sleđenu tlu.

Od one noći kada su ih ugurali u vagone, vrata se nisu otvarala. Ni kad su se zaustavili. Oni napolju ostali su gluhi na sve molbe i preklinjanja. Kao da nisu ni čuli plač i cviljenje iz vagona. Tek ponekad bi izvana neki tvrd predmet zatreskao o vratnice, i ljutit, nabusit glas ušutkivao ih kletvama i psovkom. Tako je bilo samo prvog dana. Slijedećeg, a to je bilo juče, nisu više ni pokušavale da mole. Ispraznile su jedan ugao, još više se zbile jedna uz drugu, a mraz im je privremeno ugasio žeđ. Svu bezumnu nadu očajnica polagale su još u logor, onaj isti logor od kojeg su dotad toliko strepile. Tamo će bar moći da protegnu promrzle udove, da se kreću i giblju, pa da im kroz žile ponovo uskola topla krv. Onda će opet moći da se bore za sebe i svoju nejačad. Ovako, hladnoća im je spustala snagu i otupila svijest... Gutljaj zagrijane tekućine, pa i obične čiste vode, trgnuo bi im mališane iz tog hladnog sna. A i to su očekivale od logora.

Imale su ih sedamnaestoro sitnih i nedoraslih. Disalo ih je šesnaest. Najmanje ni imena nije stiglo da dobije. Pred sedam dana se rodilo, u naručju izmučene majke doneseno u voz — još neprogleдало da bi razaznalo žutu značku i pušku stražara — pa zatim puštovalo i zeblo, dok se na praznoj dojki i mrazu nije ukočilo, sledilo. Žena je ležala u uglu i ječala isprekidano...

Sad se voz lagano drmusao tračnicama...

Na hladnom dlanu, zavučenom u taj debeli smotak vunene tkanine, Hana je osjećala ubrzano kucanje djetinjeg srca. Mirjamičine oči bile su sklopljene; tek na mahove, duge izvijene trepavice bi se podigle i kroz njih provirile užarene oči zamagljena pogleda. A iz grla, sa svakim udahom, probijao se i neki jedva čujan hrapav zvuk, sličan tihom struganju, od čega je Hanine grudi gušila neka ledena strepnja, mrzlija od hladnog grča koji joj je zahvatio tijelo.

Gina se zgrčila do nje i zebe nepomična i nijema. Svojim čebetom omotala je nju i dijete, glavu uvukla u ovratnik i samo zuri kroz rešetke u djelić tmurnoga neba. Pokatkad se prigne i zabrinut pogled upilji u Mirjamicu. Pa onda se opet ukoči i šuti, a pepeljasto upalo lice kao da joj je izbrazdalo još deset prepaćenih godina.

Hana osluškuje disanje djeteta, sva se prignula nad tom omotanom glavicom i ne smije da digne očiju, jer pogled odmah sklizne ka onom uglu gdje ječi žena i gdje jasno razaznaje smotuljak sa mrtvim novorođenčetom. Negdje duboko u svijesti ona osjeća njegovu prisutnost. To stravično saznanje uvriježilo se u nju i koliko god se otima i silji da ga istisne iz sebe, ono je ne napušta, već raste, širi se i prodire do središta samih misli, pa ih ispreplće i truže crnim slutnjama i očajem. Od časa kada je novorođenče prestalo da diše i kad je žena u uglu jeknula neljudskim bolnim krikom, njene strepnje i strah pretočile su se u užas. Jauk je dopro do nje kao jezovit znak da je počelo umiranje. Ponekad bi se iz Mirjamičinog grla pojačalo krkljanje i u tim časovima njom bi ovladala neka bolna uzetost i sječivo strave zaparalo bi joj samo srce i presjeklo dah.

„Mirjamice, jedino moje, ne ostavljaj majku!” ječao bi u njoj nijem krik očaja i preklinjanja, dok bi hladnim, ukočenim rukama privijala dječe uz se. A ona je i dalje disala, na mahove otvarala oči i svoj mutan pogled, što više ništa ne razaznaje, upirala u majčino lice.

S vremena na vrijeme neka omama, bliska snu, pokušala bi da uljuljka sve u njoj i ona bi joj se prestravljeno otimala, sva obuzeta užasnom mišlju da je to podmukla varka smrti, što vreba na nejače. ...A natečeni kapci bili su teški kao olovo i u potaji uporno težili da bar na časak tamom zastru svod nad neispavanim očima.

Kratkotrajan san protekle noći ispunio je njeno srce jezom. Tek časak je trajao, to zna po šapatu što se naćeo tu kraj nje, dok je još carovala svijest, i još trajao kad ju je prenela strava. A san je već bio za njom, i sad joj se stalno zavlacio u misli.

Bila je mala djevojčica i sjedila na krilu bakice Simhe. Starica joj je pričala priču, onu istu koju je bezbroj puta nezasito slušala, pa zatim u potaji plakala. I kao da je jasno čula onaj drhtavi blagi bakin glas, kojim je završavala priču: „...U noći se anđeo spusti na zemlju i poput cvijeta ubra njenu dušu. Ujutro su je našli mrtvu, malu siroticu Lunu...”

Kad je otvorila oči, prestravljeno se trgla i zaronila glavu ka djetinjem licu. Mlak dah dotakao joj je obraz i ona je dugo, dugo nemoćna jecala.

Zatim je zavlacila ruku u taj omot tkanine sve dok na hladnom dlanu nije osjetila sitno neujednačeno udaranje srca. I nije ga više otud pomicala. Pod prstima je i sada kuckao nejak život brzajući pred udarima točkova, a osjetljive bubne opne jasno su u tom metalnom klopotu razabirale svaki hrapaviji udisaj djeteta.

Voz je ponegdje zastajkivao, lokomotiva je jezivo vriskala, a onda bi potmulo otutnjao dalje...

*

Jutro je već zabijelilo prozore, kada se Gina prenela iza sna. U prvi časak iznenađeno pogleda oko sebe preko gustih poleglim redova, i već u slijedećem trenutku saznanje preli onaj isti ledeni osjećaj s kojim je noćas usnula.

Golema prostorija mlinskog skladišta, pretrpana tjelesima, bila je dio logora među čije ih je zidove prošlog predvečerja uvezao hladni teretnjak. U bljesku sjećanja pred nju iskrсну ona tanka, ispijena prilika, na čijem je beskrvnom licu poznala neke crte učiteljice Sare. I kao da ponovo ču njen glas, tuđ i hrapav: „Gina, moja Gina... I vas su doveli u ove kuće umiranja...”

S trzajem strave zagleda se u ležaj pored sebe. Hana je još spavala, sva podvučena pod umotano tijelo Mirjamice. „Sinoć je saznala za roditelje”, sa žaljenjem se prisjetiti. Prignu se i zaviri u njihova lica osluškujući disanje, pa zatim oprezno približi dlan djetinjem

čelu. Bilo je vrelo i dah je cvilio u sitnim grudima. „Samo koji gutljaj toploga mlijeka!” pomisli s nemoćnim očajanjem.

Pažljivo se zagleda prema drugom kraju dvorane, onom koji je bio najudaljeniji od vrata i prozora. Bijaše skoro pust. „Stare zatočnice već su otišle po doručak”, zaključí ražalošćeno. Odluči da ipak pokuša. Djetetu bi dobrodošlo bilo šta toplo, makar i gorkasta crna tekućina za koju su govorile da dobivaju ujutro.

Gina još jedan zabrinut pogled baci na dijete i Hanu, pa lagano, mršteći se, ustade. S naporom se nekoliko puta prignu u pasu, jedva se savlađujući da ne zastenje. Krsta su joj bila hladna, ukočena, sva utrnula od hladnoga betonskog ležaja. Svojim ćebetom pažljivo ogrnu Hanu i Mirjamicu, zatim drhteći svuče kaput, nategnu vuneni pulover što joj se zasukao uz pleća i, umotavši čvršće vrat šalom, opet se obuče. Iz polupraznog ranca, što je stajao uz zid i služio kao uzglavlje, izvadi limeni lončić, pa se s njim u ruci lagano uputi napolje.

Vrata skladišta bila su širom otvorena pa je kroz njih i šuplje potkrovlje strujao hladan zrak. Većina pridošlih žena još je spavala. Ponegdje su se neke micale, izvlačile iz svoje ćebadi i tiho razgovarale. Nekoliko raščupanih prilika kretalo se uskim prolazima, između pospalih redova.

Gina je obazrivo koračala preko ispruženih nogu, sve dok se ne dohvati izlaza.

Na putu ispred skladišta ugleda nekoliko starih zatočenica, koje se već vraćahu s praznim zdjelicama. Od njihovog izgleda sve u njoj ponovo pretrnu i misli se iznova natopiše očajanjem.

Zgužvana, umazana odljeća kloparala je na njihovim isušanim tijelima. Hodale su na klecavim nogama, tankim poput štaka, suhe, čupave, s licima sivim kao pepeo, ili žutim i blijedim kao vosak, i gledale preda se gladnim, bolesnim očima.

Prolazila je pored njih zagledajući u njihove prazne zdjelice, a onda ruku s lončićem nemoćno opusti niz bedro. One su i dalje promicale kao sjene, tupe, ispaćene, do kraja predane gladnoj i bolesnoj sudbini.

Skrenu za ugao i nađe se pred širokim prostorom, oivičenim zidanicama. Desetine starih zatočenica i njihove djece stajahu na dugačkom logorskom trgu.

Lončić neprimijetno gurnu u džep od kaputa.

Vrebale su je nijeme, izglednije oči omalene žene, uz čiji se skut pripilo sitno, kržljivo biće u dronjcima. Gina ih je pažljivo promatrala, ali na njima ne pronade ni jedne poznate crte. Šuteći produži dalje.

Zjene joj ispuniše nova lica, iscijedena glađu i nagrižena bolešću, a onda se pogled sudari s nečijim krupnim upalim očima, iz kojih je iskrio neki nerazuman, suh sjaj.

Žena je prilazila, zavirujući joj u lice, i tanke, modrikaste usne, ukleštene među isturenim viličnim kostima, razvlačile su se u izraz sličan osmijehu.

— Dobro došli, gospodo Katan, — izgovori čudnim, promuklim glasom i nastavi da pilji u nju.

Gina zbunjeno klimnu glavom i pokuša da u žutom naboranom licu nađe sličnosti s nekim poznatim.

— Zar me se ne sjećate? — hrapavo se nasmija oronula žena i tankim sivim prstima podiže sa čela čuperke sljepljene kose. — Lunči, kći Markusova...

— Lunči? — preneraženo je Gina buljila u njeno lice.

— Stanovale smo u blizini, — dopuni stara zatočenica.

— Znam, Lunči... znam... — mrmrljala je Gina u nevjerici i zurila u ispijeno lice bolesne sredovječne žene, s tim čudnim sjajem u očima. Ona Lunči, koje se sjećala Gina, još ovog proljeća imala je dvadeset i neku godinu, i bila naočita, punašna udavača.

— Vi ste sinoć došli, — reče ova i nakrivi glavu. — U vozu ste sigurno imali mnogo hrane.

— Da, Lunči, — odgovori Gina i bi joj žao što morade dopuniti: — Sve su nam ovdje oduzeli...

— Znam! — potvrdi Lunči. — Svima oduzimaju... — Časak je posmatraše uz čudan, hladan osmijeh, a onda povjerljivo primaknu glavu: — Hoćete mi pričati šta ste imali? Je li bilo i mesa?

— Da! — potvrdi Gina začuđeno.

Lunčine oči postadoše još šire, a pogled, suh i užaren od neke unutarnje vatre, sav se pretopi u bezumno iščekivanje.

— Pričajte! — ponovi molećivo. — Je li bilo i pravog hljeba?

— Da, hljeba i mesa, — reče Gina. — ...Pokoje jaje... sira...

— Sve oduzimaju! — prekinu je najednom Lunči. — Šta vrijedi što ste imali. Sigurno više niste siti!

— Nismo, — potvrdi Gina posmatrajući je sve podozrivije.

— To sam znala, — zadovoljno se ova zacereka. — I vi ste danas gladni...

— Je li ti ovdje mama? — upita je Gina u želji da prekine mučan razgovor, i da nađe nekoga kod koga bi se raspitala za svoje.

— Bila je, — odgovori i malo se uozbilji Lunči. — I nju su odvezli u kolima... Svako veče odvoze... Možete ih vidjeti, ako hoćete...

— Koga? — upita Gina s naporom

— Pa njih... mrtve... Oni nisu gladni...

Gina je šutjela, sažaljivo je posmatrala, a duž kičme osjećala bockavo gmizanje jeze.

— Hoćete li da vidite? — ponovi ova.

— Ne, Lunči. Moram pronaći nekog od rodbine, — reče joj blago.

— Ja sve poznajem, — upade ova ponosno. — Došla sam među prvima.

— Poznaješ li sestre moga muža, Rahelu i Malku? — upita je bez mnogo nade Gina.

— Znala sam da ćete za njih pitati, — spremno uskoči Lunči.

— Sve su otišle na kolima... Jedino je Rikica tu...

— Moricova? — upita Gina osjećajući kako joj se najednom steže grlo.

— Jest, a djeca su joj otišla... Ja ću vas odvesti, ako hoćete.

— De, molim te, — s naporom izgovori Gina. — Odvedi me k njoj!

Ova zakikota, a onda, kao da joj u grudima nešto prsnu, najednom se uozbilji.

— Dođite, pokazaću vam, — reče važno i odmah krenu.

Gina je koračala za njenom tankom prilikom i usput zagledala u lica nepoznatih zatočenica. Lunči časak zastade pred ulazom u sivu dugačku zgradu, osvrnu se i kliznu pogledom iznad Ginine glave, a zatim produži dalje. Vodila ju je oko neke niske izdužene kuće i najzad dovede do samog visokog zida koji ograđuje logor. Tu zastade i prstom upre u nekakvu gomilu pod strehom. Oči joj se zacakliše. Gina se pažljivije zagleda i odjednom užasnuta pretrnu. Gomilu su stvarala modrikasta, polunaga tjelesa, stravično okraćala i koščata, čudovišni kosturi nekih sitnijih ljudskih bića, presvučenih nabranom, isušenom kožom. Nečije izvrnute zelenkaste oči upirale su mutan pogled u nju i ona u praznom želucu osjeti hladnu mučninu.

Srljala je nazad kao bez svijesti i svaka joj misao bijaše naptljena beznadnim užasom.

Lunčine ubrzane korake za sobom nije ni čula. Sva se trže kad je dotače njena ruka.

— Vidjeli ste? — do uha joj dopre hrapav glas. Bojala se da podigne oči, da se opet ne sukobe s tim nerazumnim caklastim pogledom.

Šutjela je i išla dalje.

— Hoćete li da vidite Rikicu? — pitala je Lunči kaskajući pored nje. — Ona nije tamo. Povala sam vas samo da vidite. Ona je u onom magacinu...

— Kojem? — najzad izusti Gina i zastade. Lunčin prst pokaza na zgradu pored koje su maločas prošle.

— Pokazaću vam. Znam gdje je njeno mjesto... — uvjerljivo reče ova i opet krenu ispred nje.

Gina je kao omamljena slijedila njenu mršavu, čupavu priliku.

Na kraju skladišta, sličnom onome u kojem se smjestila Gina, ležali su redovi ispijenih ljudskih stvorenja.

Lunči se uputi pravo ka jednom prozoru i zastade kraj nečijih nogu.

— Evo Rikice! — reče, a njene upale oči opet su se smijuljile.

Tijelo žene ležalo je do grudi pokriveno ćebetom. Iz smeđih zgužvanih rukava virile su suve šake, na kojima se micahu sivi tanki prsti. Otkriven vrat i avetinjski izduženo lice bili su obasuti modrikastorumenim pjegama.

— To je Rikica, — ponovi Lunči, nenadano se okrenu i požuri k izlazu.

Gina je nijemo zurila u bolesnicu, u sklopljene oči i slabašne drhtaje lica.

— Nije pri svijesti, — ču odnekud šaputav glas koji zakašlja. Nečija glava se malo izdiže. Crne, krupne oči gledale su u nju.

— Tilda? — s naporom izusti Gina, buljeći u koščato lice s istim pjegavim osipom, tek nešto svijetlijim od onog što je unakazio krećno bijelu put Rikice.

— Tilda! — tiho potvrdi žena.

Gina osjeti kako joj podrhtavaju usne i neka opora gorčina sve više steže i potresa vilice. U jednom kratkom trenutku pred njenim očima iskršnu postiden izraz Davidovog lica i živ smiješak ove žene, nekad davno, na nekoj zabavi. „De, zete, zabavljaj mi kćer...” izgovorila je tada zvonkim glasom.

— Gdje ti je Rut? — tiho izusti Gina.

Tildine upaljene oči prevukoše se mutnom vlagom.

— Tifus! — prošapta zatim i ušuti. Opet se njena glava dizala s uzglavlja, upale oči sušila je vatra bolesti. Nastavi da šapuće: — Ovdje nas smrt ne žalosti, Gina... Ovdje nas ona tješi... Više boli kad gledaš kako se pati...

Šapat je odjekivao u Gininim bubnim opnama kao stravičan tutanj:

— Nema je više, Gina, kao što ni nas neće biti... Mi, koji ovdje ležimo, srećnije smo od vas... Mi smo sasvim blizu, sasvim, Gina. Još koji dan... Ne žali nikoga, koga više nema...

Gina se vukla duž nekih zidova i sve se mutilo u njoj...

Dugo je prije toga stajala uz noge nesuđene prije i šta je ona dalje govorila, nije joj više dopiralo do svijesti. Tek je shvatila to da su riječi najednom postale nesuvisle, da je Tildina glava klo-nula i da su se njeni tanki prsti počeli grčiti sagorjevajući u vatri.

Teturala je pored zidova i onda zastala i zurila u neku dječju izglednjelu spodobu i omotić što je proletio zrakom. Slike su mah-nitale pred njenim očima. Hartija se rasprsnula o zid neke zgrade, a krupne djetinje oči pohlepno su zurile i spopadale okrajke hljeba. Tanke nožice su klecale, a prikovan pogled vukao ih je za sobom sve dok sitni prsti nisu posegli za prvim parčetom i prinijeli ga halapljivim ustima. A onda je plavokosi mladić u oficirskoj uni-formi nešto viknuo i ispod ruke mu se otrgao velik siv vučjak. I sve se pretvorilo u klupko. Tanko slabašno tijelo preplitalo se sa sivom glatkom dlakom, ispod koje su poigravali snažni mišići životinje. Onda se ono najednom umirilo i vučjak je trčao nazad s onim istim okrajkom u zubima. A sitno, štrkljasto tijelo nepomično je ležalo pod zidom i negdje iz vrata cijedio se tanak rumen trak...

Gina je teturala dalje i u očima joj je poigravala slika plavo-kosog čovjeka što je uz satanski osmijeh milovao sjajnu dlaku životinje.

— Smrt je ovdje utjeha, — bubnjalo je nešto u njoj. — Sreća je da se ovdje kratko živi...

VLADISLAV BRONJEVSKI

POLJSKIM JEVREJIMA

Iz poljskih gradova i varošica ne čuju se bola krici,
pa li su kao četa bojna varšavski zaštitnici geta...
Reći u krvi utapam, a srce u gorkom plaču,
zbog vas, o, Jevreji poljski, tuži poljski poeta.

Ne ljudi, već psi ostrvljeni; i ne vojnici, već dželati,
došli su da vas pomore: vašu decu i žene,
gasom u komorama poguše, krečom po vagonima satru
i da se cere na samrtnike goloruke i poražene.

Ali vi ste digli kamen da njime udarite mitraljesca
što na dom se vaš ustremio u besnom naletu.
Sinovi Makabejaca! Znaćete vi da umrete,
da prihvatite borbu u Septembru beznadežno početu.

Evo šta treba da se ureže u sećanje Poljaka:
Zajednički su nam dom srušili, proljevna je krv našeg brata,
veže nas zid egzekucije, Dahau nas veže i Ošvenćim,
svaki bezimni grob, zatvorska rešetka svaka.

Jedno nebo će nam sinuti iznad razrušene Varšave,
kad pobjeda krvavi napor stane da kiti:
svaki čovek dobiće slobodu, komad hleba i pravo,
i biće jedna rasa najviša: ljudi plemeniti.

Prevela Desanka Maksimović

IZ CIKLUSA „RUKE”

II

Blijeda ruka, staračka i fina
puna nabora i modrih žila —
to je mojeg mrtvog oca ruka bila.

A ručica mekana i mila
s prstićima kao nježna svila —
to je ruka mojeg malog sina.

Kasnije se — grublja već i neoprana
s tragovima pekmeza i malih rana—
znala smirit nasred moga krila.

*

Gdje li je sada? Negdje u svijetu...
Možda zebe... Il piše? Možda kopa il pluži,
S drugim se, tvrdim, rukama druži.
ili drži upravljač aviona u letu
što nad šumama i vojskama kruži,
ili pušku... No jedno znam: da našima služi.

*

Znam: doći će mi jednog dana
— ja ću ga čekat i čekat —
jednog dana, sred novog proljeća,
donjet će mi barjak umjesto cvijeća
i sve će opet biti kao nekad.
Opet će se smirit sred mog krila,
a ja ću ih gladit, te ruke drage,
tražit nova znamenja patnje i snage:
„Ova bora prije nije bila?...”
i oprezno dunut
na ožiljke jedva zacijeljenih rana.

VEČITI IZRAILJ

Kakav to ućutka plać
Veliku pesmu mora?
Kakav to nadjaća jauk
Vetre s livanskih gora?

Jevrejske neveste to suze liju,
Jevrejske majke to prsi biju,
Jevrejska deca to lica
U strahu pred smrću kriju!

Jevrejski muževi sad se
Za večni Izrailj bore,
Jer trube rimske se danas
Nad Jerusolimom ore,
Bedemi Svetoga Grada
Od njinog zvuka se ore
I u plamenu čile
Reći zakona s Gore.

Al' zaman cesar stiže
S robljem na trgove Rima,
Zaman kameni slavoluk
Za spomen u triumfu diže
Da poraz Izrailja objavi pucima svima:
Duboko blato i korov
Pokriše sve rímske pute,
Rasu se carstvo veliko,
O njemu već stoleća ćute...

Jupiter sa svim bozima
Side s prestola sjajnih,
Satiri s kopitama i rozima

Pobegoše iz šuma tajnih,
A večni Izrailj stoji
Na zidovima Jerusalima
I gordo vekove broji.

I reči istine zbori
I pesma se njegova ori
Pred narodima svima
Skupljenim oko zidova
Vaskrslog Jerusalima!

LJUBIŠA JOCIĆ

PESMA JEVREJKA

Pevale su pesme iscrpene, gladne i žedne, gole i bose, snagama koje nisu ni znale da imaju u sebi. Pevale su pesme koje vekovima nisu znale, čije čak reči nisu razumele.

Godinama, časovima, trenima stajale su pred krematorijumima i videle prah svega što su volele. Prah svega što je bio život.

Godine su ih iskušavale, vremena su ih prečišćavala, vremena u vremenu.

Pokidane su žice logora. Ugasile su se peći.

Sa brojevima utisnutim u kožu one idu po snegu tuđe zemlje i pevaju svoje pesme iz žarke pustinje ne razumevajući im reči, reči koje su još njihovi pretci zaboravili, ali ih shvatajući celim svojim bićem.

LUDNICA

Odlomak iz komedije

TREĆI ČIN

Hansova soba za rad, pretenciozno nameštena. Scena se jednim delom nastavlja prema tremu i bašti. — Posle 6 meseca.

Pojava 1

GERTRUDA (*puna mržnje i prezira*): Trebalo bi vas ubiti kao psa.

KON: Kao psa?!... Sjajno!... To je kao da ste me proizveli za generala. (*sentimentalno*) Sećam se kako je to bilo sa ujakovim Reksom... Pas je već bio star i olinjao i uz to je imao manu srca. Dobijao je — ne ujak već pas! — dobijao je nastupe srčane astme od žalosti kad bi ujak odlazio i, još teže, od radosti kad bi se ujak vraćao kući. Onda je veterinar rekao da bi mu trebalo skratiti muke injekcijom morfijuma. I taman veterinar spremio injekciju, kad mu ujak, u poslednjem trenutku, zadržao ruku. „Ne”, rekao je, „nemojte! Pustite ga neka umre prirodnom smrću. Ja to ne mogu da gledam!” A onda, da pas ne bi dobijao nastupe astme, ujak nedeljama nije izlazio iz kuće... Kažem vam: taj pas je znao zašto živi...

GERTRUDA (*do krajnosti iritirana*): Čutite! Čujete li?!

KON: Eto, ja iz petnih žila zapinjem da vam pomognem, a vi tako! (*šeta zamišljen po sobi*) Hm... Kad bih ja znao da ćete vi roditi dete, stvar bi bila prosta: ja bih dete priznao za svoje i tako barem pitanje očinstva ne bi moglo da vam zadaje toliko briga.

GERTRUDA: Cinik! Skot!

KON (*hladno*): Ali vi nećete roditi dete... Ne, ne! To ne može da bude dete... To će biti jedan ogledni objekt.

GERTRUDA (*histerično*): Vi niste čovek! Vi ste čudovište!

KON: Čudovište?... E, pa nemojte sad da me degradirate... Premda... pa da... možda imate pravo. Zato i kažem: da smo mi, nas dvoje, dva normalna stvorenja, vi — žena, a ja — muškarac,

onda bi to moglo da bude dete. Ali vi niste žena, vi ste pionir Trećega Rajha a ja — kako vi pronalazite — nešto između psa i čudovišta. Prema tome, ono što je bilo među nama, to nije bilo — ONO! To se može smatrati kao jedan eksperiment koji ste vi smislili i izveli sa određenim naučnim ciljem.

GERTRUDA: Ta, prestanite već jednom! Prestanite!

KON: No, čujte!... Ja mislim da jedan naučnik ne bi smeo tako da se izdire... Mesto da hladno i na miru proanaliziramo celu stvar...

GERTRUDA (*ne sluša ga; očajno*): Šta da radim? Šta da radim?

KON: Ustvari, kad se dobro razmisli, vi ste heroj koji se uplašio svog sopstvenog dela.

GERTRUDA (*besno*): Čutite! Čutite!

KON: Pa dobro. Mogu i da ćutim. Ali korisnije bi bilo da pristupimo toj analizi. Evo, ja već imam tu analizu, ona je gotova: *Prvo*, ono što se dogodilo među nama, nije se dogodilo zato što ste vi zaljubljeni u mene, koji sam pas i čudovište — to je sasvim isključeno. *Drugo*: silovanje je kod jedne tako ovejane nacistkinje unapred isključeno. Ostaje, dakle, kao jedino prihvatljiva pretpostavka: da ste vi to učinili u želji da svoje studije o prenošenju rasnih osobina nastavite na jednom objektu koji je stvoren klasičnim ukrštanjem rasa. Ono, dakle, što smo nas dvoje stvarno učinili.

GERTRUDA (*spočetka sluša, a onda nastavlja svoje histerično trčanje po sobi*): Šta da radim? Šta da radim?

KON: Ja mislim da vam moja analiza jasno i nedvosmisleno kazuje šta treba da radite.

GERTRUDA (*zastane začas*): Šta?

KON: Na tu stvar treba gledati kao na jedan naučni eksperiment. Onda vam neće biti teško da jednog kremen-nacistu kao što je vaš saradnik, doktor Esner, ubedite u potrebu i neminovnost takvog eksperimenta. Recite mu, dakle, ovako: „Mili” — ili kako ga vi već nazivate — „mein Schatz, kako bi bilo da sad nađemo jednog Jevrejina za to i za to?” I dok on razmišlja, vi nastavite: „Ustvari, mein Liebster, ja sam to već uradila i uspelo je!” ...A još bolje bi bilo da udesite da vam on sam to sugerira. A vi na to odmah: „Mein Schatz, i ja sam tako mislila. Zar to nije divno, macane, što mi uvek isto mislimo?”... Znae, to odmah stvara onaj idilični štimung. Naravno, vi ćete se pritom diviti njegovoj pronicljivosti i naučničkoj temeljitosti. Eto, ja sam već ubeđen da je sve to — stvarno njegovo maslo. I ja ga već gledam kako se ponosi svojim udelom u vašem herojskom i genijalnom podvigu.

GERTRUDA (*zapanjeno sluša*).

(*Utom se čuje iza portjere tapšanje. Na scenu dolazi HANS, oduševljeno tapšući.*)

Pojava 2

HANS: Bravo! Bravo! Odlična ideja! Genijalna, prava jevrejska zamisao!

GERTRUDA: Ali, Hanse, za ime boga, nisi valjda prislušivao?!

HANS: Nego šta? Prisluskivao sam, dabome. I uživao, topio sam se od miline. (*Konu, jovijalno*) A je li ti, svinjo jedna!... Donnerwetter, ova ti вреди!... Dok oni tamo postavljaju temelje naše rasne teorije, ti im praviš decu!... Kolosalno! Genijalno!

KON: Vi mi laskate, gospodine savetnice.

GERTRUDA (*s gnušanjem*): Hanse, ti si veće čudovište od njega!

HANS: Gluposti! Na posao, Gertruda! Plan ti je sjajan... Nemoj sad da staješ na pola puta.

GERTRUDA: Ali kakav plan, Hanse?! Mene obliva rumen stida...

HANS: Jesi čuo, Kone?... Nju obliva rumen stida... Heroj i rumen stida! Heroj nema vremena za stid, Gertruda. To zapamti.

GERTRUDA: Hanse, ja ti se kunem!...

HANS: Opet se kuneš?... Nikakve zakletve, Gertruda!... Pusti neka dela govore za tebe. I — glavu gore! Drugo je to kad bi ti sad imala da dokazuješ Esneru da je on otac deteta. Ali da je on otac — ideje... No pa to mora da ide kao po loju...

KON: Pa oni nisu ništa drugo ni radili nego se — plodili idejama!

HANS: Ti da čutiš!

KON: Ja sam samo hteo da kažem...

GERTRUDA: Užasno! Grozno!...

HANS (*smešeći se*): Što ti je žensko... Uvek misli da mora da se stidi kad govori o tim škakljivim stvarima.

KON: Međutim, pošto se ovde traži samo otac ideje...

HANS: Ti da čutiš!

GERTRUDA: Ali, Hanse, ja ti se kunem!

HANS (*tapše Gertrudu po ramenu*): Dobro je, dobro je, Gertruda. Sad samo napred. A to dete će biti genije — to da znaš! Sad treba samo da skuvamo Esnera. Dolazi li on danas?

GERTRUDA: Tek što nije stigao.

HANS: E, onda moramo najpre da se posavetujemo i sa Elom. (*Ide do trema i zove*) Ela! Ela!

ELA (*iz bašte*): Evo me. (*odmah potom dolazi na scenu.*)

Pojava 3

ELA: Šta je, Hanse, što si me zvao?

HANS: Eto, Ela, naša Gertruda postala je heroj.

GERTRUDA: Hanse, preklinjem te!

ELA: Ja ništa ne razumem.

HANS: Pretstoji nam srećan događaj u porodici, Ela.

ELA: Šta kažeš?! Je li moguće?! A ko je otac?

HANS: Pa... otac ideje je, naravno, Esner.

ELA: Esner?! (*shvati najzad*) A, da, otac — ideje. Sad razumem. A... ovaj... otac deteta?

HANS: To nije važno.

KON: To je takoreći, jedno veštačko, anonimno oplodjenje.

HANS: Ti da čutiš!

ELA: Ali, Gertruda, zaboga, kako si mogla?!...

HANS: Gertruda je učinila jedno herojsko delo, Ela. Ti možeš samo da joj čestitaš na tome.

GERTRUDA (*zarida u nemoćnom besu*): Ah, ostavite me na miru! Molim vas, ostavite me na miru!

HANS: Je l'? Znači: nećeš da budeš heroj? Tako, a? Pa onda ja svetu da objašnjavam kako je i zašto moja sestra dobila bebu?!

ELA: To ćeš ti, Hanse, u svakom slučaju morati svetu da objašnjavaš.

HANS: Izvini... Ako je ona heroj, država naredi pa niko neće ni da zucne... More, deputacije će dolaziti da je slave što je to uradila.

KON: Naravno. To će, ustvari, biti drugo bezgrešno začće u istoriji čovečanstva.

HANS: Ti da ćutiš!

ELA: Bože moj... I sad, zamisli, Gertruda: povorka Hitlerjugenda dolazi da te aklamira... Kao ono onda Hansa... Pa ti izađeš na balkan da im održiš govor... (*maskira*) „Meine lieben Volksgenossen!...“ Ah, to će biti veličanstveno.

HANS: Sigurno. Ali Gertruda mora najpre da se odluči. Molim te, Gertruda: pristani, budi heroj!

GERTRUDA (*odlučno*): Pa dobro, evo ti: što sam učinila — svesno sam učinila.

HANS: Bravo! Tako treba, Gertruda. Ali, malo više — poze! Donnerwetter, neka se iz tvog držanja i tvojih reči oseti sigurnost i samosvest heroja. I ponos, naravno.

KON: Čak i prezir prema onim ženama koje nisu imale vašu smelost!

HANS: Ti da ćutiš!

KON: Ja sam samo hteo da kažem...

HANS (*ne sluša ga*): Ja bih, naprimer, ovako rekao: (*s patosom*) Što sam učinila — svesno sam učinila! A kako bi ti to kazala, Ela?

ELA: Ne znam. Ja sam obična žena, ja nisam heroj. Meni poza ne leži.

KON: A u ovom slučaju najglavnije je poza. Heroju je potrebna poza kao slici — okvir. Jedan lep okvir može i najgoroj slici da obezbedi dobru prođu.

HANS: Dobro, dobro. Čuli smo.

ELA: Ja se samo čudim kako to uvek ispada da baš ta ilegalna spavanja budu cenjena kao herojska dela.

KON: Pa nisu valjda legalna spavanja...

HANS: Opet ti?!...

KON: Ne, ja sam samo hteo da dam jedan savet. Hteo sam da podvučem da u tim prilikama autosugestija čuda čini. Dakle, moj savet gospođici Gertrudi bio 'bi ovaj: kad leže i ustaje, neka stalno govori sebi: „Ja sam heroj, ja sam heroj, ja sam heroj!“ Tako možete postati, ako hoćete, i — Jovanka Orleanka.

GERTRUDA: Bedniče!

(*Čuje se zvono*)

ELA: Ovo će biti doktor Esner. Idem da mu otvorim. A ti, Gertruda, idi da se malo udešiš. (*odlazi*)

HANS (*Konu*): Ajde i ti, gubi se. Ali — ovamo! (*pokazuje plakar*) Nemoj opet da se osvinjiš!

(*GERTRUDA odlazi u baštu; KON u plakar.*)

ELA (*istovremeno, iz pretsooblja*): Izvolite, čika doktore.

(*Dolazi na scenu sa ESNEROM.*)

Pojava 4

ESNER: Heil, gospodine savetniče.

HANS: Heil! Izvolite, gospodine doktore. (*daje znak Eli da ide.*)

ELA: Idem da javim Gertrudi da ste došli. (*odlazi.*)

Pojava 5

HANS: Pa kako ste, gospodine doktore? Kako napreduje knjiga? Jeste li zadovoljni?... Bože moj, kad pomislim kakva će to biti senzacija kad svet sazna za vašu epohalna otkrića!... Zaista, samo ovakvo vreme rada velike ljude!

ESNER: Vi mi laskate, gospodine savetniče.

HANS: Ni najmanje, doktore. Zbilja, pa dokle ste došli sa svojim delom? Pričajte mi malo. Hoće li to biti neka velika knjiga? Molim vas, gledajte da ne bude ispod trista stranica. Mogu da budu i svih pet stotina, jer knjigu će štampati naše preduzeće, ni brige vas! Mi smo, mislim: naše preduzeće, srećni što ćemo opet učiniti jedan veliki gest. Ovog puta će to biti naš poklon nacionalsocijalizmu.

ESNER: Znate, ja, zapravo, imam u glavi dve knjige: jednu monografiju — ona je, takoreći, već gotova — i jedan roman.

HANS: Donnerwetter! I šta se tamo kaže?

ESNER: Pa to, dakle: postulati naše rasne teorije pokazuju se kao potpuno tačni. Inferiornost jevrejske rase u moralnom pogledu, u nauci, onda Jevreji u porodičnom životu...

HANS: Tako? I šta ste, naprimer, naveli u vezi sa porodičnim životom?

ESNER: Pa... znate... nešto se mora i izmisliti.

HANS: Svakako, svakako. A šta ste vi izmislili?

ESNER: Ja sam to, takoreći, iz prstiju isisao...

HANS: Naravno da ste iz prstiju isisali. A šta to?

ESNER: To je, ustvari, vrlo prosto. Kad se kaže: Jevrejín u porodičnom životu, odmah se pomisli na neka prljava ljubavna zamešateljstva... Ali to, stvarno, spada u roman.

HANS: Pa šta ste vi izmislili?

ESNER: Ja sam, dakle, tu izmislio jednog ljubavnika.

HANS: Ali niste, valjda, mene smislili kao ljubavnika?

ESNER: Ne. Ja sam to drukčije smislio. Ja sam vas smislio kao podvođača. Jedan stariji čovek koji ima mladu ženu... To se događa, znate... Međutim, vi imate i sestru. I sad imamo sve elemente. Vi, dakle, najpre podmećete ljubavniku ženu, a onda i sestru.

HANS (*sve pocupkuje od zadovoljstva*): Sjajno! Sjajno!... Lola jedam, kako on izmišlja! Pa onda? Pa onda?

ESNER: Onda jedna od njih zatrudni. Sestra ili žena, to još nisam odlučio.

HANS: Bolje — sestra. Onda je zbrka i gadost veća.

ESNER: Dobro. Onda ćemo oploditi sestru.

HANS (*pocupkuje*): Fino! Pa onda?

ESNER: E, sad pazite: kako bi bilo da taj ljubavnik bude neki Jevrej... Ali odakle ćeš ti njoj danas da stvoriš tog Jevrejina?

HANS: Zašto? U jednom romanu?... Pa izmislite i tog Jevrejina, šta tu vazdan? A onda ga — likvidirajte!

ESNER: Imate pravo. Ja ću ga onda likvidirati.

HANS (*maskira divljenje; oponaša Esnera*): „Ja ću ga onda likvidirati!“... Kako to mora biti božanstveno osećanje!... Vi ste velik čovek, doktore... Kao mali bog... Kao bog!... Vi stvarate svetove, određujete sudbinu svojih junaka, likvidirate ih kad vam više nisu potrebni... Pa ta vaša neverovatna sugestivna moć... Ja tek sada razumem odakle je moja jadna sestra crpla snage za svoj veličanstveni podvig.

ESNER: Podvig?! Kakav podvig?

HANS: Pa ONAJ, no!

ESNER: Ja ne znam o čemu je reč. Verujte!

HANS: Ne znate?!... Vi niste nikad razgovarali s njom o tome da bi za vaš eksperiment bilo neobično interesantno da se ispita prenošenje rasnih osobina i na jednom objektu koji je postao klasičnim ukrštanjem rasa?

ESNER: Pa... Tu i tamo moglo je biti reči i o tome.

HANS: Vi ste isuviše skromni, doktore. Izgleda da vi ni sami ne poznajete domet vaše sugestivne moći... Međutim, činjenica je da je moja sestra, u svojoj fantastičnoj privrženosti nacizmu, odlučila da se žrtvuje.

ESNER: Čekajte, molim vas. Polako. Dakle, na šta se ona rešila?

HANS: ... da se žrtvuje, doktore. I ja vas pitam: koja druga bi imala toliko svesti i oduševljenja?... I tako, vidite, ona je našla jednog Jevrejina...

ESNER: Za ime boga!... Jevrejina?!... Shvatate li vi kakav je to zločin?!...

HANS: Zločin?!... To bi mogao biti zločin da je ona to učinila kao neka obična žena, radi uživanja i tome slično. Ali moja sestra, vaša saradnica... ja mislim da bi bilo pravo bogohuljenje i pomisliti na to da su nju mogli navesti na taj čin neki ružni i niski instinkti... A posle onoga što sam saznao o vašem romanu, za mene nema sumnje da ste vi otac.

ESNER: Ja — otac?!!!

HANS: Mislim: otac ideje, duhovni otac. A to je najbitnije.

ESNER: Neverovatno! Fantastično!... I užasno!...

HANS: E, to je prava reč... Jer možete misliti kakva je to tortura bila za nju... Jadna moja sestrice!... No, srećom, to je prošlo... Njena je jedina nagrada što je eksperiment uspeo. I ja verujem da ćete i vi tu vest primiti sa istim takvim oduševljenjem.

ESNER: Sa oduševljenjem?! Bogamu, pa ja nisam sveta Deva Marija!

HANS: Ali, dozvolite, doktore: vi kao oduševljeni nacista i kao fanatični naučnik koji krči nove puteve...

ESNER (*ne sluša Hansa*): Dakle, gospodica Gertruda je imala ljubavnika?!!

HANS: Ljubavnika?!! Moja sestra?!... Donnerwetter, vi imate lepo mišljenje o mojoj sestri... Ta jevrejska svinja — ljubavnik moje sestre?!... Pa zar jedan takav eksperiment ima uopšte veze sa ljubavlju i ljubavnikom?... Hm... Vi to hoćete da me iskušate, vidim ja. Ali to vam neće uspeti. Ja verujem svojoj sestri. Neograničeno.

ESNER (*šeta po sobi, gestikulirajući nervozno*).

HANS: Uostalom, ja mogu da pomislim da je to i za vas morala biti prava tortura. Ali mene teši...

ESNER (*uzdiše*): A ja sam se tako čvrsto nosio mišlju da zaprosim gospođicu Gertrudu.

HANS: Gospodine doktore, nije stvar u tome da gospodin doktor Esner zaprosi ruku Gertrude Šulc. Stvar je u tome da se nacistički naučnik Esner solidariše sa svojom saradnicom i njenim herojskim podvigom. Sa podvigom koji je, uostalom, on sam sugerirao, i da sad sa njom podeli čast i slavu...

ESNER: Hm... Pa to nije tako prosto.

HANS: A ko kaže da je prosto? Međutim, za vas, u kome ja gledam boga sa te vaše moći da zamišljate i da stvarate svetove, pa ta vaša čudesna sugestivna moć... Eto, zbog toga je meni sasvim svejedno ko je otac deteta. Za mene je glavno ko je otac ideje o detetu.

ESNER: Otac ideje... Otac ideje...

HANS: Uostalom (*izvlači iz džepa lisnicu sa čekovima i počinje da ispisuje ček*) uostalom, heroji, geniji i bogovi moraju imati mnogo, genijalno mnogo novaca (*pruža ček Esneru*).

ESNER (*bacivši letimičan pogled; indignirano vraća ček*): Ali molim vas! Šta vam pada na pamet?

HANS (*ispisuje drugi ček*): Ah, pa da. Tu je u pitanju i heroj i genije. Onda — dvostruko (*daje Esneru ček*).

ESNER (*uzimajući ček*): Samo ja želim da naglasim da ja ljubim gospođicu Gertrudu.

HANS: To se samo po sebi razume. Ne mislite vi valjda da bismo mi pristali na taj brak da vi nju ne volite? Vi ćete sad mirno i sa svim potrebnim strpljenjem nastaviti svoje studije i ček koji sam vam dao namenjen je tome. E pa, dragi zete!... (*širi ruke*)

ESNER (*zagri Hansa*).
HANS: Sad ćemo zvati Gertrudu. (*Približi se vratima i zove*)
Gertruda! Ela!...

(*Ela i Gertruda dolaze.*)

Pojava 6

HANS: Gertruda draga, dozvoli da ti čestitam.
GERTRUDA (*ushićena*): Brate!
HANS: Ne! Prvo — vereniku! I odmah da padne poljubac!
GERTRUDA: Kristijane! (*pada Esneru u naručje*)
ESNER: Draga Gertruda, vi ste...
HANS: Vi ste?! Šta: vi ste?
ESNER (*ispravlja se*): Ti si moja najdraža i jedino dostojna životna saputnica! (*poljube se*)
GERTRUDA: O, Kristijane moj! Jedini moj!
HANS: Ela, pogledaj kako se heroji vole. Zar to nije kolosalno?
ELA: Zaista. Kao da su jedno za drugo stvoreni! E pa, čestitam, čestitam. (*nastaje opšte ljubljenje*)
HANS: Kad samo pomislim kakve se perspektive otvaraju za vaš dalji rad!... Za mene je najvažnije što ću dobiti zamenu. Čim novi ogledni objekt dođe na svet, ja se povlačim.
GERTRUDA: Znaš, dragi Kristijane, ja već imam u glavi čitav program opita koje ćemo vršiti. Naprimer, posmatračemo razvoj pra-instinkta.
ESNER: Da. I to potpuno izvan uticaja nemačke civilizacije i kulture. Mi ćemo ogledni objekt čuvati ispod staklenog zvona.
ELA: Ali, Gertruda, to će ipak biti tvoje dete!
HANS: Ta, kakvo dete! Šta ti pada na pamet?... Heroj — pa da rodi dete!... Idi, molim te... Ona će doneti na svet — ogledni objekt. (*Utom zazvoni zvono.*)
ELA: Ko li to može biti? Idem ja da otvorim. (*Odlazi u pretso-blje i otud se čuje najpre nerazgovetno, potom jasno:*)
NEPOZNATA: Ja ću gospodinu savetniku reći svoje ime.
ELA: Molim. Izvolite uđite. (*ulazi sa Nepoznatom.*)

Pojava 7

ELA: Hanse, ova gospođa želi da govori s tobom.
HANS: Molim. Stojim na raspoloženju. Sedite, gospođo.
NEPOZNATA (*sedne*).
HANS (*dajući znak Gertrudi i Esneru da se udalje, što ovi i učine*): Šta ste hteli, gospođo? Ko ste vi?
NEPOZNATA (*starim, iznemoglim glasom*): Ja ne znam kako da počnem, gospodine savetniče. Molim vas da imate strpljenja sa mnom.

ELA: Govorite slobodno, gospodo. Moj muž će vas lepo saslušati.

NEPOZNATA: Hvala vam, gospodo.

HANS: Ja vas slušam, gospodo.

NEPOZNATA: Gospodine savetnice, vi ste pre izvesnog vremena bili žrtva jedne saobraćajne nesreće i ostali ste u životu blagodareći zauzimanju lekara i transfuziji.

HANS (*narogušen*): Dobro. Pa šta je s tim?

NEPOZNATA: Gospodine savetnice, ja vam donosim dobre vesti. Vi ćete biti očarani onim što ću vam reći.

HANS (*strogo*): Ja vas slušam.

NEPOZNATA: Evo u čemu je stvar, gospodine savetnice: mladi lekar koji se žrtvovao za vas i dao vam svoju krv — nije Jevrejin.

HANS: Šta ste kazali?!... On nije Jevrejin?! Kako — nije Jevrejin? Pa nego šta je?

NEPOZNATA: On je arijevac, gospodine savetnice.

HANS: Arijevac?!

ELA: Gospode bože! Je li to moguće? On je arijevac?!

NEPOZNATA: Ja vam donosim njegove hartije, gospodine savetnice. Možete se i sami uveriti da ja ne lažem (*pruža Hansu svežanj dokumenata*).

HANS (*pohlepno pruža ruku, grčevito uzima i potom grozničavo pretura po njima*).

ELA: A kako ste vi došli do tih hartija?

HANS: Da: kako ste vi došli do tih hartija? I uopšte ko ste vi?

NEPOZNATA: Molim vas da me ne ispitujete ko sam. Žena koja je očuvala i odgajila mladog doktora, uzela ga je kao odojče iz Doma za nahodčad. Oni su adoptirali dete i krili su od njega njegovu poreklo. Zavoleli su ga i bojali se da će ga otuđiti od sebe ako kažu da ga nisu oni rodili. Njegove hartije su davno, davno dali meni, da ih kod mene sakrijem, opet iz straha da ih dete ne bi pronašlo. Oni su pomrli pre ovih događaja i ja sam sasvim bila zaboravila i na njih i na te hartije. Ali pukim slučajem, preturajući po arhivi moga muža, ja sam ih našla.

HANS: Dobro. Ali šta se to sve mene tiče?

ELA: Da. Zašto ste vi došli k nama?

NEPOZNATA: Vi biste mogli spasti mladog lekara.

HANS: Kako?

NEPOZNATA: To ne znam. Znam samo zašto. I on je vama spasao život, gospodine savetnice.

HANS: Hm... A otkuda vi to sve tako dobro znate? I vi ste Jevrejka, je l' te? Ili ste možda baš vi koji ste se drznuli da jednom arijevskom detetu... Kako ste se uopšte usudili da uđete u ovu kuću? Gubite mi se ispred očiju, inače...

ELA: Ali, Hanse...

NEPOZNATA (*preklinje pogledom Elu da se zauzme za nju*).

HANS: Zar ste još ovde?! (*drekne*) Gubite se! Napolje!

NEPOZNATA (*brže bolje iščezne*).

Pojava 8

HANS (*gleda netremice u Elu i ne nalazi reči*).

ELA (*zapanjena*): Pa šta ćemo sad, Hanse?

HANS: Fantastično... Nepojmljivo... Takav jedan prevarant... Varalica... Hohštapler... Molim te: dolazi ovamo i priča kako je čovek bez karaktera, kako je do srži pokvaren, podlac, kukavica, hulja, životinja, a kad posle — ispada da uopšte nije Jevrejin, nego najobičniji, najbanalniji arijevac!...

ELA: Pa dobro, Hanse, zar ti nisi srećan što je najzad otpala svaka sumnja da si čist arijevac?

HANS: E, a eksperiment?... A epohalno otkriće?... A taj ogledni objekt koji moja sestra sad ima da rodi?

ELA: Daj da vidim te hartije.

HANS: Evo ti. (*daje hartije*)

ELA (*uzima i čita*).

HANS: Sad reci ti meni kako ću onom čoveku da pogledam u oči.

ELA: Pa reci ono što jeste. (*ide prema tremu i zove*) Gertruda! Doktore! Hodite.

(*Dolaze Gertruda i Esner.*)

Pojava 9

GERTRUDA (*dolazeći govori*): Znaš, Hanse, mi smo se dogovorili da idemo na svadbeni put u Italiju.

HANS: Odlična ideja. Nešto lepše ne mogu da zamislim. Nego, dragi zete, znaš, meni je sad nešto palo na um u vezi sa onim tvojim romanom.

ESNER: A šta to?

HANS: Pala mi je na um ideja o jednom novom poglavlju. Dakle, zamisli ovo: odjednom se pronade da onaj Jevrejin nije bio Jevrejin, nego — arijevac.

ESNER: Kako: nije bio Jevrejin?

HANS: Tako: odjednom se ispostavlja da je to bila zabluda.

ESNER: Pa otkuda onda sve one promene karaktera kod našeg oglednog objekta?

HANS: E, to bi ti kao romansijer morao da objasniš.

GERTRUDA: Ta, idi, Hanse! Kako ti tako nešto može da padne na um?

HANS: Ali, zete, zamisli koliko bi roman postao interesantniji posle jednog tako neočekivanog obrta!

GERTRUDA: Okani se tih gluposti, Hanse, molim te.

HANS: A ja bih baš voleo da čujem kako bi se jedan romansijer izvukao iz toga. Kakva rešenja tu dolaze u obzir?

ESNER: Bogamu, pa onda se cela ta građevina ruši kao kula od karata.

GERTRUDA (*obuzeta iznenada sumnjom*): Hanse, ti valjda nećeš da kažeš...

HANS: Hoću, hoću, Gertruda. Baš to hoću da kažem: onaj tip nije Jevrejin nego arijevac, čist arijevac.

ESNER: Kako? Onaj tip s kojim je Gertruda...

ELA: Ah, zete, pa nemojte biti tako indiskretni!

ESNER: Ama, ne dam ja da se jedno banalno spandavanje...

ELA: No, no, čika doktore, kakvi su to izrazi?!

GERTRUDA: A ko kaže da je on arijevac?

HANS: Njegovi papiri, Gertruda. Sad mi ih neka baba donela.

GERTRUDA: Gde su ti papiri?

HANS: Pokaži joj, Ela.

GERTRUDA: A zna li on za njih?

HANS: Ne. Nema ni pojma.

GERTRUDA: Onda ćemo papire izgoreti i imaćemo čistu situaciju. Daj mi te papire, Ela.

ELA: Ne dam.

GERTRUDA: Ne daš?! Kako ne daš? Zašto? S kojim pravom?

ELA: S pravom poštenog čoveka. Ne dam vam da upropastite tog jadnog, nesrećnog mladića.

GERTRUDA: Ti si luda, Ela. Oduzmi joj to, Hanse.

HANS: No, Ela, nećeš valjda dozvoliti da ti to silom oduzimam?

ELA: Ne dam vam! Ne dam!

GERTRUDA: E, daćeš!

HANS: Ela, molim te!

ESNER: Ela, budite uvidavni, molim vas.

ELA: Ne dam, čujete li? Ne dam da se izvrši to razbojništvo!
(*Nastaje otimanje. Ela beži iza stola, padaju stolice. Gužva.*)

GERTRUDA: Hanse, drži je za ruke! Kristijane, šta si stao?

HANS: Šta?! Ti ujeđaš?

ELA (*viče*): Doktore! Doktore!

(*Vrata od plakare se otvore. Na njima se pojavi KON.*)

Pojava 10

KON: Kakvo je to nasilje? Šta se to radi ovde?

HANS: On je prisluškiavao! Kladim se da je prisluškiavao.

KON: Svakako, kad je to ovde običaj. Gospođo, molim dajte mi moje papire.

ELA: Izvolite. (*daje mu*)

KON (*čita papire, onda tiho*): Ne mogu da dodem sebi... Da li ja to sanjam? (*dubok uzdah*) Najzad, slobodan!... Najzad priznat za čoveka!... Gospođo, ovo vama dugujem... Vaš gest me duboko dirnuo. Sad kad treba ponovo da zakoračim u život, vi mi vraćate veru u čoveka.

ELA: Biću srećna ako sam to postigla. Od srca vam čestitam. (*pruža ruku Konu i ovaj je strasno poljubi*) Hoćete li nam se sad predstaviti?

KON: Svakako. Ja sam doktor Amrin.

HANS: I? Šta sad?

KON: Pa ja mislim da bi bilo pravo da prečistimo naše račune pre no što napustim ovu kuću.

HANS: Račune?! Kakve račune?

KON: Ja tražim svoj deo zarade i otpremninu.

HANS: Kako? Kako? Pa ovaj je čovek lud!

KON: Tako mislite? Ali gospodin doktor Esner je u svojoj monografiji naučno utvrdio od koga su poticale ideje za vaše poslove.

HANS: Ideje?... Ti meni davao ideje?... Ala je ovaj čovek uobražen!... Gospodine, vi vrlo dobro znate da sam ja sve radio po svojoj glavi, da sam nalazio i stvarao poslove, a vi ste ih samo analizirali sa etičke strane.

KON: Dakle, ja sam samo „analizirao“? U redu. A ako ja sad javim Gestapou za onih pola miliona pari cokula sa donovima od papira, hoćete li i onda reći da sam samo „analizirao“?

ESNER: Pa to je nečuveno! To je najordinarnija ucena! Je li to dostojno jednog arijevca, gospodine?

KON: E, ali sad iz mene ne govori doktor Amrin, nego KON.

HANS: Vidiš, molim te! Ne može to tako!

ESNER: Pa šta ti misliš, Gertruda?

GERTRUDA: Ah, Kristijane, onda je sve postavljeno na glavu!

ELA: To ništa ne smeta, Gertruda. Ti znaš kako je radio Paster... Sad ti prosto kaži zvaničnoj medicini: „Gospodo, ja sam od svog brata načinila Jevrejina, a vi sad objasnite kako i zašto.”

GERTRUDA (s mržnjom): Ah, ti!...

HANS (koji je za to vreme ispisao ček): Evo vam ček. Ali ja od vas tražim časnu reč...

KON: Molim, molim. Dajem vam najčasniju, najarijevskiju časnu reč. A sad — zbogom i hvala na gostoprimstvu. Gospodine sa-
vetniče, gospođice Gertruda, uvaženi gospodine kolega, ja vam se klanjam!... (Eli) Zbogom, gospođo. (poljubi joj ruku, zagleda se u nju, privuče je na grudi i strasno poljubi) Ela!.. Moja Ela!..

ELA: Dragi, mili moj!

HANS: Šta to treba da znači? Vidite li, ljudi? Oni se ljube.

ELA (odvaja se iz zagrljaja): Prićaćemo ti, Hanse. Prićaćemo ti. (opet se ljube)

HANS: Pare mi uzima, ženu mi otima! Vidi se: pravi nacista!

(Z a v e s a.)

KRAJ

VODIČ

Pitomo je izgledalo na suncu to polje Dioklecijanovo — Peristil — mada ovce nisu pasle po kamenoj livadi i uopšte nije bilo ničeg sličnog s pastoralom iz nekog kalabriskog luga. Na kamenje je pala sparina, valjda kao odraz „fjake” — da čovek prosto ne udahne. Možda bi ovde, iz svih tih uličica koje senkom potsećaju na zatone i zatončiče, kanale i špilje, udarili u nos zadasi soli i školjki, ali iznad svega je vladao suveren miris „specije”, roščića, surogata i sveg onog što se pod vlašću Rex-a i Dux-a nazivalo jednim imenom — *prodotti gentili*.

U svem tom izobilju aroma, sunca i dosade sedeo je karabinjer Okipinti da bi napokon dokonao kako je danas trebalo odneti dve košulje savijene u novine pod miškom šjori Đulijeti da ih opere. Sem toga, u domu Dopolavora davao se film „Batikuore”, jedan „prima-film” koji se morao videti. A opet, na smotri je valjalo biti u šest, čak na trećoj obali, čujete li, tamo kod prefektуре. Nije vre-delo nikome dokazivati kako je sve to nemoguće. Ti „kapi” i „marešali” — pogotovu njegov marešalo Vitorini — ne mogu se ubediti, oni uvek viču.

Onda je otkucalo dva. Na mestu koje ovdašnji nazivaju: iz-pod-ura, a smešno je što on to nikako ne može da izgovori. Perbacco! Baš odande je dopirao topot. I neki žagor, objašnjavanje.

A tad je jedan glas, dovoljan da dozove sve Santa-Marije, kriknuo:

— Racija!

Okipinti je poskočio, ispustio košulje i skamenio se u mestu. Nastupale su „kamiće nere”, ali kakve „kamiće nere”! Ovo behu elitne trupe, izgledali su upravo — germanski, izvin’te, samo po uštogljenom držanju ramena, hod im je bio graciozan, hod bersaljera, šunjali su se kao pravi toskanski vuci i terali pred sobom nekakvo ljudstvo. Bila je tu i jedna bakica, neobično potresna osoba, kog li će joj samo đav’la te perle! Takve su stare žene. Pored nje je išao jedan gospodin s pledom, nalik na bogate Amerikance koje je Okipinti viđao dok je radio kao kelner u Ankoni. Vere mi, taj pled sam vredeo je brat bratu dvadeset hiljada lira. I ko zna koliko

bi se Okipinti bavio izračunavanjem svih tih vrednosti da ga jedan zvižduk ne prizva svesti:

— Pogledaj, tulipan, pozira za novčanicu od petsto lira!

— Ima pravi savojski profil. Umberto, princ od Savoje i... Mizerijo jedna, kamo pozdrav?

Beše to prava parada s iluminacijom marešala Vitorinija koji se bogzna otkud ovde stvorio. Nije mu se davala baš često prilika da se ovako prošepuri duhovitošću pred „kamićama”. On je bio južnjački rečit, ali s najplemenitijim naglaskom Toskane. Okipinti je napravio čitav mali „saltomortale” od pozdrava i iščasio lopatice. Uzalud! Marešalo ga je i dalje oslovljavao sa „kavalijere” i „ečelencia”, a pritom se nije moglo razabrati šta želi.

Sunce, Santa Marija, bilo je gore nego u Kalabriji, a milosti ni za dva čentezima.

Najzad je marešalo, glasom promuklim od krajnjeg napora, rekao:

— Ovog Jevrejina sprovedi u San Rok i gubi mi se s očiju, Vinčenco Okipinti. Da budeš na trećoj prozivci večeras, Vinčenco Okipinti. I sutra ćeš se javiti na raport kapetanu, Vinčenco Okipinti.

Udaljili su se paradnim korakom. Bakicu s perlama su pustili, jer nisu znali šta bi s njom. A stranac i njegov pled dospeli su pod Okipintijev nadzor. Dakle, Jevrejin — ti uvek imaju koju crkavicu više od običnog sveta. Iskosa ga je posmatrao: dakle, Jevrejin, a pazi ga kakvu „facu” ima, reklo bi se, prosti me Isuse, sveti Franja Asiški — takvi su oni! Vidi samo kako hoda, ma pogledaj ga, tako je hodao Ročild kada ga je Vinčenco video u Đenovi, na palubi jahte. Svaki korak mu je bio odmeren i težio bar dve hiljade funti u zlatu.

Gospodin Jevrejin, naravno, nije se uzbuđivao, taj je imao para, i vruga je njemu još nešto bilo potrebno! Gladio je s naizgled tihim uživanjem nekoliko tek naraslih riđih malja nemarno puštene bradice. Glas mu je bio pun, dubok bariton s mekim drhtajima koji bi načas, pogotovu kad bi ubacio kakvu nemačku reč, neobično dramatično i uzbudljivo zatreperili u Okipintijevoj uobrazilji. Pored njih je grabila i bakica, ko zna — možda je ovom Ročildu bila i rođena majka, jer je za tako što dovoljno svečano izgledala. Sve je na njoj bilo utegnuto, počev od dubokih cipela na šniranje pa do starinskih ukosnica koje su na temenu raspinjale poverljivo pundo. Jedino je trbuščić, veoma šiljat i živahan, kao igračka od kaučuka, veselo poskakivao zajedno s njom. Usto je prigovarala veoma brzo i za Okipintija sasvim nerazumljivo:

— Otkad te znam, oduvijek si bio jako tvrdoglav, dragi Karlo. Slušaj jedanput, drago dijete. Ja sam si dala običi Evropu od Karlovih Vari do Višija. Svi su bili korupcionirani, svi, od portira do admirala na fregati. U Italiji 1918 mogla sam u Milano prenijeti cijelog mađarskog husara u koferu. Hokus-pokus! Das sage ich nur zum Beispiel, tvoju tante Herminu husari nisu nikada interesirali, nie im Leben. Mogla sam, to je fakt. Da musst du zahlen! Platiti, to je prvi uvjet.

Karlo je, naravno, uvek bio isti. Disciplinovano je slušao i nije pokušavao da protivreči. Jadni Karlo, odavno mu je utuđeno da je strpljenje korisna vrlina. Već u osmoj godini navukli su mu plišane pantalone i morao je naivno da recituje jednu sasvim ironičnu Hajneovu pesmu. Pritom je kuzini Frici trebalo iz toga štošta objasniti; ona ga je uštinula i rekla mu da je zločest; on je uzvio obrve baš kao sad, hteo je da zaplače, no trebalo joj je ispričati gde je Španija i najzad don Ramiro, dona Klara...

— Ali, tante Hermina...

— Nikakvo „ali” neću da čujem. Ovome čovjeku treba platiti da te pusti. Pitaj koliko traži. Ja uopće ne vidim razliku između jednog pišljivog portira i jednog pišljivog policajca. Samo su im pucad različita.

Ovo je postajalo zanimljivo, razume se, svakome na svoj način. Okipinti je bio uveren da majkica pomalo bučno izražava svoju tugu. Takve su žene. Kakvu larmu bi tek digla njegova stara! Vrlo pažljivo je osmotrio sve oko sebe, mesto nije bilo odveć prometno — e, pustiće već da se isplače to materinsko srce i svih pet minuta, a potom će pianissimo da je lupne po ramenu, da joj s dva prsta pokaže kako usta treba da miruju i jednim pokretom ruke kako lebi glava: giù la testa! — njoj, njemu i ovom Ročibdu koji tako sigurnim korakom ide u zatvor.

Međutim, Karlo Štern je to sasvim drukčije zamislio. Trebalo je poznavati tetku Herminu, naravno, za sve je potrebno iskustvo, a on ga je stekao tokom godina, i još nešto slično istrajnosti, vežbi, gimnasticiranju — ono što često nazivaju opštenjem s ljudima. Sve je on to oprobao prodajući antikvitete. Njegove trgovačke sposobnosti, začudo, behu ništavne, ali je zato imao sreću da postane pravi ljubitelj starina. Isprva je trebalo utvrditi da li je nešto zaista echt, a potom da li je pravljeno s *dovoljno* mere. Pitanje mere je za njega uvek bilo pomalo i pitanje časti. U tom pogledu Karlo Štern bio je sasvim viteški nastrojen.

Razume se, tetka Hermina mu to nikad nije mogla oprostiti: užas, takvo odsustvo svakog smisla za trgovinu! Ali on je to shvatao, — za šta on, uostalom, nije imao razumevanja? Prirodno, tetka Herminu nije trebalo odviše potresti ni ovoga puta. On će bezbolno izvesti čitavu stvar, a Italijanu ipak neće ponuditi ništa. Kako bi on to mogao? Sad je već izgledao kao onaj stari Karlo iz najzlatnijih vremena, kad je hodao ulicom i vrteo dugme na sviteru, pun ideja, kad je prodavao onog Monea i išao da sluša majske mise — sve s izrazom sebičnog zadovoljstva: takvo uživanje niko drugi nije umeo sebi da pruži. Da, da, opet je iskrsnulo to pitanje mere, nipošto uzbuditi tetka Herminu.

— Dobro, — rekao je, — sad ću mu ponuditi dvije tisuće lira. Da nije previše?

Tetka Hermini se ovo zaista učini „previše”.

— Dvije?! Ispod dvadeset tisuća ne možeš niti početi!

Karlo je stajao otsutan i setnim pogledom pratio galebove.

— Dvadeset tisuća, — smešio se, — ne, ne, draga tetka Hermina, to se posve ne isplati. Za dvadeset tisuća ja mogu ovdje dobiti ampulu morfijuma dovoljnu da... Vi znate, ja imam slabo srce.

— Bedak!

Tetka Hermina zastade i diže štap. Izgledalo je da hoće da istuče tog nevaljalog derana. Okipinti, zapanjen, izmače se i ubrza korak. Karlo kao mesečar pođe za njim.

No, on zaista nije hteo da joj kaže za morfijum. Ko zna bi li uzeo tu dozu kad bi je dobio, moguće je da bi je uzeo. Ali zar je on za to kriv? Čim je počelo ovo s Nemcima i okupacijom, tako često misli na morfijum.

Tetka Hermina je stajala i pretila štapom: bedak!

Okipinti se još osvrtao i odmahivao glavom:

— La nonna è un po furiosa!

Karlo sleže ramenima:

— Ne razumijem. Sprechen sie deutsch, oder englisch?

Okipintijevo lice sinu:

— Inglese. O si, si, signore!

Ta dva engleska jezika su se, pored svih razlika, ipak brzo sporazumela. Jedan je bio strog, odmeren, pomalo ironičan jezik Vajlda i Tomasa Hardija, dozlaboga književan, s nešto prokrijumčarenih komercijalnosti Sitija; drugi se hrabro koprcao u proizvoljnostima — engleski jezik Okipintija, tako raspevan, sa vokalima koji su iskakali iz reči kao vašarski čupoglavci — engleski svih šofera, portira, kelnera i vodiča Italije.

— A-i, gde sam ga sve učio, sinjore, u Ankoni, Denovi, na magarićima na Siciliji, si, si, sa turistima. Profesori, macchè! Aspriaspri su potrebni za profesore. Siromašni smo mi, sinjore, šestora usta, capite? A ja sam.

I lukavo se osmehnu:

— Sa mornarima i ženama se najbolje uči. Colle donne!

Onaj Ročild kao da nije bio osetljiv na tu reč: žene. Malo je podigao obrve, i to je bilo sve. Izgledalo je da je dosad nije čuo.

— Kad se mnogo priča, brzo se uči, — nastavio je Okipinti u poverenju, — a žene, pa te uopšte ne sklapaju usta. Moja verenica, Gracija-Izabela, radi kod firme Rossie figli u Ankoni, daktilografkinja je, perfettissima, dobila je nagrade na dva takmičenja, pa ipak brže govori nego što udara slova. To vam je ženski fenomen. Kuca, kuva, peva, priča — a oči, a noge, to vredi videti.

Zavukao je ruku u džep, posle u drugi. Zastali su.

Eccola! Gracija-Izabela na dan Svih svetih, Gracija-Izabela na dobrotvornoj priredbi s maskotom, Gracija-Izabela na velosipedu, Gracija-Izabela u svojoj kuhinji na plin koji je dobila kao nagradu. Na ovakvoj curi pozavideo bi mu i Ročild. Nek mu se jezik slomi, Dio santo, ali je Ročilda morao da pomene!

Karlo je preturao fotografije: ova u procesiji, skinite malo jevtini retuš i biće Đoto; na velosipedu, pa to je amerikanizovani Renesans, tu čovek može samo da žali. I još dva-tri kiča. Kad bi mu

ljudi sad ovo ponudili umesto smeštaja u San Roku, on ne bi znao šta s tim da počne. Možda bi je svukao i ostavio na suncu. S maslinama u pozadini. Treba uvek naći *meru* i fon, ukoliko sve već nije dosadno. A ovo sunce, posećite-naše-more, postajalo je nepodnošljivo. Kako je samo grejalo odasvud.

Klimnuo je glavom karabinjeru:

— Lepa je.

Okipinti je vraćao slike ponosit, i još nečim ganut, raznežen i ojađen. Odjednom, videlo se da mu je na um palo nešto izvanredno.

— Slušajte, — reče, — vi ste svetski čovek. E, sigurno ste videli i lepše žene. Imali ste mnogo novaca, pa da, a žene to vole. Iskustva imate. Šta bih ja dao da imam takvo iskustvo! Un'esperienza mondiale! Pisao sam Gracija-Izabeli za ova tri meseca dvaput nedeljno, i o pokladama, čokoladu sam joj poslao kad sam pošao na teren. Čokoladu dobijamo kad god idemo na teren. I to sve čini dvadeset i sedam puta. Čujete, dvadeset i sedam. A ona? Ni jednu reč mi nije odgovorila. Neanchè una parola! Možda me je napustila?

Karlo Štern stade da vrti dugme na sviteru:

— O ne, — reče uz jedva primetan osmeh.

— I šta sad da se radi? — pitao je Okipinti; bilo je sasvim prirodno da pita pošto su se Ročild, Gracija-Izabela i on tako lepo upoznali.

— Nemojte joj uopšte pisati, — reče hladno Štern, — ili joj napišite da ste našli drugu, sasvim lepu, sasvim pametnu i ljupku devojkicu.

— Najlepšu...

— To ne... Jer vi ipak više cenite Gracija-Izabelu.

Prolazili su kroz pjacu. Nije li tu odmah San Rok?

— Isuse, — uzviknu Okipinti, — vi ste ipak možda u pravu. Sigurno je da ste u pravu. A ja, imbecile, pisao sam joj na kraju svakog pisma stihove. Možda nisu bili savršeni, ali za uvo su sasvim lepo tekli — e tu mi senti tremar, in questa notte sul mar! Vidite, ipak bio bih mornariji kad u toj Ankoní ne bi bilo toliko pomoraca. Ti su uvek puni para.

Dvadeset hiljada lira, pošaljite joj dvadeset hiljada lira — može se reći, ruke su još slobodne, izvadi se novčanik i odbroji tu, kod tezge na starom merkatu. Karlo Štern, homo sapiens, kupuje na pijačnoj tezgi slobodu svog kretanja od jednog infantilnog karabinjera. Vraća se u detinjstvo i na taj način zaštićuje svoju egzistenciju. U klupu osnovne škole sa malim vašljivcima! Ali to mu je oduvek uticalo na probavu, osećao je onu vrstu visprene gadljivosti na koju je, otkako zna za sebe, polagao pravo, zbog položaja u društvu i novca. Tetka Hermina je, začudo, to uspevala da pregori, ne bi joj možda ni palo na um. Dvadeset hiljada lira, kako sad zvuči? Nosite se — mogao bi mu reći — ali ne on, ne Karlo Štern, uvek disciplinovan stari Karlo; nosite se sa svojim slikama i devojčurama. Evo vam dvadeset hiljada lira i pustite me u zatvor. Ni reći. Karlo Štern

je umoran — on već osamnaest meseci okupacije kaska za životom, a do San Roka ima još čitavih dvadeset metara.

— A kad joj uopšte ne bih pisao? — pitao je Okipinti.

Karlo pocrvene.

— Ni reči?

— Stigli smo, zar ne? — primeti Karlo i Okipintiju se učini da opet vidi onaj paćenički osmeh sa svetih slika Franje Asiškog.

— Pa da, — reče Karlo posle malog predaha, — ja joj ne bih pisao.

Onda primeti kako ih već nekoliko časaka posmatra brigadijere na ulazu.

Okipinti vide kako se Štern savija pod teretom pleđa i htjede sasvim usrdno da ga prihvati. Zatim i on spazi brigadijerov pogled.

Prišli su samom ulazu. Već se rukom mogla dotaći parola „qui si saluta romanamente”. I rešetka na ulazu. Okipinti podnese raport, onda gurnu Šterna u leđa kao razigran delfin. Reče mu šapatom:

— Imaćete dobru ćeliju. Ovde je savršena higijena. I ćebe ćete dobiti.

Zatim dodade:

— Neću joj pisati.

Karlo Štern prođe kroz kapiju i ne okrete se dok su je zatvarali za njim.

— E il nummero? — pitao je jedan zvučni talijanski glas.

— Due cento quindici!

Dvesta petnaest? Izvrsno. Dvesta petnaest, to je bio broj njegove hotelske sobe u Milanu.

U kristalnom bokalu uvek je bilo hladne vode. I vazduh koji je dopirao s pjace bio je svež. A golubovi...

SONATA ZA VIOLINU

Mi zapravo ne znamo kakav je čovek bio Barlovski. Nismo stigli da ga upoznamo potpuno. Voleli smo ga, verovali smo mu, svaki od nas je kazao „moj Barlovski“, svaki je bio ponosan što može da kaže „moj“. On nije bio samo naš prijatelj već i spona među nama. Sve što nas je razdvajalo — raspre, zavist — nestajalo je kad bi on naišao. Pred njim smo se stideli svojih mana, jer smo osećali da je bolji od nas. Ta ljubav prema njemu zbližavala nas je kao da je on zaista imao izuzetnu moć. Kraj njega smo bili bolji, čak smo izgledali i plemenitiji.

Jednoga jutra on nije, kao obično, došao u naše društvo. Sedeli smo, razgovarali kao svakog dana, ali smo osećali da nam nedostaje. Znali smo da će doći, svak je čekao da se pojavi. Mislili smo da se zadržao kod nekoga kome je, kao nama, potreban. Nismo sumnjali da može biti išta drugo. On je bio čovek kome se sve veruje, zato smo čekali celo pre podne. Tek oko podne rekli smo: „Možda je bolestan?“ i pošli njegovoj kući.

Njegova mala soba bila je prazna. Saznali smo da je otišao još rano izjutra. Niko se od nas nije zapitao kuda je on to mogao da ode. Čekali smo ga. Da smo ga toga dana tražili, da smo malo više o njemu razmišljali, možda bi sve bilo drukčije. Ali mi smo uvek mislili samo o sebi, govorili smo mu samo o sebi i nismo znali šta se sa njim događa.

Tek uveče smo ga videli. Bio je mrtav. Okupili smo se oko njega. Lice mu je ostalo sasvim isto. Na njemu se nije videla ni patnja ni strast. I čelo, u koje se više nikada neće urezati nijedna bora, ostalo je glatko. To veče smo svi ćutali. Idućeg dana smo se zapitali: „Zašto se bacio pod voz?“ Osećali smo se krivi za njegovu smrt, jer ga nikad nismo pitali da li njega nešto tišti, uvek smo samo mi govorili o svojim brigama i nedaćama.

Barlovski je došao među nas, u gradić na moru, spasavši se u poslednjem času. Bilo je to jednog prolećnog jutra četrdesetprve. Videli smo ga kada je prošao obalom. Nosio je omanju torbu i šešir. Prvih dana učinilo nam se da je gord. Ali naprotiv. Bio je tih, povučen i nipošto gord. Čim smo se upoznali postao je svima nama blizak

kao da smo se odavno poznavali. Poveravali smo mu svoje nedaće i strepnje i svoje tajne. On nas je predano slušao držeći glavu naklonjenu ustranu i pomalo nagnutu napred. Izgledalo je kao da je na oprezi. Slušao nas je kao što samo muzičar ume da sluša. Ali to smo tek kasnije shvatili. On nije govorio o sebi. Onako povučen i tih, nije mogao da nam kaže da li je njemu nešto potrebno, a mi ga nijednom nismo zapitali da li mu treba naša pomoć.

Tog jutra kada se bacio pod voz, vozovođa ga je spazio u poslednjem trenutku i ukočio na vreme. Ali to se nije dogodilo na stanici. Bio je otišao van grada, na otvorenu prugu. Vozovođa se učinilo da je čovek na šinama gluv. „Zar ne čuješ šištanje, gluvaću?“ viknuo je na njega. Barlovski se osmehnuo kao da ništa ne čuje i voz je produžio dalje.

Naš prijatelj je, nažalost, smišljeno pripremio ono što je namio. Nije se vratio kući. Čekao je dva sata dok je naišao drugi voz. Za to vreme je možda vodio razgovor sa samim sobom, ubeđivao se da njegov život nema smisla bez violine. Možda je slušao pčele, zrikavce, ptice? Sačekao je drugi voz. Bacio se, skočio je izbliza kao da je taj skok ranije uvežbao. Da li je moguće da je uvežbao svoje samoubistvo?

Nedelje su prolazile a mi smo se stalno pitali zašto se ubio? Raspravljali smo, istraživali razloge, raščlanjavali ono malo što smo o njemu znali. Što smo više tražili, naša mišljenja su se više razmišljala. Jedni su krivili sebe, drugi su krivili njega. Podelili smo se u dva tabora i ko zna da li bismo se ikad složili da jednog dana nisu pronađene note.

U sobu Barlovskog uselio se drugi izbeglica. On je u jednom sanduku naišao na mnogo tabaka ispisane notne hartije. To nas nije začudilo. Mislili smo da je naš prijatelj sobom poneo kompozicije koje je najviše voleo. Ali neko je primetio da je svežanj nota bio veći od torbe koju je doneo. Tako smo otkrili da ih je on ovde pisao, dok je bio među nama. Stotine stranica, sve što je znao napamet, napisao je. Umesto da svira on je pisao. A mi nismo ni slutili da on nije mogao da živi bez muzike! Prelistavali smo veliki svežanj po redosledu dana i meseca koje je beležio. Bilo je divno ispisano. Kružići, oznake i slova osenčeni i iscertani kao da su štampani. Ispisao je ceo svoj program i — ubio se. Poslednje što je pisao, dve nedelje pred smrt, bila je sonata za violinu od Cezara Franka. Pregledali smo stranu po stranu, tražili neku reč objašnjenja. Tako smo primetili da je ta sonata drukčije pisana nego ostalo. Oznake i slova ostala su neosenčena, ponegde nisu bila izjednačena, opisi suviše naglašeni i nekoliko puta podvučeni. Kao da je pisao grozničavo i nestrpljivo. Dok u čitavom svežnju nismo našli nijedan takt precrtan, u ovoj sonati mnogo je mesta bilo prebrisano i ponovo započeto. Poslednja strana bila je sva išarana. Izgledalo je kao da je ostala nedovršena.

Ali mi nismo bili poznavaoци muzike. Tražili smo u gradiću nekoga koji bi mogao da nam objasni zašto je Frankova sonata izgle-

dala drukčije od ostalih kompozicija. Istoga dana smo saznali da apotekar svira u violinu. Odneli smo mu note. On ih je dugo prelistavao i pažljivo pregledao kao da čita knjigu. — Betoven, Čajkovski! Mocart! Bah! Veliki majstori! — rekao je. Najzad je došao do Frankove sonate. — Ne poznajem je, nikada je nisam čuo. — Dugo je gledao poslednje stranice. — Ovde nedostaje finale, — reče apotekar, — zaboravio je kraj. Nije više mogao da se seti.

— Da je imao violinu...? — zapitali smo.

— Da je imao, ne bi se ubio!

Tada smo sve razumeli. Da smo mu našli violinu, svirao bi, vežbao bi, našao bi nastavak sonate, živeo bi. Razumeli smo zašto nam nije mogao govoriti o svojoj velikoj strasti. Ne zbog toga što mi ne poznajemo muziku, nego što se ne može govoriti o pravoj ljubavi. Razumeli smo zašto je ćutao.

Prošlo je mnogo godina otkako je nestao naš prijatelj, ali mi ga i dalje tražimo u svakom čoveku. U nama je ostao urezan njegov lik kao slika divno ispisanih nota. Ostala je njegova mera. Naučili smo da slušamo druge ljude, da ih bolje posmatramo. Zašto mu nismo nabavili violinu? Zašto ga nismo pitali? Svi smo govorili samo o sebi.

DIJETE*)

I sada mali Ben sjedi razrogačenih očiju i gleda. Što sad?

Marija ga je obukla i rekla mu da čeka na kavu. I on čeka i misli. Što se to dogodilo sinoć?

Kad se je razbudio iz sna baka je bila obučena i tiho, sasvim tiho plakala. Po sobi su se vrtila trojica od onih koje su posljednjih dana promatrali kroz zavjese i govorili o njima. Ben se ne sjeća što su govorili, ali zna da su ti ljudi zli. A sinoć su oni bili u njegovoj sobi i razbacivali stvari. A već je skoro sve i bilo razbacano. Sjeća se Ben da je jedan htio nešto gurnuti u džep i da mu drugi nije dao i da je onaj prvi bio crn i visok, a onaj drugi manji crvenosmeđ, i da su se posvađali. I vikali su jedan na drugoga, a Ben je zapamtio da je onaj visoki crni doviknuo onom manjem crvenosmeđem: „Budalo!” I još nešto, ali to nije zapamtio. A onaj crvenosmeđi nije odgovorio ništa. Samo je nastavio da razbacuje stvari. Valjda to zli smiju govoriti jedan drugome, jer on to nije smio. I onda su opet sva trojica preturali — pretresali. U jednom momentu onaj crvenosmeđi prevrnuo je iz ormana njegovu kutiju igračaka i one su se rasule po podu. Tračnice su pale odmah do kutije i ona ih je djelomično poklopila. Valjda je poklopila i lokomotivu, jer je on nije vidio. Tek dva su vagona otišla malo na stranu. A uz vagone su se rasipale obojene kocke, kabina kamiona — onog crvenog, polupanog — i jedan glineni vojnik. Samo je medo odletio nekuda sasvim postranice. Da, sjeća se Ben dobro da je htio podići medvjeda, ali se nije usudio maknuti iz svoga krevetića. A nije se usudio, jer je baka u taj čas glasno zaridala, a oni zli počeli se smijati. Možda su oni i zato zli što se smiju kada drugi plaču?! I zato je Ben ostao miran u svome krevetiću i nije se micao. A onda se, odjednom, pojavio na vratima nekakav četvrti i pozvao onu trojicu. I onda su svi prošli. I baka, koja je ridala i koja je htjela da ga zagrlji, ali joj nisu dali. Kao da je to njihova baka a ne njegova. A onda su se vrata zatvo-

*) Ova priča stigla je za nagrađni konkurs Saveza jevrejskih opština god. 1956 i nagrađena je, ali se autor ni do danas nije javio.

mila. Samo je onaj crveno-smeđi ušao još jedanput i uzeo ono što nije dopustio da uzme onaj crni, visoki. Ne zna Ben što je ono bilo, ali zna da je to baš ona ista stvar zbog koje je visoki crni rekao crveno-smeđem da je budala. A kada je crveno-smeđi otvorio vrata, provalio je u sobu krik, baš kao da ih je on otvorio. A bio je tako čudan, kao da nije poticao od njegove mame. I onda su se vrata zatvorila i glasovi izgubili. Sjeća se Ben da je još dugo sjedio u svome krevetiću i da je onda ušla Marija. A Marija je plakala. Prišla je njegovom krevetiću i zaridala, da su i Benu navrle suze na oči, a da nije točno znao zašto. Valjda zato što su svi posljednjih dana plakali. I Ben je htio pitati zašto plače, ali se bojao. Bojao se. Čega? Ni sam nije znao. I tako je Marija stajala kraj njega i plakala. Dugo. Odjednom je zazvonilo zvonce i Marija je prekinula plač. Stajala je tako sve dok zvonce nije zazvonilo drugi put. Onda je ustala i poslala kao da će da otvori. Ali kad je stigla do vrata, koja vode iz njegove sobe u hodnik, zastala je, i okrenula se njemu: „Zar i to?” I onda je kriknula i zaletjela se prema njemu: „Ne, tebe ne dam! Ti si mali. Ti si sada moj. Ne dam te! Ne dam!” I sjeća se Ben da su oboje opet počeli plakati, Marija glasno a on tiho. A on je htio reći: „Ne daj me, Marija!” Ali nije rekao. Zvonce je opet zazvonilo. Marija je ustala i poslala: „Ne boj se, — rekla je, — ja te ne dam”. A on je i opet htio reći: „Ne daj me, Marija!” Ali nije rekao. A i Marija je već otišla. Sjeća se Ben da je trajalo dosta dugo dok su se vrata opet otvorila. Samo Ben se prestao bojati. Prestao se bojati, iako je u sobu ušao onaj čovjek koji je stanovao na drugom katu i koji je uvijek bio strog i zamišljen i koji nikada nije dolazio k njima. Zastao je nasred sobe i zaklimao glavom. Onda mu je Marija otvorila vrata susedne sobe i on se uputio onamo, a Marija za njim. A onda je čuo kako odlaze još dalje i kako se vraćaju. Kada su opet došli u njegovu sobu, zatvorili su vrata i razgovarali. Ne zna više Ben što su govorili, ali se sjeća da je onaj čovjek pokazivao glavom na njega i da je govorio da ga treba nekuda odvesti. Onda je prišao, položio mu ruku na glavu i rekao: „Ben!” A Ben se sjeća da je htio reći „Molim”, ali nije rekao ništa. I tako su stajali u istom položaju, a Marija je opet zaplakala. I Ben je htio da plače, ali nije mogao. „Ne plačite, Marija”, — rekao je onaj čovjek, ali je i on plakao. Samo ne glasno, nego onako kako već plaču odrasli, samo mu je glas podrtavao, a oči su mu bile pune suza. Onda se trgnuo, pogladio ga po glavi i pošao prema vratima. I opet se sjeća Ben da je nešto govorio Mariji, da će doći sutra i da će nekoga odvesti, a onda je izišao. Marija ga je pratila i odmah se vratila. Prišla je njegovom krevetiću i rekla: „Spavaj!” Ali on nije zaspao. Marija je dugo stajala kraj njega, a onda je rekla: „Kasno je”. Zatim se okrenula, kao da će otići, a onda je stala da lomi ruke i, kao da ih prvi put vidi, klekla pored igračkaka. I sjeća se Ben da je pomislio: „Zar će se Marija igrati?” Ali Marija se nije igrala. Skupljala je igračke i nešto govorila. On više ne zna što je govorila, ali zna da je to

bilo ružno. A njemu je to bilo drago. Jer Marija je jecala i govorila nekim čudnim visokim, piskutljivim glasom i njemu se činilo kao da to govore njegove igračke i da se svojim krhkim, lomnim glasićima brane od crnog visokog i crveno-smeđeg i onog trećeg i svih onih koji su zli. Onda je Marija stavila kutiju u ormar i htjela otići. Ali on nije htio da ona ode. Rekao je: „Ostani, Marija!” A ona je rekla: „Ostaću”. I spavala je u sobi s njim. Samo on dugo nije mogao zaspati i ona se svaki čas dizala i prilazila njegovom krevetiću: „Spavaj, Ben!” „Hoću, Marija”, — odgovarao je svaki put, mnogo puta. I...

Sada sjedi tu i sjeća se svega što je bilo. I misli:

„A kada će doći ostali?”

I misli:

„Kada će se ovo završiti?”

I misli:

„Kada će opet biti kao prije?”

I onda dolazi Marija i nosi mu kavu:

— Jedi, Ben!

A on uzima žličicu i mješa. Dugo mješa. Tako dugo, da ona opet reče:

— Jedi, Ben!

A on opet mješa.

I misli, kako da pita Mariju — „Gdje je moja mama?”

A kada zausti da pita i podigne glavu, ona samo reče: — Jedi, Ben!

I on se onda ne usudi pitati. I onda opet mješa. I opet hoće da podigne glavu i opet se ponavlja ista igra.

„Sada ću pitati”, odlučio Ben. I onda zazvoni zvonice, i Marija reče poslednji put:

— Jedi, Ben!

I plačući istrčao iz sobe.

Spolja se čuju glasovi, ali on ništa ne razumije. I kada se otvore vrata, opet uđe onaj čovjek koji je bio jučer i hrabro reče:

— Zdravo, Ben!

I pruži mu ruku. A Ben ustane i hoće da ga pozdravi, ali ne može. Onda se onaj nasmiješi i reče:

— Dobro, Ben. Sjedi i jedi!

I Ben polako sjedne i opet uzima žličicu i opet mješa. Onda onaj pogleda Mariju, a ona slegne ramenima. I sada i čovjek sliježe ramenima i prošapće:

— Dobro je. Onda, idemo.

Ali nitko se ne miče. Čak je i Ben prestao mješati. I stoje tako i čekaju. Konačno, čovjek prošapće:

— Hajdemo!

I pođe prema Benu i pruži mu ruku. A Ben ustuknuo i zapita:

— A kuda idemo?

A Marija odgovara:

— Idi s gospodinom, on je dobar... on će te povesti... povest će te sa sobom... i ići ćeš tamo... tamo... tamo ima on svoj stan... i tamo ćeš ti biti... i tamo će dolaziti mnogo djece s kojima ćeš se igrati... isto kao tu... Idi, Ben, s gospodinom! Idi... Mnogo djece... mnogo djece... Idi!...

I sada Marija zaplače i onaj čovjek prošapuće, kao da moli:

— Hajdemo, Ben!

Ali Ben se ne miče. Pogleda Mariju, pa onda opet onog čovjeka i odjednom osjeti da je sve što Marija govori laž i da se dogodilo nešto čemu on ne zna imena, ali da je to nešto strašno i prvi put samome sebi jasno postavlja ono pitanje koje ga je stalno mučilo, a koje je stalno izbjegavao. I vrisne negdje iz dubine svoje dječje duše:

— Ja neću ići. Ja hoću svoju mamu. Mamu. Mamu svoju hoću. Gdje je moja mama?

I onda zaplače i ridajući izgovara:

— Mama...

Pred očima mu se zamagli i kroz suze vidi kako onaj čovjek očajnički maše rukama i kako se okreće zidu. A Mariju više ne vidi, jer mu suze smetaju. Ali zna da Marija plače. I zna da onaj čovjek isto tako plače, iako mu ne vidi lice. I tako svi plaču. A onda, kao da mu je od suza ipak postalo lakše, kao da se otesao tereta, koji mu je pritiskao mozak, pogleda Mariju. A Marija je sakrila lice rukama i samo jeca. Zatim pogleda čovjeka. A čovjek je bio još uvijek okrenut zidu i baš je vadio rupčić iz džepa. Valjda da obriše suze. I kada opet spremi rupčić u džep, okrene se Benu i govori tiho i nesigurno:

— Slušaj, Ben! Ti si velik dječak. I pametan. I moraš biti dobar. Tvoja mama je otišla. A tamo kuda je otišla nije lijepo i zato te nije pvela sa sobom...

— Ali ja hoću svoju mamu, — opet zaplače Ben, — ja hoću da budem s njom. Meni je lijepo gdje je moja mama. Svugdje. Svugdje je lijepo gdje je moja mama. Ja neću nikakove djece, ja hoću svoju mamu...

— Slušaj, Ben, — govori opet onaj čovjek. — Ti jako voliš svoju mamu i tvoja mama voli tebe, ali ona je morala otići, morala je...

— A zašto je morala? — zapita Ben. — Zašto mi nije rekla kuda ide?

I sada čovjek zastane, a onda priđe sasvim do Bena i klekne pred njega:

— Slušaj, Ben. Događa se tako da netko mora otići... daleko... jako daleko... i tako je i tvoja mama otišla. Otišla je... jer je tako morala.

I sada Ben govori sasvim mirno i kao za sebe:

— Nije morala, odveli su je.

A Marija i čovjek ne govore ništa. I da bi razbio sumnju do kraja, da mu već jedamput kažu da je otišla i da je više nema, zapita:

— A hoće li se vratiti?

Čovjek zastane, a onda mu se lice razvedri:

— Da, vratit će se, ako budeš dobar... samo ako budeš dobar, veoma dobar...

I traži riječ. Ali nema nikakove riječi. I onda naglo prospe bujicu:

— Vratit će se. Sigurno će se vratiti. Samo treba čekati. Treba čekati, jer je ona otišla na daleki put. A kada se vrati... A vratit će se... sigurno...

I tu čovjek opet zamuca i samo ponavlja besmisleno:

— Vratit će se... Sigurno.

I Ben sada zna da se ona neće vratiti. Ali on je još dijete, on je još juče imao pet godina i on tako jako želi da se njegova mama vrati, tako jako da hoće da povjeruje. Ali sada mu više ništa ne govore, a Ben bi htio da govore, jer je shvatio strahotu stvarnosti i plaši je se. Plaši se što sada zna sve. Ali oni uporno šute. Onda Ben, koji više nema pet godina, hoće opet da ima pet godina i hoće opet da vjeruje.

— Dobro je. Ja ću biti dobar, ako će se onda vratiti mama. Vodi me!

Ta čudna, nevjerovatna hrabrost oduze čovjekovim ustima moć da išta rekne, on mu samo nijemo pruži ruku te podoše. Na vratima čovjek zastane:

— Marija, donesite postepeno ono što je najnužnije, a mi idemo dok je još rano, da nas nitko ne vidi. Hajdemo!

Ben je poslušno prekoračio prag i odjednom se našao lice u lice sa stanarima sa sviju katova, koji kao da su slučajno naišli.

„Svi oni hoće vidjeti, da li sam ja dobar, — pomisli Ben, — jer valjda svi znaju da će se zato vratiti mama, a možda i svi ostali.”

I Ben niže misli u koje ne vjeruje, ali u koje hoće da vjeruje.

I oni podoše kao kroz špalir. Žene su plakale, a muškarci su stajali mirno i klimanjem glave pozdravljali. A oni su se penjali na drugi kat, prolazeći nijemo i lagano kraj otvorenih vrata na kojima su stajali stanari. I Ben osjeti da je to zbog njega, zbog toga što on sada nema svoje mame, a svi znaju da će on biti dobar, i da će se zato njegova mama vratiti. I htio bi zagrliti sve i viknuti svima: „Svi će se vratiti!”

Ali šuti, jer želi biti veoma, veoma dobar. Čak nije rekao ništa ni kad je prošao pored Ivice, s kojim se svaki dan igrao. A Ivica je ponosan što poznaje tako dobroga dječaka, što je čak njegov prijatelj, i zato sada maše rukom i govori: — Ben!

I Ben osjeti da su svi ti ljudi protiv onih zlih, i osjeti nešto toplo, nešto veliko, nešto što nije znao protumačiti. Ali Ben je sada znao da više ne smije plakati. I išao je dalje. I kada je čovjek otvorio jedna vrata i ušao, Ben ga je još uvijek držao za ruku.

— Stigli smo, — rekao je čovjek i htio povući ruku, ali Ben ga je čvrsto držao.

— Ne boj se, — opet je rekao čovjek, a Ben je izustio tiho, ali vjerujući:

— Ne bojim se, ali tvoja je ruka tako topla.

A čovjek ga pogleda, zagleda mu se u oči i reče:

— Hvala ti, Ben.

I okrete glavu na drugu stranu.

A Ben, koji je u tih nekoliko sati sagledao čitav jedan život dobra i zla, Ben, koji je još sinoć bio dijete i koji je na tako drastičan i surov način postao čovjek, osjeti da nije sam i da mora sa svima koji su protiv zlih podnositi jednak teret boli. I priđe čovjeku koji ga je doveo i reče mu najnježnije što je znao i najčvršće što je mogao:

— Ne plači!

NOVE CIPELE

Odlomak romana „Avlija na Jaliји”

Svakodnevnica je daleko, daleko od mene. Otkinula se, otrpnula je nekud u zrak. U mislima zbogom joj kažem i za njom ne žalim. Sve je izmenjeno od jutros. Sve je dobilo drugi izgled, boju i sjaj. I nebo i sunce i naša avlija i svi oni koji se oko mene kreću, dišu i gledaju izmenjeni su u mojim očima. Sve se smeši, sve peva, sve se raduje oko mene, u meni, gore, dole, na sve strane... Čini se kao da je svemu i svakome znano da je oživeo moj davnašnji san: dobila sam nove cipele. Žute. Duboke. Na „kapne”.

Dok sa zanosom i divljenjem, kao opsednuta posmatram nove cipele koje, ponosne i gorde, kao vojnici uspravno stoje na polegnutom jastuku „minderluka”, kao iz nekog dalekog kraja čujem odjek glasa moje majke koja mi daje na znanje:

— Večeras ih nećeš ponoviti... Nego tek sutra...

Skoro uvek se nešto u meni buni i želi da protuslovi onome čemu me majka primorava da usvojim kao „najbolje” i „najpametnije”. Ovoga puta njene sam reči prihvatila kao umesne i mudro na mesto postavljene. Zaista, zašto da navučem večeras nove cipele? Ko će ih gledati? Ko će ih videti? Zar će im iko pokloniti značaj kakav zaslužuju?

Kada se budu upalile sve svetiljke, kada svečanost dozove mnoge goste i „maske” u svoje uzavrelo krilo, ko će od njih u sebičnoj razdraganosti i veselju da spusti oči i uperi radoznalost na nove cipele nekakve devoјčice, koja će zajedno sa ostalom decom iz avlije sedeti u „velikoj sobi”, u poluosvetljenom uglu, za „dečjim stolom”? U takvim nesvakodnevnim trenucima („Mezas di Purim” se svetkuje samo jednom godišnje), deca su sporedna lica na koja se ne obraća pažnja i ne pridaje im se ni najmanje važnosti. Od kada znam za svoju ličnost, od kada pamtim svoje postojanje znam: uvek je tako bilo.

U središtu Jaliје, u okviru veseloga zabavišta dečje svetkovanje purimskoga praznika ostvariće se u punoj meri tek kada prođe ova noć i ozari se jutro. Tada ću ja da se ponovim! Pokazaću se u novim cipelama malim mojim drugovima i drugaricama. Oni će da im se

dive, i pokloniće im isti značaj kakav sam im sama pridala — jer, ko od njih bolje da znade šta znače nove cipele onome koji je dugo na njih čekao.

*

Od jutros, uoči dugo priželjkivane purimske svečanosti, primanja gostiju i „maske” za „Mezas di Purim”, sve žene u našoj avliji u zajedničkoj kuhinji imaju pune ruke posla. Mesi se. Kuva. Peče. I prepire. I viče. I plače... Deca zaviruju u kujnu. Kroz prozor. Kroz vrata. Ulaze. Izlaze. Smetaju.

Iako bez škrtarenja po njima svakoga časa padaju bubotci i prilepljuju im se zaušci, ne napuštaju deca danas bojište lakoga srca. Htela bih videti koje bi od njih imalo volje i odvažnosti (ja to nemam) da se svojevolumno odrekne neolizanih kašika i neostruženih šerpenja slasnih sadržina do kojih se često ne dolazi.

Žuri se, žuri, žuri na sve strane. Spušta se u podrum. Penje se na tavan. Trči se u bakalnicu još po koju šoljicu zejtina i sirćeta i još po koji gram cimeta ili bibera... Kada se bude smrklo, kada skazaljke na časovniku označe osam sati, treba sve već da bude pripremljeno i uređeno, da u miru svako od zvanica uzmogne da zasedne na određeno mesto.

Pred uglednim gostima („Biće ih puno večeras!”, uverava moj otac) postaviće se, kao i uvek u ovakvim prilikama, ponajbolji zalogaji — najukusnija jela i đakonije. Gosti će da žvaću i grickaju preko cele noći — sve do zore.

— Biće večeras lumperaja! — prolazeći pokraj kuhinje gazda-Kalef je dobacio zaposlenim ženama, nakrivivši kao pijanac šešir na uvo. — Samo fino da spremite, gazdarice, — dodao je sa važnošću, — da se ne obrukamo pred gostima i „maskama”. Lako ćemo posle cele nedelje da kuvamo postan pasulj i kačamak...

*

Muzika je bila smeštena u pretsoblju. Čiča-Toma, naš komšija, zvan „bandist”, zauzeo je dostojanstven stav za svojim basom u jednom uglu nasuprot „velike sobe”. Uz njega su bili njegovi sinovi. Bas će pratiti njihove violine. A muzika će biti besplatna.

— Komšije smo, bre, brate... Džabe će sviramo za vas... — izjavio je čiča-Toma od jutros, u trenutku kada je gazda-Kalef hteo s njime da stupi u pogodbu pitajući ga koliko će trebati muzika da se plati.

A u „velikoj sobi” sedeli su već birani gosti po redu i rasporedu ranije zamišljenom. Tu je bio kmet beogradske opštine (zaslužan građanin sa mnogo ordenja), njegova žena učiteljica osnovne škole sa Doréola (— Budi fina pred njom, i lepo joj kaži: „ljubim ruke!” — savetovala me je majka pre početka zabave. — Kada ujesen pođeš u prvi razred, ona će te u školi učiti...), moja baba-Rifka, tija-Lavra „la mestra” (poznata po tome što drži zabavište za nevaljalu decu sa

Jalije), dorćolski furundžija čiča-Janićije kome je jesenas umrla žena, i još mnogi, mnogi drugi...

Naša pralja za „veliki veš“, baba-Nasta, po komšiluku priča vazda istu priču o čiča-Janićijevoj pokojnici:

— Bila je debela, sirota žena... Salo joj je pritiskivalo srce. Da omršavi jela je svakoga dana po tri limuna. Od njih se lagano sušila, dobila je jektiku, pa umrla...

I moja tetka-Duda se računa u počasne zvanice kojoj je večeras mesto među odabranim gostima. Ona je dugogodišnja udovica. Živi s ćerkom. Braća je pomažu.

Nedavno su dve komšinice iz naše avlije o njoj razgojarale, zabrinute za njenu sudbinu.

Prva:

— Dudina Debora će morati hoćeš-nećeš da uči za doktora... Ko će devojkicu uzeti bez miraza...

Ona druga, zavrtivši glavom i odmahnuvši rukom, s uzdahom je potvrdila:

— Imaš pravo. Sirota Duda!

— Gospodin Menahem će večeras do gospojce-Bukice sedeti. Da pričaju... Da se razgovaraju... I da se bolje upoznaju... — objavlila je celom komšiluku tetka-Anula, prva rođaka gospojce-Bukice, u čijem se stanu večeras svetkuje veseli praznik.

Tetka-Anuline reči nisu bile uzaludno nabačene. Uistinu, evo, vidim ih, oni sede zajedno jedno kraj drugoga. Gledaju se. Smeše se jedno drugome...

Gospojca-Bukica je tri godine pohađala pansionat u Beču. Govori nemački. Svira klavir. Meni se naročito sviđaju njene zlaćane kose, bele ruke i sedefasti nokti. A nalazim i bez toga da je krasna, prekrasna devojkica!

Moja tetka-Netika, njena drugarica iz osnovne škole, tvrdi međutim da nije istina!, gospojca-Bukica nije ni najmanje lepa, nego ona samo stoga lepo izgleda što se „maže“ Ljubičica-kremom i puderom...

Bilo kako mu drago, ovako ili onako, tek jedno je sigurno, cela Solunska ulica o tome pripoveda: „Gospojca-Bukica će se udati za gospodina-Menahema”...

Gospodin-Menahem je u Pešti učio za knjižara, a miraz gospojce-Bukice će mu pomoći da uzmogne otvoriti sopstvenu knjižaru, negde na Dorćolu. Tu bi on, kako sam već više puta čula da se hvali bio „sopstveni gazda”.

*

Kada su, usred meteža uskomešanih glasova razdraganih gostiju udobno smeštenih na svojim mestima, zazvučale prve reči naučene glume (već cele ove nedelje kroz pukotinu podrumskih vrata slušala sam i videla odlomke ove pretstave), izgovorene ispod „larfi” od crnih krpa, tiranina-Amama (Mošika) i njegovog sudca (Avra-

mika), u celoj prostoriji nastala je tišina slična tišinama koje stvaraju odredi „Velikog posta“ u sinagozi.

— Pogledajte, narode, tiranina Amana! — izrekao je sudac (Avramiku) sekući tišinu reskim glasom. — Spremio je zaveru. Hteo je da uništi jevrejski narod. — Pakleni naum sprečila je kraljica Estera. I izdala zapovest:

— Narod neka mu sudi!

— Smrt Amanu! Smrt Amanu! — povikaše uzbuđeni glasovi prisutnih gostiju, domaćina i mnogobrojne dečurlije za sviju strana bodreći sudca (Avramika) da uništi tiranina (Mošika).

Dobivši od naroda saglasnost i potsticaj, „sudac“ nije dugo oklevao da se osveti opakom „tiraninu“. Junačkim pokretom ruke iz pojasa je izvukao nož (drveni, sopstvena izrada!), besno je njime nekoliko puta zamahnuo zrakom i „ubio“ „tiranina Amana“ bez teškoća, i bez otpora, kao što se ubijaju muve u letu...

Kada je „usmrćeni“ „tiranin“ s velikim treskom pao na tle, sa sviju strana se zaorilo oduševljeno klicanje i pljeskanje:

— Živeo Avramiku! Živeo Mošiku!

Kada su Avramiku i Mošiku svoje „larfe“ otrgli s lica i svoje kartonske kalpake skinuli s glave, pošto su se prethodno više puta poklonili pred oduševljenom družinom, pridružili su se k nama za „dečji sto“. Tada nam je prišla i tetka-Streja, žena našega bakalina, i podelila svima čokoladne mišiće iz Šondine fabrike. („Šonda je to poklonio!“) Avramiku i Mošiku dobili su po dva mišića, drugi su dobili jednog. Kada je neko od nas primetio da mišići nisu oni „pravi“ (otpale su im uši, nos, ili su bili lišeni svojih repića — „poklonu se ne gleda u zube!“), onda je tetka-Streja objasnila da je to „svejedno, i tako će se oni pojesti“...

Onda su se redale „maske“ jedna za drugom. Kao najveće uzbuđenje, uz veliko oduševljenje prisutnih pojavila se kraljica Estera s dugom haljinom, raspuštenom kosom i krunom od blještavih „šljokica“. Za njom su posle ulazili jedan za drugim: Kraljević Marko i Musa Kesedžija, Džek-Trbosek, Otelo i Dezdemon, maskirani „čočeci“ iz Dardaneli-kafane, i još toliki, toliki drugi...

Za sve vreme treštao je bas. Cvilele su violine. Okretalo se kolo. Vrtio valcer... A docnije, u noći, moja tetka-Netika svojim dubokim glasom pevala je neumorno sevdalinku za sevdalinkom...

Koliko je dugo trajala zabava, ja ne znam. Nad starim tulbetom turskog amama blještalo je jutarnje sunce kada sam otvorila oči. Ležala sam u svom krevetu. Odevena.

*

Od jutros, sasvim rano, avlija je još spavala od noćasnijeg bdenja — prolazeći kroz kapiju osetila sam da mi je hladno (kaput je bio star, uzak i kratak, nisam ga htela obući) i da me pomalo tište nove cipele. To je malenkost, dabome. Nisam se na to htela osvrnuti. Isuviše je toga, značajnoga i neobičnoga preda mnom stajalo i čekalo na moj dolazak da bih na tome mogla i za trenutak da zastanem.

Dalje, dalje. I sve dalje... Jurim... Letim... Kao da me paperje uznosi... Samo dok zaobidem prvi ugao, i još jedan uski sokačić prekoračim prodreću u središte dečje radosti. Zablistaće pred mojim očima čari i lepote purimskoga vašara na koji sam tako dugo čekala... I nije samo to. Još je i više od toga. Vašar će i mene videti u bližanju: imam nove cipele!

Neskladni zvuci pomešanih glasova truba, bubnjeva, vike, dozivanja — opšteg meteža, kao fijuci vetra dopirali su do mojih ušiju još pre nego što sam stigla očekivanom cilju. A kada se preda mnom ukazao prizor — zamaman i divotan, šarenilo i živopisnost dečjeg zabavišta, meni poznatog od ranijih godina, tek što sam koraknula među prve redove vašarskih tezgi, skladno poređanih sve do podnožja Dorćola, ispred kojih su zagovorljivi trgovci prodavali robu na račun dečjeg veselja, začula sam oko sebe graju i uskomešanost poznatih glasova. I začas su me opkolili sa sviju strana mali moji drugovi i drugarice, i znanci iz Solunske ulice, i drugih ulica bližih i daljih.

— Srećno... Srećno... — glasno su uzviknuli svi zajedno očiju uprtih u moje cipele.

— Srećno... Srećno... — odvratila sam prema njima pomno posmatrajući njihove.

Poznato je širom Jaliije, znade se još i dalje: danas je dan novih cipela. Ko ih nema nije ovamo ni došao. Ostao je kod kuće sa neutješnim mislima...

Onda smo se svi zajedno uputili obilazeći tezgju za tezgjom, zureći radoznalo na izobilje i raznolikost izloženih predmeta koje može pribaviti svako kome ne manjkaju potrebna sredstva. A svako je od nas danas obezbeđen po kojim novčićem... Ja sam od oca dobila groš! Veliki. Sjajan. Nov. Da što više parica zvecku u mom džepu, groš sam promenila u četiri marijaša. I zveckam njima svakoga časa. To me zamamljuje... I prebrojavam ih s vremena na vreme. Oprezna sam: možda sam koji izgubila? Prijatan je i pouzdan taj zvuk koji potstiče usplamtelu maštu i ukazuje na mogućnost, začas, ako te je volja, ako želiš i hoćeš, da dođeš do kakve lepeze od japanske hartije, da postaneš posednikom kolačarskog srca s ogledalcetom, da se osladiš „lušom“ od prženog šećera, da prikačiš na kovrdže taftanu „lep-tir-mašnu“, da iz punog fišeka otkidaš i grickaš leblebije, semenke i kockice, ili odjedanput da žrtvuješ celi groš i postaneš sopstvenikom čudesnog kalema „diabola“. Bez nadzora, bez saveta i bez uticaja drugih danas si gospodar da se po sopstvenoj čudi i prohtevu osloniš na svoj ukus, na svoje želje i na svoju samostalnost. O, kada bi o tome nešto znali odrasli ljudi koji su se već odavno odrekli i bacili u zaborav zlatne dane svog detinjstva!

Zažarenih obraza, sva ustreptala od nabujalog zadovoljstva, u društvu ostale dece, baš u času kada sam birala diveći se nekakav šareni đerdančić od staklenih zrnaca koji mi je zapeo za oko i osvojio mi srce i maštu, kao da je iz unutrašnjosti zemlje iznikla, stvorila se među nama Rahelika. Kako sam je ugledala, okrenula sam

glavu. Ona nije dobra devojčica. Do sada sam zbog njene zloće mnogo gorkih suza prolila. Neka prođe s mirom. Meni ona nije potrebna.

I moji su prijatelji isto postupili. I njima je ona mrska, premrska već odavno.

U trenutku kada je Rahelika uvidela da niko od nas nije hteo da je vidi, a ja pogotovu da je nisam ni jednim pogledom udostojila pažnje — duboko uvređena, bez mnogo čekanja, našla je pred sobom izgovor da se osveti, prosipajući oko sebe otrovne kapljice.

— Drži se kao princeza.... A pravi se „Toša”... Bolje će biti da malo promeri „kapne”... Možda će onda spustiti nos.

U prvi mah niko od nas nije znao na koga se te reči odnose. Ali, ubrzo, kada smo svi zajedno, kao po komandi spustili oči u pravcu naših cipela, očita se slika pred nama ukazala. Bez dvoumljenja bilo je na videlu: „kapne” mojih cipela bile su nejednake. Ne mnogo, malo, malecno, jedva vidljivo jedna je „kapna” bila šira od druge...

Šta sada da započnem kada je moja radost ugašena? Kamo sada da se usmerim (ovde mi opstanka više nema) kada je moj ponos srušen do temelja?

Još dugo su moje oči bile oborene (odakle mi snage da ih podignem?), a kada sam po kretanju cipela razaznala da je Rahelika otišla (ah, kako je i zloba još ujela moje srce kada sam zapazila da su „kapne” njezinih cipela bile podjednake) i kada su se jedan za drugim razišli moji mali prijatelji (otišli su... shvatila sam: bili su svedoci moga poraza, nisu hteli da me prinude da osetim još i njihovo sažaljenje), uputila sam se laganim korakom u pravcu kuće.

Na pragu sam zatekla majku.

Uplašenim glasom ona me je zapitala:

— Šta se desilo? Zašto si se vratila?

Zar da spomenem, zar da iznesem pred nju sve ono što me je maločas zapeklo i zbolelo? Hoću li od nje da zatražim da mi podnese račun i da kaže na to ko je skrivio moj jad: nesavestan trgovac koji je možda njoj podvalio prodavši joj cipele s „felerom”, ili su njene „prebrojane pare” bile sukrivcem za moju nevolju?

Srce mi je bilo stisnuto. Izgnječeno...

Ništa nisam pitala. Ništa nisam kazala. Samo sam promucala:

— Meni je hladno... I žulje me cipele...

Kada mi je majka pomogla da skinem cipele, stavljajući me u postelju brižno me je upitala:

— Boli? Boli li te mnogo?

Očiju neprekidno uperenih u cipele (nikada ih više neću nositi!), koje su bezočno virile ispod jedne stolice, sa „kapnama” što su zlobno u mene zurile, kao malopre Rahelkine oči — nisam odgovorila na majčino pitanje, već sam sa gnušanjem naglo od njih okrenula glavu na drugu stranu i briznula u plač...

Majka je sve razumela.

I nije dugo čekala da mi dokaže kako su moje patnje i njena sopstvenost. Nadnela se s nežnošću nad mojom posteljom. Poljubila me. A onda se sagnula. Uzela cipele. I napustivši sobu tiho je za sobom zatvorila vrata.

SKELA BROJ PET

Odlomak iz dnevnika

Memljivo je i neutešno ovo svitanje zore, a ipak puno nepoznatih mogućnosti. Presovani jedan uz drugog među stražare mongolskih očiju, naoružane mašinkama, mi se utapamo u januarsku maglu. Koliko nas može biti? Hiljadu? Deset hiljada?

Ne može se sagledati kraja gomili koja korača u gustim redovima, ali ja se osećam usamljenim. Sam i bez druga. Nemam ni ime: rob nema ličnosti. Juče još prinudni radnik kaznene čete. Danas ruski zarobljenik. Sutra će me sudbina baciti možda u Sibir, među verenike smrti.

Ko shvata logiku ljudskih zbivanja? Ko zna u kakvu se budućnost uliva potok krvi i suza? Ko će preživeti, i ko izgrađivati novi život na ruševinama razorenih domova? Ko će, među kulisama života, da ponikne u tajnu kakvi sve monstruozi dirigenti upravljaju Simfonijom Stradanja? I ko će dati odgovor na onih milion „zašto?“

Masa korača spotičući se po jutarnjoj magli prema mostobranu u Baji. S vremena na vreme pucnjevi pušaka prekidaju monotoniju marša. To su pretnje gonilaca roblja, da se zastraše oni koji žele da beže.

— Svaki se tiranin plaši, — sevnu u meni. Nekakvo prkosno samopouzdanje osvežava moje korake: može me napustiti ceo svet, može propasti svaka vrednost, ali iz sloma ideja i sistema, teorija i iluzija ja ću već spasti sebe, ma šta to stajalo.

Memljivo je i neutešno ovo svitanje zore: a ipak puno nepoznatih mogućnosti...

Odlučno, s neutoljivom čežnjom pevušim usput himnu gonjenih:*)

*) U originalu (mađarski tekst) glasi ovako:

Haza vāgyom, haza vāgyom,
Nincs más gondom,
E vilāgon.
Kőnny pereg a szememen,
Faradt a sziv,

Asszony, gyerek, szerelem
Mind haza hiv...
Haza vāgyom, haza vāgyom,
Nincs más gondom e vilāgon...

*Žudim kući, žudim kući,
Nemam druge brige
Na ovome svetu.
Suza blista na mome oku,
Srce mi je umorno,
Žena, dete, ljubav,
Sve: kući me zove...
Žudim kući, žudim kući,
Nemam druge brige
Na ovome svetu...*

Žena, dete? Iz jednog potonulog sveta pomalja se namučeni lik Eve kada se onog kobnog dana, pre uvagoniranja, opraštala očima punim suza, poslednjim pokretom ruke:

— Pazi na sebe, srce moje! Treba da se vratiš zdrav, da bismo zajedno podigli dete koje dolazi.

Poslednje reči moje žene već su se gušile u ridanju. Naše dete koje dolazi — tako reče ona, a ja ne znam ni sada, posle godinu dana, da li sam otac muškarčića ili curice? Nije prispelo do mene ni jedno jedino pismo, znak života, a ne mogu čak ni da slutim da li je žena još živa i čeka li na mene? Na tekućoj traci rata ovakve su se tragedije stvarale masovno. Tragedije zbog kojih se više niko ne uzbuđuje. Odvučen ili ostavljen kod kuće, — sve su to žrtve, — ko tu može da pomogne? Sudbina nas baca sve kao lišće pograbljeno u olujini rata.

Iz magle koja se lagano raspršava ukazuje se pored druma nahe-reno T jednog derma. Iz reda koji se kreće preda mnom iskače s čuturicom u ruci jedan drug po nevolji: hoće da uzme vode za kasniju potrebu.

— Napuni i moju! — vičem za njim i već mu pružam svoju jedinu čuturicu koja mi je ostala kao poslednja imovina iz kalvarije fašističke epohe. Iza naših leđa čuje se groktanje mašinke kao odgovor: moj uslužni drug po nevolji nije mogao uzeti vode iz drvenog vedra koje se nudilo sa dostupnice bunara, bez ijednog jednog jauka stropoštao se na zemlju, svega na jedan metar ispred cilja, grčevito stežući u samrtnom ropcu obe čuturice... Niko mu nije mogao poći u pomoć. Stanje izvan zakona i atmosfera organizovanog terora umrtvili su svaku volju, a do životinje poniženi zarobljenici krivudali su dalje poput prestrašenog stada mimo svog besmisleno ubijenog druga. Nagon samoodržanja paralizovao je duh otpora mase. A kada mi se oko još jednim trenutnim pogledom susrelo sa staklastim očima samrtnika koji je ležao u lokvi krvi, ja sam jasno osetio da su orgije nečovečnosti i okrutnosti, koje je nacističko varvarstvo započelo, otrovale ceo svet.

Nikad nisam verovao u fatum. A evo činjenice me tuku u glavu. Već godinama nemam svog ličnog života, isključen sam iz društvene zajednice sa žigom žute trake oko ruke. I ja, koji sam se još nedavno trudio da sa svoje katedre podižem naraštaje budućnosti ka jednom prečišćenijem humanizmu i svetinji ljudskog dostojanstva i slobode misli, na duhovne visine Getea i Šekspira, evo sada marširam, ponižen do stupnja životinje, put svoje neizvesne sudbine. Prestala je svaka moja veza sa spoljnim svetom, nisam više ni Jevrejin, ni čovek, stavili su me van zakona: rob sam... Poražava ova upućenost na samog sebe, ali zato ipak verujem s avetinjskom sigurnošću, — moram da preuzmem svaki rizik. Preuzeo sam ga i onda kada sam utekao iz kandži fašističkih razbojnika, a i sada kada opet treba da se spasavam od oslobodilaca s Istoka. Stigao sam na novu prekretnicu; ponovo bi trebalo da zakoračim na put usmeravanja svoje sudbine. Samo moram biti oprezan — „pazi na sebe!” — odzvanja u mom uhu Evina oproštajna reč.

Kad smo stigli na Dunav, magla se razišla. Studen nam je probijala u kosti, cvokoćući smo se zbijali na onoj ratnoj skeli koja nas je prevezla na suprotnu stranu.

Tu nas je čekao težak zadatak. Sa glomaznih kamiona imamo da istovarujemo sanduke pune đuladi u težini od dve cente, po šestorica jedan sanduk. Kod modernih robova iznemoglih od loše ishrane i beskrajnog pešačenja posao odmiče sporo. Po našim ledima često puca udarac „potstičućeg” pruta stražara s mašinkom. Naše je poniženje tako veliko da batine primamo s „ničevu”-flegmom. Ali nisu toliko ovi fizički bolovi i ovo poniženje izazvali preteške duševne patnje koliko to što se nije moglo razumeti kako su Jevreji, kao bivši prinudni radnici, dopali iste sudbine sa svojim dotadanjim mučiocima: hitlerovcima i mađarskim žandarmima od kojih je uglavnom i bila sastavljena ova zarobljenička povorka. Opet je porastao broj onih „zašto”? koja su ostala bez odgovora. Sad već gajim samo jednu jedinu želju: da se spasem po svaku cenu. To će biti najopipljiviji odgovor na nelogično ponavljanje zbivanja.

Mostobran liči na razbucan mravinjak. Tenkovi ukopani u zemlju, topovski položaji, izbušena udubljenja, vojne formacije koje prolaze u živopisnoj raznolikosti, kamioni, istovar municije između pojedinih skela.

Šest skela obavljaju saobraćaj sa suprotnom obalom. Među njima moju pažnju vezuje ponajviše skela broj pet. Na njoj se naime ne prenosi vojna sprema već isključivo civili.

U pojedinačnom maršu baš se približuju skeli broj pet baranjske žene i stariji seljaci s putunjom ili rancem na ledima. U brzini ocenjujem: ako bih se mogao pomešati među njih — moje izveštalo građansko odelo pruža mi tu mogućnost — to bi za mene značilo spas i kraj moje kalvarije. Ali ja znam i to da svaki pogrešan korak, otkriven pokušaj bekstva povlači za sobom odmah na licu mesta smrtnu odmazdu.

Osećam: rizik je velik, ali toliko i вреди. Nasiljem ugušeno JA preuzima odgovornost za sudbonosne odluke. Ovak o ili onako — treba učiniti kraj patnjama. Moram da saznam da li žive Eva i dete, hoću da sam pored njih, pa ma šta se dogodilo.

*Žudim kući, žudim kući,
Nemam druge brige
Na ovome svetu...*

Pred jednim prilazom skeli iznenada nastaje gužva. Ogroman kamion beznadežno se bori sa uzvišicom na obali, motor koji umorno brekće nikako ne može da savlada prepreku. Posle tri-četiri uzaludna pokušaja kola opet klize natrag. Čuje se komanda: „Svi zarobljenici ka kamionu!” U isto vreme bugarska baterija pokušava da se probije kroz gungulu. Stražare tatarskih očiju potpuno okupira odstranjivanje kamiona koji je stvorio zabunu, žestoko gestikulirajući raspravljaju slučaj među sobom.

Da, odlučni trenutak je tu... Pitanje života i smrti visi o koncu, ali saznanje opasnosti kao da je zamrlo u meni. Odvažno se približavam civilima koji otstupaju jedan po jedan sa svojim rančevima, — i dok se glavnina zarobljenika boči oko kamiona, s napregnutom pažnjom pratim stražare koji se prepiru. U tom trenutku svega sam dva metra udaljen od reda civila, ali meni se čini kao da je ova razdaljina nesavladiva. U duhovnom naponu želje za spaseњem skoro sam se sav izmenio. Više nisam poslušna lutka vojničke stege te u narednoj sekundi kao da radim u transu pa sigurnim korakom nastupam iza jedne seljanke koja je prtila na sebe putunju. Alea jacta est... — izjavljujem samom sebi i čudim se kako mi je u ovom kritičnom magnovenju pala na pamet baš ova lozinka istoriskog daha. Ili me možda ispunjava samopouzdanjem to što sam dobio prvu fazu svoje posebne, individualne bitke za slobodu? Pravo strahovanje počelo je tek onda kad sam na ratnoj skeli broj pet, stisnut između civila, čekao na polazak.

Trudim se da izmenim svoju spoljašnjost: kapu sakrivam i ukočenim pogledom ispitujem drveni patos skele. Ne usuđujem se da pogledam u svoje zarobljene drugove, bojim se da ne budem prepoznat. Donekle me teši što je moja okolina nema pa ne moram ni s kim da razgovaram. Sedim i čekam i u isti mah čujem kako mi srce kuca.

— Bar da se već krene ova ratna dereglija, — mrmljam za svoj račun. Ako krenemo, hrabrim sam sebe, mogu smatrati da sam dobio i drugu fazu „bitke za slobodu”. Pa će prošla godina ostati samo ružna uspomena, vratiću se u napušteno gnezdo, u onu svoju oslobođenu novu domovinu gde ću opet imati ime i ljudsko dostojanstvo. I moći ću iznova da počnem život.

*Žena, dete, ljubav,
Sve: kući me zove.*

Iznenada sumnjiv zvuk. Oprezno pogledam i vidim da se udaljavamo od obale.

Kao da... jeste... kao da skela broj pet igra ulogu Karonova čuna, a Dunav koji lagano teče ulogu reke Stiks sa onog sveta: samo što suprotna obala ovog puta ne znači Nirvanu za pomrle duše.

Iza predela na drugoj strani reke što se gube u magli već se izdvaja i nazire umirujuća slika moga doma, koji je u nedavnoj prošlosti još bio potonuo u bujicu krvi.

Ratna skela klizi prema SLOBODI...

ZVEZDE SU BILE ŽUTE

Hodnik izliven u brujanje. Vreva u kojoj se raspoznaju samo pokreti i glasovi u stotinu boja. Mešanje svesti i sna. Kao da polusan probija u pore i začepљуje ih. Stvarnost se isključuje. Napolju rana jesen. U granju, u hodu prolaznika. Jedan list se neravnomerno ljulja prema tlu. To je primetio. Onda ga najednom prenu krčanje zvučnika...

— Isak Gaon neka se javi u sekretarijat škole!

Trebalo je da potpiše potvrdu o prijemu preporučenog pisma. Uspeo je da primeti raznobojne marke i modrikastu ruku listonoše. Bila je stara. Pismo. Iz inostranstva?! Sekretarica mu neljubazno tutnu uputnicu. Nešto je smrsila. Nije razumeo šta je rekla. Radosnim pokretom gurne je u džep. Zna. To mu Jevrejska opština šalje redovnu stipendiju. Nije sam. Trenutak ga zapljusnu vedrinom. Ubrza korak. Razred je bio prazan. Sa table mu se neko osmehnu. Toplo. Samo oči znaju da budu tako tople. Prisne. Ljudske oči. Crtež. Neozbiljna ruka koja u igri ponekad pronalazi i tako duboko otkriva bit. U šaranju radost. Na zelenoj plohi belinom je kontrastirala obična ženska glava. Sasvim obična.

Povrh torbe u klupi nađe knjigu sa ceduljom: „Izi, tražio si Kafku. Pozajmio sam ga iz biblioteke. Ne zaboravi kad pročitaš...” Seti se da mu je Adam govorio o Procesu i Kafki. Brbljavim oduševljenjem. Onako kako to znaju srednjoškolci. Stid je kopao nemir nepoznavanja u njemu... trebalo je da... Prljavo-blede korice... Umorne od ruku. Mnogo ruku. Plavi omot pisma sa šarenim markama žarkih boja, podeblji omot išaran sav sa puno crta, napisu i jednim upadljivim *Parti*. Užurbano otvori.

Decembar 1943

Jedino što vidim iz mraka, nazirem, pokušavam da vidim, to su Rafaelove ruke. Lekar sam. Pa ipak, nikad mi neće biti jasno je li hrabrost, je li samonegacija funkcija biologije, sociologije ili psihologije? Rafaelove ruke! Kada bih ikako znao da se služim ugljenom (jedino bi se ugljenom mogle prikazati) nacrtao bih dva pruta,

dve grane sa dugim, dugim ograncima umornim od sebe, od stajanja, od sveta. Ruke su lukovi za sve naše mostove, za sve koje gradimo već ovde da bismo transcendirali ovdašnjost i sadašnjost... gorčinu Da li je snaga da se trpi, konjski da se podnosi ikako proporcionalna broju eritrocita? Ili uverenju i rastućoj živi mržnje u termometru? Svesti ili prkosu, koji se ničim ne mogu meriti. Lekar sam. Kada bih video te ljude u normalnim prilikama, sa tako bih malo postotaka, sa tako malo snage smeo da garantujem. Ali... trebalo je videti Rafaelove ruke. I telo. Postoji li vreme koje bi mimoišlo to da registruje? To što on podnosi... Nailaze oni. Morao sam prekinuti.

Nova godina 1944

Još jednom je zemlja završila svoju elipsu. To je novo. Ostalo je sve staro. Tužno i gorko.

To sam napisao ja, dr David Gaon. A ovo dalje Isak. (Kada je to pisao mislio je na mene. Ja tada više nisam postojao.)

U sobu ulazim s nemiro. Njegove oči mladenački vedre na zidu. Levo je malo veće iza stakala. „Jesi li sam?“ Ostali smo ja i on...

DAVID (*sa slike na zidu*): Morao sam da bežim. Sklonio sam te u Vršac. Kod prijatelja. Na svetu je uvek bilo ljudi koji nisu živeli samo za sebe. Koji nisu merili stepen usluge predviđenom veličinom protivusluge. I biće ih... jer...

ISAK (*upada*): Istorija će ih sve više oslobađati *tuđinstva* u njima da bi bili oni sami, *oni samo*... Ima puno stvari koje su neizbežne.

DAVID: Mame se ne sećaš. Ne volim da pričam o nestajanju. Svuda je oko mene. Bila je čovek.

Nisam mogao sa svog vrata da odlepim tvoje ruke... Kao da su bile urasle u mene. U krv i živce. Morao sam kidati sebe da bih tebe spasao. Odvojiti smo se morali da bismo živeli. *Da bi ti živeo*. Sve moje dalje trajanje (jer to je bilo samo trajanje) biće život ako ti budeš živeo. Briga u tebi i za tebe. A to onda i nije više trajanje. Sve moje operacije bile su bolne. Bio sam hirurg. Bol se oslobađa bolom. Najteži — to je odlazak. Tada sam prestao da živim. Jer čista biologija i nadomestak snova, ne, to nije život, to je trajanje.

ISAK: Napolju je sneg. Granje povijeno pod kristalima brašna. Sam nisam. Jer onda bih bio nemoć. Dok ima ljudi sa istom temperaturom između sedmog i osmog rebra, nisam sam. A ima ih. Zemlja mora dobiti u specifičnoj težini. Od njih. Zbog njih. Da si ovde ti, sada bismo podelili radost. Jer podeljena kao da je kvadrirana. Naišao je Adam. Čestitao mi Novu godinu. Zagrljaj. Ruke...!

7 februar 1944

Hitno me je pozvao zonderfirer Fišer. Upala pluća. Prilično kritična. Tog sam pravnika uvek pretstavljao sebi kao mašinu. Zauddarao je na šarafe, ledenu jezicu čelika i zardalost. Mislio sam:

Robot može i da misli. Treba samo okrenuti polugu, promeniti šarafe ploča. Ni preobražavajuća moć snova nije ga mogla drukčijeg oblikovati. Krut, hladan, neumoljiv.

Da li je tada bio pravi? Da li je prava priroda ljudi ona u zlu, i sopstvenim nesrećama, ili ona na suprotnome polu? Nijedan čovek ne bi bio zagonetka da nije hinjenja. Hinjenja, koje hipertrofira sebe, zaboravljajući svoju prirodu. Gluma prestaje da bude umetnost kada postaje život. Ne. Tako savršeno hinjenje koje je tako uz rub života. A on to ipak nije. Priželjkivao sam da vidim zonderfirera u zasedi. Nisam nikada bio zlurad. Sklonost psihoanalizi nasledio sam iz mladosti. Zaseda je došla. *Bronchopneumonia*.

Najlepši su trenuci u kojima se lome mlitavi gnjati ravnodušnosti. Doktor u logoru; njihov doktor bio je mlad. Krat apstraktnim formulama, iskustveno prazan. Imao je nekakav četvrtast osmeh i oči kao u srne. Niko ne bi mogao verovati da je ovde ikako mogao naći pravi „locus vivendi”.

Nikad nisam video takvog zonderfirera. Oči su mu bile žanke i pitome; glas krotak.

ZONDERFIRER: O jedinkama vaše rase čuo sam i pozitivnog. Kažu da ste izvrsni lekari.

JA (*u sebi*): Hic Rhodus; his salta!

Jedna mi se misao nametala neodoljivo: makoliko izvesna okolnost deformisala ljudsku suštinu, nikada ne čupa iz korena. Koreni ostaju. Jedinka i rasa i bez posebnog akcenta nosili su u njegovom sklopu reči svoju nevrednost. Dobio sam utisak kao da govori o majmunima. A govorio je o Jevrejima.

Za petama mi stoji mučaljivi podoficir.

Rekao sam: Može biti; ali ja to nisam vezivao za svojstvo rase. Podoficir, voštano služben, najavio je smenu. Ubrzo je domarširao drugi. Nisu me zanimala njihova lica. Bilo je dovoljno videti samo jedno. Ostao sam tu. Bio je ljubazan. Pričao tiho i familijarno. Pokazivao slike. Lečio sam ga. U tim momentima gledao sam u njemu samo čoveka. Bilo mu je dato da to bude možda samo par dana u godini, u nekoliko godina. A onda se počeo postepeno oporavljati.

U susednoj sobi neka tiha, duboka muzika. Tonovi klize po preosetljivim tipkama čula. U Beogradu verovatno košava. Kako li izgleda iza zida?

Početak marta 1944

Preda mnom je stajala uniforma. Nova, besprekorna, utegnuta, uglačana. Stvari su se kretale u čizmama kao na ekranu.

„David. Hvala. Mnogo ste učinili za mene. Kada bude najgore, ne zaboravite da sam tu. Jer jednom bih mogao i ne biti tu...”

On bi o tome rekao ovako. On, Isak:

Kako si mogao, oče, da veruješ tome gadu? Ljude danas sve više treba deliti na dobre i zle. Nikad nisam trpeo polovičnost. A uvek si bio takav.

Konac marta 1944

Fišera ne viđam. Govori se o nekakvoj inspekciji. O Rafaelu isto ništa. Da li je ...? Poslednji put kada sam bio gledao me je pogledom koji je ostao na fotografijama pre onoga rata. Bili smo deca. Bezbrizna nikad. Manje samo negoli danas.

30 mart 1944

Pozvali su me. Duboko u dnu barake, u hodniku zidanog dela zgrade čuo sam Fišera. Govorio je glasno: „Otkrili smo da je montirao radio u baraci i prenosio šapirografirane vesti stranih stanica.”

Jedan gojazni monokl sa vratom koji se prelivao preko kragne kaputa obrati mi se sasvim službeno: „Utvrdite je li mrtav?”

Video sam telo i ruke. Sve mi je bilo jasno.

„Mrtav od pre kraćeg vremena.”

Fišer se smeđao: „Jevrejski lekaru (to je rekao ironično), vratite mu život. Vi to možete, vi ste moćni. Vratite, šta čekate.”

Stajao sam snuđen. „No, doktore!”

Njih više nisam primećivao. Video sam samo ruke. Ruke! Koliko uzbuđenja u njima!

April 1944

Osećam, u vazduhu trepere ptice. Nebo miriše na trave i krupne zvezde. Bliži se vreme koje si voleo. Kesten u dvorištu, kad god prođem, uvek je manje nag. Ovi trenuci raspršuju sumnju. Da li sam toliko opijen pa ne mogu da verujem u smrt? Ni oko mene ni u meni. Da li to zanos zaboravlja tvrdu javu pod uzglavljem, opori kamen na dnu malog sata, koji ponekad tako zloslutno, tako napeto kuca? Ne mogu da verujem Izi, jer polja će uskoro biti zelene, visoke vode, koje će se preliti preko ove depresije, a širine modre i ohrabrujuće... naseliće ptice...

April svejedno koji, jer datumi se pamte samo u drukčijim situacijama

Ovo što pišem, predaću jednom čoveku. On će ti to poslati. Guše me olovne slutnje. Zbiće se nešto sa mnom. Sasvim pouzdano znam šta bi moglo da se desi. Kao da ovde ima hiljadu mogućnosti. Ne plaši me smrt ako nije došla sa mučenjem. Gledao sam pacijente. Najednom se prekine san. Mučenje opominje, neprestano pali svest i ne da joj da se smiri. Inače... U svemu Epikur može da služi kao uteha: „Dok je ona tu, nas nema tu.” Atomi ne propadaju.

Možda se ni svest dokraja ne trne u njima. Samo to nije više ono; ona naša.

Upaljena šibica, koja pokušava da uzalud osvetli kilometre prostranstva. Ipak.

Opet april, mislim da je pri kraju

Šta bi ti želeo od mene? Ovo ćeš sigurno razumeti kao đak. Njih neće biti. Ponosio bi se, kada bih herojski umro. To me je uvek zadivljavalo. Samo ja nisam stvoren za to. Ne bih mogao. Kukavica nisam. I čista smrt ima svoje opravdanje. Svoju vrednost. Pokušali su da nas pometu. Lice zemlje nikad nije bilo tako surovo. Iako ne jednako prema svima. Ono nikad neće moći da utrne naša postojanja. Šta bih ja želeo od tebe? Hteo bih da budeš čovek. Čovek. Politike se menjaju, čovek ostaje.

ISAK (*u mislima prelistava album porodičnih slika*): Otac u tamnom odelu. Šešir sa širokim obodom. Bela čvrsta kragna. Ispod slike piše: posle mature, i godina. Opet jedna grupa. Svi kao da su uniformisani. Civilno uniformisani. Otac je mrk. Kao da ima isto odelo. Napisao je tamnim mastilom, iscifranim rukopisom: po završenoj medicini u Beču, i godina.

Kako sve čudesno zaudara na prošlost. Kao da je čovek arhivski materijal umoran od antikvarnosti i moljaca. Hoće li i po našim snovima pasti debela memla prašine kao i po ovim diplomama pre toliko godina kraj sinagoge? Ne mogu da verujem.

Maj 1944

Jedan vojnik mi reče: „Odvešće vas. Fišer se morao javiti u Frontleitstelle. Ono što imate da mu date, dajte meni. Večeras.”

Šetao je flegmatično kraj ambulante. Nisam mogao zaključiti da je hteo nešto da mi kaže. Kad je video da smo sami, iskoristio je priliku.

Oni su me ovde „naučili” da još čvršće prigrlim ljude. Zar je mogao među zverima da obitava i čovek? Među instinktima i plavim olovom rase? Biće koje razumno veruje u ljude i ne deli ih na boje, načine bogoslužjenja i uporednike i podnevke?

Prelistavajući stare papire na kojima je negde bila olovka a negde mastilo u raznim bojama, Isak primeti jedan, kojega nikad ranije nije video. Pisalo je na nemačkom. Dadjlja je uvek govorila: „Isak spricht ausgezeichnet”.

Mladi prijatelju,

Istorija Vašeg oca je i istina o meni. Ponekad su ljudske sudbine tako usko spleteno. Nemać sam. Nisam se nikad pokajao zbog toga. Govorili su: krivica je u prevršenu mere. Sve ima određenu omeđenost i određenu težinu. Ne! Krivica je u gubljenju čoveka, u tonjenju koje je tragično. Nezaustavno. Definitivno. Dok u nama još živi čovek, dišući makar i na škrge, osećanje krivice mora postojati. Dok poslednji centimetar pora vibrira na sve ljudsko, dokle god u svesti može da preobražava zapretane varnice u vatre. Poslednje varnice. Dotle smo ljudi.

Suprotnost je dokaz da smo izgubljeni. Definitivno. Apsolutno. Kao ljudi. Naše postojanje je ustvari postojanje svesti o etičkom.

Nema li toga? Opširan sam, mladi prijatelju. Treba govoriti o stvarima „in medias res”. Ne želim da me shvatite da je razlog mojih dužih uvoda okolišenje nastalo iz straha da se pređe na stvar. O čoveku se i ne sme raspravljati lakonski. Godine su za nama. One puno toga pomrse, izmire, zaborave. Sve što je u mom životu bilo lepo, sada je iskustvo starca. Starca, čija svest o nemoći raste progresivno. Nisam nikakav simbol da bih i starošću mogao nekoga da uzbudim. Pokrenem na akciju. Običan sam čovek bio. U životu nema proporcija. Čitav svet nam je prebacivao grozote. U tome ima i istine. Branili smo se. Bilo je i preterivanja. Istoriju uvek pišu pristrasni. Ona je uvek bila udobna fotelja u kojoj se njeni tvorci tako konformno baškare samozadovoljni zbog istine koju su napisali o sebi. Istorija je umrtvila objektivnost.

Pisaću o sebi na poseban način: Dok sam bio dete, slušao sam. Dugo. Često. Stalno.

RODITELJI (jedan mali činovnik i jedna blaga ženica): Za našu beđu krivi su Jevreji. Oni su nas pljačkali godinama.

UMETNOST: Cilj svetskog procesa je čista rasa. U naša bistra jezera neko je nevidljivom rukom kroz hiljade nevidljivih arterija uporno puštao u zelenu i gustu vodu mulj, glib i otrove. Jedan je narod pokušao zatrovati zdravi smisao jakih naroda ribarenjem u mutnome. Razbacan i razdrobljen bez smisla i svesti o svome postojanju, on je svakim svojim migom podlokavao obale jakih.

ŠKOLA: Cilj svetskog procesa je čista rasa. Ona se može egzaktno fiksirati. Njeni su kvaliteti posebne proporcije. Galove mere lobanje. Dolihokefalija. Boja očiju, kose i kože. Specifična osteologija. Posebna muskulatura.

Bastardi su argumenat u prilog teze da neariske rase nemaju snage u sebi, da su iscrple sve svoje potencije. Za reku čiji izvori jenjavaju najbolji je put da se pre potpune sterilnosti ulije u more. Bastardi su put podmlađivanja onih naroda koje je biologija već tako nepopravljivo umorila i do srži izjela. Renesansa drugih u kojoj bismo mi trebalo da budemo čisto sredstvo. Čista rasa poznaje samo ciljeve. Sve drugo je sredstvo. Razumno i opravdano.

PROPAGANDA (ona je uvek bila zvečka koja se daje detetu da ne plače. A narodi su tako naivna deca!): Imala je ogromna usta, jezik, oči, uši i ruke. Uvek mi je ličila na pseto koje se vrti oko sebe u težnji da dohvati svoj vlastiti kusi rep. Ona se izražavala aluzijama, iluzijama, vizijama, perspektivama, hiperbolama, lukovima i krivinama. Ona je bila matematski egzaktna u obećanjima, atmosferski proizvoljna u izvršenjima. Iz ovoga, mislim, možete zaključiti, mladi prijatelju, šta je i kako je govorila.

Tako sam rastao. Ne. Bio sam kljukan. Šopana životinja, koja će biti bolja za klanje. Ili sigurnija u klanju. Živce treba usaliti da ne budu previše osetljivi. Sentimentalnost je najveća od ljudskih slabosti. Ja nisam bio zaklan. Trebalo je da koljem. A kad je minulo par decenija, morao sam da se branim.

PRETSEDNIK SUDA: Sve što ste učinili u logoru B. kažete da je bilo po naređenju.

JA: Da.

PRETSEDNIK SUDA: Ako bi naređenje zapovedalo bestijalnosti, da li biste krzmali, razmišljali ili možda otkazali da ga izvršite?

JA: Ne. Jer me obavezuje zakletvom na vernost. Na dužnost.

JEDAN OD POROTE: Kad bi naređenje trebalo da justifikuje vašeg prijatelja, vaše roditelje, majku, šta biste onda učinili?

JA (neko sam vreme čitao. U sebi sam mislio: To nikad ne bih mogao... Setio sam se da me optužuju zbog bestijalnosti. Niko me neće moći osloboditi. Zato sam nastavio): Izvršio bih. Jer to ne bih učinio ja, već naređenje u meni. Odgovoran sam samo za one akte koji su rezultanta čitavog moga bića. Možete li osuditi lutku, koja je pucala ne zato što hoće već što tako neumoljivo naređuje čelično srce opruge?

PRETSEDNIK: Znači, ipak ste sredstvo za nečije ciljeve. Govorili ste da prezirete mostove.

JA: Čovek je sredstvo samo onda kada cilj kome služi nije u njemu. Ja tako nikada nisam osećao.

PRETSEDNIK: Smatrate, niste krivi. A zašto se pozivate na Gaona?

JA: Jer sam hteo da ga spasem. Pokušao. Njega. Sve nisam mogao. Na koncu se ispostavilo da nisam mogao ni njega.

PRETSEDNIK: On je ranije određen u gasnu komoru zbog vas. Davao vam je nekakve beleške iz poverenja u vas. Vi ste ga prokazali. Je li tako?

JA: Nije tako. Ja ga nisam prokazao. I ja sam morao da napustim mesto.

PRETSEDNIK: Uvedite svedoka!

Nešto kasnije.

SVEDOK (prepoznao sam ga. Bio je to moj vojnik iz logora B.): Da, prokazao ga je. Video sam, kada mu je dr Gaon davao neke papire. Par dana iza toga Gaon je bio odveden. Nije se više vratio.

JA (u sebi): Zbog Gaonovog dnevnika saslušavao me je Gestapo. Nisam im ništa rekao. Gaon isto tako. On je bio taj koji je obavestio Gestapo. A onda sam morao na front. Rat se svršio.

PRETSEDNIK (obraćajući se svedoku): Bili ste običan vojnik u logoru B. Šta ste još приметili u vezi sa Fišerom?

Mislio sam: uvek će biti ljudi koji će tako spretno da prevrnu dušu kao prazan džep. On je nekada tužio, on i sada tuži.

Glasno: Imam dokaze. Hteo sam da spasem dr Gaona. To sam radio po unutrašnjem imperativu u meni. Sve drugo nije bilo moje. Moranje ne obavezuje na odgovornost.

OPTUŽBA: Uz pretpostavku da je tako kako je govorio Fišer, on je to ipak činio da bi jednim dobrim aktom ili bar pokušajem akta stavio paravan pred svim onim zašto se ovde okrivljuje i zašto mora kao zločinac da snosi punu odgovornost.

ODBRANA: Slučaj dr Gaona dokazuje da nijedan čovek nije zločinac do kraja... Svetlo dobrog živi i u najgorima. Treba ga samo proširivati na mrak u čoveku. Da bi spasao Gaona, on je mogao da žrtvuje i sebe. To treba uzeti u obzir pri procenjivanju.

JA (*u sebi*): Gaon je spasao moj život. Kad je bilo najgore. Reč me je obvezivala na revanš. Morao sam to učiniti. Da li bih i inače učinio, to ne mogu znati.

Rekao sam glasno: Gvozdeni zakon moranja sputavao mi je hte-nje. Pa ipak, ja sam se u jednom trenutku iskopčao iz te ulančanosti. Taj trenutak je *Gaon*.

PRETSEDNIK: A Gaon je bio ipak ubijen. On bi to bio ranije ili kasnije. Oni, koje ste slušali, osudili su na smrt celu jednu naciju. Nisu samo imali vremena da je justifikuju. U onim trenucima Gaon je najmanje mogao biti izuzetak.

JA: Gaon nije stradao zbog mene. Ja sam morao da uzmem te papire. Za njega je to bilo važno koliko i život.

U sebi: Kada mi ih je davao, rekao je: „Sakrijte ih dobro i nikom ne dajte. A kada bude prilika, adresa je unutra. To je najviše što u ovom času činite za mene.” To je pisalo na papiru koji mi je doneo Engelbert. Papiri su u stanu. Tačno znam. Ničiji vid se neće nikada sresti sa njima... ako iščeznem, ako me ne bude više.

Oni su se povukli... Bio sam kriv. Deset puta je zemlja prome-nila po 365 belih i crnih istih odora. Deset puta u svome kruženju oko sunca. Ja nisam delio njenu radost. U kavezu je svaka ptica tužna. Tužna je i pesma. Trebalo je da bude još jedanput toliko. A onda se više i ne bih vratio. Na mojim leđima pravo je ispravljalo krute i krive kuke svojih mezimaca, i to ona njegova najsomnam-buličnija forma: međunarodno.

Neko mora da je kriv. Uvek je tako.

Starost je nemoć. A svaka je nemoć vera. Ali vere nikakve nemam. Sve što je bilo drago u meni — shrvalo je razočaranje. Ono što bi trebalo da bukne u novu ljubav, nema vremena, nema ni mesta. Ni gde ni kad. Star sam i uskogrud. Ne znam je li to osobina doba ili... Ljudi govore da je širokogrudost veliki atribut čoveka.

To je dnevnik Vašeg oca. Nešto je izgubljeno. Nesređeno. Ranije nisam poslao. Otišao sam na front. Nisam verovao u povratak. Mrtvima ne treba opravdanje. Da sam živio duže sa Gaonom, drukčiji čovek bih bio. Video sam koliko je sagorevao nada mnom. Sada je sve kasno. Napisao sam istinu. Razloga da ulepšavam nije bilo...

FISER

Isak je mislio o tome: Toliko često činimo. Kažemo: nismo činili. Tako opasno padamo, a kažemo da nismo padali. Ili sve poreknemo ili sve opravdamo fiktivnim moranjem, sredinom koju smo i sami zidali. Time nisam prestao da verujem u ljude. *Ecce homo!*

Dalje je čitao. To je bio poslednji list.

Maj je. Poslednje što sam napisao.

Gasna komora. Soba kao i svaka. Prazna. Poslednja radost prozora na kome nebo nije bilo podeljeno u kvadrate. Mir koji čupa dušu i zbog koje bih ludio. Neko je istisnuo sav vazduh. Stegao mi grlo nevidljivim rukama. Ne boli. Samo guši. Naglo... strelovito. Slike... slike u hiljaditim delovima sekunde. Nekakav zid. Ko li ga je postavio između nas dvojice? Crn, visok, kraj mu ne može dosegnuti oko. Čujem, ti vičeš. Grebeš, pružaš ruke nemoćan kao lisica u gvožđu. Zid raste svuda, svuda. U širinu, u dubinu, u visinu. I ne čujem više tvoj glas. Ništa. Sve si dalje. Ko nas je to razdvojio? Dišem. Još nije ugašeno ono daleko svetlo, sitno i uznemirujuće. Mogućnosti još ima... da nas baci na iste puteve. Isak Gaon i David Gaon.

A zid raste. Ne čujem ništa više. Samo još reski tonovi. Tonovi boja. U grudima još bubnjevi. Razmaci nisu udaljenost kad se osećaju srcem. Brojim damare. Ruka je nemoć koja jedva može da dohvati harmoniku rebara. Brojim. 1... tako su duge sekunde... kada će biti dva? Preda mnom je put. Dugačak, bezmeran. Kuda je nestalo zida? Isak, kuda si išezao?

Preda mnom je put. Krenuo sam. *Zvezde su bile žute.* A onda ih je nestalo. Došla je noć. Apsolutna. Voli te otac.

Živeo sam par sekundi duže da bi ovo napisao *Isak*:

Hoću pesmu koja razoružava smrt. Da njome preodolimo sebe memljivoteskobne, sebe labilne i *gorke*. Ona postoji. Otac je znao samo neke njene akorde, a nije znao da je za nju umro. Ona postoji u ljudima. I u onim iz logora, žrtvama i mučiteljima. Prvi su je razvili u sebi kao oganj kad su bili vođeni, a mučitelji su smrskali i poslednje tonove u sebi kad su vodili.

Postoji ta pesma o Čoveku koji dolazi. Inače bi život bio prazan i bezvredan kao mekinje.

Koliko kruženja iznad istih slova čiji samo nešto izmenjen poradak stvara različit smisao. Ne zna. Razred je bio prazan. Mirisalo je na jesen. Osetio je posebno raspoloženje. Novo i nepoznato. Kao da se nešto izlilo u volumen bića. Nešto odnekud. Teško, klupčasto, mučaljivo, toplo. Bolno i svetlo. Sve u isti mah. Ušla je Mirjana. U dva je trebalo da počne seminar iz književnosti. Donela je živost i vedrinu u razred, u atmosferu. Pojavom i pokretima. U poslednje vreme tako je uporno mislio na nju. Da li je voli? Možda.

A mislio je da je oca zaboravio.

DNEVNIK ANE FRANK

(Izdanje Nolit, Beograd, 1956)

Prošle godine, nekako u danima koji su prethodili burnim događajima na istočnim obalama Sredozemnog Mora, u izlozima knjižara, bez mnogo buke i reklame, pojavila se jedna knjiga, možda bi više pristajao izraz knjižica, o kojoj treba reći nekoliko reči. To je „Dnevnik Ane Frank”, dnevnik jedne 14-godišnje jevrejske devojčice pisan iskreno i bez doterivanja, skoro iz dana u dan dve pune okupacijske godine: od juna 1942 do avgusta 1944 u jednom holandskom gradu, bolje reći u jednom skrivenom stanu jednog holandskog grada, gde su dve jevrejske porodice mislile da se sakriju od koncentracijskih logora i da u tom skloništu sačekaju oslobođenje.

Međutim, nisu rat i okupacija ono što su ovu knjigu svuda u svetu načinile poznatom i cenjenom. Mnogo ima knjiga koje su i vernije i tačnije zabeležile sve ono što je u vezi s ratom u toj knjizi; nisu samo patnje i poniženja izneta u knjizi, koja su uostalom, prema onome što su u to vreme milioni u Evropi preživljavali, tako mala pa skoro i neznatna, bila uzrok popularnosti koju knjiga uživa.

Kada je „Dnevnik” godinu-dve iza rata prvi put objavljen u Nemačkoj, jedva je bio i zapažen, međutim kada je pre nekoliko godina po drugi put štampan, osvojio je čitaoce u Nemačkoj i ubrzo zatim svugda je objavljen. Polazeći sa jednog jevrejskog stanovišta voleli bismo da ovo protumačimo tako da su nemački čitaoci — i ne samo nemački — ovih godina u suštini drugačiji od onih iz posleratnih dana. „Dnevnik” koji Jevreje prikazuje onakve kakvi jesu, bar onih desetak duša koje se pominju, sa svim manama i vrlinama karakterističnim za građansku klasu najzastupljeniju kod Jevreja Zapadne Evrope, nije bio za Nemce, još uvek naučene na gebelsovski i štirmerovski rečnik, knjiga koja bi bila i draga. No nemački čitalac ovih godina je drugačiji: on vidi da su Jevreji ono što jesu i više mu oni ne smetaju da vidi sve osobine, sve vrline knjige. Da li je tako ne znamo. Kamo sreće, ne samo za Jevreje, da je zaista tako.

Osvajajući jednom nemačke čitaoce, „Dnevnik” je brzo našao puta i načina da stigne i do čitalaca drugih zemalja. Nesumnjivo da su uz

tematiku i opšte ljudske vrline, nedvosmisleni i jasno izraženi humanizam, uprkos vremenu i sredini, i nepokolebljivi optimizam i doveli do toga da se „Dnevnik” preradi u dramu, čija se jedna od premijera istovremeno davala i u istočnom i u zapadnom delu Evrope, u četiri države, u devet gradova, a na jednom jeziku — na nemačkom. „Dnevnik” je tako umeo da ponese da je, kako su listovi ponegde zabeležili, publika, dok se zavesa spuštala, od uzbuđenja nepomično sedela, da bi se tek posle nekoliko minuta zaorio dug i iskren aplauz. Skoro svuda se iz pozorišnih sala izlazilo čutke, suznih očiju, a bučni pojedinci su energično pozivani da se smire i ne remete opšte raspoloženje. Pa ne samo na premijeri u velikim, renomiranim pozorištima, nego i u malim provinciskim, bilo je često tako ili slično, i kod nas i na strani.

Mnoge su kritike objavljene, kako o knjizi tako i o drami, i u našim listovima i časopisima, ali prilikom ocenjivanja knjige ili drame, jevrejstvo Anino i njenog kruga nije se primećivalo ili se primećivalo samo kao uzgredno. Nije ovde mesto da se „Dnevnik” prikazuje sa literarnog stanovišta, međutim, kao Jevreji, čitajući ili gledajući „Dnevnik”, ne možemo se oteti izvesnih misli. Spomenuli smo naše mišljenje, razmišljajući o istorijatu „Dnevnika”, da nemački čitalac danas nije, nadamo se, istovetan sa onim od juče, ali verujemo da su drugi i danas takvi kakvi su bili i juče. Kako je prijatno saznanje da je u tim crnim danima toliko ne-Jevreja, Holanđana, nesebično i kao nešto što se samo po sebi razume, stavljalo mesecima i godinama svoju glavu i glavu svojih najbližih u torbu da bi pomoglo šaćici ljudi kojima je jedina krivica bila u tome što su se rodili kao Jevreji. Svi Jevreji koji su preživeli hitlerovsku smrtnu presudu znaju za mnoge slične primere, i kakva šteta — možda nikad veća nego baš ovih dana kada ponovo dižu glavu oni koji žele da se odnosi među ljudima pogeršaju — što ti primeri polako padaju u zaborav ne ostavljajući za sobom dovoljno traga i spomena. Kada će doći hroničari da ih i kod nas zabeleže?

Još jedna misao se naročito nama, jugoslovenskim Jevrejima, nameće uporno: koliko je uzaludno pokušavati da se izlaz i spas traži u skrivanju. Ne samo u istoriji naroda nego, kao što i ovaj primer pokazuje, ni šaćici ljudi nije spas u bekstvu od borbe, niti u skrivanju pred teškoćama. Milioni Jevreja su platili glavom ne saznajući za ovu istinu. Svakako, njihova sudbina u krajnjoj liniji ne bi se mnogo izmenila, ali bi svoju smrt od dželata skupo naplatili.

Iako je Ana Frank bila još devojčica kada je pisala svoj dnevnik (i time pretekla i po godinama života i po dobu Fransoaz Sagan i druga „čuda od dece”), njen „Dnevnik” nije pomodarsko delo. On je još jedan dokumenat o sudbonosnim danima iz doba minulog rata i uvek će predstavljati dragocen materijal za one koji će sutra ili u dalekoj budućnosti želeti da proučavaju dane o kojima govori Ana Frank.

ESESOVCI I JEVREJI

Tri knjige u Zapadnoj Nemačkoj

Leon Poljakov i Jozef Vulf: „Treći Rajh i Jevreji”, izd. Arani, Berlin

H. G. Adler: „Terezienštat 1941—1945”, izd. J. B. C. Mor, Tübingen

Alexander Weissberg: „Priča Joela Branda”, izd. Kipenheuer et Witsch, Köln

Literatura o Jevrejima i Hitlerovom Rajhu postala je praktično već nepregledna. Pored ogromnog broja ličnih ispovesti, pojedinačnih dokumenata, zbornika o strahotama, pravdanja, iskrivljanja istine od strane krivaca i neobjektivnih uspomena žrtava, sve je veći broj i takvih dela koja pokušavaju da naučno, bez drugih pretenzija nego da ispitaju činjenice i da ih povežu u svetlu istorije, ako je ikako moguće pred takvim pojavama hladno i sa otstojanja, — ispitaju fenomen kako i zašto je rukovodiocima Trećeg Rajha istrebljenje Jevreja bio cilj važniji od svih ratnih ciljeva. Jer dokumenti dokazuju da je naročito od proleća 1944 godine „konačno rešenje jevrejskog pitanja” — kako se u Himlerovom žargonu zvalo ubijanje evropskih Jevreja — imalo prioritet u korišćenju voznog parka čak ispred neposrednih vojnih zadataka. A briga oko transporta u to vreme za nemačko voćstvo nije bila mala.

Poslednjih nekoliko godina na nemačkom jeziku je izašlo i nekoliko knjiga koje zaslužuju posebnu pažnju, ili zbog toga što iznose nove momente ili novim i uverljivim svetlom obasjavaju pojediniosti koje nisu dosada uverljivo objašnjavane, ili pak na naročito seriozan i pregledan način svrstavaju dokumente što i čoveku koji se dosada nije mnogo, a pogotovu nije temeljno bavio proučavanjem tog pitanja, omogućavaju pregled činjenica.

Naročito je za pozdravljanje što takve knjige izlaze u Zapadnoj Nemačkoj. Ne može se reći da u današnjoj Federalnoj Republici postoji izraziti antisemitizam, niti se može postaviti problem Jevreja — odveć ih je malo ostalo posle emigracije nakon Hitlerovog dola-

ska na vlast, ubijanja za vreme rata i najzad odlaska preživelih Jevreja u Izrael ili Ameriku i druge prekomorske zemlje. Ali sa daleko širih aspekata nego što su čisto jevrejski, korisno je da se pravo lice fašizma upozna baš na ovom terenu, gde se najjasnije mogu prepoznati njegove prave crte koje su se isuviše često skrivale pod ponekad čak i pseudosocijalnim obrazinama. Ne samo u Nemačkoj ljudi su skloni da zaboravljaju.

— Rat je rat. I američki bombarderi su rušili zgrade u kojima su bile čitave porodice, žene, starci i deca. I ruski topovi su udarali po stanbenim naseljima. Logora ima u celom svetu...

Takvo mišljenje nije samo pravdanje Nemaca. Ono je opšte evropsko — i demonstranti protiv Špajdela u Norveškoj ili u Parizu ostaju u manjini. Mimo svake usko političke orijentacije upravo zbog toga je od ne male važnosti da se ne zaboravi *po čemu* se ubijanje i uništavanje političkih ili „rasnih” neprijatelja od strane nemačkih fašista razlikovalo od svega ostalog što je u ljudskoj istoriji dosada zabeleženo.

Na ovom mestu nije važno da se ispita kako je moglo da dođe do te ludosti da su Hitler, Himler i njihova neposredna okolina *verovali* mitološkom i fanatičnom verom da se na svetu bore „Dobro” i „Zlo”, a da je „Dobro” oličeno u plavokosim Germanima, dok je „Zlo” izraženo kroz „svejevrejsku svetsku zaveru”, tako da nemačkoj propagandi nije bilo teško da najsuprotnija strujanja koja se ideološki nisu slagala sa nacizmom — plutokratizam, boljševizam, hrišćanstvo, liberalizam — krste jevrejskim pokretima. Želim da ukažem samo na tri knjige koje se osobito ističu iz poplave slične literature, jer bez preterivanja iznose podatke koje bi čovečanstvo trebalo da ima pred očima doklegod opasnost od fašizma bilo kakve vrste i bilo protiv koje „rase” postoji.

Izvanrednu zbirku probranih dokumenata predstavlja knjiga „Treći Rajh i Jevreji” od Leona Poljakova i Jozefa Vulfa, koja je izašla u izdanju preduzeća „Arani” u Berlinu. Iako ima i poznatih i publikovanih dokumenata pored dosada široj javnosti nepoznatih, vrednost knjige raste time što su se izdavači odlučili da dozvole samim dokumentima i isečcima iz nacističkih novina i proglosa da govore. Pero sastavljača oseća se samo u fusnotama, u izboru i sređivanju pojedinih tekstova, i, tu i tamo, u objašnjavanju kako je proverena verodostojnost pojedinog materijala.

Ne možemo navesti sve dokumente — knjiga ima 450 stranica velikog formata. Ali neka su naročito značajna. Da opasnost od hitlerovaca nije pretila samo Jevrejima dokazuje, naprimer, službeno pismo „rajhsštathaltera” u Varti u Poljskoj, Grajzera, u kome Grajzer moli Himlera za dozvolu da njegov „specijalni komando” koji je završio „akciju oko Jevreja na ovom području” (ubijeno je 100.000 Jevreja) može upotrebiti i za „uklanjanje opasnosti od tuberkuloze” pošto „u ovom gauu ima oko 230.000 Poljaka koji su tuberkulozni” pa tako predstavljaju opasnost i za Nemce. „Iako u starom delu Rajha ne bi odgovarale drakonske mere koje predlažem, ipak veru-

jem da mogu da primim odgovornost da likvidiram otvorene slučajeve tuberkuloze kod Poljaka u gauu Varta". Ali takva dokumenta nisu potpisali samo zagriženi esesovci. Evo dva pasusa iz naredjenja dva feldmaršala, Rajhenaua i fon Manštajna. Rajhenau u vezi protivljenja nekih vojnika i oficira da ubijaju nedužne ljude piše: „...Za truppu postoji zadatak koji prevazilazi dosadašnje zastarele pojmove o viteštvu. Vojnik na Istoku nije samo borac i veštak ratnog zanata nego i nosilac jedne ideje i osvetnik... Zato svaki vojnik mora da ima puno razumevanje za čvrstu i pravednu odmazdu nad jevrejskim nečoveštvom". A Manštajn je kratak i jasan: „Jevrejsko-boljševički sistem mora da se istrebi". Himler, šef svega toga, je najjasniji: „Načelo koje za svakog esesovca mora da važi jeste: da bude pošten, častan, veran i dobar drug prema pripadnicima sopstvene krvi... Da li drugi narodi žive u dobrim uslovima ili će crknuti od gladi zanima me samo utoliko ukoliko su nama potrebni kao robovi za našu kulturu..." A Himler je valjda znao šta se želi da postigne u Trećem Rajhu. Naravno, takve su se reči upotrebljavale samo u užem krugu. Javno su i nacisti govorili drugim jezikom.

Ova knjiga je zbir takvih dokumenata. Kako je nabavljen cijan za gasne komore. Kako je raspodeljena jevrejska imovina među nacistima. Ko je šta rekao na tajnim sednicama — stenografski zapisnici. Rezultat — Jevreji Evrope izgubili su 63% svojih sunarodnika — šest miliona od devet i po miliona. Daleko više nego Rusi sa 11,4% ili Jugosloveni sa 11% koji stoje po broju gubitaka na drugom i trećem mestu. (Nemci i Austrijanci su izgubili 9% svoga stanovništva, a naprimer Englezi 0,7%, Amerikanci 0,12%.)

Pored takvih knjiga i dokumenata o stavu Nemaca prema Jevrejima, izvanrednu sliku držanja Jevreja prema Nemcima i prema udesu koji ih je zadesio pruža H. G. Adler u svom delu „Terezienštāt 1941—1945, — lice jedne prisilne zajednice", kod izdavačkog preduzeća „J. B. C. Mor" u Tübingenu. Terezienštāt je jedini logor za Jevreje u Nemačkoj u kome je zatvorenici ostavljeni izvesna samouprava i u koji su pred kraj rata puštene neke delegacije Crvenog krsta. U samom Terezienštātu izvršeno je svega nekoliko smrtnih presuda. Smrtna presuda je ovde glasila: transport. Kakvo je bilo pravo lice Terezienštāta uprkos „samoupravi", komisijama koje su pregledale „geto" i činjenici da su neki transporti zaista pušteni za vreme rata u Švajcarsku i Švedsku pokazuje jasno statistika:

U Terezienštāt je ukupno došlo 141.000 zatvorenika, od kojih je umrlo ili ubijeno 118.000 — preživelo 23.000. U logoru je umrlo 33.500, a kao rezultat transporta, u drugim logorima, najviše u Aušvicu, umrlo je ili ubijeno 84.500 (od deportovanih iz Terezienštāta preživelo je svega 3.500).

Ono što je najdragocenije u ovoj Adlerovoj knjizi, koja u bibliografiji dela o Terezienštātu navodi 355 posebnih dela ili dokumenata, jeste to što je pokušala da analizira stanje u kome se ta čudna jevrejska zajednica našla u ovom getu, u kome se, po Adleru, razvilo jedno društvo koje je bilo u neku ruku ogledalo nacističkog, jer

nije imalo nikakve slobode, jer su esesovci kao bogovi svakog trenutka mogli da se umešaju u život i da deportuju u smrt sve nepoželjne. Tako je i u getu vladao „princip firera” i starešina geta, „Judenältester”, bio je za jevrejske pojmove svemoguć — iako je bio esesovska marioneta, bez obzira na to da li je to intimno želeo da bude ili ne, da li je bio slabić, ili je samo pokušavao da spase što se spasti može. Uostalom, Adler lako dokazuje da nisu najbolji i najpožrtvovaniji ljudi mogli da dođu na vrh u takvim vremenima, nego naprotiv, baš kolebljivci, kojih je naravno bilo i među Jevrejima.

Naročito je tragičan deo knjige koji govori o periodu „ulepšavanja” Terezienstata, kada je u čast delegacije Crvenog krsta mnogo štošta učinjeno da se geto pretvori u pravi grad, počeli su da se organizuju koncerti, kafana, predavanja, sport, dečja igrališta, prizemne zgrade su se uređivale, sve se pripremalo — i Jevreji su tragično poverovali da je to promena nemačke politike, da je zlokožno po Hitlera stanje na bojištima dovelo do takvih novina, tako da su usrdno pomagali da sve lepše izgleda — praktično da se komisija prevvari. Čim je komisija prošla, skoro svi koji su učestvovali u tom „ulepšavanju” grada deportovani su u Aušvic, i to sa takvim „temeljnim rezultatom” da je od 7001 lica ostalo u životu 96.

Posle ovakvih dela, lični doživljaji su bleđi. Ali jedna „lično” napisana knjiga iz ove serije privlači pažnju otkrićima koja su skoro neverovatna. To je knjiga Aleksandra Vajsberga „Priča Joela Branda” (izdanje „Kipenhojer i Vič” u Kelnu).

Joel Brand je budimpeštanski Jevrejin koji je stavio publicisti Vajsbergu na raspolaganje svoje memoare i dokumenta. Brand se 25 aprila 1944 našao u Budimpešti sa oberšturmbandfirerom Ajhmanom, poverenikom Himlerovim za „rešavanje jevrejskog pitanja”. Ajhman ga je dočekao ovim rečima:

— Vi znate ko sam ja? Ja sam sproveo akcije u Rajhu, Poljskoj i Čehoslovačkoj. Sada je Mađarska na redu. Poslao sam po vas da vam predložim jedan posao. Imam sve podatke o vama, kao i o vašim ljudima u Jointu i Sohnutu. Ustanovio sam da ste još sposobni da plaćate. Spreman sam da vam prodam milion Jevreja. Ne mogu sve Jevreje da vam prodam. Toliko novaca i robe vi nemate. Ali milion mogu da dam. Robu za krv — krv za robu. Možete taj milion da uzmete odakle hoćete. Iz Mađarske, Poljske, Austrije, Terezienstata ili Aušvica, gde hoćete. Kakve hoćete da spasete? Muškarce koji su još u stanju da oplode? Žene sposobne da rode? Ili starce i decu? Sedite i pričajte!

Taj Brand, koji je možda jedini Jevrejin koji je pregovarao sa esesovcem Ajhmanovog ranga u Hitlerovoj Nemačkoj, u Evropi zaposednutoj njegovim trupama, već je i dotada stajao u vezi sa nekim nižim esesovskim i drugim nemačkim forumima i korumpirajući ih uspevaio je da spase izvestan broj svojih sunarodnika. Naročito do 1943 moglo je svake godine da se spase bar nekoliko desetina Jevreja u tadašnju Palestinu na sasvim legalan način. Ali ovo je bilo

fantastično. Pogotovu što je u ono vreme bilo već ubijeno preko četiri miliona Jevreja u Evropi.

Knjiga Vajsberga opisuje kako se stvar dalje razvijala. Izvesnih sličnih iskustava je već bilo. U Slovačkoj je jedna energična žena, Gizi Flajšman, uspela da od esesovskog hauptšturmfirera Vislicenija za po dve engleske funte za čoveka „otkupi” Jevreje. Bilo je i drugih pregovora, za veće sume. Jevrejske organizacije u inostranstvu obećavale su novac tim esesovcima — ali posle rata u američkim bankama. Nemci su se najzad rešili da jednog vodećeg Jevrejina iz Budimpešte, Joela Branda, puste kurirskim avionom u Istanbul, da bi odatle uspeo da se poveže sa palestinskim vlastima, a i sa Jevrejima u Britaniji i Americi. Ajhman je bio tražio kamione. Obećavao je stotinu Jevreja za jedan kamion. Ukupno 10.000 kamiona za milion Jevreja. Brand je znao da saveznici to ne mogu dati. Ali se nadao da će sami pregovori omogućiti da se dobije u vremenu i na taj način da se spasu životi.

U Turskoj, a posle u Egiptu kamo je išao da traži odgovorne ljude, Brand međutim nije naišao na energičnu pomoć. Naprotiv. U Turskoj Jevreji su se plašili sitnih prekršaja, kada je bilo potrebno da se Brandu pomogne, ne misleći na to da su u Evropi glave miliona u pitanju. Najzad su ga Englezi internirali. Interniran uspeo je da nađe kontakta sa Mošom Šertokom. Ali ništa se nije dogodalo. Brand se najviše plašio da će esesovci, ako primete kako je ta „svetska svejevrejska organizacija” — koja kao takva naravno nije ni postojala — nemoćna u savezničkom taboru, odustati od svojih namera da poštede Jevreje i da će sve što je još u životu pogubiti.

Najzad su ga Englezi pustili. Otišao je u Jerusalim i našao se sa Ben Gurionom. Taj ga je umirivao da stvar vodi pretstavnik Jointa u Švajcarskoj, Sali Majer, u koga međutim Brand nije imao nikakvog poverenja, jer je po Brandu Majer doduše bio korektan, ali odveć korektan i staromodan čovek, koji o ophođenju sa nacistima i o načinu borbe sa njima nije imao pojma, koji je mislio da sa njima može lagano i učtivo da pregovara kao sa ostalim civilizovanim svetom, na koji se bio navikao. Majer se zaista u razgovorima sa Nemcima pokazao nedoraslim, pre svega što izgleda da on, kao čovek koji se za vreme rata nije micao iz neutralne Švajcarske, nije mogao da zamisli da je ubijanje miliona ljudi uopšte istinito.

U svakom slučaju, ova knjiga baca izvanredno interesantu svetlost na odnos nekih krugova u Himlerovom štabu prema Jevrejima. U tome da Jevreje treba ukloniti iz Evrope izgleda da su svi bili složni. Ali, dok su jedni hteli da to postignu iseljenjem Jevreja, pa makar u Izrael ili na Madagaskar, drugi su bili za pogubljenje. Prva grupa, naime, nije mislila na više nego na evropsku vladavinu nemačke rase, a druga na svetsku vladavinu — a u svetskoj vladavini pretstavnici „Zla” ne bi bilo nigde mesta. Oni prvi su bili ti koji su hteli „da povežu prijatno sa korisnim” — i da puste Jevreje za novac — delimično za novac za sebe same, a neki i za novac name-

njen ciljevima Rajha. Kako se menjala ratna sreća, pa i sam položaj Himlera u odnosu na druge Hitlerove doglavnike, naizmenično su dolazile do izražaja ove dve struje u njegovom glavnom stanu.

Ovi dokumenti i knjige imaju poseban značaj naročito ako se posmatraju u širem aspektu nego što je odnos „Hitler i Jevreji”. Fašistička ideologija naime, kao što iskustvo istorije poslednjih decenija pokazuje, ne mora obavezno da bude praćena pogromima i antisemitizmom. Ali svaka vrsta pogroma upozorava na opasnost koja preti ne samo narodu ili delu stanovništva koji je proklamovan za „pretstavnika Zla”. Takve pretnje su redovno posredno ili neposredno i pretnje svakoj slobodnoj misli i slobodi uopšte. A pošto je moderna istorija brza, pošto život napreduje tako ogromnim koracima, bilo bi neophodno da se i pouke što ih je nedavno protékla istorija dala koriste još za vreme života generacije koja je te tragične događaje doživela i koja ih pamti.

PRILOG

HRONOLOGIJA VAŽNIJIH DOGAĐAJA iz života jevrejske zajednice u Jugoslaviji (1956—1958)

Hronologija je postala stalni prilog „Jevrejskog almanaha“. Dosada je objavljena u obe njegove sveske a obuhvatala je važnije događaje od 1944 do zaključno 1955 godine, tako da sa periodom koji sada obuhvata pretstavlja celinu za čitavi posleratni period sve do poslednjih dana kada je „Almanah“ izdat.

I ovoga puta, kao i ranije, ona je obuhvatila i neke važnije događaje iz života pojedinih opština, koji po svom značaju prelaze lokalne okvire, kao i neke događaje koji su značajniji za jevrejsku zajednicu Jugoslavije, nako nemaju neku neposrednu vezu sa samim radom i životom Saveza. Ovde na prvom mestu dolaze neki događaji: političke, ekonomske, kulturne i fiskulturne saradnje između naše zemlje i Izraela.

Iz same hronologije, i kada bi ona bila i mnogo potpunija, ne može se videti sav mnogostrani rad Saveza naše jevrejske zajednice, koji se pretežno, kao i svake druge ustanove i organizacije, ne sastoji samo iz važnih događaja, nego i iz svakodnevnih i raznovrsnih, redovnih i vanrednih delatnosti.

Nadamo se da će ova hronologija korisno poslužiti čitaocu za upoznavanje našeg života u periodu koji ona obuhvata, a Savezu, opštinama i zainteresovanim pojedincima za dalju razradu i dopunu, mada dosada nije, koliko je nama poznato, korišćena za tu svrhu. No, ona i ovako kako je napisana, može korisno da posluži budućim hroničarima i istoričarima kao sirova građa i orijentacija za iznalaženje i proučavanje materijala koji ih interesuje ili za temeljnije i dublje pisanje istorije posleratne jevrejske zajednice Jugoslavije.

1956 godina

- 21—24 januar — Dr Albert Vajs, predsednik Saveza jevrejskih opština Jugoslavije* i član Egzekutive Svetskog jevrejskog kongresa, učestvovao je na sednici Egzekutive u Londonu. Sednici je kao posmatrač prisustvovao dr Lavoslav Kadelburg, potpredsednik Saveza.
- januar — Jedan od najvećih savremenih violinista sveta Jehudi Menuhim priredio je dva koncerta u Beogradu. Tom prilikom se interesovao za život i položaj jevrejske zajednice Jugoslavije.
- Udruženje jugoslovenskih Jevreja u Izraelu izdalo je spomenicu povodom prenosa posmrtnih ostataka dr Aleksandra Lichta, jednog od najistaknutijih predratnih javnih radnika Jugoslavije, iz Švajcarske u Izrael.
 - U Izraelu je gostovao fudbalski klub „Sarajevo“ iz Sarajeva.
 - Još tri ulice u Subotici dobile su nazive po imenima istaknutih subotičkih Jevreja i to po: Acel Henriku, Čilag Karolju i Telč Edu.

* u daljem tekstu: Savez

- Dr Joel Rosenberger, predsednik Udruženja jugoslovenskih Jevreja u Izraelu, održao je za vreme svog boravka u Beogradu i Zagrebu predavanja o Izraelu.
- Samuel Wohl, rabin iz Cincinnati-a u SAD i aktivni saradnik JOINT-a, na svom putu po Evropi, posetio je i jevrejsku zajednicu Jugoslavije.
- U Beogradu su objavljeni rezultati prvog nagradnog konkursa Saveza za naučne, književne i umetničke radove sa jevrejskom tematikom, koji je bio raspisan povodom desetogodišnjice obnovljenog rada Saveza, 22 oktobra 1954 godine.
- 18—19 februar — U Beogradu je održana Šesta redovna sednica Glavnog odbora Saveza.
 - Glavni odbor Saveza je imenovao članove novog Kuratorijuma jevrejskog Doma staraca u Zagrebu.
- 20 februar — U Beogradu je otvorena prva izložba jednog izraelskog umetnika — slikara Jakova Štajnharda.
- 24 februar — U Jerusalimu je svečano otkriven nadgrobni spomenik pok. Josipu Bretleru, aktivnom jevrejskom javnom radniku i članu mnogih jevrejskih ustanova u Sarajevu.
- 25 februar — Svečana akademija Jevrejske opštine u Skoplju povodom desetogodišnjice obnovljenog rada Opštine posle rata.
- februar — Dr Samuel Pinto, aktivni jevrejski javni radnik iz Sarajeva, za vreme privatne posete Izraelu stupio je u vezu sa raznim organizacijama i pojedincima u cilju saradnje na istorisko-muzejskom polju i razmene istoriskog materijala između naše zajednice i raznih izraelskih institucija.
 - U Izrael je na godinu dana kao stipendista Konferencije za jevrejska materijalna potraživanja od Nemačke otputovao Bogdan Brukner, diplomirani arheolog, radij usavršavanja u oblasti jevrejske arheologije.
 - Četrdesetogodišnjica jevrejskog javnog rada dr Zoltana Loranta, predsednika Jevrejske opštine u Subotici.
- 8 mart — Samuel Bronfman, predsednik Kanadskog jevrejskog kongresa, i dr Majer, ugledni jevrejski javni radnik iz SAD, posetili su Dubrovnik i čuvenu dubrovačku sinagogu.
- 18 mart — Dr Arje Tartakover, profesor Jerusalimskog univerziteta i predsednik izraelskog ogranka Svetskog jevrejskog kongresa, koji je krajem 1955 godine posetio Jugoslaviju i jevrejsku zajednicu Jugoslavije, održao je na Jerusalimskom radiju predavanje o svojim utiscima iz Jugoslavije.
- 24 mart — Zorica Simić-Milovanović, upravnik Muzeja grada Beograda, održala je na Kolarčevom univerzitetu u Beogradu predavanje o znamenitom umetniku-slikaru Leonu Koenu.
- mart — U Izraelu je sa uspehom prikazan jugoslovensko-norveški film „Krvavi put“.
 - Grupa istaknutih jugoslovenskih pozorišnih glumaca gostovala je u Izraelu sa dramskim delom Miroslava Krleže „U agoniji“.
 - Beluš Jungvić, kompozitor i dugogodišnji horovoda bivšeg jevrejskog društva „Lira“ iz Sarajeva, obradio je veći broj španskih romansi koje su se zadržale kod bosanskih Jevreja.
- 10 april — U svom večernjem programu Radio Beograd emitovao je emisiju posvećenu izraelskoj poeziji.
- 15 april — U Njujorku je umro Milan Freund, istaknuti jevrejski javni radnik i funkcioner Udruženja jugoslovenskih Jevreja u SAD.
- 26 april — U kibucu Gat u Izraelu osvećen je kamen temeljac za školu koja će nositi ime Šaloma Finci, pripadnika naprednog jevrejskog omladinskog pokreta pre rata u Jugoslaviji i palestinskog padobranca koji se za vreme rata borio u NOV Jugoslavije protiv fašista.
 - Učešće delegacije Saveza u sastavu dr Lav Singer, predsednik Jevrejske opštine u Zagrebu, i Milan First, predsednik Jevrejske opštine u Rijeci, na proslavi osmogodišnjice nezavisnosti Izraela.
 - Predsednik Savezne narodne skupštine Moša Pijade primio je izvanrednog poslanika i opunomoćenog ministra Izraela u Jugoslaviji Arje Levavija povodom puta jugoslovenske parlamentarne delegacije u Izrael.
 - Gustav Vlahov, sekretar Sekretarijata za radne odnose Saveznog izvršnog veća, boravio je desetak dana u Izraelu kao gost izraelske vlade.

- Elza Grin, član Pretsedništva Jevrejske opštine u Zagrebu, za vreme svog boravka u Njujorku posetila je Udruženje jugoslovenskih Jevreja u SAD.
- U Izraelu je boravio kao gost Hebrejskog univerziteta u Jerusalimu predsednik Akademiskog saveta FNRJ, akademik Siniša Stanković.
- 2—3 maj — Učešće Aleksandra Štajnera, člana Izvršnog odbora Saveza, na sastanku Konferencije za jevrejska materijalna potraživanja od Nemačke u Parizu.
- 4 maj — Koncert hora Jevrejske opštine u Beogradu u velikoj sali Jevrejskog doma u Beogradu.
- 5 maj — Jevrejska opština u Subotici proslavila je svečano 40-godišnjicu jevrejskog javnog rada predsednika Opštine dr Zoltana Loranta.
- 13 maj — Poznata jevrejska javna radnica u SAD Gladys Cahn, predsednica Nacionalnog saveta jevrejskih ženskih društava u SAD i član mnogih drugih kulturnih i humanitarnih jevrejskih društava, održala je u Ženskoj sekciji Jevrejske opštine u Beogradu predavanje o organizaciji kojoj stoji na čelu.
- 16 maj — U Izraelu je umro dr Arje Omri (Leo Štajndler) istaknuti predratni jevrejski javni radnik u Jugoslaviji.
- 20 maj — Veliki zbor građana, članova Jevrejske opštine u Beogradu, na kome su rešena neka aktuelna pitanja i izmenjena opštinska pravila koja se odnose na izbore.
- 20—26 maj — Boravak jugoslovenske parlamentarne delegacije, na čelu sa predsednikom Narodnog sabora Narodne Republike Makedonije Lazarom Koliševskim, u Izraelu.
- 25 maj — Valter Ejtan, generalni direktor izraelskog Ministarstva inostranih poslova, koji se nalazio na službenom putu po Evropi, boravio je nekoliko dana u Beogradu te je posetio i Savez.
- maj — Čuveni filmski komičar iz SAD Deni Kej, za vreme boravka u Jugoslaviji, interesovao se za život i rad jevrejske zajednice a posebno omladine i dece.
 - Jevrejska opština u Skoplju otvorila je jevrejsko dečje zabavište.
- 1 jun — U studiju Radio Beograda priredio je solistički koncert poznati izraelski violinista Lorant Feniveš.
- 23 jun — Izraelski poslanik u Jugoslaviji dr Arje Levavi posetio je Jevrejsku opštinu i sinagogu u Dubrovniku.
- 23—24 jun — U Beogradu je održana Sedma sednica Glavnog odbora Saveza.
- jun — Maršal Tito zahvalio Savezu na čestitci povodom njegovog 64 rodendana.
 - Savez je podneo elaborat Saveznom izvršnom veću o međunarodnim vezama Saveza posle rata.
 - Konferencija za jevrejska materijalna potraživanja od Nemačke odobrila je za školsku 1956/57 godinu stipendije ponovo Bogdanu Brukneru za studije u Izraelu, a Đorđu Fišeru i Alegri Avramović za studije u zemlji.
 - Ukazom Pretsednika Republike Jugoslavije Josipa Broza Tita naimenovan je za jugoslovenskog poslanika u Izraelu Dragoje Đurič, dosadašnji opunomoćeni ministar u Državnom sekretarijatu za inostrane poslove.
 - Jugoslovenska trgovinska delegacija potpisala je sa predstavnicima Izraela novi trgovinski sporazum.
 - Savez su posetili David Flakser, novinar iz SAD, dopisnik nekoliko jevrejskih levičarskih listova, i Džo Hofman, dopisnik više jevrejskih listova i radio službe iz SAD.
- jun—jul—avgust — U kampu „Beograd“ u Rovinju, letovalištu Saveza prijatelja prirode Srbije, letovalo je preko 300 jevrejske dece i omladinaca.
- 14—26 jul — Učešće predstavnika socijalističke omladine Izraela na međunarodnom seminaru „O putevima socijalizma“ u organizaciji Narodne omladine i Saveza studenata Jugoslavije, u Zagrebu.
- 24 jul — Jugoslovenski poslanik u Izraelu Jovan Vukmanović napustio je Izrael, pošto je premešten na novu dužnost.
- jul — Savez je posetio Harim, dopisnik izraelskog lista „Davar“, i Ket Katzki, supruga generalnog direktora JOINT-a, istaknuta jevrejska socijalna radnica, boraveći u Beogradu kao vođa grupe inostranih socijalnih radnika koji su putovali po Jugoslaviji.
- 31 avgust — Za vreme međunarodnog kongresa Svetskog udruženja za međunarodno pravo u Dubrovniku od 26 avgusta do 2 septembra, održana je po želji inostranih delegata Jevreja prebsubotnja služba u sinagози u Dubrovniku.

- avgust — Savez jevrejskih opština Jugoslavije Izdao je Jevrejski kalendar za 5717 godinu.
- U Beogradu je boravila Mirjam Kastel-Navič, direktor muzeja i saradnik Arhiva ustanka u varšavskom getu. Savez joj je stavio na raspoloženje mnoge dokumente.
 - Jevrejska opština u Dubrovniku stavila je na raspoloženje muzejskoj zbirci Saveza niz dokumenata iz predratne arhive Saveza.
 - Sreski sud u Subotici osudio je jedno lice na kaznu zatvora u trajanju od dva meseca zbog krivičnog dela izazivanja nacionalne i rasne netrpeljivosti u odnosu na Jevreje.
 - Davor Gavrin, omladinac iz Zagreba, koji je uspešno završio jednogodišnji kurs za omladinske rukovodioce u Dijaspori, vratio se iz Izraela.
 - Na letovanju koje je organizovala Svetska federacija bivših boraca uz pomoć Saveza ratnih vojnih invalida i Saveza boraca Jugoslavije, u Selcu kod Crikvenice, među šezdesetpetoro dece palih boraca i invalida iz petnaest zemalja, bilo je i dece iz Izraela.
- 13 septembar — Direktor izraelskog paviljona na Zagrebačkom velesajmu priredio je prijem povodom dana Izraela.
- septembar — Jevrejski omladinci u Beogradu izdali su prvi broj svog lista „Kadima“ (Napred). To je posle mnogo godina prekida prvi jevrejski omladinski list koji je izišao u Jugoslaviji.
- Jugoslavija je dobila natrag izvestan važan arhivski materijal koji su okupatori za vreme rata odneli iz naše zemlje i koji su sovjetske vlasti uspele da pronađu. Među ovim dokumentima nalaze se i arhivski materijali raznih predratnih jevrejskih opština i organizacija.
 - Savez je na engleskom jeziku izdao kratku brošuru „Jewish historical monuments in Dubrovnik“.
 - Izvršeni su radovi na restauraciji čuvene sinagoge u Dubrovniku, a privode se kraju radovi na obnovi sinagoge u Splitu.
 - U izdanju Saveza izišao je iz štampe „Jevrejski almanah 1955/56“.
 - Učešće Izraela na Zagrebačkom velesajmu.
- 8—10 oktobar — Učešće delegata Saveza dr Alberta Vajsa, predsednika, i dr Zdenka Levntala, člana Izvršnog odbora Saveza, na evropskoj konferenciji za pitanja jevrejskog vaspitanja, u Parizu.
- 10 oktobar — Novi jugoslovenski poslanik u Izraelu Dragoje Đurić otputovao na svoju novu dužnost.
- 14—17 oktobar — Učešće dr Alberta Vajsa, predsednika Saveza, na godišnjoj konferenciji JOINT-a u Parizu.
- 21—28 oktobar — Boravak izraelske parlamentarne delegacije u Jugoslaviji kao gosta Savezne narodne skupštine Jugoslavije.
- 26 oktobar — Osmo sednica Glavnog odbora Saveza u Beogradu.
- 27 oktobar — U Beogradu je povodom Sedme konferencije jevrejskih opština Jugoslavije i desetogodišnjice obnovljenog rada Saveza i opština otvorena izložba „Deset godina obnovljenog rada Saveza i opština“.
- 27—28 oktobar — U Beogradu je u prisustvu 38 delegata jevrejskih opština održana Sedma konferencija jevrejskih opština Jugoslavije.
- 27 oktobar — Povodom završetka proslave desetogodišnjice svog rada posle Oslobođenja, Savez je priredio u Beogradu svečanu akademiju.
- 30 oktobar — Učešće delegacije Saveza u sastavu dr Žak Konfino, član Izvršnog odbora Saveza, i dr Stevan Braun, potpredsednik Jevrejske opštine u Subotici, na svečanom otkrivanju spomenika Neznamom jevrejskom mučeniku u Parizu.
- oktobar — U Jugoslaviji je boravio M. Nahumi, jedan od najistaknutijih izraelskih novinara, član redakcije izraelskog lista „Al Hamišmar“ (Na straži) leve socijalističke stranke Izraela (Mapam). Za vreme boravka u Jugoslaviji posetio je mnoge istoričare i javne i kulturne radnike, kao i Savez i Jevrejske opštine u Beogradu i Zagrebu, gde je održao predavanja o problemima Izraela.

- 4 novembar — U Beogradu je održana prva sednica novog Izvršnog odbora Saveza koji je izabran na Sedmoj konferenciji jevrejskih opština Jugoslavije oktobra 1956 godine i u koji su ušli i po jedan član iz Zagreba, Sarajeva, Subotice i Novog Sada.
- 7 novembar — U Ženskoj sekciji Jevrejske opštine u Beogradu obavljani su izbori za rukovodstvo sekcije.
- 10 novembar — Na redovnoj konferenciji za štampu pretstavnik Državnog sekretarijata za inostrane poslove rekao je da „jugoslovenska vlada polaže velike nade u to da će se vlade Francuske, Velike Britanije i Izraela potpuno pridržavati odluka Ujedinjenih Nacija. Inače, da Jugoslavija, saglasno svojoj politici, ne želi sa svoje strane niukakvoj meri da slabi svoje odnose sa tim zemljama“.
- 5 decembar — Regina Flajšer, istaknuta dugogodišnja jevrejska javna radnica u Beogradu, izabrana je za počasnu predsednicu Ženske sekcije Jevrejske opštine u Beogradu u znak priznanja za njen dugogodišnji javni rad.
- 12 decembar — Dr Zoltan Lorant, predsednik Jevrejske opštine u Subotici i član Izvršnog odbora Saveza, navršio je 70 godina života.
- 20 decembar — Omladinski klub Jevrejske opštine u Beogradu priredio je literarni sastanak na kome su kao gosti čitali svoje radove učenici srednjotehničke škole „Petar Drapšin“.
- 21 decembar — Hor Jevrejske opštine u Beogradu učestvovao je na svečanoj akademiji povodom dana Jugoslovenske narodne armije, koju je priredila IX osnovna organizacija Saveza boraca opštine Stari grad.
- 28 decembar — Na molbu novinske agencije „Jugopres“ povodom nove 1957 godine, predsednik Saveza dr Albert Vajs dao je izjavu o životu i radu jevrejske zajednice u Jugoslaviji u 1956 godini. Izjava je objavljena u Biltenu „Jugopres“-a, novogodišnjem broju „Politike“ i u većem broju jevrejskih listova i časopisa u inostranstvu.
- decembar — Jevrejsku zajednicu Jugoslavije posetio je Julian Breen, direktor budžetskog odeljenja JOINT-a iz Pariza.
- Završen je Drugi nagradni konkurs Saveza za 1956 godinu i podeljene su nagrade za naučne i književne radove.

1957 godina

- januar — U Buenos Airesu je obrazovan inicijativni odbor za osnivanje Udruženja jugoslovenskih Jevreja u Argentini.
- Desetero jevrejske dece iz Jugoslavije, učesnika na umetničkoj izložbi dečjih radova iz svih krajeva sveta, koju je 1956 godine organizovalo udruženje Jewish Child's Day u Londonu, dobilo je diplome za izložene radove.
- U Izraelu je ponovo počeo da izlazi na srpskohrvatskom jeziku Bilten Udruženja jugoslovenskih Jevreja u Izraelu.
- 14 februar — U Izraelu je umro inž. Ljudevit Frojndlih-Adir, bivši predsednik Jevrejske opštine u Osijeku; osnivač i dugogodišnji predsednik Udruženja jugoslovenskih Jevreja u Izraelu.
- 17 februar — U Beogradu je održana Deveta redovna sednica Glavnog odbora Saveza. Na sednici je odlučeno da se širom zemlje organizuje akcija za prikupljanje priloga za dovršenje zgrade Doma staraca u Zagrebu.
- Stupio je na snagu Poslovnik Saveza koji je usvojen na Sedmoj konferenciji jevrejskih opština Jugoslavije oktobra 1956 godine.
- 28 februar — U velikoj sali Jevrejskog doma u Beogradu priređeno je prvo književno veče na kome su čitani fragmenti iz radova nagrađenih na Drugom nagradnom konkursu Saveza.
- februar — Rafo Montilija, predsednik Kuratorijuma Doma staraca u Zagrebu, i Bogdan Vajs, upravitelj Doma, posetili su više domova staraca u Austriji, Zap. Nemačkoj i Švajcarskoj u cilju proučavanja organizacije i prilika u kojima žive štićenici u tim domovima.
- U izdanju Izraelskog poslanstva u Beogradu izišao je na srpskohrvatskom jeziku prvi broj časopisa „Izrael“.

- 9 mart — Mađarska drama Narodnog pozorišta u Subotici izvela je premijeru tragikomedije dr Stevana Brauna „Neobična generalna proba“ koja je na poslednjem konkursu Saveza dobila prvu nagradu.
- 15 mart — U Parizu, na povratku iz Londona za Jugoslaviju, iznenada je umro Moša Pijade, predsednik Savezne narodne skupštine, prekaljeni borac i dugogodišnji revolucionar, zakonodavac Nove Jugoslavije i poznati slikar. Izvršni odbor Saveza uputio je izjavu saučesća Saveznoj narodnoj skupštini, Centralnom komitetu Saveza komunista Jugoslavije i Lepi Pijade, udovi pok. Moše Pijade. Svečana zajednička komemorativna sednica Izvršnog odbora Saveza i uprave Jevrejske opštine u Bogradu, na kojoj su o pok. Moši Pijade govorili predsednik Saveza dr Albert Vajs i predsednik Jevrejske opštine u Beogradu dr Žak Konfino. Komemoracije su priređene i u mnogim drugim jevrejskim opštinama u zemlji.
- 14—17 april— U Beogradu je boravila gospođa Perl Vilen (Pearl Willen), doskorašnja predsednica Međunarodne organizacije jevrejskih žena i istaknuta jevrejska javna radnica iz SAD.
- 29 april — 2 maj — U Londonu je održana plenarna sednica Egzekutive Svetskog jevrejskog kongresa na kojoj su učestvovali dr Albert Vajs, predsednik, i Aleksander Štajner, član Izvršnog odbora Saveza.
- 6 maj — U Zagrebu je u 66 godini života umro dr Moric Ozmo, sekretar Jevrejske opštine u Zagrebu i član Izvršnog odbora Saveza.
- 15 maj — Povodom Dana pobeđe pretstavnicima Narodnog odbora grada Beograda položili su venac na Spomenik Jevrejima palim borcima i žrtvama fašizma, na Jevrejskom groblju u Beogradu.
- Udruženje jugoslovenskih Jevreja u Izraelu priredilo je u Tel Avivu večeru u čast novog poslanika Jugoslavije u Izraelu, Dragoja Đurića i njegove supruge.
- 21 maj — Jevrejska opština u Zagrebu priredila je svečanu akademiju povodom početka akcije za prikupljanje priloga za dovršenje nove zgrade Doma staraca.
- 26 maj — Danu posvećenom borbi protiv rasizma, antisemitizma i za mir u Parizu, koji svake godine organizuje „Pokret protiv rasizma, antisemitizma i za mir“, Savez je uputio poruku solidarnosti.
- maj — Dr Reuben Kaznelson, direktor Opšteg socijalnog osiguranja, koji je kao delegat Izraela prisustvovao Trećem savetovanju Međunarodnog udruženja za socijalnu sigurnost, posetio je za vreme svog boravka u Beogradu Savez i interesovao se za život i rad jevrejske zajednice u Jugoslaviji.
- U Beograd je doputovala Beatrice Vulcan, službenik JOINT-a iz Pariza, dodeljena Visokom komesaru za izbeglice iz Mađarske.
 - Dr Albert Vajs, predsednik Saveza, kao pravni stručnjak i član delegacije Centralnog odbora Saveza boraca Narodnooslobodilačkog rata naroda Jugoslavije, prisustvovao je u Frankfurtu na zasedanju Međunarodnog komiteta za bivši logor Aušvic.
- 19 jun — Na dan devetogodišnjice smrti dr Aleksandra Lichta, vođe cionističkog pokreta i poznatog jevrejskog javnog radnika Jugoslavije, na groblju Givat Šaul u Jerusalimu svečano je otkriven nadgrobni spomenik.
- 25—26 jun — Meir Tuval, izraelski poslanik u Mađarskoj, posetio je Jevrejsku opštinu u Novom Sadu.
- 30 jun — Savez je uputio pozdravni telegram konferenciji Centralne konzistorije Jevreja u Bugarskoj.
- jun — U Jugoslaviji je boravio Slavko Radej iz Jerusalima, bivši potpredsednik Jevrejske opštine u Zagrebu i istaknuti član Udruženja jugoslovenskih Jevreja u Izraelu.
- U Jugoslaviji je boravio Manfred Georg, ugledni jevrejski javni radnik i poznati publicista, glavni urednik značajnog jevrejskog nedeljnog lista „Aufbau“, koji izlazi na engleskom i nemačkom jeziku u Njujorku.
 - Šezdesetogodišnjica života Maksa Vajsa, člana Izvršnog odbora Saveza, višegodišnjeg posleratnog predsednika Jevrejske opštine u Sarajevu i poznatog jevrejskog javnog radnika.

- Jevrejski nedeljnik „Hatikva“, koji izlazi u Buenos Airesu, i Bilten Udruženja jugoslovenskih Jevreja u Izraelu podržavaju zahtev jugoslovenske vlade za izručenje ratnog zločinca Ante Pavelića.
- Na prvom kongresu radničkih saveta Jugoslavije, pored ostalih delegata i gostiju iz inostranstva, uzeo je učešće i Aron Gilat, predstavnik Histadruta — Opšte organizacije radnika Izraela.
- 1—25 jul — Treće zajedničko letovanje 343 jevrejske dece i omladinaca iz Jugoslavije u kampu „Beograd“ u Rovinju.
- 3 jul — Oproštajni prijem u Savezu u čast izraelskog poslanika i opunomoćenog ministra u Jugoslaviji Arje Levavija i njegove supruge, povodom njegovog odlaska iz Jugoslavije na novu dužnost.
- 4 jul — Na jevrejskom groblju u Senti osvećen je spomenik Jevrejima palim borcima i žrtvama fašizma u Drugom svetskom ratu.
 - U Zemunu je mesna organizacija Saveza boraca na mestu na kome su po zvaničnim podacima sahranjene žrtve iz logora „Sajmište“ — oko 7500 — i žrtve izvađene iz Dunava posle zloglasne racije u Novom Sadu — oko 380 — postavila spomenik žrtvama fašizma.
- 20 jul — Savez je posetio Juda Cahn, prof. sociologije na njujorškom univerzitetu i ugledni jevrejski javni radnik.
- 25—28 jul — U Beogradu je boravio Harold Gordon, poznati jevrejski javni radnik i potpredsednik Udruženja rabina u Njujorku.
- jul — Konferencija za jevrejska materijalna potraživanja od Nemačke odobrila je stipendiju Kati Polgar i Ani Šomlo iz Beograda.
- 6 avgust — Za vreme svog boravka u Beogradu Savez je posetio Zwi Wohlmut, novinar iz Izraela, saradnik poznatih izraelskih dnevnika „Haboker“ i „Maariv“-a.
- 9—11 avgust — U Beogradu je boravio dr Izrael Movšovic, doktor psihologije i rukovodilac Komiteta za spoljne poslove Udruženja rabina u Njujorku. Za vreme boravka u Beogradu on je posetio jevrejske institucije.
- avgust — U Jugoslaviji je zajedno sa članovima svoje porodice proveo letnji odmor Sidnej Silverman, dugogodišnji član britanskog parlamenta, član Izvršnog odbora Laburističke stranke, dugogodišnji član Egzekutivnog Svetskog jevrejskog kongresa i istaknuti jevrejski javni radnik. Za vreme boravka u Jugoslaviji on je posetio jevrejske opštine i institucije u Dubrovniku, Sarajevu, Beogradu i Zagrebu.
 - Dr Albert Vajs, predsednik, i dr Emil Sarafić, član Izvršnog odbora Saveza, koristeći svoje ferijalno putovanje kroz nekoliko zemalja, posetili su neke jevrejske organizacije, ustanove i znamenitosti u Mađarskoj, Austriji, Čehoslovačkoj i Švajcarskoj radi upoznavanja života i rada jevrejskih zajednica u tim zemljama i radi jačanja kontakta s njima.
 - U izdanju Saveza izišao je Jevrejski kalendar za 5718 god'nu koji je sastavio Menahem Romano, rabin iz Sarajeva.
 - Prilikom boravka u Beogradu posetio je Savez Bata Reuben, istaknuti član k'buca Saar Haamakim u Izraelu.
- 10 septembar — Predsednik Republike Josip Broz Tito primio je novoimenovanog izvanrednog poslanika i opunomoćenog ministra Izraela Abrahama Daroma, koji mu je predao akreditive.
- 15 septembar — Novoimenovani poslanik Izraela u Jugoslaviji Abraham Darom položio je venac na Spomenik Jevrejima palim borcima i žrtvama fašizma, na Jevrejskom groblju u Beogradu.
- 19 septembar — Izvršni odbor Saveza usvojio je Pravilnik za rad Doma staraca.
- septembar — Učešće trideset izlagača iz Izraela na jesenjem Velesajmu u Zagrebu. U sklopu izložbe na Sajmu je priređena i izložba moderne izraelske arhitekture.
 - Tridesetpetogodišnjica jevrejskog javnog rada Rafe Montilija, predsednika Kuratorijuma jevrejskog Doma staraca u Zagrebu.
 - Posetu zajednici Jugoslavije došao je u posetu Bernard Majers iz Pariza, kao izaslanik Jewish Claims Conference i JOINT-a.
 - Omladinci Jovan Rajs iz Beograda, Albert Atijas iz Sarajeva i Alfons Kabiljo iz Zagreba otputovali su u London na dvomesečni kurs omladinskih rukovodilaca, koji je organizovao Association for Jewish Youth.

- Pri Izvršnom odboru Saveza osnovani su koordinacioni odbori za ženske sekcije i horove.
- 25 septembar — 7 oktobar — U Jugoslaviji je boravio dr Gerhart Rigner, član Egzekutive Svetskog jevrejskog kongresa i njegov stalni predstavnik u Ženevi, koji je prisustvovao međunarodnoj konferenciji nacionalnih udruženja UNESCO u Dubrovniku.
- 3 oktobar — Na praznik Jom Kipur održana je služba u staroj sinagogi u Dubrovniku na molbu Jevreja iz raznih zemalja koji su učestvovali kao delegati ili posmatrači na međunarodnoj konferenciji nacionalnih udruženja UNESCO, koja je u to vreme održavana u Dubrovniku.
- 12 oktobar — Izvršni odbor Saveza i Uprava Jevrejske opštine u Beogradu priredili su prijem u čast novoimenovanog izvanrednog poslanika i opunomoćenog ministra Izraela u Jugoslaviji Abrahama Daroma.
- 21—23 oktobar — U Parizu je održana redovna godišnja konferencija JOINT-a na kojoj je jevrejsku zajednicu Jugoslavije predstavljao dr Albert Vajs, predsednik Saveza.
- oktobar — Završen je Treći nagradni konkurs Saveza za naučna i književna dela sa jevrejskom tematikom.
- U Beogradu je boravio Džems Rajs, direktor velike jevrejske organizacije za imigraciona pitanja HIAS.
- U Jugoslaviji je boravio istaknuti lekar i naučnik dr Abraham Ston iz Njujorka, kao gost zdravstvenih ustanova i lekarskih udruženja u našoj zemlji.
- 2 novembar — U Sarajevu je umro dr Samuel Pinto, bivši višegodišnji predsednik Sefardske opštine u Sarajevu i poznati posleratni jevrejski javni radnik.
- 4, 5 i 9 novembar — Koncerti beogradskog jevrejskog hora u Budimpešti i Cirihu.
- 4—5 novembar — U Crvenki je izvršena ekshumacija kostiju oko 680 streljanih Jevreja iz Mađarske 1944 godine, koji su radili kao prinudni radnici u Borskom rudniku.
- 9—10 novembar — U Beogradu je boravio Teodor Rakusin, član Uprave United Jewish Appeal. On je posetio i Savez.
- 17 novembar — Svetskoj konferenciji svih veroispovesti koja je održana u Nju Delhiju i koju je otvorio predsednik Indiske Republike dr Radžendra Prasad, Savez je poslao pozdravni telegram.
- 24 novembar — U Zagrebu je održan prvi sastanak Koordinacionog odbora horova pri Izvršnom odboru Saveza.
- novembar — Učešće Saveza sa svojim publikacijama „Jevrejskim almanahom“ i „Biltenom“ na Drugom jugoslovenskom sajmu knjiga u Beogradu.
- Učešće jevrejske dece iz Jugoslavije na izložbi jevrejske dečje umetnosti u Londonu, koju je organizovao Jewish Child's Day.
- 5 decembar — Predsednik Republike Josip Broz Tito zahvalio se Savezu na čestitci povodom Dana Republike.
- 13 decembar — Jevrejska opština u Beogradu organizovala je književno veče na kome su čitani radovi nagrađeni na Trećem konkursu Saveza.
- 15 decembar — U Zagrebu je Kuratorijumu svečano predata na upravljanje nova zgrada Doma staraca.
- 15—18 decembar — Izraelski poslanik u Jugoslaviji Abraham Darom, prilikom zvanične posete Narodnim Republikama Hrvatskoj i Sloveniji, posetio je i Jevrejske opštine i neke jevrejske institucije u Zagrebu i Ljubljani.
- 21 decembar — Pri Izvršnom odboru Saveza odlučeno je da se obrazuje Koordinacioni odbor omladinskih sekcija.
- 22 decembar — U Beogradu je održana Deseta redovna sednica Glavnog odbora Saveza.
- decembar 1957—januar 1958 — Učešće Melvi Albaharija, studenta iz Beograda, i Dana Štokhamera, studenta iz Zagreba, na zimskom seminaru u Felendenu kod Ciriha, koji je organizovala evropska centrala Svetskog saveza jevrejskih studenata. Na ovom seminaru održao je dva predavanja i dr Albert Vajs, predsednik Saveza.

1958 godina

- 5 januar — U Zagrebu je održan prvi sastanak Koordinacionog odbora omladinskih sekcija.
- 6—12 januar — Boravak delegacije Saveza u sastavu: dr Lavoslav Kadelburg, potpredsednik Saveza, dr Mirko Gutman, predsednik Jevrejske opštine u Somboru, i Mikša Benzion, službenik Saveza, u Budimpešti i Beču. Tom prilikom vođeni su razgovori sa predstavnicima jevrejskih organizacija u Mađarskoj i Austriji u vezi sa nekim pitanjima od obostranog interesa.
- 21 januar — Prvi nastup novoosnovanog jevrejskog dečjeg hora u Subotici.
- 22 januar — Radio Petefi u Budimpešti emitovao je u večernjoj emisiji dvadeset minuta pesme koje je snimio beogradski jevrejski hor za vreme boravka u Budimpešti novembra 1957 godine.
- 25 januar — Istaknuti javni radnici iz oblasti socijalne zaštite NR Hrvatske posetili su jevrejski Dom staraca u Zagrebu.
- 30 januar — U okviru Jevrejske opštine u Subotici osnovana je sekcija jugoslovenskih Jevreja bivših prinudnih radnika, koja obuhvata oko 400 bivših prinudnih radnika iz Jugoslavije.
- januar — U Izraelu je gostovao ansambl narodnih igara Srbije „Kolo“.
- Na povratku u Izrael zadržali su se u Jugoslaviji dr Cvi Rotem, poznati publicista iz Izraela, i njegova žena Cila Rotem, ugledna jevrejska javna radnica. Za vreme svog boravka u Jugoslaviji oni su posetili Savez i jevrejske institucije u Beogradu i Zagrebu, u kojim je mestima dr Rotem održao predavanja.
 - Na šestom kongresu Narodne omladine Jugoslavije učestvovao je Uzi Bloh, predstavnik omladine Izraela.
- februar — Učešće jevrejske zajednice Jugoslavije na izložbi „Jevrejska štampa u svetu“. Ova izložba organizovana je u Johanenburgu povodom pedesetogodišnjice izlazenja nedeljnog lista „Zionist Record“.
- 1—2 mart — U Beogradu je održan prvi sastanak Koordinacionog odbora ženskih sekcija.
- 10—12 mart — U Skoplju u Bitolju su priređene velike komemorativne svečanosti povodom petnaestogodišnjice tragedije makedonskih Jevreja, 11 marta 1943 godine.
- 12 mart — U Bitolju je osvećen spomenik jevrejskim žrtvama fašizma u Bitolju.
- Opštinski odbor Saveza boraca Narodnooslobodilačkog rata naroda Jugoslavije u Bitolju izdao je spomenicu povodom petnaestogodišnjice tragedije makedonskih Jevreja.
- 15 mart — Godišnjica smrti Moše Pijade, predsednika Savezne narodne skupštine.
- 25 mart — Jugoslovenski poslanik u Izraelu Dragoje Đurić posetio je jugoslovensku parcelu u „Šumi mučenika“ u Izraelu.
- 31 mart — Prema popisu koji su izvršile sve jevrejske opštine u zemlji u Jugoslaviji živi 6691 Jevrejin u 3244 domaćinstva.
- 9 april — Potpredsednik Saveznog izvršnog veća Rodoljub Čolaković primio je delegaciju Saveza u vezi sa učešćem jevrejskog hora iz Jugoslavije na Trećem festivalu jevrejskih horova u Izraelu avgusta 1958 godine.
- 19 april — Savezna narodna skupština jednoglasno je ponovo izabrala za predsednika Republike Josipa Broza Tita, kojim mu je povodom Savez uputio čestitku.
- april — Učešće delegacije Ujedinjene radničke partije Izraela (MAPAM) na čelu sa Jakovom Hazanom, predsednikom parlamentarne grupe Mapam-a, na Sedmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije u Ljubljani.
- Bogdan Brukner, arheolog iz Beograda, službenik Saveza, održao je nekoliko predavanja u Zap. Nemačkoj sa temom: „Kulture se menjaju ali čovek ostaje“.
 - Na svojoj koncertnoj turneji po Zapadnoj Evropi zbor Jevrejske opštine u Zagrebu priredio je više koncerata i uzeo učešća na jevrejskim priredbama u Parizu, Mecu, Brislu, Liježu, Serenu i Milanu.
 - Učešće delegacije Saveza u sastavu dr Žak Konfino i Aleksandar Levi, članova Izvršnog odbora Saveza, na komemorativnim svečanostima u Poljskoj povodom petnaestogodišnjice ustanka u varšavskom getu.

- U Beogradu su boravili ugledni jevrejski javni radnici iz Mineapolisa (SAD) Harold Liberman i njegova supruga, kojom su prilikom posetili Savez.
- 22 april — 6 maj — Boravak delegacije Saveza u Izraelu povodom jubilarne proslave Dana nezavisnosti — desetogodišnjice države Izrael, u sastavu: Maks Vajs, član Izvršnog odbora Saveza, dr Slavko Kiršner, potpretsednik Jevrejske opštine u Beogradu, dr Malan Polak, potpretsednik Jevrejske opštine u Zagrebu, i dr Hajim Kamhi, potpretsednik Jevrejske opštine u Sarajevu.
- 6 maj — U Zagrebu je otkriven spomenik pok. dr Moricu Ozmo, dugogodišnjem jevrejskom javnom radniku, članu Izvršnog odbora Saveza i sekretaru Jevrejske opštine u Zagrebu.
- 7 maj — Beogradski jevrejski hor priredio je samostalni koncert jevrejske horske muzike u sali Radničkog univerziteta u Beogradu.
- 15 maj — Povodom Dana pobeđe pretstavnici Narodnog odbora Beograda položili su venac na Spomenik Jevrejima palim borcima i žrtvama fašizma, na Jevrejskom groblju u Beogradu.
 - Profesor Solomon Kalderon, sekretar Saveza, posle sedam godina napustio je dužnost sekretara Saveza.
- 17 maj — Koncert pevačkog zbora zagrebačke Jevrejske opštine u Muzičkoj školi u Sarajevu.
- 24 maj — U Beogradu je održan drugi sastanak Koordinacionog odbora horova pri Izvršnom odboru Saveza.
- 26 maj — Koncert beogradskog jevrejskog hora u sali Narodnog pozorišta u Subotici.
- maj — Desetogodišnjica smrti dr ~~Erdrich~~ ~~Poosa~~, dugogodišnjeg pretsednika Saveza i jednog od najistaknutijih jevrejskih javnih radnika u Jugoslaviji.
 - U Jugoslaviji je boravio Marek Gefen-Vajntraub, stalni dopisnik „Al Hamišmara“, organa radničke partije MAPAM, koji je prisustvovao Sedmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije u Ljubljani. Za vreme boravka u Beogradu posetio je Savez.
 - Dr Emil Sarafić, član Izvršnog odbora Saveza, za vreme svog boravka u Bugarskoj posetio je pretstavnike jevrejske zajednice u Bugarskoj.
 - U Beogradu je boravio načelnik Odeljenja za istočnoevropske zemlje u izraelskom Ministarstvu inostranih poslova Šimoni, koji je učinio i kurtoaznu posetu Savezu.
 - Desetogodišnjica države Izrael.
 - U Jugoslaviji je boravio Aleksandar Arnon, poznati jevrejski javni radnik i višegodišnji sekretar Udruženja jugoslovenskih Jevreja u Izraelu.
- 1 jun — Savez je uputio telegram solidarnosti redovnom godišnjem sastanku Pokreta za borbu protiv rasizma, antisemitizma i za mir, u Parizu.
- 25 jun — Savez su posetili Florens Perlman, pretstavnik Vaspitne sekcije, i Hana Goldner, direktor velike jevrejske ženske organizacije „Hadasa“ iz SAD.
- 29 jun — U Beogradu je održana Jedanaesta sednica Glavnog odbora Saveza.
- jun — Pretsednik Republike Josip Broz Tito zahvalio Savezu na čestitci povodom njegovog rođendana.
 - Savez je raspisao Četvrti nagradni konkurs za naučne i književne radove sa jevrejskom tematikom.
 - U izdanju Saveza izišlo je iz štampe drugo izdanje knjige „Zločin fašističkih okupatora i njihovih pomagača nad Jevrejima u Jugoslaviji“, zajedno sa engleskim rezimeom.
 - David-Dale Levi, poznati jevrejski javni radnik, stupio je na dužnost sekretara Saveza.
 - Jewish Claims Conference odobrila je za 1958/59 stipendije Ani Šomlo, Enriko Josifu i dr Zdenku Levntalu, iz Beograda.
- 1 jul — Pretsednik Saveza dr Albert Vajs dao je izjavu na traženje redakcije emisije za inostranstvo Radio Beograda, od koje je jedan slušalac iz SSSR tražio obaveštenja o životu i radu jevrejske zajednice Jugoslavije.
- 4 jul — Na Dan borca, Jevrejska opština na Rijeci, u saradnji sa mesnim vlastima i društvenim organizacijama, svečano je otkrila spomenploču jevrejskim žrtvama fašističkog terora u prošlom ratu.
- 5 jul — Saučešće Saveza povodom smrti Patrijarha srpske pravoslavne crkve Vikentija Prodanova.

- 23 jul — Na konstituirajućoj sednici Kuratorijuma izabrani su jednoglasno Rafo Montilija za predsednika, a dr Arpad Han za potpredsednika.
- 23—28 jul — Predsednik Saveza dr Albert Vajs prisustvovao je sednici Egzekutive Svetskog jevrejskog kongresa u Ženevi. U isto vreme on je posetio više jevrejskih organizacija i ustanova u Švajcarskoj, Francuskoj, Belgiji i Zap. Nemačkoj.
- jul — U Jugoslaviji je boravio ugledni novinar Filip Ben, dopisnik listova „Le Monde“ u Parizu i „Hamaariv“ u Tel Avivu.
- jul—avgust — Četvrto zajedničko letovanje jevrejske dece i omladine u Splitu.
- Učešće četiri omladinca iz Izraela u međunarodnoj omladinskoj brigadi na izgradnji autoputa „Bratstvo — jedinstvo“.
- 29 jul — 8 avgust — Učešće Gavrila Deleona, člana Izvršnog odbora Saveza, kao posmatrača na Prvom svetskom kongresu jevrejske omladine i Dvanaestom kongresu svetske unije jevrejskih studenata u Jerusalimu.
- 4 avgust — Savez je posetila Chulda Liberanome, dopisnik izraelskih listova sa sedištem u Italiji.
- 6—21 avgust — Učešće beogradskog jevrejskog hora na Trećem svetskom festivalu jevrejskih horova u Izraelu i samostalni koncerti u Tel Avivu, Hajfi i Jerusalimu.
- 14 avgust — Savez je posetio Bronja Klibanski, službenik „Jad Vašem“-a u Jerusalimu.
- 17—20 avgust — Dr Andrija Zador, sudija Vrhovnog suda AP Vojvodine i potpredsednik Jevrejske opštine u Novom Sadu, učestvovao je na Međunarodnom kongresu pravnika u Jerusalimu.
- 21 avgust — Savez je posetio dr Aleksandar Frid, saradnik časopisa „Das Jüdische Echo“, koji izlazi u Beču.
- avgust — U Jugoslaviji je boravio David B. Holander, rabin u Njujorku i predsednik Američkog komiteta za vezu sa evropskim Jevrejstvom, koji je posetio neke jevrejske institucije u Beogradu, Subotici, Sarajevu, Dubrovniku i Zagrebu. On je bio primljen i od strane nekih jugoslovenskih rukovodilaca.
- Za vreme svoje privatne posete Izraelu dr Zdenko Levntal, član Izvršnog odbora Saveza, imao je kontakte sa više istoriskih ustanova u Izraelu.
- U Jugoslaviji je boravila Debora Miler, referent za pitanja vaspitanja dece pri Direkciji JOINT-a u Ženevi. Ona je posetila letovalište jevrejske dece i omladine u Splitu i jevrejske ustanove u Beogradu.
- 8 septembar — U kibucu Saar Haamakim umrla je u 75 godini života Rahel Omri (Reza Štajndler), staknuta predratna jevrejska javna radnica u Jugoslaviji, naročito u radu WIZO-a.
- septembar — Učešće Izraela na Međunarodnom sajmu tehnike i tehničkih dostignuća u Beogradu i na Zagrebačkom velesajmu.
- Svetsko udruženje Jewish Child's Day priredilo je izložbu dečjih crteža i drugih radova jevrejske dece na kojoj su i ove godine učestvovala i jevrejska deca iz Jugoslavije.
- Povodom izbora novog patrijarha Srpske pravoslavne crkve Germana, Savez mu je uputio čestitku.
- U izdanju Saveza izišao je iz štampe Jevrejski kalendar za 5719 godinu, koji je uredio Menahem Romano, rabin iz Sarajeva.
- 27—30 oktobar — Učešće dr Alberta Vajsa, predsednika Saveza, na redovnoj godišnjoj konferenciji JOINT-a u Ženevi.
- oktobar — Sedamdesetogodišnjica života Regine Flajšer, počasne predsednice Ženske sekcije Jevrejske opštine u Beogradu, i dugogodišnje jevrejske javne radnice.
- Učešće jevrejske zajednice Jugoslavije na Trećem međunarodnom sajmu knjiga u Beogradu svojim publikacijama „Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji“ — II izdanje (sa engleskim rezimom) i dvema sveskama „Jevrejskog almanaha“.
- Boravak profesora Pinkasa Stega iz Tel Aviva, člana istoriskog pododбора Udruženja jugoslovenskih Jevreja u Izraelu, u Jugoslaviji.
- oktobar—novembar — U Jugoslaviji je boravio Bernard Majers (Myers) kao izaslanik JOINT-a i Claims-a.

- 15 novembar — Pretsednik Saveza dr Albert Vajs posetio je Komisiju za verska pitanja pri Saveznom izvršnom veću, gde je vodio razgovore o nizu pitanja od zajedničkog interesa.
- 19 novembar — Pretsednik Komisije za verska pitanja pri Izvršnom veću NR Srbije primio je delegaciju Jevrejske opštine u Beogradu, koja je iznela neke aktuelne probleme Opštine i zamolila Komisiju za pomoć.
- 22 novembar — Desetogodišnjica smrti Hinka Gottlieba, poznatog jevrejskog književnika i publicista, poreklom iz Jugoslavije.
- 23 novembar — U Zagrebu je održan treći sastanak Koordinacionog odbora horova.
— U Sarajevu je održan drugi sastanak Koordinacionog odbora omladinskih sekcija.
- 29 novembar — Dr Isidor Papo, profesor Vojno-medicinske akademije i poznati hirurg iz Beograda, unapređen je povodom Dana Republike u čin general majora.
- novembar — Greta Polak, vaspitačica Jevrejskog dečjeg zabavišta u Beogradu, otputovala je na dvomesečni kurs za specijalizaciju učiteljica jevrejskih dečjih zabavišta, koji organizuje JOINT u Zapadnom Berlinu.
— Završen je Četvrti nagradni konkurs Saveza za naučne i književne radove sa jevrejskom tematikom.
— U Jugoslaviji je boravio dr Išajau Spira, muzički direktor radia Kol Izraela i Festivala jevrejskih horova u Izraelu, koji se interesovao za rad jevrejskih horova i za život i rad jevrejske zajednice u Jugoslaviji.
— Kancelarije Saveza preseljene su u nove prostorije u Ulici 7 jula br. 71 a) III sprat.
- 8 decembar — Jevrejski pevački zbor u Zagrebu priredio je u dvorani Hrvatskog glazbenog zavoda koncert jevrejske i jugoslovenske horske muzike.
- 11 decembar — U Jerusalimu je potpisan novi trgovinski sporazum između Jugoslavije i Izraela.
- 20 decembar — U Zagrebu je u preuređenim prostorijama Jevrejske opštine, u kojima je bio Dom staraca, svečano otvoren Jevrejski dom.
- 22 decembar — Pretsednik Saveza dr Albert Vajs učestvovao je na konferenciji u Saveznom sekretarijatu Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije po pitanju kadrova društvenih organizacija.
- 24 decembar — U Beogradu je umrla Irma Lisičar, višegodišnji lektor i korektor Biltena Saveza.
- 28 decembar — U Beogradu je održana Dvanaesta sednica Glavnog odbora Saveza.
- 31 decembar — Pretsednik Saveza dr Albert Vajs dao je na molbu Uredništva TANJUG-a izjavu za javnost o životu i radu jevrejske zajednice u Jugoslaviji u toku 1958 godine, čije su delove preneli svi jugoslovenski vodeći listovi kao i neki u inostranstvu.
- decembar — Desetogodišnjica prvog grupnog iseljenja Jevreja iz Jugoslavije u Izrael.

BELEŠKE O NEKIM SARADNICIMA I RADOVIMA OVOG ALMANAHA*)

Marko S. Mirč, Zrenjanin, filolog, poznavalac semitskih jezika i jevrejske istorije. Specijalno se bavi istorijom Jevreja na Balkanu. — Rad nagrađen na konkursu Saveza J. o. 1955 god.

Lazar Čelap, Beograd, upravnik Arhiva grada Beograda. — Rad nagrađen na konkursu Saveza j. o. 1957 god.

Ing. Milica Detoni, Ljubljana, arhitekt. Sem rada objavljenog u ovom Almanahu napisala i rad o getima u istarskim gradovima.

Marijana Schneider, Zagreb, kustos Povijesnog muzeja Hrvatske — Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.

Paulina Albala, Los Angeles, ranije Beograd, profesor književnosti i esejista, prevodila Heinea i dr.

David-Dale Levi, Beograd, jevrejski javni i kulturni radnik, pre rata urednik „Jevrejskog narodnog kalendara“, „Židovske svijesti“ i drugih publikacija. Sada sekretar Saveza j. o.

Dr Bukić Pijade, do sloma Jugoslavije god. 1941 čuveni lekar — ginekolog i kulturni radnik u Beogradu. Interniran i umro u logoru na Banjici. Sem pesama objavljenih u ovom Almanahu u arhivi Istoriskog odeljenja Saveza j. o. nalaze se i njegova pisma iz banjičkog logora.

Dobrivoje Dim. Branković, Beograd, biv. predsednik Okružnog suda.

Dr Žarko Fogaraš, lekar, sada u Pančevu.

Duro Pavlović, Zagreb, ekonomista, već pre II Svetskog rata učestvovao u narednim političkim akcijama. Prvoborac NOB. Sada radi u Radio-stanici Zagreb. Napisao je i sinopsis za film o prvoj ilegalnoj radio-stanici u Zagrebu.

Gavrilo Deleon, Beograd, mineralog. Član Izvršnog odbora i Kulturne komisije Saveza j. o.

Maks Vajs, Beograd, savetnik Saveznog zavoda za privredno planiranje. Jevrejski javni radnik, sada član Izvršnog odbora i predsednik Finansijske komisije Saveza j. o.

* Imena autora su poređana prema redu njihovih priloga u ovom Almanahu. Podaci o nekima su, nažalost, nepotpuni. Za autore koji ovde nisu pomenuti vidi podatke u prve dve knjige Jevrejskog almanaha (god. 1954 i god. 1955/56).

Dimitrije Mašanović, Sarajevo, student filozofije. Studija iz koje se objavljuje odlomak, nagrađena je na konkursu Saveza j. o. god. 1957.

Danilo Nahmijas, Opatija. Njegov roman „Nema mesta pod suncem” iz kojeg objavljujemo fragment, nagrađen je na konkursu Saveza j. o. god. 1957.

Vladislav Bronjevski, rođ. 1897, jedan od najvećih savremenih proleterskih pesnika Poljske.

Ina Jun-Broda, Beč, ranije Zagreb. Pesnik i prevodilac. Prevela niz jugoslovenskih dela na nemački. Autor zbirke pesama „Der Dichter in der Barbarei” kao i antologije prevoda lirike iz NOB.

Maja Zrnić, Beograd, književnik. — Rad nagrađen na konkursu Saveza j. o.

Ignac Horovic, Opatija. Objavljeni rad predat je za konkurs Saveza j. o. god. 1955.

Drago Miletić, Travnik, profesor književnosti. Objavljeni rad nagrađen je na konkursu Saveza j. o. god. 1957. Na konkursu god. 1958 nagrađena mu je jedna pesma.

„JEVREJSKI PREGLED“

Organ Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, izlazi od 1951 god. (do 1958 g. kao „Bilten“). Donosi obaveštenja o životu i radu jevrejske zajednice u Jugoslaviji i u svetu. Izlazi mesečno.

Godišnja pretplata din. 300.—

Cena pojedinom broju din. 25.—

JEVREJSKI KALENDAR

Izlazi svake godine pred jevrejsku Novu godinu u redakciji rabina Menahema Romana iz Sarajeva

Primerak 50.— dinara

„K A D I M A“

Časopis jevrejske omladine u Jugoslaviji. Izlazi povremeno

Primerak 50 dinara

Sva ova izdanja mogu se dobiti kod Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, ul. 7 Juli 71a, a novac se šalje na račun br. 101-717-3-237.

Knjige o zločinima fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji kao i oba Almanaha mogu se poručiti i preko većih knjižara u zemlji.

IZDANJA SAVEZA JEVREJSKIH OPŠTINA
JUGOSLAVIJE

ZLOČINI FAŠISTIČKIH OKUPATORA I NJIHOVIH POMAGAČA PROTIV JEVREJA U JUGOSLAVIJI

Dokumentarna knjiga sa 200 strana teksta, 93 fotografija
i predgovorom dr. Alberta Vajsa. Urednik dr. Zdenko
Levntal.

Cena 300.— dinara

Drugo izdanje sa engleskim rezimeom na 40 strana

Cena 400.— dinara

JEVREJSKI ALMANAH

a) Za godinu 1954

Cena 300.— dinara

b) za godinu 1955/56

Cena 400.— dinara

Jevrejski almanah donosi na oko 400 strana niz članaka
o savremenim zbivanjima u jevrejskoj zajednici, priloge
za istoriju Jevreja, književne priloge, hronologiju važnijih
dogadaja iz života jevrejske zajednice u Jugoslaviji itd.